

Майстри
світової Прози

еміль ЗОЛЯ

пастка

еміль
ЗОЛЯ

пастка

Майстри
світової Прози

МАЙСТРИ
СВІТОВОЇ
ПРОЗИ

Émile Zola

L'ASSOMMOIR

Еміль Золя

ПАСТКА

Роман

З французької переклав
В'ячеслав Кашук

Київ

«Пастка» — один із найголовніших творів видатного французького романіста Еміля Золя, в якому письменник повною мірою реалізує свій творчий метод. «Пастка», «найнатуралістичніший» роман в усьому доробку автора, зазнав шаленої критики за відверту фізіологічність і стиль та водночас приніс письменникові світову славу й визнання.

Дія твору відбувається в паризькому передмісті середини ХІХ ст. На прикладі однієї родини Золя змальовує побут і проблеми нижчих верств населення тогочасної Франції, показує вплив середовища на людину, говорить про роль жінки в суспільстві, висміює людське невігластво. Відвертість, безкомпромісність, ба навіть жорстокість роману роблять його блискучим літературним артефактом, актуальність якого не тьмяніє й понині.

Редактор Л. Пішко

*Цей текст захищений Законом України
«Про авторське право і суміжні права».*

*Виключне право на видання цього тексту належить
Видавництву Жупанського.*

*Будь-яке цитування тексту, його відтворення
чи публікація можливі лише з дозволу видавництва.*

В оформленні обкладинки використано
малюнок Теофіла-Александра Штайнлена

Перекладено за виданням
Émile Zola, "L'Assommoir",
Paris, Charpentier, 1877

© Émile Zola "L'Assommoir", 1877
© Видавництво Жупанського;
В. Кашук, переклад;
О. Баратинська, художнє оформлення, 2021.

ПЕРЕДМОВА

«Ругон-Макари» складатимуться з двох десятків романів. У 1869 році я накреслив загальний план і відтоді ретельно дотримуюся його. Надійшла пора «Пастки» — я написав її, як напишу й решту, ні на крок не збиваючись зі своєї прямої стежки. У цьому моя сила. Я маю мету і йду до неї.

Коли «Пастку» надрукували в газеті, на неї напали з небувалою жорстокістю, її гудили, звинувачували в усіх злочинствах. Чи варто пояснити тут, кількома рядками, мій творчий задум? Я хотів змалювати неминучий занепад робітничої сім'ї в отруєному середовищі наших передмість. За пиятикою та неробством ідуть послаблення родинних зв'язків, брудна розпуста, поступове занехаювання шляхетних почуттів, а насамкінець — ганьба і смерть. Це всього-на-всього мораль у дії.

«Пастка», безперечно, найдоброчесніша з моїх книжок. Мені часто доводилося торкатися й страшніших болячок. Збентежила сама форма. Всіх обурили мої слова. Мій злочин полягає в тому, що я, мавши письменницьку цікавість, зібрав і відлив у старанно опрацьованій формі народну мову. Ба! Отже, форма — найбільша моя провина. Однак словники цієї мови існують, мовознавці вивчають її, насолоджуючись її розмаїтістю, хаотичністю та могутньою образністю. Це справжній скарб для завзятих граматистів. Проте ніхто навіть не подумав, що я прагнув виконати суто філологічну роботу, що видається мені напрочуд цікавою з історичного та суспільного погляду.

Але я не боронитимуся. Мене боронитиме мій твір. Цей твір — сама правда, це перший твір про народ, у якому немає брехні та який пахне народом. І не варто

робити висновку, що весь люд лихий, адже мої персонажі не лихі, вони просто невігласи, зіпсуті грубою працею та злиднями — середовищем, у якому живуть. Але все-таки мої романи варто було б прочитати, зрозуміти, ясно побачити їхню єдність, перш ніж повторювати готові гротескні й одіозні судження, що крутяться довкола моєї особи та моїх творів. О! Якби ж то люди знали, як мої друзі сміються з дивовижних оповідок, що звеселяють юрбу! Якби люди знали, що цей кровопивця, грізний романіст — поштивий буржуа, людина науки й мистецтва, що скромно живе у своєму кутку з єдиним прагненням — лишити по собі такий великий і живий твір, який тільки зможе. Я не спростовую жодних вигадок, а працюю, покладаючись на час і щирість публіки, яка врешті пізнає мене під купою несусвітніх дурниць.

Еміль ЗОЛЯ.

Париж, 1 січня 1877 р.

I

Жервеза чекала на Лантьє до другої години ночі. Тоді, простоявши в самій нічній кофтині й протремтівши з ніг до голови від холоду, яким віяло з вікна, з омитим слізьми обличчям, вона в розпачі кинулася поперек ліжка й задрімала. Уже цілий тиждень, виходячи з «Двоголового теляти», де вони харчувалися, він відправляв її з дітьми спати, а сам приходив пізно вночі, бо нібито шукав роботу. Того вечора, виглядаючи Лантьє додому, Жервезі здалось, що вона бачила, як він заходив до танцювальної зали «Гран-Балкон», десять палахкотливих вікон якої осявали пеленою пожарища чорне литво кільцевих бульварів. Позаду нього вона помітила малу Адель, полірувальницю, що обідала в тому ж ресторанчику. Та відставала на п'ять-шість кроків і метляла руками так, наче щойно його відпустила, щоб не з'являтися разом під різучим світлом кулястих ліхтарів біля входу.

Прокинувшись о п'ятій годині знесиленою й розбитою, Жервеза розридалася. Лантьє досі не повернувся. Це вперше він спав не вдома. Вона сіла скраю ліжка під клаптем виляної завіски в персидському стилі, що спадав з прутини, прив'язаної мотузком до стелі. Жервеза неквапливо водила залитими слізьми очима по вбогій кімнаті, умебльованій горіховим комодом без однієї шухляди, трьома солом'яними стільцями й засмальцьованим столом, на якому стояв щербатий глечик. Для дітей довелось поставити залізне ліжко, яке загороджувало комод і займало дві третини кімнати. Розчахнута скриня Жервези й Лантьє лежала в кутку і світила своїми голими боками, а на самому споді, під купою брудних сорочок і шкарпеток, лежав старий чоловічий капелюх. На спинках стільців, що

стояли попід стіною, висіли дірява хустка та зашмульгані штани — останні лахи, що їх не захотіли взяти тандитники. Посередині на коминку, поміж двох непарних цинкових свічників, лежав стосик ніжно-рожевих закладних з ломбарду. Це була найліпша кімната в готельчику — на другому поверсі, з вікнами на бульвар.

Тим часом обоє дітей спали поряд на одній подушці. Клод, восьмирічний хлопчик, висунув рученята з-під ковдри й повільно дихав, а Етьєн, якому було лише чотири, усміхався, поклавши руку на шию братові. Спинившись розгубленим поглядом на них, мати знову зайшлась плачем, затуливши рота хустинкою, щоб стримати свої тихі зойки. Боса, навіть не подумавши взути виступці, що спали з ніг, вона підійшла до вікна і стала, як нещодавно вночі, вдивлятися в далеч тротуарів.

Готельчик стояв на бульварі Шапель, ліворуч від застави Пуасоньєр. Цей обшарпаний будинок з протрухлими від дощу віконницями мав три поверхи, перші два з яких було помальовано бордовою фарбою. Над ліхтарем з тріснутим склом між двома вікнами можна було прочитати «Готель Бонкер¹, господар — Марсуе»; цей напис великими жовтими літерами трохи обліз разом з тиньком через плісняву. Світло ліхтаря било Жервезі в очі, тому вона відхилилася назад, все так само притискаючи хусточку до вуст. Вона глянула праворуч, на бульвар Рошешуар, де в закривавлених фартухах збиралися купки різників; свіжий вітер раз у раз доносив сморід — гідкий запах забитої скотини. Повела очима ліворуч, по довгій стьожці проспекту, зупинившись поглядом на білій громаді недобудованої лікарні Ларібуазьєр, що бовваніла майже навпроти. Повільно, з одного краю до другого, вона розглядала міський мур, за яким уночі часом лунали крики жертв, вдивлялась у глухі закапелки і темні закутки, чорні від вологи й сміття, боячись угледіти тіло Лантьє з проткнутим ножем животом. Підвівши очі над цим сірим

¹ Бонкер – від фр. *bon cœur* (добре серце).

нескінченним муром, що оточував місто пустельною смугою, Жервеза побачила яскраве світло, сонячний пил, сповнений ранкового паризького гамору. Але очима вона повсякчас поверталась до застави Пуасоньєр, і, витягнувши шию, зачаровано споглядала між двома приземкуватими митними павільйонами безперервний потік чоловіків, худоби, возів, що рухалися з пагорбів Монмартру й Шапель. Там тупотіли ніби цілі табуни, товпища, що після раптових зупинок розливалися окремими озерцями по бруківці, нескінченна валка робітників, які йшли на роботу з інструментами на спині й хлібом під пахвою; юрба стрімко вливалася в Париж і помалу тонула в ньому. Сподіваючись серед усього цього люду відшукати Лантьє, Жервеза ще дужче нахилилася, ризикуючи впасти, і ще міцніше притиснула хустинку до рота, наче щоб зробити біль сильнішим.

Веселий молодечий голос відігнав її від вікна.

— Що, пані Лантьє, немає господаря?

— Нема, пане Купо, — відповіла Жервеза, вичавлюючи із себе усмішку.

Це був бляхар, що мешкав на самому горищі готельчика в комірчині за десять франків. Через плече у нього висіла торба. Побачивши у дверях ключ, він по-свійському ввійшов.

— Знаєте, — провадив Купо, — я тепер працюю тутечки, на даху лікарні... Який чудовий ниньки травень! Але вранці дрижаки хапають.

Він подивився на почервоніле від сліз обличчя Жервези, а коли побачив, що ліжко навіть не розстелили, злегка похитав головою. Потім підійшов до дітей, що спали на ліжку з рожевенькими янгольськими личками, і стиха мовив:

— Отже, господар десь заблукав, еге?.. Не засму-чуйтеся, пані Лантьє. Він дуже переймається політикою. Ось нещодавно, коли голосували за Ежена Сю, він — ніби ж нормальна людина — наче здурів. Може, він провів ніч разом з друзями, лаючи негідника Бонапарта.

— Ні-ні, — понад силу побурмотіла Жервеза, — це не те, про що ви думаєте. — Я знаю, де Лантьє... У нас свої клопоти, як це буває в кожній родині, хай Бог милує!

Купо підморгнув їй, щоб показати, що він не якийсь там простака, аби вірити цій брехні. Він запропонував принести молока, якщо їй не хочеться виходити. Вона гарна й славна жіночка і скрутної години може розраховувати на нього. Коли Купо пішов, Жервеза повернулася до вікна.

Гучне тупотіння коло застави не стихало у вранішній прохолоді. Видно було слюсарів у синіх робочих сорочках, мулярів у білих робах, художників у пальтах поверх довгих блуз. Здалеку юрба здавалася стертим гіпсом, тьмяною барвою, де виділялися вицвілий синій та брудно-сірий кольори. Час від часу котрийсь з робітників зупинявся, щоб запалити люльку, його оминали й далі крокували інші, без усміху, без жодного слова товаришеві, із землистими щоками, витягши обличчя до Парижа, що поглинав їх одного за одним роззявленою пащею вулиці Фобур-Пуасоньєр. Тим часом на розі вулиці Пуасоньє, біля дверей двох винарень, що якраз відчиняли віконниці, чоловіки стишували ходу. Перш ніж увійти, вони зупинялися на тротуарі й скося позирали на Париж, відчуваючи якусь млість у руках, маючи охоту цей день прогуляти. Перед шинквасами стояли купками, навзаєм частувалися, забували про все на світі, заповнювали зали, плювали, кашляли, промивали горлянки, перехильючи чарку за чаркою.

Жервеза не зводила очей із закладу дядька Коломба, що був на лівому боці вулиці, де вона наче побачила Лантьє, коли це простоволоса огрядна жінка в фартуху гукнула її з-серед дороги:

— А ви, пані Лантьє, сьогодні рано!

Жервеза нахилилася:

— О! Це ви, пані Бош!.. У мене сьогодні ціла купа роботи!

— Отож-бо й є, саме воно не робиться.

Почалася розмова між вікном і тротуаром. Пані Бош служила консьєржкою в будинку, на першому поверсі

якого було «Двоголове теля». Декілька разів Жервеза чекала Лантьє у її комірчині, щоб не сідати самій з чоловіками, що їли поруч. Консьєржка розповіла, що йшла недалечко, на вулицю Шарбоньєр, щоб застати ще в ліжку одного службовця, що ніяк не міг розраховатися з її чоловіком за підшитий сурдут.

— Пан Лантьє, певно, ще спить? — раптом запитала вона.

— Так, спить, — відповіла Жервеза, мимоволі зашарівшись.

Пані Бош помітила, як сльози підкотилися їй до очей; задоволена побаченням, вона пішла собі геть зі словами, що чоловіки — клятні нероби, а потім повернулася і вигукнула:

— Ви сьогодні зранку збираєтеся до пральні?.. Мені треба дещо випрати, тож я займу вам місце біля себе, побалакаємо.

І раптом, відчувши жаль, додала:

— Бідолашко ви моя, краще не стійте отак, біля вікна, ще застудитесь... Ви аж посиніли.

Але Жервеза вперто видивлялася у вікно і чекала ще дві години, аж до восьмої. Повідчинялися крамниці. Потік сорочок з пагорбів припинився, лише поодинокі пізні пішоходи сягнутими кроками проминали заставу. У винарнях ті самі чоловіки й далі навстоячки пили, кашляли й плювалися. Тепер вулиці заповнили не робітники, а робітниці, полірувальниці, модистки, квіткарки, що, тремтячи в тоненьких сукенках, дріботіли кільцевими бульварами. Йшли вони по троє, по четверо, жваво гомоніли, сміялися, кидали довкруг осяйні погляди. Одна дівчина, худа, бліда й серйозна, йшла сама вдалині вздовж муру, обминаючи брудні стоки. Потім з'явилися конторські службовці, що гріли руки своїм диханням і їли на ходу хліб за одне су. Серед них були кістляві, в куцому вбранні, сонні, з синцями під очима молодики; траплялися й згорблені старі з понурими і змученими довгим сидінням за столом обличчями, поглядаючи на годинник, щоб до секунди вивірити свій крок. На бульварах стало тихо, як завжди вранці.

Тутешні рантьє вийшли прогулятися на сонці; просто-волосі матері в заялжених спідницях колихали на руках дітей і тут же, на лавках, міняли їм пелюшки; соплива розхристана дівтора товклася й лазила по землі серед писку, сміху й плачу. Жервеза відчула, що задихається, їй паморочилося в голові від туги, вона геть втрачала надію. Їй здавалось, що всьому кінець, що надійшла остання година, що Лантьє ніколи не повернеться. Її погляд блукав почорнілими від різанини, просякнутими смородом бойнями, білястою новою лікарнею, що зяяла рядами віконних пройм і світила голими кімнатами, де відбуватиме свою косовицю смерть. Навпроти Жервези, за міським муром, вставало й росло понад великим Парижем, що пробуджувався від сну, сонце. Воно запалило небо й засліпило її.

Молода жінка сиділа на стільці, безвільно звисивши руки, й більше не плакала, коли до кімнати повагом зайшов Лантьє.

— Це ти! Це ти! — вигукнула вона, кидаючись йому на шию.

— Ну я, а хіба що? — відповів він. — Може, облишиш свої дурниці?

Лантьє відштовхнув її. Потім, немов демонструючи свій поганий настрій, шпурнув на комод чорного фетрового капелюха. Це був невисокий темноволосий двадцятишестирічний парубок, гарний з виду, з тоненькими вусиками, які він постійно підкручував машинальним порухом руки. Він був вбраний у звичайну робу, старий заплямований сурдут, застібнутий на поясі, і розмовляв з помітним провансальським акцентом.

Жервеза, знову впавши на стілець, почала тихо скаржитись уривчастими фразами:

— Я очей не могла стулити... Думала, з тобою щось трапилося... Куди ти ходив? Де провів ніч? Господи! Не роби так більше, бо я здурію... Огюсте, скажи, де ти був?

— Де треба, там і був, хай йому біс! — відповів він, знизавши плечима. — О восьмій годині я був на вулиці Глясьєр, у товариша, що має відкрити капелюшну майстерню. Загаявся, тому вирішив там і заночувати.

Знаєш, я не люблю, коли за мною шпигують. Дай-но мені спокій!

Молода жінка знову почала схлипувати. Гучний голос та різкі рухи Лантьє, який почав совати стільці, розбудили дітей. Напівголі, вони посідали на ліжку, чухаючи рученятами волосся. Почувши, що мати плаче, хлопчики й собі гірко заплакали, ледве продерши очі.

— О! А ось і музика! — розгнівано закричав Лантьє. — Попереджаю вас, я таки піду геть! Цього разу вже назавжди... Чого б вам не замовкнути? Ну, бувайте! Піду, звідки прийшов.

Він уже взяв був з комода капелюх, аж тут Жервеза кинулася до нього:

— Ні, ні!

Вона приголубила дітей, щоб ті перестали плакати, поцілувала їхні голівки і з ніжними словами вклала назад до ліжка. Враз заспокоївшись, малі полягали й почали сміятися та щипати одне одного. Тим часом батько, навіть не скинувши чобіт, гепнувся на ліжко з утомленим і блідим після безсонної ночі обличчям. Він не заснув, а лежав із широко розплющеними очима й розглядав кімнату.

— Оце-то чистота! — пробубонів Лантьє.

Зиркнувши на Жервезу, він уїдливо додав:

— Ти вже й не вмиваєшся?

Жервезі виповнилося двадцять два. Вона була високою, трохи худорлявою, з тонкими рисами обличчя, на якому вже відбилися всі труднощі життя. Розпатлана, в стоптаних черевиках, тремтячи від холоду в білій брудній кофтині, Жервеза ніби постаріла на десять років за довгі години горювання й сліз цієї ночі. Слова Лантьє збурили її страх і покірність.

— Ти несправедливий, — заговорила вона. — Ти добре знаєш, що я роблю все, що можу. Не я винна в тому, що ми тут опинилися... Хотілось би мені побачити тебе з дітьми в кімнаті, де навіть грубки немає, щоб води нагріти... Приїхавши в Париж, нам треба було не проїдати всі гроші, а зразу влаштуватися на роботу, як ти й обіцяв.

— Погляньте на неї! — вигукнув він. — Та ти ж прожерла всі грошики разом зі мною. Поївши всмак, не годиться тепер так плюватися!

Жервеза наче не чула й провадила:

— Хай там як, а трохи старання — і ми викрутимосся... Учора ввечері я бачила пані Фоконье, прачку з Нової вулиці, вона візьме мене з понеділка. Якщо ти домовишся з приятелем з Глясьєр, ми менш ніж за пів року будемо на плаву, трохи опорядимосся й винайmemo якийсь закуток, от і буде у нас домівка... Ох! Працювати, працювати треба...

Зі знудженим виразом на обличчі Лантьє відвернувся від жінки. Жервеза скипіла:

— Авжеж, я знаю, що ти зроду не перетрудишся. Тебе розпирає себелюбство, хочеш вбиратися, як панисько, й вигулювати шльондр у шовкових спідницях. Хіба ні? Відколи ти змусив мене закласти всі мої сукні, я вже тобі не мила... Ба! Огюсте, не хотіла тобі казати, але я знаю, де ти був цієї ночі. Я бачила, як ти заходив у «Гран-Балкон» із тією повійницею Адель. Ах! Ловко ти їх вибираєш! Ця хоч чепуруха! Правильно робить, що вдає із себе принцесу... Переспала вже з усією ресторацією!

Одним стрибком Лантьє зіскочив з ліжка. На спотнілому обличчі його очі стали чорні, як смола. У цьому маленькому чоловічку гнів переростав у бурю.

— Так-так, з усією ресторацією! — повторила молода жінка. — Пані Бош швидко спровадить обох, її та сестру-коняку, бо на сходах завжди вишиковується ціла черга чоловіків.

Лантьє підніс кулаки, і стримуючи бажання вдарити, схопив її за руки, несамовито струснув і різко відпустив, так що вона впала на ліжко до дітей, які знову заплакали. Він ліг і, затинаючись, розлючено, як людина, що ухвалила для себе якесь рішення, на яке раніше не могла наважитися, сказав:

— Ти не уявляєш, що ти щойно зробила, Жервезо... Дарма ти так, ось побачиш.

Якусь хвилину було чути тільки скімлення дітей. Їхня мати лежала скоцюрблена на краю ліжка й міцно

їх обіймала. Монотонним голосом вона раз за разом повторювала ту саму фразу:

— О! Якби вас тут не було, мої маленькі бідолашки!.. Якби вас не було!.. Якби вас не було!..

Спокійно розпростершись на ліжку, звівши догори очі й втупившись у шмат вилинялої завіски, Лантьє не слухав цих голосінь, віддавшись одній нав'язливій думці. Так він пролежав з годину, не задрімавши, хоча втома й склеплювала його повіки. Коли він із суворим і рішучим виглядом повернувся, зіпершись на лікоть, Жервеза закінчувала прибирати в кімнаті. Вона вже повдядгала дітей і застелила їхнє ліжко. Лантьє дивився, як Жервеза замітала, протирала меблі; але кімната все одно здавалася похмурою, жалюгідною, з кіптявою на стелі, облізьлими від вологи шпалерами, трьома кривими стільцями й комодом, на яких ганчірка залишала брудні сліди. Потім вона зашпилила коси й почала, не шкодуючи води, вмиватися навпроти закріпленого на гачку круглого дзеркала, яким послуговувався для гоління Лантьє. Він споглядав її руки, шию, все, що було оголене, і в думках його ніби снували якісь порівняння. Аж от Лантьє скривився. Жервеза накульгувала на праву ногу, але це було помітно, лише коли вона дуже втомлювалася і забувала приховувати своє каліцтво. Того ранку, геть знесилена після жахливої ночі, вона волочила ногу, притримуючись руками за стіни.

Запанувала тиша, вони не обмовилися більше жодним словом. Він ніби вичікував. Вона, ковтаючи свій біль і намагаючись вдавати байдужість, квапливо збирала в клунок брудні речі, що лежали в кутку за скринею. Нарешті Лантьє розтулив губи й запитав:

— Що ти робиш?.. Куди це ти йдеш?

Жервеза промовчала. Розлючений, він повторив запитання, і тоді вона відповіла:

— Хіба не видно... Я йду прати... Не жити ж дітям у бруді.

Лантьє зачекав, поки вона підніме кілька хустинок, а потім, після паузи, знову заговорив:

— А гроші в тебе є?

Жервеза миттю випросталася, подивилася йому просто в обличчя, тримаючи в руках брудні дитячі сорочки, і відповіла:

— Гроші! Я що, по-твоєму, мала б їх вкрасти?.. Ти чудово знаєш, що позавчора мені дали три франки за чорну спідницю. На них ми двічі пообідали, а ковбаса їх як вітром здуває... Звісно, у мене немає грошей. Маю лише чотири су на прання... Я не заробляю їх так, як дехто.

Лантьє не звернув уваги на цей натяк. Він підвівся з ліжка й почав оглядати ганчір'я, розвішане по кімнаті. Зрештою він зняв штани й хустку, відкрив комод, дістав звідти нічну кофтину й дві жіночі сорочки, а потім, кинувши це все в руки Жервезі, сказав:

— На, заклади ще це.

— Ти, може, хочеш, щоб я й дітей заклала, га? — запитала жінка. — Якби за дітей давали в борг, знаменито спекалися б їх!

І все ж таки Жервеза пішла до ломбарду. Повернувшись за пів години, вона поклала на коминок п'ятифранкову монету, а разом з нею нову закладну, долучивши її до купи старих, що лежали між двома свічниками.

— Це все, що мені дали, — сказала жінка. — Я хотіла шість франків, та марно було просити. Ох, вони ніколи не збідніють... Завжди там повно люду!

Лантьє не одразу взяв п'ятифранковик. Він хотів, щоб Жервеза спочатку розміняла його й лишила трохи собі. Але потім, побачивши на комоді огризок шинки в паперовій обгортці та окраєць хліба, він нишком засунув монету до кишені жилетки.

— Я не насмілилася піти до молочниці, бо ми й так винні їй за цілий тиждень, — пояснила Жервеза. — Скоро повернуся. Поки мене не буде, сходи по хліб та котлети в сухарях, а тоді поснідаємо... Ще візьми літр вина.

Лантьє промовчав. Здавалось, вони помирилися. Молода жінка дозбирувала речі у клумак з брудною білизною, а коли захотіла взяти чоловікові сорочки й

шкарпетки зі скрині, він закричав, щоб вона їх не чіпала.

— Облиш мої речі, чуєш?! Я не хочу!

— Чого ти не хочеш? — спитала вона, підводячись. — Невже ти збираєшся вдягати ці смердючі лахи? Їх треба попраати.

Жервеза тривожно дивилася на нього й на обличчі цього гождого молодого чоловіка бачила все ту ж суворість — здавалося, ніщо не могло його власкавити. Він спалахнув, вирвав з її рук білизну й кинув назад до скрині.

— Грім би тебе побив! Послухай мене бодай раз! Сказано тобі, не хочу!

— Чому? — перепитала вона, збліднувши від страшної підозри, що промайнула в голові. — Тобі ж зараз не потрібні ці сорочки, ти ж нікуди не йдеш... Що тобі з того, якщо я їх візьму?

Знітившись під її палаючим, прикутим до нього поглядом, він на мить завагався.

— Чому-чому... — пробуркотів він. — Та хай йому біс! Ти всім станеш розп'ятувати, що утримуєш мене, переш, латаєш. Так от, мені це остогиділо! Роби своє діло, а я робитиму своє... На бидло прачки не працюють.

Жервеза почала благати його, переконувати, що їй ніколи й на думку не спадало скаржитися. Але Лантьє з грюком закрив скриню, сів на неї і крикнув «Ні!» їй просто в обличчя. Він сам розпоряджатиметься речами, що йому належать! Потім, щоб уникнути її настирливих поглядів, Лантьє знову розпростерся на ліжку й сказав, що його розбирає сон і щоб вона більше не набридала йому. Цього разу він справді начебто заснув.

Жервеза на мить завагалася. Її охопило бажання штурхнути ногою клунок з білизною і всістися за шитво. Рівне дихання Лантьє її врешті заспокоїло. Вона взяла кульку синьки та шматок мила, що лишилися з попереднього разу, і, підійшовши до дітлахів, що спокійно бавилися старими корками біля вікна, поцілувала їх і тихо промовила:

— Поводьтєся чємно, нє галасуйтє. Татко спить.

Коли вона виходила, у кімнаті під закіптюженою стелею серед глибокої тиші лунав тільки стишений сміх Клода й Етьєна. Була десята ранку. Крізь прочинене вікно до помешкання проникало сонячне світло.

З бульвару Жервеза звернула ліворуч і пішла Новою вулицею кварталу Гут д'Ор. Минаючи заклад пані Фоконьє, вона привіталася, злегка кивнувши головою. Пральня¹, до якої вона прямувала, була розташована ближче до середини вулиці, там, де вона починала йти вгору. Над будівлею з пласкою покрівлею сірими круглими боками висвічували три величезні баки з водою — цинкові циліндри, міцно закріплені болтами. Позаду них, дуже високо на третьому поверсі, здіймалася сушарка, стіни якої були зроблені з тонких перетинок, між яких проходило свіже повітря й виднілася білизна, що сушилася на латунних дротах. Праворуч від резервуарів, важко й розмірено пахкаючи білим димом, стояла парова машина. Звикла до калюж Жервеза, не підібравши спідниці, пройшла ворота, заставлені глечиками з жавелевою водою. Вона вже знала господиню пральні, маленьку тендітну жіночку з хворими очима, що сиділа над реєстровими книгами в заскленій конторці, де на полицях лежали бруски мила, кульки синьки в банках, фунти соди в пакетах. Проходячи повз неї, Жервеза попросила свій прач і щітку, які віддала на зберігання минулого разу. Узявши номерок, вона зайшла досередини.

Це була здоровенна шура, що мала плаский дах з відкритими балками, спертий на чавунні стовпи, між якими світилися широкі вікна. Тьмяне денне світло заледве проникало крізь гарячі випари, що висіли молочно-білою хмарою. З кутків піднімалася пара, яка розповзалася й сповивала все синюватим серпанком. Зі стелі крапотіло, наче з неба, важка волога була про-

¹ У середині XIX ст., до появи централізованого водогону, білизну прали біля водойм або в пральнях (*lavoir*). Крохмалили й прасували її в спеціальних закладах (*boutique*), до яких клієнти віддавали свої речі.

сякнута запахом мила; часом його забивав ще різкіший дух жавелевої води. Уздовж пральні, обабіч центрального проходу, рядами стояли жінки з голими до плечей руками, голими шиями, в підіткнутих спідницях, з-під яких було видно кольорові панчохи й дебелі шнуровані черевики. Безсоромні, грубі, розхристані, до рубця промоклі, вони люто вибивали своє шмаття, сміялися, оберталися, щоб щось крикнути одна одній в тому шарварку, нагиналися до своїх балій, пашіли й парували всією своєю плоттю. Всюди довкола них голосно дзюрчали потоки води, відра з гарячою водою носилися й виливалися одним махом, відкривалися крани, згори лилася холодна вода, бризкала під пращами, стікала з виполосканої білизни, утворювала калюжі, по яких хляпали жінки, і бігла струмочками по похилій кахляній долівці. Серед усього цього гамору, ритмічних ударів, буркотливого дощового шуму, грозового гуркоту, що задихався під змоклою стелею, праворуч стояла парова машина. Вкрита білими рясними росинками, вона безперестанку важко дихала й шипіла, а її махове колесо, що оберталось як у танці, ніби правило тим несамовитим галасом.

Тим часом Жервеза дрібними кроками йшла проходом, поглядаючи праворуч і ліворуч. Клунок з білизною вона несла під пахвою, підтримуючи його стегном, кульгаючи ще дужче серед прачок, що туди-сюди снували й штовхалися.

— Агов! Ходи сюди, моя люба! — вигукнула грубим голосом пані Бош.

Коли молода жінка підійшла неї, консьєржка, люто тручи шкарпетку, почала без утаву туркотіти, ні на мить не полишаючи роботи.

— Прилаштовуйтеся тут, я зайняла вам місце... О! У мене прання небагато. Бош майже нічого не бруднить... А ви? Вам теж тут недовго совгатися, еге ж? Клуночок у вас зовсім маленький. Упораємося до полудня, а потім можемо піти підобідати... Колись я давала білизну прачці з вулиці Пуле, але вона мені геть усе попсувала хлоркою та щітками. Тепер сама перу. Зиск

чималий. Витрачаюся тільки на мило... Дивіться, ось ці сорочки треба було б замочити. Діти — то такі замазурі, сіднички наче в сажі, їй-бо!

Жервеза розв'язала клунок і розклала дитячі сорочки. Пані Бош радила взяти їй відро лужної води, на що вона відповіла:

— Та ні, досить і гарячої... Я на тім знаюся.

Жервеза все посортувала, відклала вбік декілька кольорових речей. Тоді, наповнивши свою балію чотирма відрами води з крана позаду неї, вкинула туди купу білого. Підсмикнувши спідницю й затиснувши її між стегон, жінка увійшла до такої собі кабінки, що була їй по пояс.

— Ви діло знаєте, га? — повторювала пані Бош. — Прачкою працювали на батьківщині, еге ж, моя любя?

Закасавши рукава, оголивши гарні руки ще молодій білявки та ледь рожеві лікті, Жервеза почала давати лад білизні. Розпростерла сорочку на вузькій, вичовганій, аж побілілій від води дошці; натерла милом, перевернула, натерла з другого боку. Перш ніж відповісти, взяла в руку прач і почала вибивати прання, вигукуючи фрази й перериваючи їх сильними й рівними ударами.

— Так-так, прачкою... З десяти літ... Дванадцять років тому... Ходили на річку... Пахло там приємніше, ніж тут... Була там така місцина під деревами... де бігла чиста вода... Може, чули про Пласан... Не знаєте, де Пласан?.. То біля Марсея...

— Ох і шмагаєте! — вигукнула пані Бош, зачудована шаленими ударами прача. — Оце так дівка! Руками, як у панночки, ви й залізо розплющите!

Вони й далі голосно розмовляли. Консьєржка часом мусила нахилятися, щоб краще розчути. Білі речі вибито, та ще й як! Жервеза знов занурила їх у балію, почала витягати одну за одною, вдруге милила й терла щіткою. Однією рукою вона притримувала одєжину на дошці, а жорсткою щіткою в другій вишкрібала з білизни брудну піну, що збігала довгими патьоками. У тихому шурхотінні дві жінки стали ближче й почали говорити про більш особисте.

— Ні, ми неодружені, — мовила Жервеза. — Я цього й не приховую. Лантьє не такий уже й милий, щоб хотіти за нього заміж. Якби не було дітей, о!.. Мені виповнилося чотирнадцять, а йому — вісімнадцять, коли знайшовся наш первісток. А через чотири роки — другий... Так і пішло, як у всіх. Знаєте, як воно буває. Там, удома, я не була щасливою. Батечко Макар гарма-дарма давав мені копняків під зад. От і думала, як би то піти де розважитися... Ми б і побралися, та наші батьки були проти, не знаю чому.

Жервеза струснула білу піну з почервонілих рук.

— Жорсткувата в Парижі вода, — мовила вона.

Пані Бош прала дуже мляво. Зупинялася, довго намилювала білизну, щоб довше постояти й почути всю історію, що не давала їй спокою вже два тижні. Її рот на широкому обличчі був напіввідкритий, вирячкуваті очі сяяли. Задоволена тим, що про все довідалася, вона міркувала: «Так-так, щось маленька розбалакалася. Видно, глека розбили».

Тоді голосно запитала:

— То він не такий уже й милий?

— Та де там! — відповіла Жервеза. — Він був добрим до мене там, удома. Та відколи ми в Парижі, я ніяк не можу дати йому ради. Бачте-но, торік померла його мати й залишила йому у спадок близько тисячі семисот франків. От він і захотів податися до Парижа. А оскільки батечко Макар частенько давав мені прочуханки, я погодилася вирушити з ним. Отак ми й приїхали сюди з двома дітками. Він хотів влаштувати мене прачкою, а сам — працювати за фахом, капелюшником. Ми могли б бути щасливими... Але, бачте, Лантьє — зарозумілий марнотрат, який думає тільки про свої розваги. Зрештою, він — нікчема... Оселилися ми в готелі «Монмартр», на вулиці Монмартр. Були обіди, екіпажі, театр, йому — годинник, мені — шовкова сукня. Правду кажучи, він зовсім не лихий, коли має копійчину. Самі розумієте, що з таким життям у нас за два місяці геть нічого не лишилося. Отоді ми й переїхали в готельчик «Бонкер», і почалося триклятуще життя...

Раптом їй стиснуло горло, і Жервеза замовкла, тамуючи сльози. Вона якраз закінчила шурувати щіткою й стиха мовила:

— Треба піти взяти гарячої води.

Але пані Бош, яка нетерпляче чекала продовження Жервезиної сповіді, покликала служку, що якраз проходив повз.

— Милій Шарлю, будьте люб'язні, принесіть відро гарячої води для пані, бо вона дуже поспішає.

Хлопець швиденько повернувся з повним цебром. Жервеза заплатила йому — відро коштувало одне су. Потім налила в балію гарячої води, востаннє намила руками білизну, схилившись над дошкою в хмарі пари, що сірими димовими смужками чіплялася за її біляве волосся.

— Ось у мене є сода, візьміть і собі, — люб'язно мовила консьєржка.

Із цими словами вона висипала в Жервезину балію соду, що була на самому споді торбинки. Ще запропонувала їй жавелевої води, але молода жінка відмовилася — мовляв, то добрий засіб, лише щоб позбутися плям від жиру та вина.

— Мені чомусь здається, що він трохи зальотник, — вела своєї пані Бош, повертаючись до розмови про Лантьє, не називаючи його на ім'я.

Зануривши руки у воду й жмакаючи білизну, зігну-та вдвоє Жервеза тільки кивала головою.

— Так-так, — говорила далі друга, — я вже встигла дещо зауважити...

Аж раптом геть зблідла Жервеза вмить випросталася, втупилася в неї поглядом, і та вигукнула:

— О, ні! Я нічого не знаю!.. Гадаю, він просто любить повеселитися, ото й усе... В нашому будинку живуть дві дівчини — Адель і Віржині, гадаю, ви їх знаєте, — і що з того? Він залюбки жартує з ними, але нічого більше, я того певна.

Молода жінка стояла перед нею, обличчя її спітніло, по руках стікала вода; вона далі дивилася на неї, вп'явшись пильним гострим поглядом. Консьєржка спересердя вдарила себе кулаком у груди і вигукнула:

— Кажу вам, я нічого не знаю! — заприсяглася вона.

Потім, заспокоївшись, додала улесливим голосом, яким звертаються до людини, бажаючи приховати від неї правду:

— На мою гадку, в нього дуже щирі очі... Ви одружитесь з ним, моя люба, можете мені повірити!

Жервеза витерла чоло мокрою рукою. Вона витягнула з води наступну одежину, знову киваючи головою. Якусь мить жінки мовчали. Затихла й уся пральня навколо них. Вибило одинадцятую годину. Половина прачок, примостившись біля балій, з відкоркованими літровими пляшками вина коло ніг, їли ковбасу, вкладаючи її між двома скибками хліба. Тільки домогосподарки, що прийшли прати з невеликими клунками, й далі метушилися, поглядаючи вгору на годинник, що висів над конторською будкою. Було чути поривчате гахкання прачів серед стихеного сміху, розмов, що змішувалися з прожерливим плямканням щелеп. Тим часом парова машина, своєю чергою, не переводячи духу, стала ще ніби гучнішою, задрижала, запахкала, заповнила своїм гулом усю величезну будівлю. Та ніхто з жінок не слухав її; то було неначе дихання самої пральні, пекучий віддих, що скупчувався в одвічному випарі й плив попід балками. Настала нестерпна спека; зліва крізь високі вікна падало сонячне проміння, підсвічуючи опалову пелену ніжними сіро-рожевими і сіро-блакитними барвами. У відповідь на численні скарги служка Шарль по черзі позапинав сонячні вікна парусиновими шторами. Потім пішов до другого, затіненого боку й повідчиняв кватирки. Йому втішено дякували, плескали в долоні; залунав веселий гомін. Нарешті змовкли останні прачі. Прачки з набитими їжею ротами вже мовчали, жестикулюючи затиснутими в руках ножами. Тиша настала така, що чути було, як ген у кутку шкрябав совком кочегар, нагрібаючи з підлоги вугілля й закидаючи його в жерло машини.

Тим часом Жервеза прала кольорову білизну в гарячій мильній воді, яку вона навмисно не виливала. Закінчивши, підсунула до себе козли, розвішала на них

усі речі, з яких додолу натекли синюваті калюжі, і почала полоскати. Холодна вода позаду неї лилася з крана в широку закріплену знизу балію з двома дерев'яними поперечками для складання білизни. Над ними, вгорі, було ще дві поперечки, на які вішалася білизна, щоб з неї збігала вода.

— От майже й усе, непогано ми впоралися, — сказала пані Бош. — Я ще побуду тут, допоможу вам усе повикручувати.

— О, не варто, дуже вам дякую, — мовила молода жінка, бгаючи руками й прополіскуючи в прозорій воді кольорові речі. Якби в мене були простирадла, тоді нехай би.

Хай там як, а їй довелось прийняти допомогу консьержки. Тримаючи вдвох за різні кінці, вони викручували погано пофарбовану коричневу вовняну спідничину, з якої скрапувала жовтава вода, аж раптом пані Бош вигукнула:

— Ти ба! Довгонога Віржині!.. І що вона принесла сюди прати, свої чотири ганчірки в носовій хустинці?

Жервеза швидко підвела голову. Віржині була дівчиною її віку: вища за неї, чорнява, гарна, незважаючи на трохи довгасте обличчя. Вбрана вона була в стару чорну сукню з воланами й червоною стрічкою на шиї; мала охайну зачіску — шиньйон, підібраний синьою шовковою сіточкою. На мить, стоячи посеред центрального проходу, Віржині прижмурила повіки, ніби щось шукаючи. Помітивши Жервезу, вона гордо, зухвало, вихиляючи стегнами, пройшла в її напрямку й зупинилася за п'ять балій від неї.

— Що за чудасія! — тихо промовила пані Бош. — Вона ніколи й пари манжетів не випере... Ох! Страшна лайдачка, їй-богу! Швачка, що не годна навіть зашити свої лахи! Як і її сестра-полірувальниця, пройда Адель, що прогулює два дні роботи з трьох. Батька-матері не знають, невідь з чого живуть. Та про неї такого можна порозказувати... А що то вона там тре, га? Спідницю, чи що? Яка ж вона бруднюща, ця спідниця, мабуть, бувала в бувальцях!

Очевидно, пані Бош хотіла зробити приємність Жервезі. Насправді ж вона частенько пила каву з Віржині та Адель, коли у дівчат водилися гроші. Жервеза метушилася й не відповідала, її руки почали тремтіти. У невеличкому цебрі на тринозі вона розчинила синьку. Занурювала туди білі речі, трохи колотила їх у забарвленій воді, що набула лакового полиску; тоді, злегка викрутивши, вішала на горішні дерев'яні поперечки. Роблячи це все, Жервеза навмисне стояла спиною до Віржині, але добре чула її смішки та відчувала на собі її зизий погляд. Здавалося, що Віржині прийшла тільки для того, щоб подратувати її. Якоїсь миті Жервеза обернулася, й вони втупилися поглядами одна в одну.

— Облиште її, — буркнула пані Бош. — Не будете ж ви тягтися за коси... Кажу вам, нічого не було! Вона тут ні з якого боку!

У той момент, коли молода жінка вішала останню річ, ближче до воріт пральні почулося хихотіння.

— Там двоє хлопчаків шукають свою мамку! — крикнув Шарль.

Усі жінки повитягували голови. Жервеза впізнала Клода й Етьєна. Помітивши її, вони кинулися до неї по калюжах, хляпаючи по кахлях підошвами розв'язаних черевиків. Клод, старший, тримав маленького братика за ручку. Побачивши, що вони, хоч трохи й налякані, все ж намагалися усміхатися, прачки озивалися до них лагідними словами. Тримаючись за руки, хлопчики стали перед матір'ю й підвели до неї свої біляві голівки.

— Це вас татко сюди відправив? — запитала Жервеза.

Нахилившись, щоб зав'язати шнурки на черевиках Етьєна, вона побачила, що у Клода на пальці погойдується ключ від кімнати з мідним номерком.

— Отакої! Приніс мені ключа! — здивовано сказала вона. — Але навіщо?

Хлопчик, помітивши на своєму пальці ключ, про який уже й забув, враз наче щось пригадав і вигукнув дзвінким голосом:

— Тато пішов.

— Він пішов купити попоїсти, а вам сказав прийти сюди по мене?

Клод подивився на брата, завагався, нічого не розуміючи, а потім швидко випалив:

— Тато пішов... Він зірвався з ліжка, склав усі речі до скрині, зніс і поклав її в екіпаж... Він поїхав.

Жервеза, що присіла була навпочіпки, повільно підвелася з побілілим обличчям, приклавши руки до щік і скронь — здавалося, вона відчувала, як у неї розколюється голова. Вона не могла дібрати слів, крім одного, яке повторювала безліч разів тим самим тоном:

— О Боже!.. О Боже!.. О Боже!..

Пані Бош, своєю чергою, збуджена участю в усій цій історії, тим часом розпитувала хлопчика:

— Ну, маленький, розкажи, що сталося... Це ж він замкнув двері й загадав вам принести сюди ключа, так?

Стишивши голос, вона запитала на вухо у Клода:

— А в екіпажі була якась дама?

Хлопчик знову занепокоївся, а потім з переможним виглядом став повторювати свою розповідь:

— Він зірвався з ліжка, склав усі речі до скрині й поїхав.

Коли пані Бош дала йому спокій, він потягнув братика до крана. Вони почали разом бавитися, відкриваючи воду.

Жервеза не могла плакати. Зіпершись на балію й затуливши долонями обличчя, вона задихалася. Її раз по раз проймав дроз. Час від часу глибоко зітхаючи, вона ще дужче притискала кулаки до очей, наче щоб потонути в чорноті свого відчаю. Їй здавалося, що вона падала на самісіньке дно темної прізви.

— Годі, моя мила, та біс із ним! — туркотіла пані Бош.

— Якби ви знали! Якби ви тільки знали! — нарешті зовсім тихо мовила вона. — Сьогодні зранку він відправив мене до ломбарду закласти хустку й мої сорочки, щоб заплатити за той екіпаж...

Жервеза заплакала. Згадка про ломбард відкрила перед нею увесь сенс тієї ранкової сцени, і в неї вирвалися ридання, що стискали горло. То були огидні хитрощі Лантьє, що стали для неї найболючішим ударом, сповнивши душу гірким розпачем. Сльози котилися по мокрому обличчі, і вона витирала їх мокрими руками — їй навіть на думку не спало дістати хустинку.

— Будьте розважливою, заспокойтеся, на вас дивляться, — повторювала пані Бош, яка метушилася біля неї. — Хіба ж можна так побиватися через якогось чоловіка!.. То, виходить, ви й досі його кохаєте, бідолашне дівча? Щойно сердилися на нього, а тепер, бач, плачете за ним, надриваючи серце. Господи, які ж ми дурні!

І далі заговорила геть по-материнському:

— Така гарненька жіночка, як ви! Куди таке годиться?.. Гадаю, тепер вам можна усе розповісти, чи не так? Отож, пам'ятаєте, коли я проходила попід вашим вікном, уже тоді я запідозрила щось недобре... Уявіть собі, що цієї ночі, коли поверталась Адель, я почула, як за нею крокував якийсь чоловік. Мені закортіло подивитися, хто б то міг бути, і я виглянула на сходи. Та особа була вже на третьому поверсі, проте я добре розгледіла сурдут пана Лантьє. Бош, що чергував сьогодні зранку, бачив, як він спокійно собі спускався... Певна річ, він був у Адель. У Віржині тепер є полюбовник, до якого вона навідується двічі на тиждень. Хай там як, але це просто паскудство: у них тільки одна кімната й одне ліжко в алькові; навіть не уявляю, де Віржині примостилася спати.

На мить вона замовкла, обернулася і продовжила приглушеним грубим голосом:

— Вона бачить, що ви плачете, й сміється з вас, негідниця. Голову даю на відруб: її прання — лише про людське око. Влаштувала тих двох, а сама прибігла сюди, щоб потім розказати їм, як ви казилися.

Жервеза опустила руки й роззирнулася навколо. Помітивши Віржині, яка стояла серед трьох-чотирьох жінок, що тихо перемовлялися й пильно стежили за

нею, Жервезу охопила несамовита лють. Витягнувши руки, вона почала шукати щось долі, крутнулася туди-сюди, тоді ступила кілька кроків, натрапила на повне відро, схопила його обіруч й вихлюпнула одним махом.

— От падлюка! — вигукнула довготелеса Віржині.

Вона встигла відскочити назад, так що вода потрапила лише на черевики. Тим часом уся пральня, розтрижена плачем молодої жінки, почала збиватися в юрбу, щоб побачити бійку. Одні прачки, доїдаючи хліб, ставали на балії. Інші поприбігали з мильними руками й стали кружка.

— От падлюка! — повторила Віржині. — Яка лиха година взяла цю біснувату?!

Жервеза завмерла зі скривленим обличчям, випнувши підборіддя, й мовчала, ще не призвичаївшись до паризької говірки. Віржині не вмовкала:

— Подивіться тільки на неї! Ця погань вешталася скрізь по світу й, не маючи дванадцяти років, бути солдатською підстилкою, от і ногу там свою втратила... Згнила вона й відпала, нога її...

Усі почали сміятися. Віржині, побачивши, що бере гору, випросталася, ступнула два кроки вперед і закричала ще голосніше:

— Ну, підійди лиш, і я завдам тобі добрячого бобу! Краще не заміряйся й не сікайся до нас... Я її добре знаю, цю шкуру! Хай тільки зачепить мене, то добряче отримає, ось побачите. Хай би хоч сказала, що я їй такого зробила... Чуєш, хвойдо, що я тобі зробила?

— Годі вам балакати, — затиналася Жервеза. — Ви добре знаєте... Учора ввечері мого чоловіка бачили... Зараз же замовкніть, бо я вас задушу.

— Її чоловіка! А вона молодець! Чоловік великої пані! Ніби в таких кривоногих бувають чоловіки! Якщо він тебе й кинув, то в цьому немає моєї вини. Не вкрала ж я його, далєбі. Можете мене обшукати... Знаєш, що я тобі скажу? Ти отруювала цьому чоловікові життя! Він був занадто добрим до тебе... Нашийника часом у нього не було? Ніхто не бачив чоловіка цієї пані?.. Обіцяю винагороду...

Знову залунав сміх. Жервеза й далі тільки шепотіла майже нечутним голосом:

— Ви все знаєте, ви все знаєте... Це ваша сестра, я задушу її, вашу сестру...

— Ну-ну, піди причепися до моєї сестри, — вищирившись, відізвалася Віржині. — То це моя сестра? Що ж, цілком можливо! Вона принагідніша за тебе... Та яке мені діло! Не можна вже й спокійно попрати! Чуєш, дай мені спокій, годі вже цього всього!

Розпалена, сп'яніла від свого лихослів'я, Віржині ніяк не могла заспокоїтись. Ударивши п'ять чи шість разів прачем, вона замовкла, а потім починала знову:

— Гаразд! Так, це моя сестра. Задоволена тепер?.. Вони кохають одне одного. Бачили б ви, як вони вицілюються!.. А тебе лишив з байстрюками! Гарненькими малятами з коростявими личками! Одне з них від солдата, чи не так? А ще трьох на той світ спровадила, бо хотіла менше бебехів тягти в дорогу... Це твій Лантьє нам усе розказав. О, він ще й не таке розповідав; як же ти йому остобісіла!

— Шльондра! Шльондра! Шльондра! — нестямно закричала Жервеза, затремтівши від люті.

Знову шукаючи щось долі, вона обернулася, знайшла тільки невелике цебро, взяла його спіднизу й вихлюпнула воду із синькою Віржині в обличчя.

— От вража сила! Зіпсувала мені сукню! — вигукнула та із забарвленими синькою плечем і лівим рукавом. Ну, хляжнице, начувайся!

Віржині, своєю чергою, схопила відро й вилила його на молоду жінку. Почалася страшенна колотнеча. Жінки бігали вздовж балій, хапали повні відра води, летіли назад і вивертали одна одній на голову. Кожен такий наскок супроводжувався гучним криком. Тепер уже й Жервеза почала відповідати.

— На, свинюко!.. Оце ти добре отримала! Остудити трохи свій зад!

— Ох ти ж відьмо! Ось тобі на брудну пику. Вмийся хоч раз у житті!

— Ну-ну, зараз я тебе вимочу, потіпахо!

— Ось ще одне!.. Прополощи свого рота й причепу-
рися до нічного вартування на розі вулиці Бельом.

Потім вони почали наповнювати відра водою з кранів. Чекаючи, поки вони наберуться, жінки не припиняли лаятися. Спершу абияк вихлюпнуті відра ледве їх намочили. Але вони швидко набили руку. Першою відро прямо в обличчя отримала Віржині — вода полилася їй за шию, потекла по спині, потрапила за пазуху й витекла з-під сукні. Не встигла вона отямитися, де не візьмись — друге, хляпнуло в ліве вухо, намочило шиньон, що розмотався, мов той клубок. Жервезі дісталось по ногах: одним відром залило черевики, так що бризки летіли до стегон; другим — обдало поділ. Скоро по тому вже годі було розібрати, хто куди влучив. Обидві були мокрі з голови до п'ят — ліфи поприставали до плечей, спідниці прилипли до стегон. Вода з усіх боків стікала по них, як з парасолів: зіщуплених, напружених, тремтливих.

— А вони до біса кумедні! — охриплим голосом сказала одна з прачок.

То була добра розвага для всієї пральні. Щоб не заляпатися, жінки повідступали назад. Жарти й аплодисменти було чути звідусіль серед плескоту води, що одним махом раз по раз виливалася з відер. По долівці розтікалися калюжі, обидві жінки брьохалися по кісточки у воді. Тим часом Віржині, замисливши якийсь підступ, різко вхопила відро з лужною водою, яке лишила одна із сусідок, і вихлюпнула його на Жервезу. Пролунав крик. Усі подумали, що Жервезу ошпарило кип'ятком. Проте вона тільки трохи обпекла ліву ногу. Скільки було сили, доведена до відчаю болем, вона швиргнула порожнє відро під ноги Віржині, і та впала.

Водномить усі прачки зашуміли.

— Вона зламала їй ногу!

— Що ж, отримала по заслугі! Адже та, друга, хотіла обварити її кип'ятком!

— Хай там як, а правда на боці білявки, якщо в неї відбили чоловіка!

Пані Бош підносила руки до неба й щось вигукувала. Вона завбачливо знайшла собі сховок поміж двох балій.

Діти, Клод і Етьєн, плачучи, задихаючись, вчепилися в її сукню й без упину голосили: «Мамо! Мамо!» Їхні голоси тремтіли. Побачивши Віржині долі, пані Бош підбігла до Жервези й потягла її за сукню, повторюючи:

— Годі! Відійдіть уже! Отямтеся... Мені просто серце кров'ю обливається, їй-богу! Зроду-віку не бачила такого побоїща!

Але вона одразу ж розвернулася й, рятуючись разом із дітьми, відступила назад до балій. Віржині схопилася на ноги й накинулася на Жервезу. Вона стиснула їй горло, намагаючись задушити. Тоді Жервеза, відчайдушним зусиллям вивернувшись, щосили вчепилася їй у шиньйон і почала смикати за нього, так ніби хотіла відірвати суперниці голову. Знову розгорілася битва — мовчазна, без криків чи лайки. Вони не хапалися за барки, а цілилися в обличчя розчепіреними пальцями, щипали й дряпали, за що вдавалося схопити. У довготелесої чорнявки куди й поділися червона стрічка й синя сіточка, з-під її тріснутого на шиї ліфа виднівся край плеча. Сорочка білявки перетворилася на шмаття, один рукав узагалі відірвався, і крізь дірки виднілося голе тіло. Клапті одягу літали в повітрі. Спершу кров з'явилася у Жервези: три довгі подряпини тяглися від рота попід підборіддям. Боячись, що суперниця виштрикне їй очі, вона заплющувала їх перед кожним ударом. У Віржині крові ще не було видно. Жервеза цілилась у вуха й лютувала, бо ніяк не вдавалося їх дістати, аж тоді нарешті вхопила сережку, жовту скляну грушку, смикнула за неї, роздерла вухо — з нього зацебеніла кров.

— Вони повбивають одна одну! Розбороніть цих двох мавп! — загукало кілька голосів.

Прачки підійшли ближче, утворивши два табори. Одні нацьковували двох жінок, як сучок, що гризуться. Інших, вразливіших, проймав дроз, і, надивившись на це видовище, вони відвертали голови, повторюючи, що їм після такого точно буде зле. Лець не зчинилася велика буча: вже лунали прокльони, вгору підносилися голі руки, почувалися звуки ляпасів.

Тим часом пані Бош шукала службу.

— Шарлю! Шарлю!.. Та де ж він?

Знайшла вона його в першому ряду. Він стояв і споглядав видовище, склавши на грудях руки. То був здоровань здебелою шиєю. Він сміявся й насолоджувався виглядом оголеного жіночого тіла. Маленька білявка була жирненька, як перепеличка. Ото було б сміху, якби в неї й геть порвалася сорочка.

— Ти диви! — пробубонів він, примружившись. — У неї родимка під пахвою.

— Як!? Ви тут?! — помітивши його, вигукнула пані Бош. — Допоможіть нам нарешті їх розборонити!.. Ви ж можете це зробити!

— Оце вже ні! Красно дякую! Тільки не я! — спокійно відповів він. — Минулого разу мені ледь око не видряпали... Я тут не для того, у мене свого клопоту повно... Та годі вам, не бійтеся! Невелике кровопускання піде на користь і заспокоїть їх.

Тоді консьєржка сказала, що піде повідомить поліцію. Проте господиня пральні, молода тендітна жіночка з хворими очима, категорично заперечила. Вона кілька разів повторила:

— Ні-ні, такого мені не потрібно, це скомпрометує мій заклад.

Бійка тривала вже долі. Раптом Віржині підвелася на коліна. Вона схопила прач і почала ним вимахувати. Голос її перемінився, вона хрипіла:

— Ну постривай, собако! Лаштуй свою брудну білизну!

Жервеза в миг ока дотягнулася рукою до прача і підняла його догори, як дубця. Її голос також захрип.

— Ага! Хочеш великого прання... Давай свою шкуру, набоблю з неї ганчірок!

Якусь мить вони так і стояли на колінах, обмінюючись погрозами. Із волоссям, що спадало на обличчя, важко дихаючи, брудні, розпухлі, вони чатували, вичікували, переводили подих. Жервеза вдарила першою — прач ковзнув по плечу Віржині — й одразу кинулася вбік, щоб уникнути удару у відповідь, але

прач усе-таки зачепив її стегно. Згодом, потроху розпалившись, вони почали гамселити одна одну, як ото прачки вибивають білизну — сильно й розмірено. Звуки ударів, що влучали в ціль, глухо відлунювали, схожі на плескання рукою по воді в балії.

Прачки навколо них більше не сміялися. Декотрі пішли, сказавши, що їх нудить від такого видовища; інші, ті, що лишилися, витягували голови з палаючими очима, в яких світилася жорстокість, підбадьорюючи двох бідових дівчат. Пані Бош відвела геть Клода й Етьєна. На другому кінці пральні було чути їхнє голосне схлипування, що змішувалося з глухими ударами двох прачів.

Аж раптом Жервеза заводала. Віржині з усього розмаху вдарила її по голій руці, трохи вище ліктя. Рука в тому місці одразу ж почервоніла й набрякла. Жервеза знетямлено кинулася вперед. Здавалося, вона зараз уб'є суперницю.

— Годі! Годі! — закричали довкола.

Але обличчя Жервези було таким грізним, що ніхто не наважився підійти. З більшою в десять разів силою вона схопила Віржині за поперек, зігнула її, притиснула лицем до долівки, так що зад опинився вгорі; а тоді, незважаючи на спроби суперниці вирватися, високо задерла їй спідниці. Під сподом у неї були панталони. Жервеза просунула в них руку і зірвала, оголивши стегна й сідниці. Потім, схопивши прач, вона почала ним бити, як вибивала колись у Пласані, на березі Віорни, білизну для цілого гарнізону. Дерево пружно вдарялося в тіло, аж виляски йшли. Після кожного удару на білій шкірі з'являлася червона смуга.

— О! О! — захоплено шепотів, витріщивши очі, вражений Шарль.

Знову прокотився сміх, а скоро потому залунали ті самі крики: «Годі! Годі!» Жервеза не зважала на них й продовжувала невтомно лупцювати. Час від часу вона нахилилася й пильно розглядала свою роботу, намагаючись не залишити жодного живого місця. Їй хотілося віддубасити цю шкіру до самої крові. У гнівному й

водночас веселому запалі Жервеза, пригадавши пісню прачок, почала наспівувати:

— Бах! Бах! Марго до ставка... Бах! Бах! Несе праника... Бах! Бах! Іде серце відмить... Бах! Бах! Геть чорне щемить...

А також приказувала:

— Оце тобі, оце твоїй сестрі, оце Лантьє... Як побачиш, то передай їм... Увага! Нумо спочатку. Оце Лантьє, оце твоїй сестрі, оце тобі... Бах! Бах! Марго до ставка... Бах! Бах! Несе праника...

Довелося вирвати Віржині з її рук. Висока чорнявка, залита сльозами, почервоніла, засоромлена, збрала свої речі й утекла. Вона зазнала поразки. Тим часом Жервеза як могла приводила до ладу кофтину і поправляла спідниці. У неї боліла рука, тож вона попросила пані Бош завдати білизну на плече. Консьєржка не вгаваючи говорила про бійку, ділилася своїми відчуттями, пропонувала оглянути Жервезу, щоб упевнитись, чи все добре.

— Може, ви собі щось зламали... Я чула якийсь хрускіт...

Але молода жінка хотіла швидше піти геть. Вона не відповідала ні на співчутливі слова, ні на гучні вітання прачок, які у своїх фартухах оточили її. Завдавши випрану білизну на плечі, вона пішла до дверей, де на неї чекали діти.

— З вас два су за дві години, — зупинивши її, сказала господиня пральні, яка вже повернулася до своєї заскленої конторки.

За що два су? Жервеза ніяк не могла втямити, що в неї вимагають заплатити за місце у пральні. Зрештою вона віддала гроші. Сильно накульгуючи, тримаючи на плечі важку білизну, геть мокра, із синцем над ліктем й кров'ю на щоці, вона пішла, оголеними руками тягнучи за собою Етьєна й Клода, що із заплаканими личками, все ще хлипаючи, тюпали обік матері.

Пральня позаду неї знову несамовито загурчала, як гребля. Доївши хліб і випивши вино, прачки зі збудженими й звеселілими від видовища бійки між Жервезою

та Віржині обличчями стали вибивати сильніше. Біля балій знову почався рух, замелькали руки, заметушилися незграбні, мов у маріонеток, постаті жінок із покрученими ногами й кривими плечима, що нестямно згиналися, як на шарнірах. Від одного краю пральні до другого не припинялися розмови. Голоси, сміх, масні слівця змішувалися з лунким плюскотінням води. З кранів лилося, з відер хлюпало, по долівці текли цілі ріки. Був саме полудень — прачі знай молотили білизну. У величезному приміщенні пара поруділа, пронизана сонячними зайчиками, схожими на золотаві кульки, що проникали досередини крізь дірки у фіранках. Запах мила забивав подих. Аж раптом шура наповнилася білою імлою. Здоровенна накривка казана, де кипів луг, механічно піднялася на зубчастому центральному стрижні. Роззявлена мідна паща в глибині цегляної будівлі вивергала пару, що мала солодкавий присмак поташу. А тим часом збоку працювали сушарки. Вода зі стосів білизни в чавунних циліндрах витискалася обертом колеса машини, що задихалася, диміла, все сильніше трясла пральню безперервною роботою своїх сталевих рук.

Увійшовши в підворіття готельчика «Бонкер», Жервеза заплакала. То був чорний вузький провулок, по якому вздовж стіни біг струмок зі стічною водою. Сморід, який вона відчула, змусив її пригадати два тижні, проведені тут разом із Лантьє, два тижні злиднів і сварок, спомин про які викликав у неї пекучий жаль. Їй здавалося, ніби у неї під ногами западається земля.

Спорожнілу горішню кімнату крізь відчинене вікно заливало яскраве світло. Це сонячне сяйво, ця пелена золотого пилу, що кружляв, надавали ще жалюгіднішого вигляду чорній стелі й стінам з обдертими шпалерами. На цвяшку біля коминка лишилася тільки маленька жіноча хустинка, скручена, як мотузок. За дитячим ліжком, перетягнутим на середину кімнати, видно було комод, що світив голими боками висунутих шухляд. Перед дорогою Лантьє помився й намастив волосся

помадою за два су, загорнутою в гральну карту; миска по вінця була наповнена брудною мильною водою. Він нічого не забув. Куток, який досі займала скриня, здався Жервезі величезною порожнечею. Не знайшла вона навіть маленького круглого дзеркальця, що висіло на гачку. З якимось недобрим передчуттям вона подивилася на кошинок: Лантьє забрав закладні, рожевого стосика між двох непарних металевих свічників уже не було.

Розвісивши білизну на спинках стільців, Жервеза застигла, роззираючись по кімнаті; прибита горем, вона просто заклякла — аж сльози перестали текти. Тоді, почувши коло вікна сміх Етьєна й Клода, що вже заспокоїлися, вона підійшла до них, притисла до себе їхні голівки; забувши на мить про все, вона споглядала сіру вулицю, де зранку бачила, як прокидається робочий люд, стає до велетенської праці Париж. А цієї години над розпеченим бруком здіймався гарячий відблиск, що линув понад містом і ген за його мурами. І на цей брук, на це розжарене повітря її викинули — саму, з двома дітьми. Вона повела очима по кільцевих бульварах — праворуч, ліворуч, — спиняючись поглядом на обох їх кінцях, охоплена глухим жахом, що віднині її життя замкнеться в цьому колі — між бойнею та лікарнею.

II

Три тижні потому, одного ясного сонячного дня, близько пів на дванадцятю, Жервеза та Купо, бляхар, їли заспиртовані сливи в «Пастці» дядька Коломба. Купо палив цигарку на тротуарі й ледь не силоміць змусив її зайти туди разом із ним. Вона саме віднесла була випрану білизну й, повертаючись додому, переходила вулицю. Великий квадратний кошик для білизни стояв долі коло неї за невеличким оцинкованим столиком.

Шинок дядька Коломба стояв на розі вулиці Пуасоньє та бульвару Рошешуар. На вивісці з одного краю до другого великі сині літери склалися в одне слово: «Дистиляція». Обабіч дверей, у двох половинках бочки, росли запилюжені олеандри. Ліворуч за входом тягнувся величезний шинквас з довгими рядами склянок, краном та олов'яними мірками. По всій просторій залі за оздобу правили дебелі лискучі від лаку світло-жовті бочки, що сяяли мідними кранами й обіддям. Вище на полицях пляшки з лікерами, слоїки з фруктовими наливками, різноманітні каламарі в бездоганному порядку вишикувалися вздовж стін, відбиваючись в дзеркалі позад шинквасу яскравими яблучно-зеленими, блідо-золотавими, ясно-червоними плямами. Та найцікавіше в цьому закладі розташовувалося далі, за дубовою перегородкою в заскленому внутрішньому дворіку. Там стояв перегінний апарат, за яким могли спостерігати відвідувачі: лембики з довгими шийками, змієподібними трубками, що йшли під землю, — диявольська кухня,

перед якою п'яні робітники поринали в солодкі марення¹.

Цієї обідньої пори в «Пастці» було порожньо. Дядько Коломб, опасистий чолов'яга в камізельці, на вигляд років сорока, обслуговував дівчинку, якій було заледве більше десяти. Вона прийшла з чашкою взяти шумівки на чотири су. Сонячне світло ясною скатертиною стелилося крізь двері, нагріваючи запльований курцями вологий паркет. Від шинквасу, від бочок, від усієї зали підносився лікерний дух – спиртові випари, що, здавалося, згущували і п'янили навіть сонячні пилинки.

Тим часом Купо скручував наступну цигарку. Він мав чепурний вигляд у робочій блузі та блакитному полотняному кашкету, а коли сміявся, його білі зуби виблискували. Хоча нижня щелепа парубка була дещо випнута, а ніс – трохи приплюснутий, він мав гарні світло-карі очі й обличчя веселого чемного песика. Кучерява чуприна була геть скуйовджена. У двадцять шість років його шкіра все ще лишалася гладенькою. Жервеза, в чорній тоненькій кофтині, з непокритою головою, сиділа навпроти нього й доїдала сливку, тримаючи її за хвостик пучками пальців. Прилаштувалися вони біля входу, навпроти шинквасу, за першим з чотирьох столів, що стояли в ряд уздовж бочок.

Запаливши цигарку, бляхар зіперся ліктями на стіл, нахилився і мовчки на мить задивився на молоду білявку, гарне обличчя якої цього дня набуло молочної прозорості найтоншої порцеляни. Тоді, натякаючи на відому тільки їм справу, про яку вже говорено раніше, він упівголоса запитав:

– Отож, ні? Ви не погоджуєтеся?

– Ох! Та звісно, що ні, пане Купо, – зі спокійною усмішкою відповіла Жервеза. – Ви ж не збираєтеся

¹ Міцні алкогольні напої, про які йтиметься в романі, – це переважно продукти дистиляції (вина), які французи називають *eau-de-vie (de vin)*. У багатьох країнах цей напій називають «бренді». Коньяк – один з видів бренді, який виробляють поблизу міста Коньяк.

говорити зі мною про це просто тут? Ви пообіцяли мені бути розважливим... Якби я знала, що все так обернеться, то не погодилася б на ваше частування.

Купо нічого не відповідав і продовжував зухвало, а водночас ніжно й самовіддано дивитися на неї, понад усе зачарований її маленькими, трохи вологими кутиками вуст блідо-рожевого кольору, що відкривали яскраво-червоний ротик, коли вона всміхалася. Жервеза, однак, не відсовувалася назад, сиділа безтурботна й ласкава. Після нетривалої мовчанки вона додала:

— Насправді, ви це кажете, як слід не подумавши. Я вже стара жінка, у мене дорослий восьмирічний син... Що нам разом робити?

— Хай йому грець! — підморгнувши, буркнув Купо. — Те, що й інші роблять!

Жервеза знудьговано відмахнулася.

— О! Невже ви гадаєте, що то завжди втішно? По вас одразу видно, що ви не жили з жінкою... Ні, пане Купо, мені треба думати про серйозні речі. Такі витівки ні до чого хорошого не приведуть, кажу вам! У мене вдома двоє голодних ротів, які тільки знай що просять їсти! Як, по-вашому, я маю дбати про свою малечу, коли буду розважатися інтрижками?.. До того ж моє нещастя стало для мене добрим уроком. Знаєте, тепер до чоловіків мені нема ніякого діла. Ще нескоро хтось зможе задурити мені голову.

Жервеза казала це без гніву, з поважною холодною мудрістю, так ніби йшлося про роботу, про те, приміром, чому не можна було накрохмалити якусь хустку. Видно було, що вона все як слід давно вже обмізкувала і прийняла рішення.

Розчулений Купо повторював:

— Своїми словами ви завдаєте мені прикрощів, еге ж, прикрощів...

— Так, я це бачу, — мовила вона, — мені й самій дуже шкода вас, пане Купо... Але не треба так побиватися. Якби мені було до жартів, хай Бог милує, то я б радше обрала вас, ніж будь-кого іншого. Ви видаєтеся добрим і славним хлопцем. Ми стали б жити разом,

адже так? А далі воно б якось велося. Я не вдаю із себе принцеси й не кажу, що такого не може статися... От тільки навіщо все це, коли мені того не хочеться? Ось уже два тижні я працюю в пані Фоконьє. Малі ходять до школи. Я працюю, і я задоволена... Отож, найліпше буде лишити все як є.

Вона нахилилася, щоб узяти свого кошика.

— Забазікалася я тут з вами, а на мене вже, певно, господиня чекає... Не переймайтеся, пане Купо, знайдете іншу, вродливішу за мене й без двох дівчаків на шиї.

Він глянув на годинник, вправлений в обрамлення дзеркала, й вигуком змусив її сісти.

— Та заждіть! Зараз тільки тридцять п'ять на дванадцять... У мене ще двадцять п'ять хвилин... Чи ви думаєте, що я почну робити якісь дурниці? Між нами стіл... Невже я вам такий осоружний, що ви навіть не хочете побалакати зі мною?

Жервеза, щоб не образити його, поставила кошик назад, і вони продовжили свою дружню бесіду. Перш ніж розносити білизну, вона попоїла, а він цього дня похапцем проковтнув суп і яловичину, щоб устигнути її зустріти. Жервеза, люб'язно підтримуючи розмову, спостерігала крізь вікно, заставлене банками із заспиртованими фруктами, за метушнею на вулиці, що обідньої пори перетворювалася на небачене стовпотворіння. Тротуарами у задушливій тісноті між будинками метушилися люди, кудись поспішаючи, вимахуючи руками, штовхаючись ліктями. Запізнілі робітники з похмурими від голоду обличчями сягнистими кроками міряли вулицю, прямуючи до пекарні, а вийшовши звідти з фунтом хліба під пахвою, йшли далі, в треті за пекарнею двері, до «Двоголового теляти», де з'їдали простий обід за шість су. Біля пекарні ще була овочева крамничка, де торгували смаженою картоплею та мідіями з петрушкою. Робітниця у довгих фартухах нескінченною вервечкою виходили з крамнички, тримаючи в руках картоплю в паперових кульках та мідії на тарілках. Гарненькі, делікатні на вигляд дівчата без капелюшків купували пучки редиски. Нахилившись,

Жервеза побачила набиту вцертъ ковбасну крамницю, з якої виходили дітлахи із загорнутими в масний папір котлетами в сухарцях, сосисками чи шматками ще гарячої кишки. Тим часом на дорогу, що навіть у добру погоду була вкрита липким чорним багном, який місив довколишній люд, почали виходити з харчевень робітники; вони купками повільно ішли вниз вулицею, плескаючи долонями по стегнах, обважнілі від їжі, спокійні й неквапливі серед тієї безладної штовханини.

Перед дверима «Пастки» зупинилося кілька чоловіків.

— Агов, Вишкварку, — запитав хриплий голос, — то ти поставиш нам по чарчині?

П'ятеро робітників зайшли й стали біля шинквасу.

— О, старий шельмо, дядько Коломб! — сказав той самий голос. — Налий-но нам старки, і не в горіхових лушпайках, а у справжніх склянках!

Дядько Коломб незворушно обслужив відвідувачів. Увійшло ще троє робітників. Мало-помалу на розі тротуару скупчилося чимало робітників, що ненадовго там спинялися, перш ніж пройти до зали між двома сірими від пилюки олеандрами.

— Який ви дурненький! Думаєте лише про всякі гидотні речі! — казала Жервеза Купо. — Звичайно, я його кохала. От тільки після того, як він мене так паскудно кинув...

Говорили вони про Лантьє. Жервеза більше його не бачила. Вона гадала, що він живе із сестрою Віржині на вулиці Глясьєр у того друга, що мав відкрити капелюшну майстерню. Зрештою, вона не збиралася бігати за ним. Спочатку їй було дуже боляче — вона навіть думала піти втопитися, але тепер прийшла до тями, і все налагодилося. Можливо, з Лантьє їй ніколи б не вдалося виростити дітей — той страшенно тринькав гроші. Якби він прийшов, щоб поцілувати Клода й Етьєна, вона б не виставила його за двері. А от щодо неї самої, то хай її краще сокирою на шматки порубають, ніж вона дозволить йому доторкнутися до себе бодай кінчиком пальця. Жервеза говорила ці слова з рішучістю жінки, яка накреслила свій подальший жит-

тевий шлях, тоді як Купо, не полишаючи думки заводіти нею, жартував, усе звертаючи на непристойності, ставив їй незручні запитання про Лантьє і при тому так весело усміхався, блискаючи білими зубами, що Жервезі й на думку не спадало ображатися.

— Схоже, що ви його били! — сказав він нарешті. — О! Ви аж ніяк не добра! Всіх лупцюєте.

Жервеза зайшлася сміхом. Вона й справді дала доброї прочуханки довготелесій Віржині. Того дня вона залюбки когось задушила б. Жінка зареготала ще дужче, коли Купо почав розказувати, що Віржині, після того як її бачили голою, з розпачу переїхала в інший квартал. Обличчя Жервези, однак, і надалі зберігало ніжний дитячий вираз. Вона простягала свої пухкенькі руки, повторюючи, що й мухи не скривдить; а лупцювання їй добре знайоме, бо сама не раз зазнавала його у житті. Тоді Жервеза почала розповідати про свою молодість у Пласані. Вона зовсім не бігала за чоловіками — то вони набридали їй; коли ж Лантьє запопав її, чотирнадцятирічну, їй здавалось це дуже милим, бо він називав себе її чоловіком, і вона гадала, що вони граються в подружжя. Єдиною її вадою, казала вона, є надмірна чутливість, вона любить геть усіх на світі, захоплюється людьми, які потім їй завдають безліч прикрощів. Тож коли вона когось любила, то не думала про дурниці, а мріяла лише про те, щоб завжди разом жити й бути щасливими. Коли ж Купо посміхнувся й нагадав про двох її дітей — адже не під подушкою вона їх висиділа, — Жервеза вдарила його долонею по пальцях і сказала, що, звісно, вона влаштована так само, як усі інші жінки, от тільки неправильно вважати, що жінки дуже цим переймаються. Вони думають про господарство, розриваються між домашніми клопотами, лягають спати перевтомлені й одразу засинають. Зрештою, вона схожа на свою матір, дебелу працьовиту жінку, що служила тяглом батькові Макару протягом більш як двадцяти років, та так і померла за роботою. Щоправда, Жервеза була тендітною, тоді як її мати мала такі плечі, що з ходу могла висадити двері.

Та це не заважало їй так само сильно прив'язуватися до людей. Навіть свою кульгавість вона успадкувала від своєї матері, яку батько Макар частував стусанами. Та сто разів переповідала про ті ночі, коли старий повертався додому геть п'яний і заходжувався з такими брутальними пестощами, що ледь не ламав їй руки й ноги. Певно, в одну з таких ночей її і зачали, тому вона й народилася кульгавою.

— О! То пусте, зовсім непомітно, — галантно мовив Купо.

Жервеза похитала головою: вона знала, що це не так. До сорока років вона зігнеться навпіл. Потім, тихо посміюючись, додала:

— Дивний у вас смак — закохатися в кульгаву.

Тоді він, і далі тримаючи лікті на столі, наблизивши своє обличчя до Жервезиноного ще ближче, почав казати ризикованіші компліменти, намагаючись звабити її. Але вона все так само заперечливо хитала головою, не даючи себе спокусити, хоча жінці й приємно було чути цей улесливий голос. Слухаючи його, вона дивилася надвір — здавалося, їй було цікаво спостерігати за юрбою, що дедалі росла. Тепер у спорожнілих крамницях підмітали підлогу, зеленярка прибирала останню сковорідку смаженої картоплі, а ковбасник давав лад тарілкам, що стояли як попало на прилавку. З усіх харчевень купками виходили робітники; бородаті веселуни штовхалися й ляскали один одного, бешкетували, як малі діти, тупотіли грубими підкованими черевиками по бруківці. Інші, засунувши руки до кишень, задумливо курили й позирали на сонце, примруживши очі. На тротуарах і дорозі не проштовхатися, з відчинених дверей плавом плив люд, лінивим потоком розтікаючись серед екіпажів — справжнісіньке море блуз, сорочок і старих пальт, геть збляклих й вигорілих в ясному сонячному серпанку, що огорнув вулицю. Вдалині лунали заводські дзвони, та робітники не поспішали, підпалюючи свої люльки. Зазирали то в одну, то в другу винарню, лише потім, згорбившись, вирушали нарешті до майстерень, воло-

чачи ноги. Жервеза розважалася, спостерігаючи за трьома робітниками, одним високим і двома приземкуватими, які, пройшовши кроків з десять, щоразу оберталися й поглядали назад. Закінчилося все тим, що вони таки повернулися й опинилися в «Пастці» дядька Коломба.

— Отакої! — прошепотіла вона. — У цих трьох, видно, до роботи аж руки горять!

— Ти ба, — мовив Купо, — цього високого я знаю, це — Халява, мій товариш.

«Пастку» заповнили відвідувачі. Всі говорили дуже голосно, гучними криками надриваючи свої захриплі горлянки. Від ударів кулаками по шинквасу час від часу дзвеніли склянки. Схрестивши руки на грудях чи заклавши їх за спину, випиваки стояли невеличкими тісними купками. Біля бочок юрмилися цілі компанії, яким треба було чекати зо чверть години, щоб замовити в дядька Коломба по чарчині.

— Оце то так! Та це ж панич Смородина! — вигукнув Халява, хвацько плеснувши Купо по плечу. Чепурний аристократик, що палить цигарки й носить спідне!.. Хоче вразити свою знайому й пригостити її чимось смачненьким!

— Відчепися, дай мені спокій! — сердито відповів Купо.

А той тільки скалив зуби:

— Не викаблучуйся! Ми, мій любий, з одної гіллі ягоди... Хай там як, а хлоп залишається хлопом!

І повернувся до них спиною, скося зиркнувши на Жервезу. Та, налякана цим поглядом, аж сахнулася назад. Дим з люльок та різкий запах, що йшов від усіх цих чоловіків, піднімався в повітря, насичене алкоголем. Жервеза задихалася й почала кашляти.

— Пиятика — це така мерзота! — мовила вона впівголоса.

І розповіла, як колись у Пласані пила з матір'ю ганусівку. А одного дня вона від неї ледь не померла, й відтоді її відвернуло від випивки. На спиртне вона тепер дивитися не могла.

— Погляньте, — додала Жервеза, показуючи свою склянку, — сливу я з'їла, але настоянки не випила, бо від неї мені стало б зле.

Купо також не розумів, як можна повними склянками глитати горілку. Заспиртовані сливи чи й сливовиця — це інша річ. Що ж до сирвасеру, абсенту чи іншої гидоти — то будьте здоровенькі, воно йому геть не треба! Дарма що товариші кепкували з нього, він проводжав їх лише до дверей, коли ті мочиморди заходили до шинку. Татусь Купо, який так само був бляхарем, розтрощив собі голову об брук вулиці Кокнар, з п'яних очей зірвавшись з ринви будинку номер 25. Ця прикра подія, закарбувавшись у пам'яті, стала для всієї родини мудрою пересторогою. Проходячи вулицею Кокнар і натрапляючи очима на те місце, він ладен був швидше з калюжі напитися, ніж осушити дарову склянку у винарні. А насамкінець Купо заявив:

— У нашій справі треба міцно триматися на ногах!

Жервеза знову взяла кошика. Проте вона не підвдилась, а, тримаючи його в себе на колінах, замріяно блукала десь поглядом, так ніби слова молодого робітника збудили в ній думи про саме буття. Повільно, без якогось чіткого переходу, вона додала:

— Господи! Я ж не честолюбна й не прошу казначогого... Моя мрія — це спокійно працювати, завжди мати шматок хліба, жити в якійсь біль-менш чистій кімнатчині. Знаєте, ліжко, стіл, два стільці — більше й не треба... О! Мені б також хотілося виховати добрих дітей, вивести їх у люди, якщо вдасться... Ще одна мрія — це щоб мене не били, якщо я знов колись житиму з чоловіком. Ні-ні, бути битою мені аж ніяк не до вподоби... Ось і все, розумієте, ось і все...

Сама до себе звертаючись, вона дошукувалась інших бажань, та не знаходила більше нічого серйозного, що б її спокусило.

— Так, насамкінець ще можна побажати померти у власному ліжку... Прогарувавши весь вік безпритульною, я б воліла померти у своєму ліжку, у своїй домівці.

Тоді Жервеза підвелася. Купо, жваво схвалюючи її бажання, теж уже встав, боячись спізнитися на роботу. Але вони вийшли не відразу: їй було цікаво заглянути за дубову загородку, подивитися на великий червоний мідний лембик, що працював за прозорим склом у маленькому дворику. Бляхар пішов за нею, пояснюючи принцип його роботи, вказуючи пальцем на різні деталі, зокрема на величезну реторту, з якої прозорою цівкою сочився спирт. Апарат з резервуарами дивної форми та нескінченними закрутами трубок мав зловісний вигляд. Жодної пари не було видно, лише десь усередині ледве чулося важке дихання, підземне хрипіння — здавалося, що просто серед білого дня якийсь похмурий, могутній, мовчазний трудар чинить свою чорну справу. Тим часом підійшов Халява разом з двома своїми товаришами і, поставивши лікті на поруччя, став чекати, поки біля шинквасу звільниться місце. Він сміявся, заходячись, як погано змашений шків, хитав головою й нижнім поглядом дивився на машину для споювання. Хай йому лиха година! Вона достобіса гарна! Того, що в її мідному череві, точно вистачить, аби цілий тиждень горлянка не просихала. От якби кінчик трубки приварили йому між зубів, щоб відчутти, як ще гаряча сивуха заповнює його всього, опускається аж до п'ят, ще і ще, як маленький струмок. Трясця! Тоді більше не було б жодних клопотів, це чудово замінило б наперстки цього шахрая, дядька Коломба! Товариші почали кепкували з нього: мовляв, у цього барана Халяви не язик, а помело. Лембик глухо, без жодного спалаху чи веселого зблиску на тьмяному корпусі, продовжував випускати свій алкогольний піт, і цей повільний, але безперервний струмок, здавалося, мав би згодом заповнити всю залу, вилитися на кільцеві бульвари, затопити весь Париж, цю величезну діру. Жервеза здригнулася, відступила, і, намагаючись усміхнутися, прошепотіла:

— Дурість якась, мене аж у холод кидає ця машина... Від горілки просто мороз поза шкірою...

Тоді, повертаючись до думки про щастя, яку вона леліяла, сказала:

— Чи ж не так? Адже набагато ліпше працювати, щоб заробити на шматок хліба, мати свій куток, виховувати дітей, померти у своєму ліжку...

— І щоб ніхто не бив, — весело додав Купо. — Та я не буду вас бити, Жервезо. Якби ви лиш словечко мовили... Вам нема чого боятися, я людина непитуща й щиро вас кохаю... Та годі вам, давайте-но побачимось сьогодні ввечері й погріємо одне одному ніжки.

Ці слова він мовив стишеним голосом їй у потилицю, коли вона, тримаючи кошик перед собою, вже торувала шлях серед натовпу чоловіків. Ще кілька разів похитавши головою, вона сказала йому «ні». І все ж Жервеза обернулася й усміхнулася до нього. Очевидно, вона була рада дізнатися, що він не п'є. Звісно, вона погодилася б на його пропозицію, якби не запряглася собі більше не мати справи з чоловіками. Нарешті вони дісталися до дверей і вийшли. Позаду них лишилася «Пастка», напхом напхана людьми. Алкогольний дух, що підносився над чарками із сирвасером, відчувався навіть на вулиці. Крізь гомін хриплих голосів було чути, як Халява обзивав дядька Коломба шахраєм, бо той нібито наповнив його склянку лише наполовину. Іч, намірився обманути такого доброго, милого, хвацького парубка. А бодай йому! Мавпій облізлий, жмикрут! Ноги його більше не буде в цьому шинку, нехай він западеться. І запропонував обом товаришам піти до «Добряги-кашлюна», корчми біля застави Сен-Дені, де наливають чистої, як сльоза.

— Ах! Є хоч чим дихнути, — мовила Жервеза вже на тротуарі. — Гаразд, бувайте, і спасибі, пане Купо... Мушу бігти.

Вона збиралася було піти бульваром, та він схопив її за руку й, не відпускаючи, почав умовляти:

— Прогуляйтеся зі мною, пройдімося вулицею Гут-д'Ор, вам це майже по дорозі... Перш ніж повернутись на роботу, мені треба зайти до сестри... Ходімо разом.

Зрештою Жервеза погодилась, і вони помалу піднялися вулицею Пуасоньє, плече до плеча, але за руки не трималися. Його мати, розповідав Купо, колишня

жилетниця, через дедалі гірший зір наймалася до людей хатньою робітницею. Третього числа минулого місяця їй виповнилося шістдесят два роки. Він був наймолодшим у сім'ї. Одна з його сестер, пані Лера, тридцятишестирічна вдова, працювала у квітковій крамниці й мешкала на вулиці Муан, у кварталі Батіньоль. Друга, якій було тридцять, вийшла заміж за ювеліра Лорійо, що знався на золотих ланцюжках, дотепника з кам'яним обличчям. Саме до неї він і йшов, на вулицю Гут-д'Ор. Жила вона у великому будинку з лівого боку. Щовечора Купо приходив до них попоїсти гарячого: так було економніше для всіх трьох. Та цього разу він ішов сказати їм, щоб на нього не чекали, бо того дня один приятель запросив його на гостину.

Жервеза уважно слухала, а потім раптом перебила його й, усміхаючись, запитала:

— То вас, пане Купо, називають Смородиною?

— А! — відповідав він. — Це прізвисько, яке дали мені товариші, бо зазвичай я п'ю лише смородинівку, коли мене живосилом затягають до винарні... Ліпше вже Смородина, ніж Халява, еге?

— Ваша правда, Смородина — звучить зовсім не бридко, — зауважила молода жінка.

Потім вона почала розпитувати його про роботу. Він працював усе там само, за міським муром, на даху нової лікарні. О! Роботи там не бракує — певно, вистачить на цілий рік. Там самих лише ринв сила-силенна!

— Знаєте, — мовив він, — коли я працюю нагорі, мені видно готельчик «Бонкер»... Учора ви стояли біля вікна, я махав вам руками, але ви мене не помітили.

Вони пройшли вже кроків сто вулицею Гут-д'Ор, коли це Купо зупинився, підвів очі догори і сказав:

— А ось і будинок, де мешкає сестра... Сам я народився трохи далі, у двадцять другому... Та менше з тим, але цей будинок гарно змурували! І всередині він величезний, як казарма!

Жервеза підвела голову й роздивлялася фасад. З боку вулиці будинок мав шість поверхів, на кожному з них тягнувся ряд з п'ятнадцяти вікон, що своїми чор-

ними віконницями зі зламаними жалюзі надавали цій величезній стіні вигляду руїни. Перший поверх займали чотири заклади: праворуч від воріт була брудна харчівня з просторою залогою, ліворуч — вутільний склад, галантерейна лавка і крамниця парасольок. Будинок, здіймаючись поміж двох приліплених до нього низьких хистких споруд, здавався ще величезнішим. Квадратний, схожий на грубо витесаний бетонний блок, що розкладається й кришиться від дощу, він вривався в ясне небо понад сусідніми дахами своїми неоконними прямокутними контурами, непотинькованими боками болотяного кольору, нескінченними, як стіни в'язниці, а ряди штроб по краях нагадували беззубі широко роззявлені щелепи. Та найдовше Жервеза розглядала ворота — широченний заокруглений прохід, що піднімався аж до третього поверху й глибокою нішею вривався всередину. На другому його кінці виднілося тьмяне світло великого подвір'я. Посеред цього забрукованого, як вулиця, підворіття, біг ніжно-рожевий струмок.

— Заходьте ж бо, — мовив Купо, — вас там не з'їдять.

Спочатку Жервеза хотіла зачекати на вулиці, але не змогла побороти цікавості й пройшла до комірчини консьєржки, що була праворуч. Там, на порозі, вона знову підняла догори голову. З двору будинок мав сім поверхів; чотири прямокутні стіни оточували просторий квадратний двір. То були сірі стіни, поцятковані жовтими виразками та посмутовані патьоками, що стікали з дахів. Від самого бруку й до покрівлі вони підносилися прямовисно вгору, без жодних оздоб, лише ринви згинали свої лікті на поверхах, де роззявлені стічні жолоби вирізнялися іржавими чавунними плямами. Вікна без віконниць світили голими шибками синьо-зеленого кольору каламутної води. У деяких, відчинених, були розвішані для провітрювання картаті сині матраци. В інших, на натягнутих шворках, сушилася білизна цілих родин: чоловічі сорочки, жіночі кофтинки, дитячі штанці. В одному з вікон четвертого поверху висіла закаляна дитяча пелюшка. Згори дони-

зу з усіх щілин визирала назовні жалюгідність і злиденність тісних помешкань. Внизу на кожному фасаді високі вузькі двері без жодного обрамлення, втиснені в голий тиньк, вели до пошарпаного вестибюля, у глибині якого звивалися брудні кручені сходи із залізним поруччям. У будинку було чотири під'їзди, позначені першими літерами абетки, намальованими просто на стіні. Перший поверх було облаштовано під величезні майстерні з чорними запилюженими вікнами. Там зблискувала іскрами слюсарня, далі було чути, як стругає рубанком тесля, а біля самих воріт, поблизу комірки консьєржки, притулилася фарбарня, звідки й витікав ніжно-рожевий струмок, що біг підворіттям. Увесь у кольорових калюжах, стружках і якихось друзках, зарослий травною по краях та між камінням бруку, двір заливало яскраве денне світло, що немов чіткою рисою розтинала його навпіл, утворюючи затінену і сонячну половини. На затіненому боці біля водогінної колонки, з якої постійно скрапувала вода, три невеличкі курки клювали землю, випорпуючи брудними лапами хробаків. Жервеза повільно оглядала дім, опускалася поглядом із сьомого поверху до самого низу й знову піднімалася догори; вражена цим громаддям, вона відчувала себе ніби всередині живого організму, в самому серці міста; їй було так цікаво, ніби перед нею здіймався якийсь велетень.

— Пані когось шукає? — гукнула допитлива консьєржка, вийшовши з дверей своєї комірчини.

Молода жінка пояснила, що чекає на одну людину. Вона вийшла на вулицю. Потім, оскільки Купо забарився, Жервеза повернулася назад, щоб іще раз подивитися на будинок. Він аж ніяк не здавався їй потворним. Серед вікон, у яких висіло лахміття, траплялися й милі куточки: у горщику квітнула матіола, з клітки долинали щебетання канарки, а маленькі люстерка зірками виблискували в глибокій тіні. Унизу щось співав тесля, йому влад підспівував фуганок, а тим часом у слюсарні ритмічними гуркітливими ударами по металу дзенькали молоти. Майже в усіх відчинених вікнах на

тлі злиднів виднілися замурзані личка всміхнених дітей або профілі жінок, що спокійно схилилися над своїм шитвом. Розпочиналася пообідня праця: чоловіків, що трудилися деінде, в кімнатах не було, будинок знову втихомирився, і чувся лиш шум, що долинав з майстерень і заколисував, немов приспів. Повсякчас той самий, він звучав година за годиною. От тільки подвір'я було трохи вогке. Якби Жервезі довелося тут мешкати, вона б хотіла мати квартиру з сонячного боку внизу. Ступивши п'ять чи шість кроків, вона відчула затхлість вбогого житла, запах задавненого пилу, плісняви і бруду. Та оскільки над усім цим панував ідучий сморід, що линув з фарбарні, жінка подумала, що тут пахло набагато краще, ніж у готельчику «Бонкер». Жервеза вже навіть вибрала собі вікно в лівому кутку будинку, де стояв маленький ящикок з турецькими бобами, тоненькі стебла якого пнулися догори, обвиваючи натягнуті мотузки.

— Мабуть, я змусив вас чекати? — сказав Купо, чий голос зненацька залунав над її вухом. — Завжди починають морочити мені голову, коли я не збираюся з ними вечеряти, до того ж сьогодні сестра купила телятини.

Жервеза від несподіванки здригнулась, а він говорив собі далі, обводячи поглядом будинок, достоту як допіру це робила вона:

— Ви роздивляєтеся будинок? Згори донизу в ньому все зайнято. Гадаю, тут мешкає десь триста родин... Якби я мав меблі, то теж хотів би орендувати собі кімнатчину... Непогано тут було б влаштуватися, еге?

— Так, нівроку, — прошепотіла Жервеза. — На нашій вулиці в Пласані було не так людно... Погляньте, яке гарне вікно на шостому поверсі, там, де ростуть турецькі боби.

Тоді він знову вперто перепитав, чи не погодиться вона з ним жити. Щойно вони надбають собі ліжко, як зможуть тут оселитися. Та Жервеза ухилялася від відповіді й швидко покрокувала до воріт, благаючи його не верзти дурниць. Хай хоч завалиться той будинок — не буде вона спати з ним під однією ковдрою. І все ж

Купо, прощаючись із нею біля пральні пані Фоконьє, зміг затримати на мить в руці її долоню, яку вона по-дружньому йому простягнула.

Протягом наступного місяця вони й далі приятелювали. Купо вважав її дуже працювитою: він бачив, як вона вимордовувала себе роботою, як доглядала за дітьми, а ще знаходила вечорами сили, щоб перешивати й латати всіляке ганчір'я. Бувають жінки нечупарні, гулящі, язикаті, але, хай йому біс, вона геть на них не схожа! Вона дуже серйозно ставиться до життя! Але Жервеза лише сміялася й скромно заперечувала, мовляв, собі на біду, вона не завжди була такою розважливою. Натякала на перші пологи в чотирнадцять років, знову згадувала про те, як колись з матір'ю глтали ганусівку. Життя трохи її навчило, от і все. Він помилявся, вважаючи її дуже бідовою, навпаки — вона була дуже слабкою, давала попихати собою, як кому заманеться, боячись завдати прикрощів іншим. Її мрією було жити серед чесних людей, бо кепське товариство, казала Жервеза, може вдарити як довбнею — проломить череп і в один мент розчавить будь-яку жінку. Її аж у піт кидало, коли вона замислювалась про майбутнє, й порівнювала себе з підкинутою вгору монеткою: випаде орел чи решка — як уже пощастить. Погані приклади були постійно перед її очима в дитинстві, і все, на що вона надивилася, стало їй доброю наукою. Але Купо глузував з її похмурих думок, постійно її підбадьорював, намагаючись навіть ущипнути. Жервеза відштовхувала його, біла долонею по руках, а він сміявся й кричав, що, як на слабку жінку, до неї не так легко приступитися. Він, веселун, не переймався майбутнім. Дні минають за днями, ну то й добре! Куток і харчі завжди знайдуться. Квартал цей здається йому цілком пристойним, за винятком доброї половини п'яниць, від яких слід було б звільнити стічні канали. Купо не був злим і часом говорив розумні речі, виглядав навіть дещо елегантно, маючи охайний проділ збоку на голові, гарні краватки, недільну пару лакованих черевиків. До всього був ще спритним і нахабним,

як мавпа, реготав і зубоскалив, як справжній паризький робітник, чарівливо мовив своїм гострим язиком, а його обличчя все ще зберігало юнацьку свіжість.

Вони почали робити одне одному різноманітні послуги у готельчику «Бонкер». Купо ходив для неї по молоко, брав на себе її справи, розносив пакунки з білизною. Часто ввечері, повертаючись додому першим, він виводив дітей прогулятися кільцевими бульварами. Жервеза, на знак подяки, піднімалася до вузької комірчини під самим дахом, де він спав. Оглядала його одяг, пришивала гудзики до роби, латала полотняні куртки. Вони стали дуже близькими. Коли він був поруч, їй не було нудно. Її розважали його пісні, безкінечні жарти паризьких околиць, що були ще зовсім новими для неї. Крутячись довкола Жервези, він усе дужче розпалювався. Вклепався по самі вуха! Дійшло до того, що Купо став скніти. Він сміявся, як і раніш, та на серці було так недобре, так тяжко, що йому ставало геть невесело. Але жарти не припинялися. Щойно побачивши Жервезу, він вигукував: «Та коли вже?» Вона знала, що він мав на увазі, й обіцяла погодитись, як рак на горі свисне. Тоді він дратувався з нею, з'являвся з пантофлями в руках, так ніби переходив до неї жити. Вона жартувала у відповідь, впевнено трималася цілими днями, не червоніючи попри постійні непристойні натяки, з якими Купо підкочувався до неї. Оскільки він не був брутальним, Жервеза пробачала йому все. Розсердилась вона тільки одного разу: якось йому закортіло силоміць її поцілувати, й він боляче смикнув її за волосся.

Наприкінці червня Купо й геть засумував. Ходив як у воду опущений. Жервеза, занепокоєна його поглядом, барикадувала на ніч свої двері. З неділі до вівторка він супився на неї, а потім у вівторок ввечері, близько одинадцятої години, раптом прийшов і постукав. Вона не хотіла йому відчиняти, але його голос був таким ніжним, таким тремтливим, що вона відсунула комод, яким загородила була двері. Коли Купо ввійшов, Жервеза подумала, що той занедужав, — таким

він здався блідим, очі почервоніли, а обличчя стало як мармурове. Він так і стояв, бурмочучи щось незрозуміле і похитуючи головою. Ні-ні, він не захворів. Він дві години проплакав у себе нагорі. Ридав, як дитина, вгризаючись у подушку, щоб не почувли сусіди. Три ночі він не стуляє очей. Далі так не може тривати.

— Послухайте, пані Жервезо, — мовив він здуленим голосом, ніби от-от мав знову заплакати, — з цим треба покінчити, правда?.. Нам слід одружитися. Я дуже цього хочу. Я вже все вирішив.

Жервезу це страшенно вразило. Вона стала дуже серйозною.

— О, пане Купо, — прошепотіла вона, — що вам з цього всього? Я ніколи до того не прагнула, ви це добре знаєте... Мені таке ні до чого, от і все... Ох! Ні-ні, зараз я кажу дуже серйозно, подумайте, благаю вас.

Але він, налаштований твердо і рішуче, лиш продовжував кивати головою. Все вже було обдумано. Він спустився до неї, бо хотів нарешті спокійно заснути. Невже вона відправить його назад ридати! Щойно вона погодиться, він більше її не мучитиме. Вона може спати спокійно. Йому хотілось лише почути, як вона скаже «так». Про решту можна поговорити завтра.

— Звісно, я не погоджуся ось так, — мовила Жервеза. — Мені не хочеться, щоб ви потім звинувачували мене в тому, що я спонукала вас робити дурниці... Подумайте як слід, пане Купо, даремно ви такий впертий. Ви навіть не знаєте, що до мене відчуваєте. Якщо ви не бачитимете мене тиждень, усе минеться, закладаюся. Чоловіки часто одружуються заради однієї-єдиної ночі, а потім настають інші ночі, інші дні, ціле життя попереду, а їм уже все надокучило... Сідайте ось тут, я хочу обговорити все відразу.

Тоді аж до першої години ночі, в темній кімнаті, освітленій кіптявою свічкою, з якої забували знімати нагар, напівпошепки, щоб не розбудити дітей, вони розмовляли про своє одруження. Клод і Етьєн, тихенько дихаючи, спали на одній подушці. Жервеза заговорила до Купо, знову й знову вказуючи на них: отакий

незлецький посаг вона йому принесе, але їй геть не хочеться обтяжувати його двома малюками. До того ж це так соромно! І що скажуть сусіди? Усім відомо, що вона мала коханця, усі знають про її минуле. Геть кепсько буде, якщо люди побачать, що вони одружуються, коли ще й двох місяців після того не минуло. У відповідь на всі ці міркування Купо лише знизував плечима. Чхати йому на сусідів! Він свого носа в чужі справи не пхає — передусім тому, що боїться його забруднити! Гаразд, до нього був у неї Лантьє, і що з того? Вона не поводитися легковажно, не приводила чоловіків додому, як це роблять стільки жінок, навіть багатших за неї. А діти підростуть, вони їх виховують, хай йому грець! Ніколи йому не знайти такої працюючої, доброї, чеснотливої жінки. Зрештою, річ навіть не в цьому — вона б могла блукати по тротуарах, бути огидною неробою, мати цілу купу замурзаних дітей, — йому було б до цього байдуже, бо він її хотів.

— Так, я хочу вас, — повторював він, раз за разом стукаючи себе кулаком по коліну. — Розумієте, хочу вас... І що тут скажеш?

Мало-помалу Жервеза піддавалася. Її серце й розум опанувала легкодухість, викликана цим брутальним бажанням, що, здавалося, скувало її. Тепер, опустивши руки донизу, зі сповненим ніжності обличчям, вона наважувалась лише на несмілі відмовки. Знадвору крізь прочинене вікно плинула лагідна червнева ніч, теплими повіями коливаючи полум'я свічки, яка коптіла червоनावим гнотом. Серед глибокої тиші поснулого кварталу було чути лише схлипування дитини якогось п'яниці, що вклався спати просто посеред бульвару. Десь далеко, в котромусь із ресторанів, скрипка витинала хвацьку кадриль на якомусь запізнілому гультібіщі. Музика була кришталєво-чиста і лунка, як звук губної гармоніки. Купо, спостерігши, що в молодій жінки вже вичерпалися всі заперечення й вона мовчки сидить і тільки усміхається, притягнув її до себе. То була одна з тих хвилин розгубленості, яких вона так остерігалася, схвильована, аж надто зворушена, щоб опиратися й

комусь завдавати прикрощів. Але бляхар не зрозумів, що вона йому віддається: він вдовольнився тим, що дуже міцно стиснув її руки, ніби утверджуючи свою владу над нею. Потім обоє протяжно зітхнули, відчувши полегкість від цього слабкого болю, яким вдовольнилася їхня ніжність.

— Ви погоджуєтеся, правда? — запитав Купо.

— Як же ви мене замучили! — прошепотіла Жервеза. — Ви бажаєте цього? Гаразд, нехай буде так... Господи, мабуть, зараз ми робимо страшенну дурість.

Купо підвівся, обійняв її за стан і навмання міцно поцілував в обличчя. Поцілунок вийшов надто гучним, тож він першим спам'ятався, поглянув на Клода й Етьєна й навшпиньки пішов до дверей, стиха промовляючи:

— Тсс! Будьмо розважливими, не треба будити малюків... До завтра.

І пішов до своєї кімнати. Жервеза, тремтячи з голови до ніг, близько години просиділа скраю ліжка, не роздягаючись. Вона була зворушена, вважала Купо дуже порядним, бо на мить уже була подумала, що, оскільки все вирішено, він захоче залишитися спати в неї. Внизу, за вікном, п'яниця голосно стогнав і хрипів, як недоріаний. Хвацька мелодія скрипки вдалині змовкла.

Наступними днями Купо все вмовляв Жервезу завітати якимось увечері до його сестри на вулицю Гут-д'Ор. Проте молоду жінку, що мала несміливу вдачу, дуже страшив цей візит до Лорійо. Вона зауважила, що й самого бляхаря проймав якийсь неясний страх перед цим подружжям. Звісно, він не залежав від сестри, яка навіть не була старшою. Матінка Купо погодиться на цей шлюб, бо вона ніколи не перечила своєму синові. У родині знали, що Лорійо заробляють десять франків на день; тим вони й здобули собі непохитний авторитет. Купо не наважився б одружитися, якби ті не схвалили його вибору.

— Я розповідав їм про вас, вони знають про наші плани, — пояснював він Жервезі. — Боже мій! Яка ви ще дитина! Ходімо сьогодні ввечері... Я ж попереджав

вас, хіба ні? Сестра може здатися вам трохи манірною. І Лорійо не завжди буває привітним. Насправді, вони дуже невдоволені, бо якщо я одружуся, то більше не харчуватимусь у них, і їхні витрати зростуть. Але менше з тим, не виставлять же вони вас за двері... Зробіть мені ласку, це конче необхідно.

Ці слова ще дужче налякали Жервезу. І все ж одного суботнього вечора вона таки погодилася на візит. Купо прийшов по неї о пів на дев'яту. Вона вже причепурилася: вдягнула чорну сукню, вовняну муслінову шаль з пальмовими візерунками та білий чепчик, оздоблений мереживом. За півтора місяця роботи вона заощадила сім франків на шаль і два з половиною на чепчик, а стару сукню було перелицьовано, перешито й почищено.

— Вони чекають на вас, — мовив до неї Купо, коли вони йшли вулицею Пуасоньє. — О! Вони починають звикати до думки, що я одружуюся. Сьогодні вони здалися мені люб'язними... До речі, якщо ви ніколи не бачили, як роблять золоті ланцюжки, вам буде цікаво подивитися. У них якраз термінове замовлення на понеділок.

— У них вдома є золото? — запитала Жервеза.

— Певно, що так! Воно там на стінах, долі, геть усюди.

Тим часом вони пройшли під круглими воротами й перетнули подвір'я. Лорійо мешкали на сьомому поверсі під'їзду «В». Купо засміявся й крикнув Жервезі, щоб та міцніше трималася за поруччя й не відпускала їх. Жінка, підвівши голову й примружившись, подивилася вгору на височезну порожню вежу, якою здавалася сходова клітка, освітлена трьома газовими рижками, по одному на два поверхи. Останній з них, ген нагорі, здавався мерехтливою зіркою в чорному небі. Інші ж два кидали безладно покрайні смуги світла на нескінченну спіраль сходів.

— Ба! — мовив бляхар, піднявшись на другий поверх. — Як пахне цибуляною юшкою! Видно, в когось готувалася на вечерю.

І справді, у під'їзді «В» із засмальцьованими перилами й східцями, з пощербленими стінами й викришеним тиньком стояв сильний запах варива. Від кожного сходового майданчика вглиб вели коридори, звідки долинав страшенний галас і рипіння дверей жовтого кольору із замацаними, аж чорними від бруду клямками. З помийних ящиків під вікнами ширилася смердюча волога, запах якої змішувався з гіркотою смаженої цибулі. З першого й до сьомого поверху було чути, як тарабанили мисками, гримотіли сковорідками, відчищали каструлі, шкребучи їх ложками. На другому поверсі крізь прочинені двері, на яких великими літерами було написано «Кресляр», Жервеза побачила, як двоє чоловіків за застеленим цератою столом, з якого вже було прибрано, гучно сперечалися й диміли своїми люльками. На третьому й четвертому поверхах було спокійніше: крізь щілини в дерев'яній обшивці дверей долинали скрипіння коліски, здавлений дитячий плач, грубий жіночий голос, що буркотів укупі з глухим дзюрчанням води з крана, — слова годі було розібрати. На прибитих цвяхами табличках Жервеза читала імена: «Пані Годрон, чесальниця», далі — «Пан Мадіньє, картонажна майстерня». На п'ятому поверсі збилась буча: від тупотіння ніг дрижала підлога, чувся гуркіт меблів, що перекидалися. Жахлива сварка з лайкою й стусанами не заважала сусідам навпроти грати в карти у кімнаті з відчиненими дверима, щоб було чим дихати. Діставшись шостого поверху, Жервеза мусила звести дух, бо не звикла так високо підніматися. Від стін, що миготіли перед очима, та побачених помешкань, які тяглися нескінченною вервечкою, в неї аж запаморочилося в голові. Якась сім'я розташувалася просто на сходовому майданчику: батько мив тарілки на глиняній грубці біля стоку, а мати, притулившись спиною до перил, підмивала дитину, перш ніж покласти спати. Тим часом Купо підбадьорював молоду жінку. Вони майже прийшли. І коли вже нарешті вибралися на сьомий поверх, він обернувся й підтримав її усмішкою. Жервеза, підвівши голову, намагалася вгадати, звідки долинав той

голос, що його вона чула ще з першої сходинки, чистий і проникливий, якого не міг заглушити увесь цей шум. То під самим дахом співала одна старенька, яка шила суkenочки для ляльок по тринадцять су. Ще Жервеза побачила, якраз коли висока дівчина заходила з відром до сусідньої кімнати, розстелене ліжко, на якому в самій сорочці розвалився, втупивши очі в стелю, чоловік. На дверях, що зачинилися, візитна картка з написом від руки повідомляла: «Панна Клеманс, прасувальниця». Тоді, на самій горі, натомивши ноги й задихавшись, Жервеза перехилилася через перила й з цікавістю поглянула вниз. Тепер уже долішній газовий ріжок здавався зіркою в глибокому вузькому шестиповерховому колодязі, а всі запахи будинку разом з його невгамовним галасливим життям на мить забили їй подих, гарячим потоком вдарили просто в перелякане обличчя — жінці здалося, що вона зазирнула у прірву.

— Ми ще не прийшли, — мовив Купо. — О, це ціла мандрівка!

Вони пішли довгим коридором ліворуч. Потім повернули ще двічі: одного разу — ліворуч, другого — праворуч. Коридор усе тягнувся, розходився надвоє, тісний, з облупленими стінами, лише подекуди освітлений тьмяними газовими світильниками. Однакові двері, що майже всі було відчинено навстіж, тягнулися одні за одними, як у в'язниці чи монастирі, відкриваючи вбогі робітничі помешкання, залиті рудувато-золотавим серпанком теплого червневого вечора. Нарешті вони опинилися в зовсім темному кінці коридору.

— Ось ми й прийшли, — озвався бляхар. — Обережно! Тримайтеся ближче до стіни: тут ще три сходинки.

Жервеза обережно ступила ще з десяток кроків у темряві. Вона натрапила на сходи й полічила до трьох, а Купо в глибині коридору, не постукавши, саме відчинив двері. Яскраве світло впало на підлогу. Вони ввійшли.

Це була вузька, як рукав, кімната, що здавалася продовженням коридору. Вилиняла вовняна завіска,

підв'язана шнурком, ділила цей рукав надвоє. У першій половині стояло засунуте під похилий дах мансарди ліжко, ще тепла після готування вечері чавунна грубка, два стільці, стіл і шафа, якій треба було спляти кози-рок, щоб вона стала між ліжком і дверима. У другій половині розташовувалась майстерня: у глибині — невеличке горно й міх, праворуч — лещата, прикріплені до стіни під стележем, заставленим залізяччям, ліворуч, біля вікна — малесенький верстат, завалений дуже брудними щипчиками, ножичками, мікроскопічними пілочками.

— А ось і ми! — вигукнув Купо, підійшовши до вовняної завіски.

Проте відповіли йому не відразу. Жервеза, збуджена, схвильована передусім думкою, що вона має зайти в оселю, де повно золота, трималася позаду чоловіка, щось белькотіла й віталася, не влад киваючи головою. Від яскравого світла лампи, що горіла на верстаті, та гарячого вугілля, яке палало в грубці, вона збентежилася ще дужче. Тоді нарешті побачила пані Лорійо: низенька, руда, міцної будови жінка, напруживши всі сили своїх коротких рук, протягувала грубими щипцями чорну металеву дротину крізь отвори фільери, закріпленої в лещатах. Лорійо, теж невисокого зросту, але вужчий у плечах, спритний, як мавпочка, працював над чимось за верстатом маленькими щипчиками. Той предмет був такий мініатюрний, що геть губився в його вузлуватих пальцях. Чоловік першим підвів голову з блідо-жовтим, як старий віск, видовженим страдницьким обличчям і обрідним волоссям.

— А! Це ви! Добре, добре! — пробурмотів він. — Знаєте, ми поспішаємо... Не заходьте до майстерні, ви нам заважатимете. Лишайтеся ліпше в спальні.

І знову взявся до своєї філігранної праці, а тим часом на його лице падав зеленавий відблиск від карафки з водою, крізь яку світло лампи яскравим кругом лягало на його роботу.

— Візьми стільці! — своєю чергою вигукнула пані Лорійо. — Це та дама, так? Дуже добре, дуже добре!

Вона вже зігнула дріт, тоді піднесла його до вогню й, роздмухавши багаття великим дерев'яним віялом, почала випалювати вдруте, перш ніж протягнути в останні отвори фільєри.

Купо підсунув стільці й посадовив Жервезу скраю біля завіски. Кімнатка була така вузька, що він ніяк не міг примоститися поруч із нею. Тоді сів позаду й нахилився до її потилиці, щоб розповісти про їхню працю. Молодій жінці, спантеличеній таким дивним прийомом Лорійо, зникло від їхніх зизих поглядів, дзвеніло у вухах так, що вона нічого не чула. Дружина їй видалася старшою за свої тридцять років й неохайною через схоже на коров'ячий хвіст волосся, що тоненькою косою лежало на розхристаній блузці. Чоловік, старший за неї лише на один рік, скидався на старого діда з тонкими злими губами. На ньому були штани й сорочка, а взутий він був у дріяві пантофлі на босу ногу. Та найбільше жінку приголомшила вбогість самої майстерні, її заяложені стіни, поржавілий брукхт, що скрізь валявся, й розмазаний чорний бруд — усе це нагадувало рейвах у крамничці гендляря старим залізччям. Було нестерпно гаряче. Краплі поту зросили позеленіле обличчя Лорійо, а пані Лорійо й взагалі скинула блузку, оголивши руки. Сорочка прилипла до її обвислих грудей.

— А золото? — запитала Жервеза впівголоса.

Стурбованим поглядом вона видивлялася по кутках, шукаючи серед усього цього бруду блискіт, який очікувала тут побачити.

Купо зареготав.

— Золото? — мовив він. — Дивіться, ось тут, он там, і ось ще біля ваших ніг!

Він по черзі вказав їй на витончену прутину, над якою працювала його сестра, і на ще один жмуток, схожий на моток залізного дроту, що висів почеплений на стіні біля лещат. Потім став навколішки й підібрав з-під тесової решітки, яка вкривала долівку майстерні, якусь смітину, схожу на вістря заржавілої голки. Жервеза обурилася. Хіба може бути золотом цей чор-

ний бридкий метал?! Він мусив куснути його, щоб показати жінці блискучий слід зубів. І став пояснювати: господарі роблять золотий сплав у вигляді дроту; спочатку його протягують через фільтру, щоб надати бажаної товщини, дбайливо гартуючи п'ять чи шість разів протягом усього процесу, аби він не ламався. О, для цього діла треба міцний кулак і чималий досвід! Його сестра забороняла своєму чоловікові торкатися фільтри, бо той кашляв. У неї були дужі руки: він бачив, як вона витягувала золоту нитку завтовшки з волосину.

Тим часом Лорійо, сильно закашлявшись, зігнувся навпів на своїй табуретці. Посеред приступу, не припиняючи кашляти, він сказав здушеним голосом, не дивлячись на Жервезу, так ніби констатував щось сам собі:

— Зараз я роблю «колону».

Купо підштовхнув Жервезу, щоб вона встала й підійшла подивитися. Ланцюжник, щось буркнувши, підтакнув. Він саме накручував приготований його дружиною золотий дротик на стрижень, дуже тонкий сталевий кілочок. Потім легким рухом пилочки розрізав дріт уздовж стрижня так, що з кожного завитка вийшло по одній ланці, які він опісля лютував. Ланки лежали на товстому шматку деревного вугілля. Він змочував їх у бурі, налитій на денце надбитої склянки, й одразу розжарював їх горизонтальним полум'ям паяльного пальника. Далі, зробивши близько сотні ланок, Лорійо знову повернувся до своєї філігранної роботи, зіпершись на край невеличкої дощечки, вичовганої до блиску його ж руками. Він згинав ланку щипчиками, затискав з одного боку, протягував у попередню, що вже була закріплена на ланцюжку, й знову розсовував за допомогою голки. Так, у безперервному ритмі, ланки йшли одна за одною настільки швидко, що на очах Жервези ланцюжок ставав усе довшим і довшим, хоч вона не могла ні вслідкувати, ні зрозуміти, як усе це відбувалося.

— Це «колона», — мовив Купо. — Бувають ще «кольчути», «каторжники», «вудила», «шнури». А ось це називається «колоною». Лорійо робить тільки «колони».

Той задоволено захихотів. І далі зчіплюючи докупи невидимі між його чорними нігтями ланки, він вигукнув:

— Слухай, Смородино!.. Я оце сьогодні вранці порахував, що працюю з дванадцяти років, так? А чи знаєш ти, яку завдовжки «колону» я зробив би до сьогодні?

Він підняв бліде обличчя й примружив почервонілі повіки.

— Вісім тисяч метрів, чуєш?! Два льє!.. Ба! «Колона» завдовжки два льє! Було б чим обмотати шиї всім жінкам нашого кварталу... І, бачиш-но, вона постійно стає ще довшою. Сподіваюся, що колись буде такою довгою, як дорога з Парижа до Версаля.

Розчарована Жервеза сіла на місце. Усе їй видавалося бридким. Щоб зробити приємність Лорійо, вона всміхалася. Найбільше її гнітило те, що ніхто й словом не обмовився про їхній шлюб, про таку важливу для неї справу, лиш через яку вона, власне, й прийшла. Лорійо й далі дивився на неї, як на допитливу непрохану гостю, яку привів Купо. А коли нарешті зав'язалася розмова, вони говорили тільки про мешканців будинку. Пані Лорійо запитала брата, чи не чув він, піднімаючись нагору, як билися на п'ятому поверсі. Вічно товчуться ті Бенари; чоловік повертався додому п'яний, як чіп; жінка, у якої не бракувало своїх вад, завжди лялася послідущими словами. Потім мова зайшла про кресляра з другого поверху, здорованя Бодекена, хвалька з купою боргів, що постійно кутив і зчиняв гвалт зі своїми друзками. Картонажна майстерня пана Мадін'є на ладан дихає: учора він звільнив ще двох робітниць; якщо збанкрутує, то так йому й треба, бо сам прожер усе майно, лишивши дітей з голими задми. Пані Годрон невідь-як поралася коло своїх матраців: вона знову завагітніла, що, зважаючи на її вік, уже майже непристойно. Власник будинку вже приходив виселяти Коке з п'ятого поверху, які були винні за дев'ять місяців. До того ж вони постійно топили свою грубку на сходовому майданчику. А минулої суботи

панна Реманжу, старенька із сьомого поверху, спускаючись зі своїми ляльками, саме вчасно нагодилася й встигла врятувати малого Ленгерло, що заледве не згорів. Що ж до панни Клеманс, прасувальниці, вона живе собі й робить що заманеться, та все ж варто зауважити, що дуже любить тварин і має золоте серце. Шкода, що така гарна дівчина гуляє з усіма чоловіками підряд! Закінчиться все тим, що вона тинятиметься ночами по тротуарах, — то вже будьте певні.

— Тримай, ось ще один, — сказав Лорійо дружині, подаючи їй край ланцюжка, над яким він працював з обіду. — Можеш шліфувати.

І затято, як людина, котрій нелегко облишити жарт, додав:

— Ще чотири з половиною фути... До Версаля стає все ближче.

Тим часом пані Лорійо розжарила «колону» й відшліфовувала її, протягуючи крізь фільтеру. Потім поклала її до маленького мідного ківшика з довгою ручкою, наповненого розчином азотної кислоти, і, піднісши посудину до вогню, очистила поверхню виробу. Жервеза, знову з волі Купо, мусила слідкувати за цією останньою операцією. Після очищення ланцюжок набув темно-червоної барви. Роботу завершено, ланцюжок можна було здавати.

— Їх такими й віддають, — далі пояснював бляхар. — А до блиску ланцюжки натирають шліфувальниці.

Та Жервеза вже геть знесиліла. Вона задихалася від жару, що ставала все сильнішою. Дверей не відчиняли, бо від найменшого протягу Лорійо підхоплювали нежить. Тоді, оскільки про шлюб мови так і не зайшло, вона надумала йти геть і злегка смикнула Купо за куртку. Він її зрозумів, бо вже так само починав ніяковіти й дратуватися через цю навмисну мовчанку.

— Ну, гаразд, нам пора йти, — сказав Купо. — Не хочемо вам заважати.

Якось мить він тупцяв на місці, вичікуючи, сподіваючись бодай на якесь слово чи натяк на шлюб. Зрештою вирішив взятися до справи сам.

— Лорійо, послухайте, ми сподіваємося, що ви погодитесь бути за свідків з боку моєї дружини.

Ланцюжник підвів голову й підсміхнувся, вдаючи подив. Його ж дружина полишила свої фільери й вийшла на середину майстерні.

— То це серйозно? — пробурмотів чоловік. — Ніколи не добереш, жартує цей чортів Смородина чи ні.

— А! То пані і є та сама особа, — своєю чергою мовила дружина, роздивляючись Жервезу. — Боже мій! Ми, звісно, нічого вам не радитимемо, діло ваше... Хоч і дивно, що ви оце надумали одружитися. Зрештою, якщо вам обом так хочеться... А як не буде ладу, нарікатимете на себе — от і все. Бо воно часто йде шкереберть, дуже часто...

Повільно промовляючи останні слова, вона кивала головою й водила очима від обличчя молодої жінки до її рук, ніг, так ніби хотіла роздягнути поглядом, щоб усе розгледіти, аж до найменшої родимки на шкірі. Напевно, Жервеза видалась їй кращою, ніж вона очікувала.

— Мій брат ні від кого не залежить, — провадила пані Лорійо стриманішим тоном. — Певна річ, родина хотіла, щоб... Зазвичай усе планують заздалегідь. Але справи обертаються таким дивним чином... У будь-якому разі я не хочу ні з ким входити у суперечку. Хай приводить останню з останніх, я йому скажу: одружуйся і дай мені спокій... Хоч і в нас йому велося непогано. Годований добре, по ньому видно, що не надто поститься. Щодня потрібної хвилини має гарячу юшку... Слухай, Лорійо, тобі не здається, що ця пані нагадує Терезу, ну знаєш, що жила навпроти й померла від сухот?

— Так, таки трохи схожа, — відповів ланцюжник.

— І ви маєте двох дітей, пані? Що ж! Я казала братові, що не розумію, як він може одружуватися з жінкою, в якій двоє дітей... Не сердьтеся, що я переймаюся його справами, адже це цілком природно... До того ж на вигляд ви не надто здорова... Лорійо, а ти як гадаєш?

— Та ні, видно, що ні.

Вони нічого не сказали про її ногу, але Жервеза розуміла, що на неї натякали поглядами скося й стисненими губами. Загорнувшись у тоненьку шаль з жовтими пальмами, вона стояла перед ними й відповідала односкладовими словами, як на суді. Купо, розуміючи, як їй тяжко, нарешті вигукнув:

— Це не має жодного значення... Те, що ви кажете, — просто дурниці. Весілля відбудеться в суботу, двадцять дев'ятого липня. Я вже порахував, який це день. Домовились? Ця дата вас влаштовує?

— Та нас хоч яка влаштовує! — відповіла його сестра. — Ти міг і не радитися з нами... І я зовсім не проти, щоб Лорійо був свідком. Я лиш хочу, щоб мені дали спокій.

Жервеза похилила голову й, не знаючи, що його робити, тицьнула носком черевичка у ромбовидний отвір тесової решітки, що лежала в майстерні поверх долівки. Тоді, боячись, що вона щось зламала, коли його висовувала, жінка нахилилася й стала мацати підлогу. Лорійо похапцем підніс до неї лампу й почав підозріло оглядати її пальці.

— Слід бути уважним, — мовив він, — маленькі золоті крупинки пристають до взуття, а потім їх можна непомітно винести.

То була ціла рахуба. Господарі пильнували, щоб жоден міліграм не пропав. І він показав заячу лапку, якою змітав дрібки золота, що лишалися після роботи на верстаті, й розпростерту на колінах шкуру, на яку їх збирав. Двічі на тиждень у майстерні старанно підмітали, сміття не викидали, а спалювали; у попелі щомісяця знаходили золота франків на двадцять п'ять чи навіть тридцять.

Пані Лорійо не зводила очей з Жервезиних черевичків.

— Ви ж не розсердитесь, — пробурмотіла вона, лагідно всміхнувшись, — якщо я попрошу пані оглянути свої підошви.

І Жервеза, спаленівши, сіла, підняла ноги й показала, що на підошвах нічого немає. Купо відчинив двері,

стримано кинувши «Бувайте здорові!», і вже з коридору покликав Жервезу. Тоді, своєю чергою, вийшла й вона, ввічливо пробелькотівши щось на прощання: мовляв, вона сподівається, що вони ще побачаться й добре ладнатимуть. Та Лорійо вже знову стали до роботи в глибині майстерні, цієї чорної діри, де їхнє горно світилося, як останній білястий вуглик на розпеченій черені. У сорочці, що сповзла з плеча, розчервоніла супроти відблиску вогню, жінка витягувала нову дротину, з кожним рухом напружуючи шийні м'язи, що перекочувалися, як мотузки. Чоловік, згорбившись у зеленавому світлі лампи, що проникало крізь карафку з водою, починав робити новий ланцюжок: згинав ланку щипчиками, затискав з одного боку, протягував у попередню, що вже була закріплена на ланцюжку, й знову розсовував за допомогою голки. За безперервною механічною роботою не марнувалося бодай найменшого руху, щоб утерти з лица піт.

Вийшовши з коридору до сходового майданчика сьомого поверху, Жервеза зі сльозами на очах не могла стримати в собі слів:

— Великого щастя все це не віщує.

Купо гнівно струснув головою. Лорійо ще заплатить йому за цей вечір. Чи бачив хто коли-небудь такого жмикрута! Запідозрити, що в нього вкрадуть три нещасні золоті порошоків! Усі ці балачки — то від скупості. Його сестра, мабуть, думала, що він ніколи не ожениться, щоб вона мала можливість щодня ошадити на юшці чотири су? Хай там як, а двадцять дев'ятого липня весілля все-таки відбудеться. Чхати йому на них!

А у Жервези, коли вона спускалася сходами, було дуже важко на серці, її терзав якийсь незбагнений страх, що змушував тривожно вглядатись у видовжені тіні перил. Цієї пори сходи поринули в сон, безлюдні, освічені лиш газовим ріжком на третьому поверсі, тьмяне світло якого падало на дно цього темрявого колодязя. За зачиненими дверима панувала цілковита тиша: робітники, що, повечерявши, зразу обляглися, спали як убиті. Чувся тільки стишений сміх із кімнати

прасувальниці, а ще ниточка світла протикалася крізь замкову шпарину панни Реманжу, яка, тихо клацаючи ножицями, досі шила сукеночки для ляльок по тринадцять су. Внизу й далі плакала дитина пані Годрон. Серед цього безмежного спокою, чорного і мовчазного, від стоків несло ще гіршим смородом.

Потім, уже надворі, поки Купо співучим голосом просив консьєржку відчинити їм ворота, Жервеза обернулася й востаннє подивилася на будинок. Під місячним світлом він ніби виріс. Сірі фасади, помальовані темрявою, здавалося, очистилися від язв та роздалися вшир і вгору. Вони оголилися ще дужче й стали геть пласкими, коли з них зняли ганчір'я, що сушилося вдень на сонці. Зачинені вікна спали. Декотрі, в яких раптом спалахувало яскраве світло, ніби розплющували очі й косували по закутках. Згори й донизу над кожними вхідними дверима ряди шибок шести сходових майданчиків світилися блідим світлом, тягнучись угору вузьенькою вежею світла. Промінь лампи, що падав з картонажної майстерні, яка була на третьому поверсі, тягнувся жовтою смугою на брукованому подвір'ї, пробиваючи морок, що огортав майстерні першого поверху. А в глибині цього мороку, у вогкому кутку, серед тиші дзвеніли краплі води, падаючи одна за одною з погано закрученого крана. Жервезі раптом здалося, що будинок валиться на неї, що він тисне на неї, кригою морозить плечі. Це досі був її незрозумілий страх, дитяча вигадка, з якої вона потім сміялась.

— Обережно! — вигукнув Купо.

Щоб вийти на вулицю, їй довелось перескочити через величезну калюжу, яка натекла з фарбарні. Того дня вода була ясно-блакитна, як лазур літнього неба, в якій маленький нічник консьєржки запалював зірки.

III

Жервеза не хотіла справляти весілля. Навіщо дурно тратити гроші? До того ж вона досі трохи соромилася; їй здавалось, що це одруження не варто виставляти напоказ перед усім кварталом. Але Купо обурився: хіба ж можна женитися ось так, без бодай якогось застілля з усіма? А щодо кварталу, то воно йому й за вухом не свербить! Ет! Щось зовсім простеньке, невеличка прогулянка пополудні, а потім можна зайти до першої-ліпшої забігайлівки й вмологи кроля абощо. І, звісно, ніякої музики на десерт, жодних кларнетів, під які дамочки трястимуть своїми гузницями. Тільки й діла, що випити, почаркуватися для годиться та й піти собі додому спатки.

Бляхар жартами й сміхом переконав молоду жінку, пообіцявши, що все буде без витівок. Він стежитиме за склянками, щоб нікого не розвезло на сонці. Отож він організував пікнік: по сто су з особи, в Огюстовому «Срібному млині», що на бульварі Шапель. То була невеличка винарня з помірними цінами, в якій був танцювальний майданчик, облаштований за підсобкою, у дворику під трьома акаціями. На другому поверсі буде просто чудово. Протягом десяти днів Купо згукував мешканців будинку, де мешкає сестра, з вулиці Гут-д'Ор: пана Мадіньє, панну Реманжу, пані Годрон з її чоловіком. Зрештою вмовив Жервезу запросити двох його товаришів, Вишкварка й Халяву. Звісно, Халява жлуктить, як віл воду, але він такий кумедний зі своїм апетитом, що його завжди запрошують на пікніки, щоб подивитися на обличчя шинкаря, коли ця бісова пелька з кожним ковтком пожирає дванадцять фунтів хліба. Молода жінка, зі свого боку, пообіцяла привести свою господиню, пані Фоконьє, і Бошів, дуже хороших

людей. Порахувавши всіх, вийшло п'ятнадцять душ. Цього цілком досить. Завжди, коли багато людей, усе закінчується сварками.

Але в кишнях Купо гуляв вітер. Він не збирався дерти носа і знайшов дуже розумне рішення — позичив у свого господаря п'ятдесят франків. На ці гроші він передусім придбав золоті обручки, що коштували дванадцять франків. Лорію дістав їх йому за ціною виробника — за дев'ять. Потім у кравця з вулиці Мірри замовив собі сурдут, штани й жилетку, залишивши тільки завдаток у двадцять п'ять франків. Його лаковані черевики й болівар виглядали більш-менш пристойно. Відклав десять франків на пікнік за себе й Жервезу (за дітей платити не треба було), і в нього залишилося всього шість франків — якраз стільки коштувала меса біля вівтаря для бідних. Він, звісно, не любив те вороння, йому аж серце краялось на думку, що треба віддати шість франків нікчемам, яким і без того було за що промочити горло. Але, як то кажуть, шлюб без вінчання — не шлюб. Торгуватися до церкви пішов таки сам. Цілу годину він сперечався зі старим низеньким священником у брудній сутані, що був халкий на руку, як перепродуха. Йому дуже хотілося надати йому по макітрі, але натомість довелося жартувати. Нарешті він запитав, чи не знайдеться часом у його крамниці якоїсь старої меси, не надто зужитої, яка стала б у пригоді молодому добропорядному подружжю. Старий священник усе буркотів, що освячення його шлюбу не сподобить Божої ласки, а тоді зрештою знизив ціну до п'яти франків. Хай там що, а двадцять су заощаджено. Двадцять су — це все, що в нього залишилося.

Жервеза, своєю чергою, теж намагалась підготуватися як слід. Відколи було вирішено побратися, вона стала довше працювати вечорами і так спромоглася відкласти тридцять франків. Їй дуже кортіло придбати шовкову мантильку, за яку на вулиці Фобур-Пуасоньєр правили тринадцять франків. Купила її, а до неї ще за десять франків у чоловіка прачки, що померла в будин-

ку пані Фоконьє, темно-синю вовняну сукню, яку потім перешила, припасувавши до свого розміру. Шість франків, що лишалися, було витрачено на бавовняні рукавички, троянду для чепчика й черевики для старшого сина, Клода. Пощастило, що блузи малечі мали ще цілком пристойний вигляд. Чотири ночі вона просиділа, чистячи й доводячи до ладу весь одяг, не залишаючи ані найменших дірочок на панчохах і білизні.

У п'ятницю ввечері, напередодні знаменного дня, Жервеза й Купо, повернувшись з роботи, прововтузилися аж до одинадцятої години. Тоді, перш ніж розійтися спати, вони годину посиділи у кімнаті молодої жінки, радіючи, що незабаром усім цим клопотам настане край. Хоч спочатку й було вирішено не п'ястися зі шкіри перед сусідами, вони все-таки почали сильно цим перейматися й геть вимордували себе. Бажаючи одне одному на добраніч, вони вже спали на ходу. Зате могли тепер полегшено видихнути. Нарешті все було влаштовано. Свідками Купо будуть пан Мадіньє та Вишкварок; Жервеза розраховувала на Лорійо і Боша. Планувалося спокійно піти до мерії та до церкви вшістьох, щоб не тягнути за собою цілу вервечку людей. Обидві сестри нареченого повідомили, що залишаться по домівках, бо їхня присутність необов'язкова. Але матінка Купо розплакалася й сказала, що раніше всіх прийде до церкви й заховається в якомусь закутку. Тож довелося матінці пообіцяти, що її візьмуть з собою. Що стосується всього товариства, то зустріч було призначено на першу годину дня біля «Срібного млина». Звідти всі вирушать нагулювати апетит у долину Сен-Дені: туди поїдуть залізницею, а назад повернуться пішака битим шляхом. Гуляння мало вдатися на славу: ніхто не напихатиметься, трохи повеселяться, усе буде мило й добропристойно.

Вбираючись у суботу зранку, Купо стривожився, згадавши, що в нього лишилося тільки двадцять су. Йому спало на думку, що заради ввічливості йому годилось би ще до обіду почастивати свідків склянкою вина й шматком шинки. Та й потім могли трапитись якісь

непередбачені витрати. Цілком зрозуміло, що двадцяти су не вистачить. Отож, привівши Клода й Етьєна до пані Бош, яка мала надвечір узяти їх з собою на обід, він побіг вулицею Гут-д'Ор і прямо з порога попросив Лорійо позичити десять франків. Щоправда, слова йому ледь не стали поперек горла, бо він уже уявляв перекошене зятеве обличчя. Той і справді щось буркнув, вишкірився, як дикий звір, і зрештою простягнув дві монети по сто су. Купо почув, як його сестра процідила крізь зуби: «Нічогенький початок».

Реєстрацію шлюбу в мерії було призначено на пів на одинадцятую. Погода була пречудова, тепле сонце пригрівало вулиці. Щоб уникнути цікавих поглядів, молоді, мати і четверо свідків розбилися на два гурти. Попереду під руку з Лорійо йшла Жервеза, а пан Мадінье вів матінку Купо. Позаду них, за двадцять кроків, по другий бік вулиці крокували Купо, Бош та Вишкварок. Усі троє, вбрані у чорні сурдуги, трохи горбатилися й теліпали руками. Бош вдягнув жовті штани; Вишкварок, який не мав жилетки, застібнув гудзики до самої шиї, так що з-під коміра сурдуга визирала тільки край скрученої, як шнурок, краватки. Один лиш пан Мадінье був одягнений у фрак з довгими лапами, й перехожі зупинялися, щоб подивитися на цього пана, що прогулювався під руку з доволі опасистою матінкою Купо в зеленій шалі й чорному чепчику з червоними стрічками. Жервеза, дуже мила й весела, у своїй темно-синій сукні, з накинутою на плечі вузькою мантилькою, люб'язно слухала жарти Лорійо, що просто тонув у своєму незграбному пальті, яке він вдягнув, незважаючи на спеку. Час від часу на розі вулиць вона ледь повертала голову й ніжно всміхалася до Купо, який почувався ніяково в новому вбранні, що виблискувало на сонці.

Отак помалу йдучи, вони все ж прибули до мерії на доброї пів години раніше. А оскільки мер запізнівся, то їхня черга надійшла лиш ближче до одинадцятої. Посідавши на стільцях у кутку зали, вони чекали, розглядаючи високу стелю та строгі стіни, тихо перемов-

ляючись, надміру ввічливо відсовуючись щоразу, як повз них проходили канцелярські службовці. Щоправда, впівголоса вони говорили, що мер — нероба, й зараз, певна річ, пішов до своєї білявки, й та масажує його подагру; а може, чого доброго, проковтнув свій перев'яз. Та коли чиновник з'явився, усі поважно підвелися. Їх попросили сісти. Потім їм довелось спостерігати за трьома шлюбними церемоніями, загубившись серед цих трьох буржуазних весіль з молодятами в білому, причесаними дівчатками, молодими панночками з рожевими поясами, нескінченних кортежів по-святковому прибраних панів та паній з урочистими виразами облич. Коли їх нарешті покликали, одруження заледве не перервалося: кудись подівся Вишкварок. Бош знайшов його внизу, той палив люльку. Ну не хоче він бачити усіх тих жевжиків, які тут зібралися, яким чхати на люд, що не має білих, як свіже масло, рукавичок, щоб тикати ними їм під носа! Усі формальності — читання Цивільного кодексу, запитання до молодих, підписання паперів — було здійснено так швидко, що вони спантеличено Perezирнулися, ніби в них украли половину церемонії. Схвильована й зворушена до глибини душі Жервеза притискала хустинку до вуст. Матінка Купо лила гарячі сльози. Нашкрывавши свої прізвища великими кривуватими літерами, до реєстру вписали себе всі, крім нареченого, який поставив хрестик, бо був неписьменним. Кожен дав по чотири су на бідних. Коли службовець вручав Купо свідоцтво про шлюб, Жервеза штурхнула його ліктем, і той дістав з кишені ще п'ять су.

Від мерії до церкви було далеченько. Дорогою чоловіки спинилися випити пива, а матінка Купо з Жервезою взяли смородинівки з водою. Далі вони мусили йти довгою вулицею, на яку прямовисно падало сонце й де не було ані клаптика тіні. Церковний сторож чекав їх усередині порожньої церкви. Він спровадив їх до маленької каплички, гнівно запитавши, чи не для того вони спізналися, щоб поглумитися з віри. Священник ступав сягнистим кроком, мав похмурий вигляд, бо,

очевидно, зголоднів. Поперед нього дріботів у брудному стихарі дяк. Священник поквапом відправляв месу: ковтав латинські фрази, обертався, вклонявся, розводив убік руками, скоса позирав на наречених та їхніх свідків. Перед вітварем молодята, не знаючи, коли ставати навколішки, коли підводитися чи сідати, почувалися дуже ніяково й чекали на жест від дяка. Свідки, ради пристойності, увесь час стояли, а матінка Купо знову зайшлася слізьми, що рясно капотіли на позичений у сусідки молитовник. Тим часом пробило полудень, останню месу було відправлено, церкву заповнило тупотіння паламарів і торохтіння стільців, які вони ставили на місця. Напевно, головний вітвар готували до якогось свята, бо було чути, як працював молотком оббивальник. А в глибині маленької каплички, у пилюці, що летіла з-під мітли сторожа, священник із похмурим обличчям швиденько благословляв своїми висхлими руками схилені голови Жервези й Купо — здавалося, він поєднує їх у метушні якогось переїзду, між двома важливими службами, без присутності Господа Бога. Поставивши підписи ще й у цьому реєстрі, метриці, весільчани знову опинилися під яскравим сонцем і постояли хвильку на порозі, отетерілі й наче аж задихані від такого вінчання чвалом.

— От і все! — видушивши із себе сміх, мовив Купо.

Він ніяково потупцяв на місці, не бачачи, власне кажучи, у цьому всьому нічого кумедного. Однак додав:

— Що ж, небагато клопоту. Туди-сюди, та й по всьому... Все як у дантистів: навіть ойкнути не встигнеш. Одружують без жодного болю.

— Так-так, непогано зроблено, — пробурмотів Лорійо, посміхаючись. — Стулили за п'ять хвилин, а триматиметься все життя... Ет! Бідолашний Смородина!

І всі четверо свідків почали плескати по плечу згорбленого бляхаря. Тим часом Жервеза цілувала матінку Купо, яка усміхалася зі сльозами на очах. На уривчасті фрази старенької, мовлені крізь схлипування, вона відповідала:

— Не бійтеся, я старатимусь щосили. Якщо ладу не буде, то не з моєї вини. Та, звісно, так не станеться, бо я так хочу бути щасливою... Зрештою, вже все зроблено, правда? Жити в злагоді й працювати задля спільного блага — ось чого ми прагнемо.

Потім усі попрямували до «Срібного млина». Купо взяв дружину за руку. Вони швидко обігнали інших і йшли на багато кроків попереду решти, сміялися, не помічаючи ні будинків, ні перехожих, ні екіпажів. Оглушливий гамір передмістя відлунював дзвоном у їхніх вухах. Щойно зайшовши до винарні, Купо одразу ж сказав принести до маленької заклої кімнатки на першому поверсі два літри вина, хліба й нарізану скибочками шинку, без тарілок і скатертини, просто щоб підобідати. Побачивши, що Бош і Вишкварок нагуляли неабиякий апетит, він попросив ще літр вина і шматок сиру брі. Матінка Купо не хотіла їсти, бо дуже задихалася, поки йшла. Жервеза, вмираючи від спраги, пила великими склянками ледь зачервонену воду.

— Я розраховуюся, — підходячи до шинквасу, мовив Купо, і заплатив чотири франки і п'ять су.

Тим часом була вже перша година, й починали сходитися гості. Першою прийшла пані Фоконьє, повнява, однак ще гарна жінка. Вбрана вона була в квітчасту полотняну сукню, рожеву нашийну хустинку й рясно завітчаний чепчик. Наступними прибули панна Реманжу, геть тендітна у своїй вічній чорній сукні, яку вона, здається, й на ніч не скидала, та подружжя Годронів. На здоровому, як бик, чоловікові коричневий піджак тріщав від найменшого поруху, а яскраво-фіолетова обліпчаста спідниця на височезній дружині, що була вагітна, робила її круглий живіт ще випуклішим. Купо сказав, що на Халяву не чекатимуть: він приєднається до них дорогою до Сен-Дені.

— Пречудово! — з порога вигукнула пані Лера. — Литиме на нас як із відра! Ох і весело буде!

І підкликала все товариство до дверей винарні, щоб усі побачили темні, як чорнило, хмари, що швидко насувалися й несли грозу на Париж з півдня. Пані

Лера, найстарша дитина в родині Купо, була високою, сухорлявою, дещо схожою на чоловіка жінкою, що, говорячи, гугнявила. Вона була вбрана у надто широку бордову сукню з довгими торочками, через які скидалася на пуделя, який щойно виліз з води. Пані Лера, розмахуючи парасолькою, мов ціпочком, підійшла до Жервези, поцілувала її й повела далі:

— Ви навіть не уявляєте, як надворі пече. Ніби хто вогнем в лице дихає.

Усі хором заговорили, що вже давно передчували грозу. Пан Мадінє здогадався, до чого воно йдеться, ще коли виходили з церкви. Лорійо став розповідати, що мозолі не давали йому спати від третьої години ночі. А інакше й бути не могло: уже ось три дні тримається страшна спека.

— О! Може, воно пронесе, — повторював Купо, стоячи на порозі й тривожним поглядом вдивляючись у небо. — Лишилось тільки дочекатися сестри. Щойно вона з'явиться, можемо рушати.

Пані Лорійо, і справді, запізнювалася. Пані Лера заходила до неї дорогою, щоб далі піти разом, але та ще тільки затягувала корсет, тому вони посварилися. Сухорлява вдова додала братові на вухо:

— Я її просто в землю втоптала. У неї тепер такий настрій!.. Ось побачиш її обличчя!

І гості мусили чекати ще чверть години, тупцюючи в тисняві по винарні й штовхаючись ліктями з чоловіками, що заходили випити стаканець за шинквасом. Час від часу Бош, пані Фоконьє або Вишкварок полишали гурт й виходили на тротуар, поглядаючи на небо. Хмари й не думали розсіюватися: ставало все темніше, вітер здіймав із землі маленькі вихрики білої пилуги. Коли вперше вдарив грім, панна Реманжу перехрестилася. Усі тривожно перевели погляд на годинник, що висів над дзеркалом: була вже за двадцять хвилин друга.

— Почалося! — вигукнув Купо. — Це плачуть янголи.

Раптова злива поливала дорогу, якою тікали жінки, підібравши обома руками свої спідниці. Саме в цей

дощ і прибула захекана й розгнівана пані Лорійо. Ставши на порозі, вона почала давати раду парасольці, що ніяк не хотіла закриватися.

— Чи десь таке бачено! — аж затиналася вона. — Прихопило мене ще коло дверей дому. Хотіла була вже піднятися назад. Саме так і треба було зробити... Ох і весіллячко! А я казала, що треба все перенести на наступну суботу. І дощ іде, бо мене ніхто не послухав! Тим ліпше! Тим ліпше! Хай те небо хоч розверзеться!

Купо спробував її заспокоїти, та вона послала його до біса. Не він платив би за її плаття, якби його було зіпсовано. Пані Лорійо була в чорній шовковій сукні, в якій вона задихалася. Занадто туго затягнутий корсаж тиснув їй під пахвами, а вузька, як футляр, спідниця так обтягала ноги, що доводилося ходити зовсім коротенькими кроками. Однак усі присутні дами, зціпивши губи, заздрісно дивилася на її вбрання. А та навіть не помітила Жервези, що сиділа біля матінки Купо. Вона покликала пана Лорійо, попросила хустинку, а тоді, ставши в кутку винарні, старанно почала витирати одну за одною краплі дощу, що котилися по її шовковій сукні.

Тим часом злива раптово припинилася. Стало ще темніше, ніби настала блідо-синя ніч, яку пронизували довжелезні блискавки. Вишкварок жартома все повторював, що скоро з неба почнуть падати священники. А тоді вибухнула геть несамоविта гроза. Протягом пів години лило як з відра і без утаву гуркотів грім. Чоловіки, що стояли біля дверей, дивилися на сіру пелену дощу, на бурхливі струмки, хмари водяного пилу, що здіймалися над плюскотливими калюжами. Злякані жінки сиділи, затуливши долонями очі. Ніхто не говорив, усім ніби перехопило подих. Коли Бош пожартував про грім, сказавши, що то на небі чхає святий Петро, ніхто навіть не усміхнувся. А щойно стало гриміти рідше й десь удалині, товариство знову занепокоїлося, почало лаяти грозу, погрожуючи хмарами піднесеними догори кулаками. Тепер з попелястого неба безперестанку сіялася дрібна мжичка.

— Уже по другій! — скрикнула пані Лорійо. — Не ночувати ж нам тут?!

Панна Реманжу запропонувала все-таки вибратися за місто, прогулятися хоча б до фортечного рову, але всі інші запротестували: дороги, певно, геть розвезло, і на траву навіть не сядеш; до того ж, здається, дощ не закінчився, і злива може початися знову. Купо, проводячи очима промоклого робітника, що спокійно собі йшов під дощем, пробурмотів:

— Якщо цей телепень, Халява, чекає нас на шляху до Сен-Дені, то сонячний удар йому не загрожує.

Усі засміялися, проте загальний настрій дедалі погіршувався. У гостей починав уриватися терпець. Треба було щось вирішувати. Ніхто, звісно, не хоче сидіти тут, туплячись одне в одного, до самого обіду. Отож протягом п'ятнадцяти хвилин, поки тривала невблаганна злива, усі морочили собі цим голови. Вишкварок запропонував пограти в карти; Бош, бешкетник з лукавою вдачею, знав одну простеньку веселу гру, що називалася «сповідник»; пані Годрон сказала, що можна піти на Кліньянкурське шосе поїсти пиріжків з цибулею; пані Лера хотіла, щоб хтось розповідав цікаві історії; Годрон не нудьгував, йому й тут було добре, він лиш сказав, що треба негайно сідати до столу. Кожна пропозиція викликала суперечки й невдоволення: це дурниця, а від цього всі позасинають, за це їх вважатимуть сопліями. А коли надійшла черга сказати слово Лорійо, він висунув чудову ідею — прогулятися кільцевими бульварами до цвинтаря Пер-Лашез, де, якщо буде час, можна поглянути на гробницю Елоїзи й Абеяра. Пані Лорійо не стрималась і вибухнула. Вона забирається звідси геть! От що вона зробить! Це що, якесь глузування? Вона вбиралася, мокла під дощем, і все лиш для того, щоб стовбичити у цій винарні! Ні-ні, годі з неї такого весілля, ліпше вона посидить удома. Купо й Лорійо мусили загородити собою двері.

— Ану, геть з дороги! Я йду звідси, хіба не чули?!

Коли чоловікові вдалося її вгамувати, Купо підійшов до Жервези, яка й далі спокійно сиділа собі в кутку й розмовляла зі свекрухою та пані Фоконьє.

— А ви чому нічого не пропонуєте? — запитав він, ще не наважившись звертатися до неї на «ти».

— О! Та я пристану на будь-яку пропозицію, — сміючись, відповіла вона. — Я людина невибаглива. Йти кудись чи не йти — байдуже. Мені й тут дуже добре, чогось більшого я не потребую.

І справді, обличчя Жервези світилося спокійною радістю. Відколи походилися всі гості, вона до всіх говорила трохи стишеним зніченим голосом з розважливим тоном, не втручаючись у суперечки. Під час зливи, спинивши погляд, вона дивилася на блискавки й ніби бачила в цих раптових спалахах серйозні речі, десь далеко, в майбутньому.

Пан Мадіньє досі нічого не запропонував. Зберігаючи свою поважність працедавця, з розсунутими по боках полами фрака, він стояв, спершись на шинквас, довго попольовував і вирячував свої великі очі.

— Боже мій! — мовив він. — Можна ж піти до музею...

Тоді погладив підборіддя й, питаючись думки товариства, кліпнув очима.

— Там є давні пам'ятки, малюнки, картини, ціла купа всього. Дуже корисна річ... Може, ви там ніколи й не були. О! Це варто побачити, принаймні бодай раз.

Весільчани, презираючись, міркували. Ні, Жервеза ніколи там не була, пані Фоконьє — теж, як і Боші, як і всі решта. Купо пригадав, що якось одного разу в неділю начебто заходив до музею, але нічого з тих відвідин не пам'ятає. Вагалися доти, доки пані Лорійо, дуже вражена поважністю пана Мадіньє, висловила думку, що пропозиція дуже гідна й доречна. Якщо вже всі пожертвували цілим днем і були гарно вбрані, то варто було б побачити щось для своєї просвіти. Усі присутні погодилися. Тоді, оскільки ще накрапав дощ, вони позичили в господаря винарні старі сині, зелені, коричневі парасольки, що їх колись забули відвідувачі, й рушили до музею.

Повернувши праворуч, весільчани попрямували до центру Парижа передмістям Сен-Дені. Попереду всіх знову йшли, майже біжучи, Купо й Жервеза. Пан Мадіньє вів тепер під руку пані Лорійо, а матінка Купо лишилась у винарні, щоб не набивати ніг. Слідом ішли Лорійо з пані Лера, Бош із пані Фоконьє, Вишкварок із панною Реманжу та подружжя Годронів у хвості. Було їх дванадцять осіб. Чимала валка розтягнулась тротуаром.

— О! Ми тут зовсім ні до чого, запевняю вас, — пояснювала пані Лорійо панові Мадіньє. — Ми не знаємо, звідки він її взяв, точніше, знаємо аж надто добре, але нам не варт про це говорити, правда ж?.. Мій чоловік мусив купити обручки. Сьогодні зранку, не встиг він ще й з ліжка підвестися, а вже довелось позичити їм десять франків, без яких не вдалося б усе як слід влаштувати... І що це за наречена, на весіллі якої немає жодного її родича?! У неї нібито є в Парижі сестра-ковбасниця. Але чому тоді вона її не запросила?

Вона примовкла і зупинилась, щоб показати на Жервезу, яка почала сильно накульгувати на похилому тротуарі.

— Подивіться на неї! Хіба таке бачено!.. Ох і шкандіба!

Це слово, «шкандіба», рознеслося серед товариства. Лорійо вишкірив зуби й сказав, що саме так її й слід відтепер називати. Проте пані Фоконьє стала на захист Жервези: не годиться насміхатися з неї, вона чиста, як кришталь, і вміє швидко поратися з роботою. Пані Лера, дуже схильна до неоднозначних натяків, назвала Жервезину ногу «звабною цяцькою» й додала, що багато чоловіків таке полюбляють, однак далі пояснювати не схотіла.

Діставшись кінця вулиці Сен-Дені, весільчани вийшли на бульвар. Перед потоком екіпажів вони зупинилися, а потім насмілилися перейти дорогу, що після зливи перетворилася на суцільний потік грязюки. Дощ починався знову, тож довелось розкласти парасольки; під тими жалюгідними парасольками, що коли-

халися в руках чоловіків, жінки по підбирали спідниці, і вся вервечка розтягнулася в цій багнюці від одного тротуару до іншого. Тоді двоє якихось шелегейдиків почали голосно насміхатися з них. Позбігалися перехожі, крамарі з веселими обличчями витягували шиї за своїми вітринами. Серед щільної юрби на сірому вогкому тлі бульвару пари весільної процесії вирізнялися яскравими плямами: темно-синя сукня Жервези, квітчаста полотняна сукня пані Фоконьє, канаркового кольору штани Боша. Штивність святково вдягнених чоловіків і жінок надавала карнавального вигляду блискучому сурдугу Купо й фраку пана Мадіньє; а чарівна сукня пані Лорійо, торочки пані Лера та потріпані шлярки панни Реманжу втілювали моди різних часів, демонструючи вбрання, що були розкішшю для бідних. Та найкумедніше виглядали головні убори чоловіків — старі капелюхи у ще доброму стані, які від довгого зберігання у темних шафах втратили весь свій лоск. Вони мали сміховинні форми: високі, широкі, гостроверхі, з чудернацькими крисами — загнутими, пласкими, надміру широкими чи й геть вузькими. Насмішок стало ще більше, коли в самому кінці процесії, наче у фінальній сцені спектаклю, пройшла в яскраво-фіолетовій сукні пані Годрон, чесальниця, яка була вагітна й мала величезний випнутий живіт. Весільчани тим часом не надавали ходи, а навпаки, як малі діти, тішились увагою витріщак та розважалися їхніми дотепами.

— Дивіться! Наречена! — гукнув один із шелегейдиків, тицьнувши пальцем на пані Годрон. — От неборака! Видно, проковтнула якусь здоровенну зернину!

Усе товариство зареготало. Вишкварок обернувся й сказав, що шибеник влучив у саме яблучко. Чесальниця сміялася найгучніше й красувалася; у цьому не було чогось непристойного, навпаки, чимало жінок, що проходило повз, скося поглядали на неї заздрісним оком, бажаючи опинитися на її місці.

Далі вони пішли вулицею Клері, а потім звернули на вулицю Май. На площі Перемог зробили зупинку. У нареченої розв'язався шнурок на лівому черевикові, і

поки вона його зав'язувала біля підніжжя статуї Людовіка XIV, пари гостей стовпилися позаду неї й чекали, жартуючи з литки, край якої стало видно. Нарешті, спустившись вулицею Круа-де-Птішан, вони вийшли до Лувру.

Пан Мадіньє люб'язно попросив дозволу стати на чолі кортежу.

Музей був величезний, у ньому можна й загубитися; до того ж він знав гарні місцини, бо часто колись ходив сюди з одним художником, дуже талановитим хлопцем, у якого велика картонажна компанія купувала малюнки для своїх коробок. Унизу, коли весільчани ввійшли до зали асирійського мистецтва, усіх їх проїняв легкий дроз. Хай йому біс! А тут не жарко; з цієї зали вийшов би чудовий льох. Повільно, піднявши підборіддя й кліпаючи очима, пари йшли поміж кам'яних колосів, чорних мармурових богів, що застигли в мовчазній нерухомості, та звірів-чудовиськ, напівкішок-напівжінок з мертвотними обличчями, тонкими носами та набряклими губами. Усе це здавалося їм бридотою. Тепер камінь уміють обробляти набагато краще. Напис фінікійськими літерами й геть приголомшив їх. Це було щось таке, що його годі збагнути; певно, ніхто ніколи й не зможе розібрати цієї абракадабри. Тоді пан Мадіньє, який піднявся вже на сходи з пані Лорійо, голосно покликав їх з-під склепіння.

— Ходіть-но сюди. Ті штуки нічого не варті... Треба дивитися на другому поверсі.

Суворі прості сходи викликали у всіх якийсь острах. Це почуття лише посилив вигляд пишно вбраного наглядача у червоному жилеті та лівреї із золотими галунами, який, здавалося, чекав на них. Щонайповажніше, якомога повільнішим кроком, вони ввійшли до галереї французького живопису.

Тоді, не зупиняючись, з очима, сповненими золотого блиску рам, вони пройшли анфіладою маленьких салонів; повз них мелькали полотна, яких було забагато, щоб усі їх як слід роздивитися. Потрібно не менше години на кожну, якщо хочеш щось зрозуміти. Скільки

ж тут картин, чорт забирай! Ні кінця ні краю їм не видно. Є тут, певно, й такі, що коштують чималих грошей. А потім, уже в кінці галереї, пан Мадінє раптово зупинився перед «Плотом Медузи» й пояснив сюжет картини. Глибоко вражені, всі застигли на місці й мовчали. Щойно рушили далі, Бош підсумував загальне враження: «Ловко наквацяно!»

У галереї Аполлона найбільше вразила товариство підлога — блискучий, як люстро, паркет, у якому відбивалися ніжки лав. Панна Реманжу, якій здавалося, що вона йде по воді, заплющила очі. Пані Годрон застерігали, щоб вона, зважаючи на свій стан, ступала обережніше. Пан Мадінє хотів показати їм позолоту й розпис стелі, та вони ледве не звихнули шиї, так нічого й не роздивившись. Тоді, перш ніж зайти до Квадратної зали, він вказав рукою на вікно й повідомив:

— Ось балкон, з якого стріляв у люд Карл IX.

Тим часом пан Мадінє ще й встигав наглядати за тими, хто був у хвості. Посеред Квадратної зали він жестом скомандував зупинитися і впівголоса, як у церкві, сказав, що тут зібрані самі лише шедеври. Вони обійшли кімнату. Жервеза запитала про сюжет «Весілля в Кані Галілейській»; було б розумно писати зміст картини на рамах. Купо спинився перед «Джокондою», яка видалась йому схожою на одну з його тіток. Бош та Вишкварок хихотили й підморгували, показуючи одне одному на оголених жінок. Особливий захват у них викликали стегна Антіопи. А позаду всіх подружжя Годронів отетеріло й розчулено витріщалося на «Різдво Богородиці» Мурільйо — чоловік із роззявленим ротом і дружина, склавши руки на животі.

Обійшовши всю залу, пан Мадінє хотів зробити це ще раз, бо воно було того варте. Він приділяв багато уваги пані Лорійо через її шовкову сукню, і щоразу як вона щось запитувала, він відповідав серйозно й дуже самовпевнено. Коли вона зацікавилася Тіціановою коханою, золоті коси якої здалися їй схожими на її власне волосся, він без найменшого вагання сказав, що це прекрасна Ферроньєра, коханка

Генріха I. Про неї він дізнався з драми, яку нещодавно ставили в «Амбігю».

Далі весільчани рушили довгою галереєю, де було представлено полотна італійської та фламандської шкіл. І знову картини, ще картини — святі, чоловіки й жінки з незрозумілими обличчями, геть чорні пейзажі, якісь зжовклі тварини, стовпотворіння речей і людей різних кольорів, від жахливої пістрявості яких в усіх починала боліти голова. Пан Мадіньє вже нічого не говорив, лише вів процесію, учасники якої злягнено ступали за ним, витягнувши шиї і звівши вгору очі. Мистецтво багатьох століть проминало перед їхнім остовпілим неучтвом: витончена строгість примітивів проторенесансу, пишнота венеційців, буйне життя в чудовому світлі голландців. Та найбільше їх усе ж цікавили копіювальники, які невтомно малювали за мольбертами, розставленими серед відвідувачів. Особливо їх приголомшила літня дама, яка, видершись на високу драбину, водила грубим пензлем на величезному полотні, розмальовуючи ніжну блакить неба. Схоже, мало-помалу Лувром пішла чутка, що сюди завітала весільна процесія: звідусіль почали збігатися художники, які порскали сміхом, гаволови прищувалися на лавах попереду, щоб краще роздивитися кортеж, а наглядачі, зціпивши губи, насилу стримувалися від гострого слівця. Весільчани ж, потомившись, стали трохи менше шануватися й волочили свої підбиті цвяхами черевики, лунко цокали закаблукми по паркету, тупотіли, як череда, яку ніби хто пригнав сюди з кошари та й залишив посеред голої та суворої чистоти цих зал.

Залишивши наостанок найцікавіше, пан Мадіньє мовчав. Він прямував до Рубенсової «Кермеси». Біля самого твору він так і не заговорив, удовольнившись тим, що вказав на полотно, пустотливо підморгнувши. Дами, присунувши носа до картини, почали тихо скрикувати й, спаленівши, відверталися. Чоловіки їх притримували й сміялися, вишукуючи на картині похабні деталі.

— Лише погляньте на це! — повторював Бош. — Воно таки вартує грошей. Осъдечки один блює. А онде другий поливає кульбабу. А отой, третій, ох! Он той... Що ж! Усі красені, як один!

— Ходімо звідси, — мовив пан Мадіньє, радіючи зі свого успіху. — Тут більше немає на що дивитися.

Весільчани рушили назад тим самим шляхом, що пролягав через Квадратну залу та галерею Аполлона. Пані Лера та панна Реманжу скаржилися, що їх уже ноги не тримають. Але картонажник хотів показати пані Лорійо стародавні прикраси. Вони зберігалися неподалік, у маленькій кімнатчині, дорогу до якої він знайде навіть із заплющеними очима. Однак він усе-таки помилився, і весільна процесія розпорошилася в семи чи восьми порожніх холодних залах, заставлених лише нескінченними рядами простих вітрин із силою-силенною битого череп'я та потворних фігурок. Усі тремтіли від холоду й страшенно нудилися. Потім, шукаючи вихід, вони опинилися в галереї графіки. Почалася нова безкінечна біганина: малюнкам не було кінця, салони йшли один за одним, зовсім нічого, що тішило б око, на стінах за склом — аркуші паперу, на яких саме кривуляччя. Пан Мадіньє, втративши голову, ніяк не бажаючи визнати, що заблукав, змусив усіх піднятися на один поверх. Цього разу вони потрапили до музею мореплавства і проминали зразки інструментів та гармат, рельєфні карти та кораблі, що були завбільшки з іграшкові. Найближчі сходи трапилися нескоро, хвилин за п'ятнадцять ходьби. Спустившись ними, вони знову опинилися серед малюнків. Охоплені відчаєм, почали навмання блукати залами, так само пара за парою, слідом за паном Мадіньє, який прикладав хусточку чола, не тямлячи себе, лютуючи проти адміністрації, звинувачуючи її в тому, що вона поміняла місцями двері. Коли наглядачі та відвідувачі бачили цю процесію, їх переповнювало здивування. За менш ніж двадцять хвилин їх знову споглядали у Квадратній залі, у галереї французького живопису, біля вітрин, за склом яких спочивали маленькі східні божества. Ніколи

їм звідси не вийти! Добре набивши ноги й зовсім знесилившись, вони зчинили страшний гармидер і лишили далеко позаду пані Годрон з її животом.

— Зачиняємо! Зачиняємо! — лунали голоси наглядачів.

Їх ледве там не замкнули. Котромусь із наглядачів довелося стати на чолі процесії й провести відвідувачів до одного з виходів. Тоді, забравши в гардеробі парасольки, вони стали у дворі Лувру й змогли нарешті перевести дух. До пана Мадіньє повернулась його самовпевненість; він помилився, не повернувши ліворуч, тепер же пригадав, що прикраси зберігалися саме там. А втім, усе товариство вдавало, що було задоволене побаченим.

Годинник вибив четверту. До обіду лишалося ще дві години, які треба було чимось заповнити. Щоб якось згаяти час, вирішили прогулятися. Дамам, які дуже натомилися, хотілось би посидіти, але оскільки ніхто не збирався їх частувати, всі рушили вздовж набережної. Там на них знову налетіла злива, така сильна, що, незважаючи на парасольки, вбрання дам геть намокло. Пані Лорійо, в якої від кожної краплі, що падала на її сукню, серце кров'ю обливалося, запропонувала сховатися під Королівським мостом. До того ж вона погрозувала зробити це сама, якщо ніхто її не підтримає. І вся процесія рушила під Королівський міст. Там, насправді, було дуже затишно. Можна навіть сказати, що це була чудова ідея! Дами розстелили на бруку хусточки й посідали на них, підібгавши під себе ноги; вони скубли пагінці трави, що пробивалися поміж камінням, дивилися на темну воду річки, так наче опинилися десь на селі. Чоловіки задля розваги голосно кричали й слухали віддуння під арками мосту. Бош і Вишкварок по черзі лаялися в порожню широчінь, щосили гукаючи «свиня!», і дуже сміялися, коли слово луною верталось до них. Потім, коли голоси обох захрипли, вони набрали пласких камінців і почали гратися, кидаючи їх по поверхні води. Злива припинилася, але всім було так добре, що ніхто й не думав кудись іти. Сена несла

брудні хвилі, на яких колихалися старі корки та всіляке лушпиння — сміття, що його на мить затримувала водоверт у неспокійних і геть зчорнілих у тіні склепіння водах. Угорі, на мосту, котилися собі омнібуси та фіакри, чулися звуки звичайної паризької товкотнечі, а звідси, ніби з якоїсь глибокої ями, було видно лише дахи, які тяглися праворуч і ліворуч. Панна Реманжу зітхала: от якби тут було зелено, це місце нагадувало б, сказала вона, один куточок на Марні, де вона була близько 1817 року з одним юнаком, якого й досі оплакує.

Нарешті пан Мадіньє дав команду рушати. Вони пройшли садом Тюільрі, де гурти дітлахів, що бавилися м'ячами чи котили обручі, дещо розладнали урочисту ходу процесії. Коли вони дійшли до Вандомської площі й почали розглядали колону, пан Мадіньє надумав зробити дамам приємність: запропонував піднятися вгору на верхівку колони, щоб подивитися на Париж. Його ідея здалася всім дуже вдалою. Так-так, неодмінно треба піднятися, щоб було потім що згадати. До того ж це досить цікава річ для людей, які в житті не полишали земної тверді.

— Невже ви гадаєте, що Шкандиба наважиться лізти туди зі своїм цурпалком?! — прошепотіла пані Лорійо.

— Щодо мене, то я піднімуся залюбки, — сказала пані Лера, — але не хочу, щоб слідом за мною йшли чоловіки.

І весільчани почали підніматися. Стаючи на хисткі сходинки та притримуючись за стіни, усі дванадцяттеро дерлися вервечкою вузькими крученими сходами. Потім, коли стало й геть темно, вони почали реготати. Дами раз по раз скрикували, а чоловіки лоскотали й щипали їх за ноги. Але ніхто з дурної голови не здіймав гвалту — краще вдавати, що то шкодять миші. Зрештою, ці витівки не доходили до крайньої межі: чоловіки знали, де слід зупинитися, не порушуючи правил пристойності. А потім Бош вигадав жарт, який потім почало повторювати все товариство. Стали гука-

ти пані Годрон, так ніби вона загубилася по дорозі, й перепитувати, чи пролазить її живіт. Уявіть лишень! Якби вона тут застрягла й не могла рухнутися ні вгору, ні вниз, то прохід було б закупорено і вони ніколи б звідси не вибралися. Усі так лунко реготали з живота вагітної жінки, що аж колона задвигтіла. Далі, запалившись, Бош заявив, що в цьому димарі, якому не було кінця-краю, можна і постаріти, а якщо й вибратися з нього, то потрапити просто на небо. І, щоб налякати дам, почав кричати, що колона хитається. Тим часом Купо мовчки йшов позаду Жервези, підтримуючи її за талію, і відчував, як вона горнеться до нього. Коли вони раптово вийшли на світло, він саме цілував їй шию.

— Оце так-так! А ви молодці, не розгубилися, що ж, продовжуйте, не соромтеся! — мовила з обуреним виглядом пані Лорію.

Вишкварок здавався розлюченим. Одно повторював крізь зуби:

— Стільки галасу наробили! Я навіть не зміг порухувати сходинок.

А пан Мадіньє вже стояв на оглядовому майданчику й показував відомі будівлі та пам'ятники. Пані Фоконьє з панною Реманжу ніяк не наважувалися відійти від сходів. На саму думку про вулицю внизу в них застигала кров у жилах, тому їм цілком вистачило того, що вони побачили, виглянувши з маленьких дверцят. Пані Лера, будши сміливішою, пішла навкруг вузькою терасою, щосили притискаючись до бронзового купола. Хай там як, але страшенно бентежила думка про те, що досить зробити лише один крок.... Так гунеш, що Боже милостивий! Чоловіки, трохи зблідлі, дивилися на площу. Їм здавалося, що вони висять у повітрі, нічим не підтримувані. Що й казати, морозом проймає до самих тельбухів. Пан Мадіньє порадив підвести очі й подивитися просто перед собою — тоді не так паморочитиметься в голові. Він продовжував показувати пальцем Будинок інвалідів, Пантеон, собор Паризької Богоматері, вежу Сен-Жак, пагорби Монмартру. Потім

пані Лорійо спало на думку запитати, чи не видно часом на бульварі Шапель винарні «Срібний млин», де вони обідатимуть. І тоді цілих десять хвилин вони її дошукувалися, навіть сперечалися; кожен мав свою думку про те, де саме розташований цей заклад. Париж навколо них розстилався сірим і де-не-де синім удалині безмежжям, помережаний глибокими долинами, по яких котилися хвилі дахів. Увесь правий берег стояв у темряві, наче вкритий величезною шматиною — мідної барви хмарою. З-за краю тієї облямованої золотом хмари падала широка смуга сонячного світла, осяваючи іскристим блиском тисячі шибок на лівому березі, чітко окреслюючи цей куток міста на тлі чистого, вимитого грозою небі.

— І треба було оце сюди лізти, щоб гризти одне одному горлянки, — мовив сердито Бош і пішов до сходів.

Насупившись, товариство мовчки рушило донизу. Чути було лиш голосне тупотіння черевиків по сходах. На виході пан Мадіньє хотів заплатити, але Купо обурився й поквалливо тицьнув у руку наглядачеві двадцять чотири су, по два з кожної людини. Було вже майже пів на шосту, саме час повертатися. Отож вони попрямували бульварами та передмістям Пуасоньєр. Однак Купо не хотів, щоб прогулянка закінчилася ось так, і під'юдив усіх зайти до якоїсь винарні, де вони випили трохи вермуту.

Обід було замовлено на шосту годину, тож у «Срібному млині» на весільчан чекали вже близько двадцяти хвилин. Пані Бош довірила свою комірчину біля сходів одній жіночці з будинку і тепер балакала з матінкою Купо в залі на другому поверсі, біля накритого столу. Обоє хлопчаків, яких вона привела, Клод і Етьєн, лазили попід столом та бігали поміж нагромадження стільців. Жервеза, увійшовши до зали й помітивши малюків, яких не бачила весь день, узяла їх до себе на руки, почала голубити й раз за разом цілувати.

— Вони чемно поводитися? — запитала вона в пані Бош. — Не надто вам надокучали?

І коли та почала розповідати — від сміху можна було просто вмерти, — що робили її капосники сьогодні по полудні, Жервеза в нападі ніжності знову взяла їх на руки й притиснула до себе.

— Ну й утнув цей Купо, — говорила пані Лорійо до інших дам у кінці кімнати.

Від самого ранку Жервеза не переставала безтурботно всміхатися. Щоправда, під час прогулянки вона, бувало, раптом смутніла, задумливо й зосереджено поглядаючи на свого чоловіка й обох Лорійо. Купо, як вона вважала, боявся своєї сестри. Ще вчора ввечері він кричав і присягався, що поставить їх на місце, вкоротить їхні зміїні язики, якщо вони бодай словом її образять. Але Жервеза бачила, що коли вони були поруч, він поводився, як слухняний песик, що чекає на слово господаря, й не знаходив собі місця, коли гадав, що вони на нього зляться. Хай там як, але молода дружина непокоїлася за своє майбутнє.

Тим часом лишилося дочекатися тільки Халяву, який усе ще десь блукав.

— От чорт! — вигукнув Купо. — Сідаймо вже до столу. Ось побачите, він не забариться. У нього ніс нівроку, тож їдло вчує здалеку... Але це просто смішно, якщо він і досі тиняється на дорозі в Сен-Дені.

Отож весільчани у доброму гуморі, грюкаючи стільцями, повмощувалися за стіл. Місце Жервези було між Лорійо і паном Мадіньє, а Купо — між пані Фоконьє і пані Лорійо. Інші гості посідали собі до вподоби, бо коли місця заздалегідь визначено, справа завжди доходить до заздрощів та сварок. Бош присунувся до пані Лера. Вишкварок за сусідок мав панну Реманжу й пані Годрон. Щодо пані Бош і матінки Купо, то вони сіли в самому кінці, щоб наглядати за дітьми, різати їм м'ясо, наливати пити і пильнувати, щоб вони не налягали на вино.

— А що, ніхто не прокаже молитви? — запитав пан Бош, поки всі дами прикривали спідниці краєчком скатертини, щоб не замастити їх.

Але пані Лорійо не любила таких жартів. Далі всі дуже швидко, зі свистом втягуючи губами вермішель з

ложки, виїли майже холодну юшку. Страви подавали двоє офіціантів у засмальцьованих піджачках і не зовсім білих фартухах. В омитому грозою, але ще теплому надвечір'ї крізь четверо відчинених вікон, під якими росли у дворі акації, світило ясне сонце. Відсвіт дерев у цьому вогкому закутку наповнював зеленою барвою задимлену залу, танцював тінями листя на ска-тертині, просякнутій ледь чутним запахом цвілі. Двоє засиджених мухами дзеркал, по одному з двох кінців кімнати, до безкраю видовжували стіл, заставлений трохи вже пожовклим грубим посудом, на якому масна вода з раковин позастигала чорнотою в подряпинах від ножів. Щоразу, як котрийсь з офіціантів виходив з кухні, крізь відчинені двері до гостей долинав густий запах пригорілого сала.

— Не варто говорити всім разом, — мовив Бош, коли всі замовкли, вткнувшись носом у тарілки.

Вони саме допивали перший келих вина, пасучи очима два пироги з телячим паштетом, що їх подавали офіціанти, коли це зайшов Халява.

— То ось, виявляється, які ви негідники! — закричав він. — У мене вже підосви вичовгалися за три години тупцювання на тій дорозі, один жандарм навіть документи спитав... Хіба друзям підсовують отаку свиню?! Хоч би вже домовину з гінцем прислали. Ох! Знаєте, якщо серйозно, то мені було геть не до сміху. До того ж лило так, що я понабирав повні кишені води. Еге, в них ще й зараз можна якихось мальків вивудити.

Товариство так і зайшлося сміхом. Цей пройдисвіт Халява був добряче напідпитку; він, ясна річ, уже вицмулив літрів зо два, і все лиш для того, щоб не розкиснути під тією жаб'ячою юшкою, якою харкав дощ на його лапи.

— Агов, графе Баранячий Окосте! — вигукнув Купо. — Сідай ось там, біля пані Годрон. Аж бачиш, ми чекали на тебе.

О! Цим його не засмутити: він ще всіх дожене; і Халява тричі попросив добавки юшки та вермішелі, вмочаючи в тарілку величезні шматки хліба. Далі, коли

взялися до пирогів з паштетом, він викликав неймовірне захоплення всіх присутніх. Як же він жер! Розгублені офіціанти раз за разом подавали йому тоненько нарізані скибочки хліба, які гість поглинав одним ковтком. Він почав сердитися: хотів, щоб коло нього лежала ціла хлібина. Господар винарні, розхвилювавшись, став на порозі зали. Товариство, що тільки того й чекало, знов почало реготати. Винар від подиву просто остовпів! Ох і чортів пройдисвіт, цей Халява! Якось йому вдалося з'їсти дванадцятьеро крутих яєць і випити дванадцять келихів вина, поки годинник дванадцятьма ударами вибивав полудень! Таких дужих хлопців нечасто зустрінеш. Зворушена панна Реманжу дивилася, як жує Халява, а пан Мадінье, добираючи слів, щоб висловити своє шанобливе захоплення, заявив, що така здібність просто виняткова.

Залягла тиша. Один з офіціантів саме поставив на стіл широку й глибоку, як салатниця, тацю з кролячим рагу. Дотепник Купо скористався нагодою пожартувати:

— Офіціанте, послухайте-но, цей кріль допіру ще лазив по ринвах... Він ще нявкає.

І тут зі страви, здавалося, почулося тихе, чудово імітоване нявчання. Насправді то Купо видобував ці звуки зі свого горла, без жодного поруху губів. Цей його талант завжди мав такий успіх у будь-якому товаристві, що він завжди, коли обідав не вдома, замовляв кроляче рагу. А потім ще й замуракотів. Дами, щоб стишити гучний сміх, почали прикривати уста хустинками.

Пані Фоконье попросила собі голову: вона любить тільки її. Панна Реманжу обожнювала шкварки. А коли Бош сказав, що полюбляє молоденьку цибульку, коли вона добре посмажена, пані Лера, зціпивши губи, прошепотіла:

— Це мені зрозуміло.

Вона була сухою, як жердина, провадила самотницьке життя за одноманітною роботою, ноги жодного чоловіка не ступало в її домі після того, як жінка овдовіла, і водночас вона була одержима брудними думками, манією двозначних слів і непристойних натяків,

таких складних, що лиш сама могла їх втямити. Бош, нахилившись до неї, тихенько попросив пояснити йому, що вона мала на увазі, і та відповіла:

— Авжеж, молоденька цибулька... Гадаю, цього досить.

Далі почалася серйозна розмова. Кожен говорив про свою роботу. Пан Мадіньє вихваляв картонаж: у цьому ділі є справжні митці. Для прикладу описував подарункові коробки, зразки яких він бачив, — дивовижні й вишукані. Однак Лорійо посміхнувся: він дуже пишався тим, що працює із золотом, і ніби бачив його відблиск у себе на пальцях і на всій своїй особі. До того ж, сказав він, у давні часи ювеліри носили мечі, і навмання назвав ім'я Бернара Палісі, до пуття навіть не знаючи, ким саме він був. Купо, своєю чергою, розповідав про флюгер, шедевр одного свого товариша. Він складався зі стовпчика, на якому був сніп, кошик з плодами й прапор — усе це, далєбі, як справжнє, зроблено всього-на-всього з вирізаних і спаяних до купи шматків цинку. Пані Лера, крутячи колодку ножа між пальців, показувала Вишкваркові, як робиться стебло штучної троянди. Тим часом голоси гучнішали, гості перебивали одне одного. Над усім тим гамором підносився лункий голос пані Фоконьє, яка саме скаржилася на своїх робітниць і одну ученицю-підтіпанку, яка вчора знову пропала праскою два простирадла.

— Усе це, звісно, добре, — крикнув Лорійо, вдаривши кулаком об стіл, — але золото є золото.

І в тиші, що запала після проголошення цієї істини, було чути тільки голос панни Реманжу, яка продовжувала:

— Тоді я піднімаю їм спіднички, прошиваю зі споду... У голівку втикаю шпильку, щоб прикріпити чепчик... От і все. Продають їх по тринадцять су.

Про своїх ляльок вона розповідала Халяві, щелепи якого мололи повільно, мов жорна. Та чоловік і не слухав, тільки кивав головою, слідкуючи за офіціантами, щоб ті, бува, не забрали тарілок, які він ще не встиг підчистити хлібом. Якраз доїли фрикандо з підливою та зеленою квасолею, і тепер подавали печеню — двос

кістлявих курчат, викладених на ложі з хрінниці, що зів'яла й присмажилася в печі. Надворі, на високих вітах акацій, догорало сонце. Зелений відблиск у залі густішав від випарів зі столу, заляпаного вином і підливою та заваленого горою посуду. А вздовж стіни брудні тарілки, порожні пляшки, зіставлені туди офіціантами, здавалися сміттям, яке гамузом змели зі скатертини. Було дуже жарко. Чоловіки познімали свої сурдути і далі їли в самих сорочках.

— Пані Бош, прошу вас, не перегодовуйте їх, — мовила Жервеза, яка майже весь час мовчала, наглядаючи здалеку за Клодом і Етьєном.

Вона встала й підійшла на хвильку до них, спинившись за стільцями хлопчиків. Діти ж нічого не розуміють, вони їстимуть цілий день, не пропускаючи повз рот жодного шматка. І сама відрізала й поклала їм трохи курячої груднинки. А матінка Купо сказала, що нічого страшного не трапиться, якщо вони разочок дадуть собі волю й переїдять. Пані Бош пошепки докоряла чоловікові, що він нібито вщипнув за коліно пані Лера. Ох цей крутько й розгулявся! Вона добре бачила, як його рука ковзнула вниз під стіл. Якщо він спробує зробити це знову, то їй, Бог тому свідок, не забракне зваги торохнути його карафкою по голові.

Усі мовчали, тільки пан Мадіньє просторікував про політику.

— Їхній закон від тридцять першого травня — це просто ганьба. Тепер, щоб проголосувати, потрібно два роки прожити на одному місці. Зі списків виборців викреслено три мільйони громадян... Мені казали, що насправді Бонапарт і сам дуже роздратований, бо любить свій народ, і він уже не раз це доводив.

Пан Мадіньє був республіканцем, але шанував Бонапарта через його дядька, людину, подібної до якої вже більше ніколи не буде. Вишкварок розпалився: він працював у Єлисейському палаці й бачив Бонапарта так, як зараз бачить Халяву, лицем до лица. І що ж! Пика в цього президента, як у першого-ліпшого поліцая-віслока, еге ж! Кажуть, він збирається їхати до

Ліона. Чудово було б, якби він скрутив там собі карк у якійсь канаві. Щоб розмова не переросла у сварку, довелося втрутитися Купо:

— Та годі вам! Невже ви не вигадали нічого розумнішого, крім як зчепитися через політику?!.. Політика — це такі собі ігрища! Хіба це нашого розуму діло?.. Та поставте кого завгодно — короля, імператора чи й взагалі нікого, — я однаково зароблятиму свої п'ять франків, їстиму, спатиму, чи не так?.. То навіщо ж сваритися?

Лорійо кивав головою. Він народився того ж дня, що й граф Шамборський, 29 вересня 1820 року. Цей збіг не давав йому спокою, пробуджував у ньому химерні марення, в яких він пов'язав відновлення у Франції монархії зі своїми власними гараздами. Він ніколи не говорив, на що, власне кажучи, сподівається, але давав утямки, що це буде щось надзвичайно привабливе. Всі свої бажання, які він не мав змоги задовольнити, Лорійо відкладав на потім — «коли повернеться король».

— До того ж, — говорив він, — одного вечора я бачив графа Шамборського.

Усі обернулись до нього.

— Саме так. Чоловік міцної статури у пальті, приємний на вигляд... Я був у Пекіньо, мого друга, що продає меблі на Великій вулиці Шапель... Граф Шамборський за день до того забув там парасольку. Отож заходить він і каже щось на кшталт: «Чи не повернули б ви мені мою парасольку?» Боже мій! Так, то був він, Пекіньо дав мені слово честі.

Ніхто з присутніх не висловив найменшого сумніву. Подали десерт. Офіціанти, прибираючи зі столу, гучно тарабанили посудом. Раптом пані Лорійо, яка досі поводитися цілком пристойно, як справжня пані, вигукнула «Чортів незграба!», коли один з офіціантів, забираючи зі столу тарілку, чимось капнув їй на шию. Ясна річ, її шовкову сукню зіпсовано. Пан Мадіньє мусив оглянути її спину, але він заприсягся, що там нічого не було. Тепер посередині столу стояла салатниця з безе в заварному кремі, а по боках — дві тарілки

із сиром і дві тарілки з фруктами. Перепечені безе, що плавали в жовтавій рідині, викликали справжній захват: такого ніхто не чекав, усі погоджувалися, що десерт просто шикарний. Халява й далі їв. Сказав принести ще хлібину. Впорав обидві тарілки сиру. А коли в салатниці лишився крем, він попросив передати її й набатував туди, як у юшку, грубезних куснів хліба.

— І справді, цей пан — людина непересічна, — мовив пан Мадіньє, не приховуючи свого захоплення.

Потім чоловіки підвелись і подіставали свої люльки. На якусь мить вони зупинялися позаду Халяви й ляскали його по плечах, запитуючи, як він почувається. Вишкварок підняв його разом зі стільцем, але — чорт забирай! — ця тварина вдвічі поважчала! Купо жартома сказав, що хлопець тільки розігрівався й тепер отакечки їстиме хліб до самого ранку. Офіціанти, переполошившись, повтікали. Бош, який зійшов був на перший поверх, повернувся й став розповідати про вираз обличчя винаря, що був унизу. Той стояв за шинквасом геть блідий, отетеріла господиня щойно послала глянути, чи не позачинялися ще пекарні, навіть хазяйський кіт мав приголомшений вигляд. Далєбі, тут розігрувалася справжнісінька комедія, за яку не шкода заплатити й грошей, — посиденьки без цього ненажерливого Халяви не варт було й затівати. І чоловіки, підпаливши люльки, заздрісно поглядали на нього, бо, зрештою, щоб так їсти, треба бути дужим хлопцем!

— Не хотіла б я мати вас на утриманні, — мовила пані Годрон. — Ото вже ні!

— Але ж, матінко, якщо облишити жарти, — відповів Халява, скоса позираючи на живіт сусідки, — то ви вмололи більше за мене.

Йому зааплодували, закричали «браво!», оцінивши добрий жарт. Надворі вже запала темна ніч, і залу, заповнену димом з люльок, освітлювали три газові ріжки, що розсіювали непевне хистке світло. Офіціанти, подавши каву й коньяк, позабирали останні гори брудних тарілок. Унизу, під трьома акаціями, починалися

танці: гучно грали корнет і дві скрипки, у теплому нічному повітрі розлягався хрипкуватий жіночий сміх.

— Треба приготувати пунш, — вигукнув Халява. — Два літри спотикачу, багацько лимонів і трохи цукру!

Але Купо, побачивши стурбоване обличчя Жервези, встав і заявив, що пити більше ніхто не буде. Уже спожили двадцять п'ять літрів, по півтора літри кожен, враховуючи дітей як дорослих, і пора було б зупинитися. Гуртом пообідали по-дружньому, без витівок, бо всі одне одного поважають, тому що хотіли відсвяткувати родинну подію в колі близьких. Усе було дуже мило, весело й тепер задля поваги до дам не треба напиватися, як свині. До того ж, врешті-решт, усі зібралися тут, щоб побажати здоров'я молодят, а не для того, щоб нажлуктатися до самісіньких риз. Цю невеличку промову, яку впевненим голосом проказав бляхар, прикладаючи руку до грудей після кожної фрази, радо схвалили Лорійо та пан Мадіньє. Однак решта чоловіків — Бош, Годрон, Вишкварок, а особливо Халява, усі четверо вже добряче підхмелені — почали глузувати з нього, хоч в них уже й заплітались язики, що їх мучить проклята спрага, а тому їй треба неодмінно погамувати.

— Хто хоче пити — хай п'є, а хто не хоче — хай як хоче, — заявив Халява. — Отож, ми замовляємо пунш... Ніхто нікого не силує. Аристократики нехай попросять води з цукром.

А коли бляхар знову почав наставляти Халяву, той, звівшись на ноги, ляснув себе по сідницях і вигукнув:

— Знаєш що! Поцілуй мене!.. Офіціанте, два літри старки!

Тоді Купо мовив, що нехай буде й так, але він хотів би вже зараз розрахуватися за обід, щоб потім уникнути всіляких непорозумінь. Порядні люди не мусять платити за п'яниць. Отож Халява почав порпатися у своїх кишнях і нарешті знайшов там лише три франки й сім су. Навіщо вони змусили його стовбичити на шляху до Сен-Дені? Та він же промок там до рубця, от і змушений був розбити п'ятифранкову монету. Це вони винні, а не він! Насамкінець Халява віддав Купо

три франки, а сім су залишив собі, щоб було зранку на що купити тютюн. Розгніваний Купо зацідив би йому, якби налякана Жервеза, благаючи заспокоїтись, не відтягла його за сурдут. Він наважився позичити два франки в Лорійо, який спочатку був відмовив, а потім таки дав потай від дружини, бо вона, звісно, на таке ніколи б не погодилася.

Тим часом пан Мадіньє обходив усіх з тарілкою в руці. Незаміжні та самотні дами — пані Лера, пані Фоконьє, панна Реманіжу — першими скромно поклали по сто су. Потім чоловіки відійшли в другий кінець кімнати й почали підраховувати гроші. Їх усіх було п'ятнадцятеро, тож загальна сума мала становити сімдесят п'ять франків. Коли ці сімдесят п'ять франків лежали на тарілці, чоловіки доклали кожен по п'ять су на чай для офіціантів. Чверть години пішла на ретельні підрахунки, щоб належним чином усе владнати і щоб усі були задоволені.

Та коли пан Мадіньє, який сам захотів розрахуватися з господарем, попросив покликати винаря, усе товариство заклокло від подиву, почувши, як цей чолов'яга з посмішкою каже, що треба ще щось доплачувати, бо були доповнення до обіду. І коли у відповідь на це слово, «доповнення», посипалися гнівні вигуки, він перелічив усе, що було добавлено: випито двадцять п'ять літрів замість двадцяти, як було домовлено спочатку; безе в заварному кремі він додав, побачивши, що десерт трохи вбогий; у кінці карафку рому подали до кави на випадок, якщо хтось полюбляє ром. Отож здійнялася бучна веремія. Купо, потрапивши під злу руку господаря, боронився: ні про які двадцять п'ять літрів він не домовлявся; що ж до безе, то воно було частиною десерту, а якщо шинкар додав його з власної волі, то це його клопіт; насамкінець, карафка рому — це витівка, спосіб збільшити рахунок, підсовуючи на стіл випивку, якої ніхто не замовляв.

— Ром було принесено на таці з кавою, — кричав він, — отож його слід рахувати разом з кавою!.. Дайте мені спокій. Забирайте свої гроші, і хай нас грім поб'є,

якщо ми ще колись ступимо бодай ногою в цю вашу халупу!

— Ще шість франків, — повторював винар. — Віддайте мені шість франків... І це я ще не рахую трьох хлібин, які з'їв той пан!

Усе товариство, стовпившись навкруг господаря, розгнівано жестикулювало й гучно лементувало, задихаючись від злості. Особливо нестямилися жінки, які казали, що не дадуть більше ані сантима. Е, ні! Спасибі, чудове видалось весіллячко! Панна Реманжу заявила, що її більше й калачем не принадиш на такі частування! Пані Фоконьє була зовсім незадоволена обідом: вдома за сорок су вона приготувала б таку смакоту, що пальчики оближеш. Пані Годрон гірко скаржилася, що її посадили не з того краю стола, де вона бажала, а біля Халяви, який не виявляв до неї ані крихти уваги. Зрештою, такі бенкети завжди погано закінчуються. Коли вже хочеш влаштувати гідне весілля, то треба запрошувати лише порядних людей, чорт забирай! Жервеза, знайшовши собі прихисток біля матінки Купо, перед одним з вікон, соромливо сиділа мовчки, відчуваючи, що всі ці докори сиплються на неї.

Урешті-решт пан Мадіньє пішов униз разом з винарем. Було чути, як вони сперечаються на першому поверсі. Через пів години картонажник повернувся: він розрахувався, додавши три франки і таким чином залагодивши справу. Проте товариство далі обурювалося й драгувалося, безперестанку повертаючись до питання про доповнення до обіду. Гармидер зчинився ще більший після непересічного вчинку пані Бош. Вона не спускала очей зі свого благовірного й побачила, як він у кутку обіймав за стан пані Лера. Тоді вона взяла карафку й з усієї сили пожбурила нею в чоловіка — та розлетілась на друзки, вдарившись об стіну.

— Одразу видно, що ваш чоловік — кравець, пані, — мовила сухорлява вдова і на свій манір, на щось натякаючи, стиснула губи. — Він першокласний спідничник... Хоча кілька разів я його таки добряче копнула ногою під столом.

Вечір було зіпсовано. Від доброго гумору не залишилось і сліду. Пан Мадіньє запропонував заспівати, але Вишкварок, у якого був гарний голос, кудись зник. Панна Реманжу, що зіперлася ліктями на підвіконня, помітила, як під акаціями він підкидав у танці якусь дебелу простоволосу дівку. Корнет з двома скрипками грали «Продавця гірчиці», кадрили, в якій плескали в долоні, ніби в пастурелі. Усі почали розбігатися: Халява й подружжя Годронів пішли собі геть, за ними втік і Бош. З вікон видно було, як пари кружляють поміж дерев, яскраво-зелене листя яких у сяйві ліхтарів, почеплених на гілках, здавалося штучним, мов декорація. Ніч була тиха, зовсім безвітряна, м'яка від гарячої спеки. У кімнаті зав'язалась серйозна розмова між Лорійо та паном Мадіньє, тимчасом як дами, не знаючи, на чому зігнати роздратування, оглядали свої сукні, переймаючись тим, чи не було на них плям.

Торочки пані Лера ніби хто вимочував у каві. Сукня пані Фоконьє була заляпана підливою. Зелену шаль матінки Купо, яка зсунулася зі стільця, щойно знайшли у кутку, пожмакану і затоптану. Та найдовше не могла втихомиритися пані Лорійо. У неї була пляма на спині, і хоч їй присягалися, що нічого там немає, вона її відчувала. Вона довго вигиналася перед дзеркалом, поки нарешті помітила ту пляму.

— А що я казала? — скрикнула вона. — Це від тієї курятини. Офіціант заплатить мені за сукню. Я подам на нього до суду... Ох! Тільки цього ще бракувало. Ну що за день сьогодні такий! Треба було взагалі не вставати з ліжка... Я зараз же забираюся звідси. Годі з мене цього нікчемного весілля!

І, розлютована, пішла геть, так затупотівши заклопотаними по сходах, що ті аж захиталися. Лорійо кинувся за нею. Та вблагати її повернутися він не зміг, вона погодилася лише на те, аби зачекати на нього п'ять хвилин на вулиці, якщо він хоче йти додому разом. Треба було піти одразу після зливи, як вона й хотіла. Купо ще заплатить їй за цей день! Коли той дізнався, що вона так розізлилася, то просто сторопів. Жервеза,

щоб відвернути неприємності, радила негайно повертатися додому. Тоді всі почали цілуватися на прощання. Пан Мадінє зобов'язався провести матінку Купо. Клода й Етьєна на першу ніч мала забрати до себе пані Бош, тож їхній матері не було чого перейматися. Обважнілі малюки, що переїли безе в заварному кремі, вже спали на стільцях. Нарешті, коли молодята виходили з Лорійо, залишивши решту гостей у винарні, внизу, на танцювальному майданчику, зчинилася колотнеча між їхніми гостями та іншим товариством. Бош і Халява, які терлися біля однієї панійки, не хотіли повертати її двом воякам, які заявляли на неї свої права, й погрожували навести лад серед цього шарварку, де корнет і дві скрипки з оскаженілим вереском витинали польку «Перлина».

Була заледве одинадцята. На бульварі Шпель і по всьому кварталу Гут-д'Ор, де саме на цю суботу випав день платні за два тижні, панувала п'яна вакханалія. Пані Лорійо стояла під газовим ріжком за двадцять кроків від «Срібного млина» й чекала на решту товариства. Потім узяла попід руку Лорійо і, не обертаючись, пішла попереду таким шпарким кроком, що Жервезі й Купо, які йшли слідом, аж дух забивало. Час від часу їм доводилося сходити з тротуару, щоб оминати п'яниць, що валялися на землі, розкинувши руки й ноги. Лорійо, намагаючись якось розрядити напружену атмосферу, обернувся і запропонував:

— Ми проведемо вас до самих дверей.

Та пані Лорійо, піднявши голос, сказала, що проводити шлюбну ніч у готельчику «Бонкер», тій смердючій норі, це просто смішно. Може все-таки треба було відкласти весілля, заощадити якусь копійчину і придбати трохи меблів, щоб на першу ніч влаштуватись у власній домівці? Ох і добре їм буде під самим дахом, у комірчині за десять франків, де двоє спатимуть хіба одне на одному і де нічим дихати.

— Я попередив господиню, що переселяюся, тож нагорі ми не житимемо, — несміливо відповів Купо. — Залишимо собі кімнату Жервези, вона більша.

Пані Лорійо різко обернулася до нього й просто скипіла:

— А це вже ні в які ворота не лізе! — закричала вона. — Ідеш спати до кімнати Шкандиби!

Жервеза вся сполотніла. Це прізвисько, що його вперше кинули їй у вічі, вдарило її, як ляпас. До того ж вона чудово збагнула підтекст вигуку зовиці: кімната Шкандиби — це кімната, в якій вона місяць прожила з Лантьє, в якій і досі збереглися сліди її минулого життя. Купо нічого цього не зрозумів, його образило тільки прізвисько.

— Даремно ти обзиваєш інших, — роздратовано мовив він. — Хіба не знаєш, що тебе у кварталі через твоє волосся називають Коров'ячим Хвостом? Що, не дуже приємне прізвисько, га?.. Чого б нам не залишитися в кімнаті на другому поверсі? Діти сьогодні сплять не вдома, і нам там буде дуже добре.

Пані Лорійо нічого на це не сказала, замкнувшись у гордій мовчанці, страшенно ображена, що її обізвали Коров'ячим Хвостом. Купо, щоб втішити Жервезу, ніжно стискав їй руку. Йому навіть вдалося її розвеселити, розповівши на вухо, що вони починають родинне життя з кругленькою сумою, що становила сім су: три монети по два су і на додачу ще одне су, якими він побрязкував у кишені штанів. Підійшовши до готельчика «Бонкер», вони почали дуже стримано прощатися. А коли Купо став підштовхувати жінок одну до одної, щоб вони обнялися й більше не дуріли, якийсь пияк, що, схоже, хотів пройти праворуч, раптом різко хитнувся ліворуч і опинився прямо між ними.

— Ти диви! Та це ж дядечко Базуж! — мовив Лорійо. — Сьогодні своє він уже випив.

Налякана Жервеза притиснулася до дверей готелю. Дядько Базуж, трунар років п'ятдесят, був у чорних, заляпаних грязюкою штанях, чорному, застебнутому гачком на плечі пальті, чорному шкіряному капелюсі, що поймався й сплюснувся після невдалого падіння.

— Не бійтеся, він не злий, — говорив далі Лорійо. — Це наш сусід; третя кімната в коридорі, як іти до нас...

Було б йому непереливки, якби в такому стані його побачило начальство!

Тим часом дядько Базуж обурювався тим, що молода жінка так його нажахалася.

— Ну чого ти! — затинався він. — Невже я схожий на людоїда?.. Я такий, як усі, моя маленька... Звісно, я трохи випив! Коли повно роботи, треба добре змастити колеса. Ні ви, ні ваші друзі не стягнули б униз чолов'ягу, що важить шістсот фунтів, а ми вдвох знесли небіжчика з п'ятого поверху на тротуар цілим-цілосіньким... Люблю я веселих людей.

Але Жервеза все дужче забивалася в куток біля одвірка, охоплена нестримним бажанням заплакати — весь спокій і радісний настрій цього дня були безповоротно зіпсовані. Геть забувши поцілувати зовицю, вона благала Купо, щоб він прогнав п'яного. Тоді Базуж, похитуючись, зробив жест, сповнений філософської зневаги.

— На всіх чекає один кінець, моя маленька... Може, одного дня ви будете навіть раді переставитися... Еге, знаю я таких жінок, що ще й подякували б, якби їх хто забрав.

А коли Лорійо потягли його додому, він обернувся, гикнув і наостанок пробелькотів:

— Коли помирають... чуєте мене... коли помирають, то це вже надовго.

IV

Чотири роки спливи у тяжкій праці. У кварталі Жервеза й Купо зажили слави щасливого подружжя, що трималося дещо осторонь, жили вони тихо-мирно і завжди щонеділі вибиралося на прогулянку до Сент-Уана. Дружина працювала щодня по дванадцять годин у пані Фоконьє і якимось чином встигала тримати оселю чистою, як нова копійка, та варити їсти на всю свою родину зранку і ввечері. Чоловік не напивався, кожні два тижні усі зароблені гроші приносив додому, вечорами палив люльку біля вікна, щоб подихати свіжим повітрям перед сном. За їхню привітність їх часто ставили за приклад. А оскільки вони заробляли близько дев'яти франків щодня на двох, то вважалося, що вони, напевно, дещо відкладають.

Проте їм довелося, особливо на самому початку, таки добряче погарувати, щоб звести кінці з кінцями. Весілля звалило їм на плечі двісті франків боргу. До того ж вони ненавиділи готельчик «Бонкер»: він здався їм огидним — там повсякчас швендіали якісь підозрілі типи; отож вони мріяли про власну домівку зі своїми меблями, де створять собі затишне гніздечко. Багато разів вони вираховували необхідні кошти, які виливались у кругленьку суму — триста п'ятдесят франків, — це якби їм захотілося відразу ж, уникнувши всіляких проблем, усе до ладу впорядкувати й мати напихваті каструлю чи казанок. Вони навіть не сподівалися заощадити такі чималі гроші менш ніж за два роки, коли це раптом їм пощастило: один літній пан з Пласана попросив відпустити до нього Клода, старшого хлопчика, щоб віддати його там до школи. Така собі забаганка дивака, шанувальника картин, якого колись дуже вразили чоловічки, намальовані малюком. А тим

часом Клод ставав їм у добру копійчку. Коли на їхньому утриманні лишився тільки менший, Етьєн, вони зібрали триста п'ятдесят франків за сім з половиною місяців. Того дня, коли було придбано меблі в перекупника з вулиці Бельом, вони, перш ніж повернутися додому, з радісний настроєм, що переповнював їхні серця, прогулялися кільцевими бульварами. Тепер вони мали ліжко, нічний столик, комод з мармуровою стільницею, шафу, круглий стіл з цератою та шестеро стільців — усе з темного червоного дерева, а окрім того ще простирадла, білизну та майже нове кухонне начиння. Для них ця подія стала ніби справжнім, серйозним початком нового життя, так наче, ставши власниками, вони набували ваги серед шанованих людей кварталу.

Уже два місяці Жервеза й Купо підшукували собі житло. Передусім їм хотілося винайняти помешкання у великому будинку на вулиці Гут-д'Ор. Але там не було вільних кімнат, тож їм довелось облишити цю давню мрію. Правду кажучи, Жервеза не надто й шкодувала: думка про настільки близьке сусідство з Лорійо її по-справжньому лякала. Отож, шукали деінде. Купо цілком слушно міркував, що не слід переселятися надто далеко від пральні пані Фоконьє, щоб Жервеза могла в будь-який час дня одним скоком забігти додому. Нарешті їм трапилася справжня знахідка — велика кімната на Новій вулиці Гут-д'Ор з комірчиною та кухнею, майже навпроти пральні. Розташовувалась вона в маленькому двоповерховому будиночку з крутими сходами, нагорі було всього два помешкання — ліворуч і праворуч. Перший поверх займав чоловік, що здавав в оренду екіпажі, спорядженням до яких були заставлені повітки на широкому подвір'ї, що тягнулося вздовж вулиці. Зачарована молода жінка ніби повернулася до провінції: жодних сусідів, жодних пліток, спокійний куточок, що нагадував їй вуличку за фортечним валом у Пласані. На додачу до цього щастя вона могла бачити вікно своєї квартири з-за робочого столу, навіть не відходячи від праски, просто витягнувши голову.

До нової оселі перебралися у квітні. Жервеза тоді була на дев'ятому місяці вагітності. Проте вона трималася мужньо й казала, сміючись, що дитина допомагає їй працювати. Вона відчувала, як усередині неї ростуть маленькі рученята, підштовхуючи її, додаючи їй наснаги. Як вона відбивалася від Купо тими днями, коли він просив її полежати й трохи подрімати! Жервеза про це й чути не хотіла. Іч що вигідав! Вона ляже, коли почнуться перейми, а станеться це досить скоро. Тож тепер, коли незабаром одним ротом побільшає, треба як слід запрягтися. Жервеза сама вимила всю квартиру, а потім ще й помагала чоловікові розставляти меблі. Ті меблі для неї були предметом поклоніння: вона витирала їх просто з материнською турботою, а від найменшої подряпинки у неї розривалося серце. Коли вона, замітаючи підлогу, бувало, перечіплювалася через них, то завмирала, налякана, так ніби сама себе вдарила. Особливо милим її серцю був комод, який здавався таким гарним, міцним, солідним. Мрією, про яку Жервеза не наважувалася прохопитися навіть словом, було придбати годинника з маятником, щоб поставити його прямо посередині мармурової стільниці, де він матиме просто чарівний вигляд. Якби не дитина, що мала народитися, вона, можливо, ризикнула б купити той годинник. Зрештою, зітхнувши, вона відклала цю справу на потім.

Родина була у захваті від життя в новій оселі. Етьєнове ліжко поставили в комірчині, де можна було облаштувати ще одне спальне місце для дитини. Кухня була завбільшки з долоню й геть темна, але якщо не зачиняти дверей, там було досить світло. До того ж Жервезі не треба було готувати на тридцять душ — їй досить і того, що є де поставити варити юшку. Що ж до великої кімнати, то вони страшенно пишалися нею. Зранку вони запинали ліжко білою ситцевою завісою, і кімната враз перетворювалася на їдальню зі столом посередині та шафою й комодом одне навпроти одного. Оскільки коминок щодня з'їдав вугілля на п'ятнадцять су, вони його затулили й поставили на

мармуровій полиці маленьку чавунну грубку, яка обігрівала їх під час лютих холодів усього за сім су. Купо якнайстаранніше оздобив стіни, пообіцявши собі їх зробити ще кращими. На одній з них замість дзеркала висіла чимала гравюра із зображенням маршала Франції, що вигарцьовував з жезлом у руці поміж гарматою та купою ядер. На комоді стояли два ряди родинних світлин, що розходилися праворуч і ліворуч від старої порцелянової з позолотою кропильниці, в якій лежали сірники. На козирку шафи серйозний бюст Паскаля сусідив з усміхненим бюстом Беранже, і обоє вони, поставлені біля годинника з зозулею, ніби слухали його цокання. Це була справді гарна кімната.

— Відгадайте, скільки ми за неї платимо? — запитувала Жервеза у всіх, хто до них заходив.

І коли її оселю оцінювали надто дорого, вона торжествувала й на radoщах, що влаштувалася так добре за такі малі гроші, вигукувала:

— Сто франків, і ні на гріш більше!.. Ба! Майже за безцінь!

Значною мірою їхню радість доповнювала й сама Нова вулиця Гут-д'Ор. Жервеза, безперестанку бігаючи між своєю домівкою і пані Фоконьє, ніби жила на ній. Купо тепер вечорами сходив униз і палив люльку, стоячи на порозі дому. Без тротуарів, з розбитою бруківкою, вулиця круто йшла вгору. Вище, побіля вулиці Гут-д'Ор, стояли темні крамнички з брудними шибками, майстерні шевців, бондарів, убога бакалійна лавка, збанкрутіла винарня, що на її зачинених вже кілька тижнів віконницях були поналіплювані оголошення. З іншого краю, у бік Парижа, п'ятиповерхові будинки загороджували собою небо. Перші поверхи в них всуціль займали пральні, їх була ціла купа. Сама лиш провінційна вітрина перукаря, пофарбована зеленим, вщерть заставлена різноколірними флаконами, звеселяла цей похмурий закуток ясним блиском мідних мисок, що завжди мали бездоганний вигляд. Та найприємнішою здавалася середня частина вулиці, де будинки стояли рідше, були нижчими, де було більше

повітря й сонячного світла. Повітки орендаря екіпажів, сусіднє підприємство з виготовлення зельтерської води, пральня навпроти розширювали великий вільний мовчазний простір, у якому здушені голоси прачок і рівний віддих парової машини неначе ще поглиблювали цю задуму. Широкі пустирі та провулки, що врізалися поміж чорних стін, уподібнювали цей куток до села. Купо, споглядаючи нечастих перехожих, які перестрибували через невгамовні потічки мильної води, казав, що все це нагадує йому село, куди його, п'ятирічного, забрав дядько. Та найбільше Жервезу тішило дерево, що росло у дворі, ліворуч від її вікна, — хирлява акація, що мала лиш одну довгу гілку, блаженного листа якої вистачало, щоб надати чарівності всій вулиці.

Народила молода жінка останнього дня квітня. Перейми почалися після обід, близько четвертої години, коли вона саме прасувала штори у пані Фоконьє. Не схотівши відразу піти додому, вона лишилася там, приростившись на стільці, а коли ставало трохи легше, знову бралася до роботи. Ті штори треба було якнайшвидше віддати, тож вона вперто вирішила закінчити прасування. До того ж, може, це просто колька, і немає потреби зважати на цей біль у животі. Та коли вона взялася до чоловічих сорочок, раптом геть пополотніла. Їй довелося піти з пральні; зігнувшись удвоє, притримуючись за стіни, вона побрела додому. Котрась із робітниць запропонувала провести її, та Жервеза відмовилася, попрохавши лише покликати повітуху, що жила неподалік, на вулиці Шарбоньєр. Звісно, хвилюватися було передчасно. Перейми триватимуть цілу ніч, це вже напевно. Однак це не завадить їй, повернувшись, приготувати вечерю для Купо. Потім, може, вона на хвилюку приляже на ліжко й навіть не роздягатиметься. Але на сходах її охопив такий біль, що вона мусила сісти прямо на приступку. Щоб не закричати, вона затиснула рот обома руками: їй було б дуже соромно, якби її побачив якийсь чоловік, вийшовши на її крик. За якийсь час біль минувся, жінка спромоглася піднятися

до квартири, відчинити двері й тепер з полегшенням думала, що вона таки помилилася. Цього вечора Жервеза готувала рагу та відбивні з баранини. Усе було добре, поки вона чистила картоплю. А коли відбивні були вже на сковороді, в неї знову почалися перейми. Тупцяючи біля плити, засліплена рясними слізьми, вона сколотила підливу. Навіть якщо вона й народжує, хіба це привід лишати Купо без вечері? Нарешті рагу почало потихеньку мліти на присипаному попелом жару. Жінка повернулася до кімнати, думаючи, що ще є час накрити скраєчку стіл. Та вона ледь спромоглася поставити літрову пляшку вина. Більше не маючи сили навіть дійти до ліжка, вона впала й народила долі, просто на солом'яній маті. Коли за чверть години по тому прийшла повитуха, вона там і прийняла дитину.

Бляхар усе ще працював над дахом лікарні. Жервеза заборонила його турбувати. Коли він о сьомій годині повернувся додому, вона, закутана в ковдру й геть бліда, лежала на ліжку. Дитина, сповита в шаль, лежала в ногах матері й плакала.

— О! Моя бідолашна дружинонько! — мовив Купо, цілуючи Жервезу. — Ще й години не минуло, як я собі там реготав, поки ти криком кричала!.. Слухай, а ти не розгубилась, усе відбула так швидко, що не кожен встигне й чхнути.

Вона слабо всміхнулася й прошепотіла:

— Це дівчинка.

— Саме так, — відповів бляхар, розважаючи її розмовою, — я саме дівчинку й замовляв!.. Ба! І ось вона тут як тут! Отож, ти чудово вмієш виконувати мої бажання.

І, взявши дитину на руки, говорив далі:

— Дайте-но мені на вас поглянути, панночко Замазуро!.. Яка у вас маленька чорненька мордочка. Та не бійтеся, вона стане біленькою. Тільки треба бути слухняною, не пустувати, рости розумничкою, як татко й мама.

Жервеза з серйозним виразом обличчя дивилася на свою донечку широко розплющеними й трохи потьмя-

нілими від суму очима, а потім похитала головою: їй хотілось би народити хлопчика, бо хлопці завжди якимось дають собі раду й не зазнають стільки лиха в цьому Парижі. Повитуха забрала маля з рук Купо. Ще вона заборонила Жервезі розмовляти: уже й так недобре, що довкола неї зчинили стільки галасу. Тоді бляхар сказав, що про народження дитини треба повідомити матінку Купо й Лорійо; але він помирав з голоду, тому вирішив спочатку повечеряти. Породілля не могла спокійно дивитися, як чоловік сам собі накриває на стіл, біжить на кухню по рагу, їсть із глибокої тарілки, не може знайти хліба. Попри заборону, вона у відчаї крутилася під ковдрою. Як усе ж таки прикро, що вона не змогла все як слід приготувати; біль осадив її додолу, наче хто ломакою вдарив. Бідолашний її чоловік гніватиметься на неї за те, що вона тут ніжитья у ліжку, поки він їсть абияк. А картопля хоч доварилася? Вона вже й не пам'ятала, чи посолила її.

— Ану, замовкніть! — крикнула повитуха.

— Ох! Коб ви могли заборонити їй так побиватися! — сказав з повним ротом Купо. — Якби вас тут не було, б'юсь об заклад, вона б устала, щоб відрізати мені скибку хліба... Отож, лежи спокійно, гладенька індичко! Не можна так себе мордувати, бо інакше знадобиться аж два тижні, щоб знову поставити тебе на ноги... Дуже смачне оце твоє рагу. Пані сяде попоїсти зі мною. Правда ж?

Повитуха відмовилася, але сказала, що охоче випила б склянку вина, бо дуже розхвилювалася, коли побачила жінку з дитиною долі. Купо нарешті пішов сповістити новину родині. Через пів години він повернувся разом з усіма: матінкою Купо, обома Лорійо та пані Лера, яку він саме застав у них. Лорійо, побачивши, в яких гараздах живе сім'я, стали дуже люб'язними й почали всіляко вихвалити Жервезу, супроводжуючи свої слова якимись непевними жестами, — киваючи підборіддям, кліпаючи очима, — так наче своє справжнє судження відкладали на потім. Хай там як, а вони знали те, що знали; просто не хотіли йти проти думки всього кварталу.

— Привів до тебе все товариство! — вигукнув Купо. — Що тут поробиш! Вони хотіли тебе бачити... Дзьобик свій не розкривай, тобі не можна. Вони трохи побудуть тут, тихенько на тебе подивляться, ніхто з балачками не набридатиме, гаразд?.. А я піду приготую для них кави, та ще й добрезної!

І він вийшов на кухню. Матуся Купо, поцілувавши Жервезу, почала дивуватися, яке велике було дитятко. Інші дві жінки також міцно поцілували породіллю в обидві щоки. А потім усі троє, ставши коло ліжка, стали голосно коментувати подробиці пологів, говорили, яка то дивина — просто як зуба вирвати, не більше. Пані Лера, з усіх боків роздивившись крихітку, заявила, що вона дуже славна, і у своєму стилі двозначно додала, що з неї виросте неабияка жінка. А що голівка дитинки здалася їй надто кутастою, вона почала злегка приплескувати її, щоб заокруглити, байдуже, що крихітка заходилася криком. Пані Лорійо розсердилася й видерла немовля з її рук: не можна так жмакати ніжну голівку дитини, адже це може призвести до того, що маленькому створіннячку вчиниться якась вада. Потім вона почала гадати, на кого схожа дівчинка. Ледве не дійшло до суперечки. Лорійо, що стояв позаду жінок, витягнувши шию, повторював, що крихітка зовсім нічого не має від Купо, хіба що трохи схожий ніс, тільки й того! Викапана мати — досить лишень поглянути на очі; певна річ, таких очей у їхнім роду не було.

Тим часом Купо все не повертався. З кухні було чути, як він воює з плитою та кавником. Жервеза просто знетямилася: не чоловіче це діло — готувати каву; і вона почала йому кричати, що і як слід робити, не зважаючи на цитькання повитухи.

— От же ж ніяк не вгомониться! — сказав Купо, повернувшись із кавником у руці. — Ти ба, яка причепа! До всього їй є діло... Питимемо зі склянок, добре? Бачте-но, чашки ще не забрали з крамниці.

Усі посідали навколо столу, а розливати напій забавив сам бляхар. Кава була дуже міцною з насиченим запахом — не якась там бовтанка. Повитуха, із задо-

воленням випивши свою склянку, пішла: усе було добре, більше їй тут нема чого робити, а якщо вночі щось піде не так, то хай на завтра пришлють по неї. Не встигла вона ще спуститися сходами, як пані Лорійо обізвала її ні на що не здатним об'їдалом, яке поклато собі в каву чотири шматочки цукру та ще здерло п'ятнадцять франків за те, що лишило породіллю саму. Купо став захищати її: та він з радістю віддасть їй ті п'ятнадцять франків; зрештою, ці жінки замолоду довго вчилися, тож тепер можуть дорого правити за свої послуги. Потім Лорійо почав сваритися з пані Лера. Він стверджував, що для того, щоб народився хлопчик, треба спати головою на північ, тимчасом як вона лише стенала плечима, називала це дитячими вигадками й пропонувала інший спосіб: треба було потай від жінки сховати під матрац пучок свіжої, нарваної в сонячну погоду кропиви. Стіл підсунули ближче до ліжка. Близько десятої години Жервезу потроху розібрала страшенна втома, і вона, усміхнена й отупіла, лежала, повернувши голову набік. Вона все бачила й чула, однак більш не знаходила в собі сил відважитися бодай на жест чи слово. Їй здавалося, що вона вже померла, але смерть та здавалася дуже солодкою, з її глибин було за щастя бачити, що інші живі. Час від часу крики дитини долинали крізь гучні голоси, які без кінця й краю обговорювали вбивство, що сталося вчора на вулиці Бон-Пюї, в іншому кінці кварталу.

Потім, коли вже всі надумали розходитися, заговорили про хрестини. Лорійо погодилися бути хрещеними батьком та матір'ю, хоч з їхніх облич і було видно, що без великого задоволення. Однак, якби молода пара не звернулася до них з цим проханням, то їхні обличчя ще й не так перекривилися б. Купо взагалі не розумів, навіщо хрестити крихітку: хрещення точно не принесе їй десять тисяч ліврів ренти, до того ж дитина може застудитися. Що менше справ маєш із церковниками, то ліпше. Але матуся Купо назвала його безбожником. Лорійо, хоч і не ходили в церкву до причастя, вихвалялися, що живуть у вірі.

— Давайте відбудемо хрестини в неділю, якщо ви не проти, — мовив ланцюжник.

Жервеза, кивнувши головою, погодилася, всі почали цілувати її та бажати доброго здоров'я. Потім попрощалися з немовлям. Кожен підходив до цього тремтливого тільця й нахилився з усмішкою чи ніжним словом, так ніби воно могло щось розуміти. Назвали дівчинку Нана, пестливою формою імені Анна, яке мала її хрещена.

— Добраніч, Нана... Так-так, Нана, будь хорошою дівчинкою...

Коли всі нарешті пішли, Купо поставив стілець близенько біля ліжка і закурив люльку, тримаючи руку Жервези у своїй руці. Він повільно пахкотів і, дуже зворушений, вставляв між затяжками короткі фрази:

— Ну що, моя старенька, натуркотили тобі повні вуха? Розумієш, я не міг завадити їм прийти. До того ж це свідчить про їхню приязнь... Але ліпше, коли в нас нікого немає, правда? Мені дуже хотілося побути з тобою на самоті, ось так, як зараз. Вечір здавався мені таким довгим!.. Бідолашна моя курочко! Їй зробили дуже боляче! Ці пущьвірінки, з'являючись на цей світ, навіть гадки не мають про біль, якого завдають. Атож, це, напевно, так, ніби тобі роздирають усі нутрощі... Дай поцілую, де у тебе болить.

І він обережно ковзнув своєю міцною рукою їй за спину, підсунув Жервезу ближче до себе і став цілувати крізь простирадла її живіт, загалом поводився з грубою ніжністю, як украй розчулений чоловік породіллі, що так настраждалася. Купо запитав, чи не зробив їй боляче, і сказав, що подмухає на те місце, і їй одразу стане легше. А Жервеза була дуже щаслива. Вона присягалася йому, що їй більше ніде не болить. Думала лишень про те, як би то швидше стати на ноги, бо тепер їй не можна сидіти склавши руки. Але Купо її заспокоював. Хіба ж це не його обов'язок дбати про крихітку? Він був би страшенним негідником, якби зіпхнув дівчатко їй на плечі. Зробити дитину, сказав він, штука нескладна; насправді велика справа — проговорувати її, чи не так?

Купо тієї ночі майже не спав. Підтримував вогонь у грубці й щогодини мусив вставати, щоб давати немовляті ложечку теплої підсолодженої води. Це не завадило йому зранку піти на роботу, як зазвичай. Він навіть устиг під час годинної перерви на обід заскочити до мерії, щоб зареєструвати народження дитини. Тим часом пані Бош, яка вже знала новину, прибігла, щоб удень побути з Жервезою. Але та, міцно проспавши десять годин, обурювалася, казала, що їй уже кістки ломить від того лежання. Вона захворіє, якщо їй не дозволять підвестися. Увечері, коли прийшов Купо, вона почала перераховувати всі свої страждання: звісно, вона довіряла пані Бош, однак нетямилася від того, що в її кімнаті господарює чужа жінка, яка висовує шухляди й торкається її речей. Наступного дня, коли консьєржка повернулася, виконавши якесь її прохання, Жервеза була вже на ногах, вдягнена, замітала підлогу й поралася коло вечері для чоловіка. Нізащо на світі вона не погодиться знову лягти. Вони що, знущуються з неї? Це панночкам годиться вдавати, що їм несила підвестися. А коли ти геть не багатий, то ніколи вилежуватися. Через три дні після пологів Жервеза прасувала спідниці в пані Фоконьє, орудуючи прасками та стікаючи потом від пекучого жару плити.

У суботу увечері пані Лорійо принесла подарунки своїй хрещениці: чепчик за тридцять п'ять су і сорочечку для хрещення, плісировану й оздоблену мереживцем, яку вона придбала за шість франків, бо та була трохи вилиняла. Наступного дня Лорійо, як хрещений, дав породіллі шість фунтів цукру. Вони все робили як годиться. Навіть увечері, коли всі зібралися за столом у Купо, вони з'явилися не з порожніми руками. Чоловік прийшов з двома літрами вина, а його дружина принесла великий пиріг із заварним кремом, придбаним у відомого кондитера з Кліньянкурського шосе. Тим часом Лорійо вже встигли розповісти про свої щедроти всьому кварталу: вони, мовляв, витратили майже двадцять франків. Жервеза, дізнавшись про ці балачки, обурилася й більше не вірила в їхні добрі наміри.

Саме за вечерею з нагоди хрестин Купо нарешті подружилися з найближчими своїми сусідами. Друге помешкання у цьому невеличкому будинку займали двоє мешканців, мати й син. Їхнє прізвище було Гуже. Досі вони лише віталися, зустрічаючись на сходах чи на вулиці, й до ближчого знайомства справа не доходила; сусіди здавалися трохи вовкуватими. А потім, коли наступного дня після пологів пані Гуже принесла їм відро води, Жервеза з вдячності вирішила запросити сусідів до столу, тим паче, що вони здавалися їй людьми дуже порядними. Отоді вони і зазнайомилися.

Гуже були родом з департаменту Нор. Мати лагодила мережива, а син, коваль за фахом, працював на цвяховому заводі. У цьому будинку вони винаймали помешкання вже п'ять років. За їхнім мирним і тихим життям ховалося давнє горе: батько Гуже, одного дня страшенно впившись, забив у Ліллі товариша залізною прутиную, а потім у в'язниці задушився власною нашийною хустиною. Вдова із сином, переїхавши після нещастя до Парижа, досі відчували, як над їхніми головами тяжіє та трагедія, яку вони покутували суворим порядним життям, сумирністю та незворушною мужністю. З часом вони навіть почали відчувати певну гордість, бо зрештою побачили, що є кращими за багатьох інших. Пані Гуже, завжди в чорному вбранні та з прикритим чернечим каптуром чолом, мала строге бліде обличчя матрони, і здавалося, що білість мережива й клопітка праця її пальців відбивалися на спокійній вдачі жінки. Її син мав двадцять три роки й був справжнім колосом, чарівним, з блакитними очима й геркулесівською силою. У майстерні товариші прозвали його Золотою Пелькою за його русяву бороду.

Жервеза відразу відчула велику прихильність до цих людей. Коли вона вперше забігла до них у квартиру, то була вражена чистотою, яка там панувала. Що й казати: дмухай скільки хочеш — ніде й пилінка не злетить. А долівка світилася й блищала, як дзеркало. Пані Гуже запросила її заглянути до синові кімнати. Вона були мила, біленька, як спальня дівчини: вузьке

залізне ліжко з мусліновими завісками, стіл, умивальник, поличка з книжками, почеплена на стіні; а всі стіни, від підлоги й до самої стелі, були завішані малюнками, вирізаними чоловічками, розмальованими гравюрами, прибитими цвяхами, портретами різноманітних осіб, вирізаними з ілюстрованих газет. Пані Гуже говорила, що її син — доросла дитина. Вечорами, втомившись від читання, він, щоб розважитися, роздивляється картинки. На цілу годину Жервеза загаялася в сусідки, яка, сівши біля вікна, знову взялася за п'яльці. Її увагу привернули сотні шпильок, на яких трималося мереживо; вона відчувала неабияку втіху, залишаючись у цьому помешканні, вдихаючи приємний запах чистоти, поринувши у зосереджену тишу, якої потребувала така делікатна робота.

Що ближче Жервеза знайомилася з Гуже, то більше їх поважала. Щодня вони невтомно працювали й понад чверть свого двотижневого заробітку відкладали до ощадної каси. У кварталі з ними віталися, про їхні гроші говорили. Гуже завжди виходив з дому в чистій робочій блузі без жодної дірочки чи плями. Він був ввічливим, навіть трохи сором'язливим, хоч і мав широкі плечі. Прачки з кінця вулиці сміялися, коли бачили, як він опускає голову, проходячи повз них. Він не любив їхньої лайки, вважав огидним, що в деяких жінок на вустах постійно якась бридота. Щоправда, одного разу він прийшов додому під чаркою. Тоді пані Гуже, замість докоряти синові, показала йому портрет батька, поганенький малюнок, ретельно схований на spodі комода. Після цього уроку Гуже більше не пив понад міру, хоч вином і не гидував, бо не може робітник без вина. Щонеділі він виходив з матір'ю на прогулянку, тримаючи її попід руку, і найчастіше вони йшли до Венсана, іноді він водив її до театру. До матері він завжди ставився з ніжною турботою і поводився з нею так, ніби був маленьким хлопчиком. Із великою головою та згрубілим від тяжкої праці тілом, він скидався на велику звірину: кволий на розум, однак добрий на вдачу.

Попервах Гуже почувався дуже ніяково у товаристві Жервези. Потім, за декілька тижнів, звик до неї. Він піджидав її, щоб допомогти занести нагору пакунки, ставився до неї як до сестри, з простакуватою невимушеністю, і вирізав для неї малюнки. Але якось уранці він увійшов до неї, не постукавши, і застав її напівголою, коли вона саме мила шию. Цілий тиждень Гуже боявся підняти на неї очі, так що зрештою й сама Жервеза почала червоніти, зустрічаючи хлопця.

Смородина, зі своїм гострим паризьким язиком, називав Золоту Пельку телепнем. Звісно, це добре, що він не перебирає, не чіпляється на вулиці до дівчат, але все ж таки чоловік мусить бути чоловіком, бо інакше можна зразу натягати на себе спідницю. Він кепкував з нього при Жервезі, запевняючи, начебто він пасе очима всіх жінок у кварталі, а здоровань Гуже вперто відбивався. Це не заважало двом чоловікам товаришувати. Зранку котрийсь гукав другого, й вони разом ішли на роботу, часом дорогою додому випивали по кухлю пива. Після хрестин вони почали звертатися один до одного на «ти», бо постійне викання робить фрази довшими. Отак вони й дружили, коли це Золота Пелька зробив Смородині послугу, одну з тих серйозних послуг, що запам'ятовуються на все життя. Було це в грудні. Бляхар задля забави надумав піти до міста подивитися на заворушення. Власне кажучи, чхати хотів він і на Республіку, і на Бонапарта, і на всю ту веремію. Просто йому подобався запах пороху, а постріли з гвинтівок здавалися йому кумедними. І його швиденько схопили б за барикадою, якби саме вчасно не нагодився коваль, що захистив його своїм дужим тілом і допоміг утекти. Гуже, йдучи вгору вулицею Фобур-Пуасоньєр, ступав сягнистим кроком, зберігаючи серйозний вираз обличчя. Він цікавився політикою, був свідомим республіканцем, переймаючись ідеями справедливості й загального блага. Однак він жодного разу ні в кого не стріляв. І пояснив чому: народ дозволяє використовувати себе буржуазії, яка загібає жар його руками. Лютий і червень були чудовим уроком,

отож віднині передмістя не втручатимуться, і нехай місто саме дає собі раду, наскільки його змога. Піднявшись на узвишшя вулиці Пуасоньє, Гуже обернувся й подивився на Париж: хай там як, а недобре діло заварилось, одного дня народ ще пошкодує, що сидів склавши руки. А Купо, пащекуючи, називав несусвітніми дурнями тих, хто ризикує своєю шкурою лише задля того, щоб трикляті нероби з парламенту й далі отримували свої двадцять п'ять франків. Того самого дня Купо запросили Гуже з матір'ю на вечерю. За десертом Смородина й Золота Пелька міцно поцілували одне одного в обидві щоки. Віднині вони стали друзями до скону.

Упродовж трьох наступних років у житті обох родин по різні боки сходів нічого знаменного не трапилось. Жервеза зуміла якось няньчити донечку, пропускаючи щонайбільше два робочі дні на тиждень. Вона вже чудово давала раду з делікатними речами й заробляла до трьох франків. Тому жінка вирішила віддати Етьєна, якому минав восьмий рік, у невеличкий пансіон на вулиці Шартр, за який вона платила сто су. Купо, незважаючи на витрати на двох дітей, щомісяця клали до ощадної каси по двадцять-тридцять франків. Коли сума заощаджень досягла шестисот франків, молода жінка геть втратила сон — її поїняла честолюбна мрія: вона хотіла відкрити власну пральню, винайнявши маленьке приміщення, і самій набрати робітниць. Жервеза вже все підрахувала. Через двадцять років, якщо справи підуть добре, вони зможуть отримувати ренту, яка дозволить їм оселитися десь на селі, помалу проїдаючи ті гроші. Та все ж вона не наважувалася на ризик. Щоб мати час усе як слід обміркувати, вона казала, що шукає приміщення. З грошима в ощадній касі нічого не станеться, навпаки, додадуться відсотки, що наростуть на них. За три роки вона здійснила тільки одну свою мрію, придбавши годинник з маятником. Та за цей палісандровий годинник з крученими колонками та позолоченим мідним маятником, взятий на виплат, доводилося розраховуватися цілий рік, по двад-

цять су кожного тижня. Жервеза сердилася, коли Купо хотів його заводити: лише вона мала право підняти скляний ковпак; вона побожно протирала колонки, так ніби мармурова стільниця її комода перетворилася на олтар. Під ковпаком позаду годинника жінка ховала ошадну книжку. І часто, мріючи про власний заклад, вона забувала геть про все перед циферблатом, пильно стежила, як обертаються стрілки, ніби вичікуючи якоїсь особливої урочистої хвилини, щоб зважитися відкрити пральню.

Майже щонеділі Купо разом з Гуже кудись ходили. То були дуже приємні прогулянки. Вони замовляли смажену рибу в Сент-Уані або кроля в Венсані й без усіляких витребеньок влаштувалися у садку якогось трактирника. Чоловіки пили лише, щоб вдовольнити спрагу, й тверезі як скельце поверталися, ведучи жінок попід руку. Увечері, перш ніж облягтися, дві родини рахували й ділили витрати навпіл, і ніколи не бувало в них суперечки, як хтось клав на су більше чи менше. Лорійо ревнували до Гуже. Їм видавалося дивним, що Смородина й Шкандиба безперестанку гуляють з чужими людьми, коли в них є родина. Авжеж! Їм ні гадки, ані думки про їхню родину! Відколи заощадили якусь копійчину, почали кирпу гнути. Пані Лорійо, якій було прикро, що вона вже не може впливати на брата, як це було раніше, знову почала обливати помями Жервезу. Пані Лера, навпаки, заступалася за молоду жінку й захищала її, розповідаючи вигадані нею самою неймовірні байки про те, як увечері на бульварі Жервезу нібито намагалися спокусити, і як вона стала героїнею драми, надававши ляпасів тим негідникам. Щодо матусі Купо, то вона старалася всіх примирити, прихилити до себе своїх дітей: її зір дедалі погіршувався, працювати ставало все важче, й старенька була рада, коли їй давали якісь сто су то одні, то інші.

Того дня, коли Нана виповнилося три роки, Купо, повернувшись увечері додому, застав Жервезу дуже схвильованою. Адже жінка відбувалася відмовками,

казала, що нічого не сталося. Та коли вона застелила навиворіт скатертину, застигала з тарілками в руках і поринула в глибоку задуму, її чоловік захотів негайно дізнатися, у чім річ.

— Що ж, гаразд! — нарешті зізналась вона. — На вулиці Гут-д'Ор здається в оренду маленька галантерейна крамничка... Я сама бачила годину тому, коли ходила купити ниток. Тепер наче сама не своя.

То була дуже пристойна крамничка якраз у тому великому будинку, де вони колись мріяли винайняти помешкання. Окрім самої крамнички, там ще була комірчина і дві кімнати — праворуч та ліворуч. Зрештою, це те, що їм треба; кімнати, щоправда, трохи замалі, але вдало розташовані. От тільки ціна здалась їй зависокою: власник загадав п'ятсот франків.

— Отже, ти вже там була й запитала про ціну? — запитав Купо.

— О! То я так, просто поцікавилася! — відповіла вона, прибираючи байдужого вигляду. — Коли шукаєш і заглядаєш туди, де дали оголошення, це ж ні до чого не зобов'язує... Але та крамничка занадто дорога, звісно. Та й взагалі, може, це дурна затія — починати свою справу.

Однак після вечері Жервеза повернулася до розмови про галантерейну крамницю. На берегах газети вона намалювала її план. Тоді мало-помалу розговорилася, почала виміряти приміщення й подумки облаштувати кімнати, ніби назавтра має розставляти в них свої меблі. Купо, побачивши, як вона загорілася цим бажанням, став заохочувати її винайняти крамничку: ясна річ, дешевше, ніж за п'ятсот франків, вона нічого путнього не знайде; до того ж, можливо, вдасться домовитися про знижку. Єдина прикрість — доведеться жити в будинку, де мешкають Лорійо, яких вона терпіти не могла. Але Жервеза рішуче сказала, що нікого вона не ненавидить. Окрилена своїм бажанням, вона навіть стала захищати Лорійо: в глибині душі вони не такі вже й лихі, і згодом усі чудово поладнають. А коли вони лягли спати й Купо вже задрімав, вона у своїй

уяві продовжувала обставляла житло, ще не знаючи напевне, винайме його чи ні.

Наступного дня, лишившись на самоті, вона не змогла здолати бажання підняти скляного ковпака годинника й заглянути в ощадну книжку. Подумати лишень: її пральня була в ній, на цих брудних аркушиках з незугарною писаниною! Перш ніж піти на роботу, Жервеза спитала поради пані Гуже, яка цілком схвалила її задум: з таким чоловіком, як у неї, порядним, непитущим, можна впевнено починати свою справу, не боячись, що все піде за вітром. В обідню перерву вона навіть забігла до Лорійо, щоб дізнатися їхню думку: їй не хотілося, щоб вони вважали, ніби вона щось приховує від родини. Пані Лорійо аж заціпило. Хіба таке можливо?! То оце тепереньки Шкандиба матиме свою пральню?! Її серце краjala досада, та вона пробелькотіла, намагаючись удавати, що дуже втішена: авжеж, приміщення дуже зручне, і Жервеза правильно зробить, якщо винайме його. Однак, трохи оговтавшись від несподіванки, вони з чоловіком заговорили про вогкість на подвір'ї та скупе світло в кімнатах першого поверху. Еге! Якраз закуток для всіляких ревматизмів. Та зрештою, коли вже вона намислила винайняти ту крамничку, то їхні міркування, цілком зрозуміло, не завадять їй це зробити, правда ж?

Увечері Жервеза, сміючись, зізналася, що їй стане просто зле, якщо хтось завадить їй орендувати те приміщення. У будь-якому разі, перш ніж сказати останнє слово, їй би хотілось, щоб Купо теж подивився на нього й спробував поторгуватися за комірне.

— Гаразд, завтра й підемо, якщо ти так хочеш, — мовив чоловік. — Прийдеш по мене близько шостої години до будинку на вулиці Нації, де я працюю, а назад повернемося вулицею Гут-д'Ор.

Купо закінчував покривати новий чотириповерховий будинок. Того дня він саме мав покласти останні цинкові листи. Оскільки дах був майже плаский, він встановив на ньому свій робочий стіл — широку дошку на двох козлах. Чудове травневе сонце, кидаючи золо-

таві відблиски на димарі, килося до обрїю. А високо вгорі, на тлі чистого неба, бляхар, схилившись над своїм столом, спокійно різав ножицями листи металу, нагадуючи кравця, який у своїй майстерні викроє штани. Біля стіни сусіднього будинку, на цьому самому даху, його помічник, худий білявий сімнадцятилітній хлопець, підтримував вогонь у пічці, роздуваючи величезний міх, з якого з кожним видихом вилітала купа іскор.

— Агов! Зідоре, лаштуй паяльник! — гукнув Купо.

Хлопець встромив паяльник в саме осереддя жару, блідо-рожевого в ясному денному світлі. Потім знову взявся за міх. Купо тримав останній лист цинку. Його треба було покласти скраю покрівлі, біля ринви. У тому місці був крутий схил, за яким глибокою вирвою зяяла вулиця. Бляхар, як у себе вдома, у повстяних капцях, рушив до цієї ринви, човгаючи ногами й насвистуючи собі під носа «Гей, мої ягнята!» Підійшовши до отвору, який треба було затулити, він трохи з'їхав униз, вперся коліном у цегляний димар і наполовину опинився над вулицею. Одна його нога зависла у повітрі. Відхилившись назад, щоб покликати того лежня Зідора, Купо вхопився за рїг димаря, аби не впасти на тротуар, що був прямо під ним.

— Агов, клятий незграбо!.. Давай сюди паяльника! Коли ти, кістлявий чортяко, стоїш, задерши голову, печені жайворонки тобі в пельку не падатимуть!

Але Зідор не квапився. Він споглядав сусідні дахи, густий дим, що здіймався аж ген далеко, на іншому краї Парижа, побіля кварталу Гренель; цілком імовірно, що там була пожежа. Нарешті він підійшов, ліг долілиць і, звисивши голову над отвором, подав паяльника Купо. Той почав лютувати цинковий лист. Він то коцюрбився, то випростувався, намагаючись зберігати рівновагу, впираючись у димар то спиною, то кінчиком ноги, часом притримуючись одним лише пальцем. Страшенно самовпевнений, неймовірно зухвалий, він був запанібрата з небезпекою і кидав їй виклик. Хай знає наших! Вулиця внизу його не настрахає. Це вули-

ця повинна його боятися. Не виймаючи з рота люльки, бляхар час від часу обертвся й спокійно спльовував на вулицю.

— Ти ба! Пані Бош! — раптом крикнув він. — Агов! Пані Бош!

Купо щойно побачив був консьєржку, яка переходила вулицю. Вона підвела очі й упізнала його. Почалася розмова між дахом і тротуаром. Жінка стояла, задерши догори голову і тримаючи руки під фартухом. Він звисвся над вулицею, ухопившись лівою за трубу димаря.

— Чи не бачили ви часом моєї дружини? — запитав Купо.

— Ні, не бачила, — відповіла консьєржка. — А хіба вона десь поблизу?

— Та має прийти по мене... Як життя-буття, все гаразд?

— Та нічого, дякую, як бачте, ще тупцюю... Іду на Кліньянкурське шосе купити баранячий окіст. Різник біля Мулен-Руж править за нього лише шістнадцять су.

Коли на дорозі загуркотів екіпаж, їм довело говорити гучніше. На широкій і безлюдній вулиці Нації їхні слова, які вони щосили вигукували, привернули увагу лише однієї старенької, що підійшла до свого вікна. Зіпершись ліктями на підвіконня та побачивши надзвичайно цікаве для неї видовище, вона так і застигла, дивлячись на чоловіка на даху навпроти, так ніби сподівалася вглядіти, як з хвилини на хвилину він полетить донизу.

— Гаразд! До побачення! — вигукнула наостанок пані Бош. — Не буду вас відволікати.

Купо повернувся і взяв паяльник, який йому просягав Зідор. Але тієї миті, коли консьєржка відійшла, вона помітила на протилежному тротуарі Жервезу, яка тримала за руку Нана. Вона вже була підвела голову, щоб повідомити про це бляхареві, але молода жінка швидким жестом завадила їй це зробити. І впівголоса, щоб їх не почули вгорі, Жервеза розповіла пані Бош про свої страхи: вона побоювалася, що, з'явившись зненацька, може налякати чоловіка, і той полетить на

землю. За всі чотири роки Жервеза тільки одного разу приходила до нього на роботу. А сьогодні це було вдруге. Вона не могла на таке дивитися, кров холола в її жилах, коли бачила свого чоловіка між небом і землею, на такій висоті, куди й горобці не зважуються залітати.

— Авжеж, це такі неприємне видовище, — прошепотіла пані Бош. — От мій чоловік — кравець, тож мені не доводиться так хвилюватися.

— Якби ви тільки знали, — додала Жервеза, — як я попервах жахалася, тривога гризла мене від рання й до вечора. Повсякчас уявляла його на ношах з розбитою головою... Тепер я про це більше не думаю. До всього звикаєш. Треба ж якось на хліб заробляти... Хай там як, а хліб той дорого обходиться, коли ризикуєш накласти головою...

Вона змовкла й, боячись, що Нана закричить, заховала крихітку у своїх спідницях. Геть бліда, вона понад силу дивилася вгору. Купо якраз лютував зовнішній край листа, біля ринви. Перехилившись якомога нижче, він усе одно не діставав до краю. Тоді чоловік вирішив сповзти — його рухи були повільні, впевнені й незграбні водночас. Якоїсь миті він завис над тротуаром і, більше не тримаючись, спокійно собі працював далі. З-під паяльника, яким орудувала вправна рука, виривався біленький тріскучий вогник. Занімілій Жервезі страх здушив горло, її руки стиснулися й мимоволі здійнялися до неба, ніби в благованні. Та скоро вона змогла віддихатися. Купо неквапливо ліз на дах і на якусь мить спинився, щоб востаннє сплюнути на вулицю.

— Ти що, шпигуєш за мною? — весело крикнув він, помітивши Жервезу. — Пані Бош, вона вам, либонь, наговорила всіляких дурниць? Не захотіла мене покликати?... Зачекай трохи, тут роботи хвилин на десять.

Йому лишалось приладнати дашок до димаря — справжня абищиця. Прачка й консьєржка стояли на тротуарі та розмовляли про справи у кварталі, наглядаючи за Нана, щоб вона не полізла до струмка, в якому їй хотілося впіймати маленьку рибку. Обидві жінки

постійно позирали на дах, усміхалися, кивали головами, даючи Купо знати, що в них усе гаразд. У будинку навпроти старенька не відходила від вікна, дивилася на чоловіка на даху й, здавалося, на щось чекала.

— І що вона там видивляється, ця стара карга?! — мовила пані Бош. — Ох і бридка мармиза!

Згори було чути, як бляхар голосно співав: «Ох, як добре рвать суниці!» Зігнувшись над своїм столом, він почав хвацько працювати з цинком. Крутнув циркулем, накреслив лінію і за допомогою ножиць із заокругленими кінцями вирізав велике віяло. Потім злегка постукав молотком і, зігнувши, перетворив це віяло на такий собі грибок з гострою шапочкою. Зідор знову взявся роздмухувати жар у пічці. У яскравому рожевому світлі, що потроху блідло й ставало ніжно-фіолетовим, сонце заходило за будинок. І на тлі небесної широчіні цієї тихої надвечірньої пори у чистому повітрі чітко виділялися видовжені силуети двох робітників, темна смуга робочого столу та чудернацький профіль міха.

Закінчивши всі приготування, Купо звично гукнув:

— Зідоре! Паяльник!

Але той десь завіявся. Бляхар, лайнувшись, почав шукати його поглядом, кликати крізь відчинене дахове вікно. Нарешті він побачив його на сусідньому, через два будинки, даху. Хлоп'яга прогулювався собі, роздивлявся околиці, милувався безміром Парижа, а легкий вітерець куйовдив його біляве ріденьке волосся.

— Агов, гуляко! Гадаєш, що вибрався на природу?! — сердито крикнув Купо. — Може ти, як пан Беранже, віршики складаєш?!.. Та подай уже нарешті той паяльник! Де таке бачено?! Отак тинятися по дахах! Ти ще приведи сюди свою подружку й виспівай їй про коханнячко... Довго я буду чекати на паяльник, клятий кендюху?!

Закінчивши роботу, він крикнув до Жевези:

— Усе, пошабашили... Злажу.

Труба димаря, до якої він причепив дашок, була посередині даху. Жервеза, заспокоївшись, усміхалася

й стежила за його рухами. І тут Нана, побачивши батька, від радості заплескала в долоньки. Щоб краще бачити дах, вона сіла на тротуар.

— Тату! Тату! — щосили почала гукати вона. — Тату! Ну поглянь!

Бляхар хотів нагнутися, але його нога зісковзнула. Тоді раптово, безглуздо, як кіт, у якого підігнулися лапи, він покотився вниз пологим схилом даху, не маючи за що вхопитися.

— Чорт забирай! — мовив він здавленим голосом.

І впав. Його тіло описало плавну дугу, двічі перекрутилося в повітрі і звалилося посеред вулиці з глухим ударом, наче хто кинув згори клумак зі шматтям.

Заціпеніла Жервеза звела руки догори й застигла, з горла в неї вирвався страшний зойк. Почали збігатися перехожі, збилася ціла юрба. Приголомшена пані Бош, у якої підламувалися ноги, схопила на руки Нана й затулила їй обличчя, щоб та нічого не побачила. Тим часом старенька в будинку навпроти, цілком вдовольнившись видовищем, спокійно зачинила вікно.

Урешті-решт четверо чоловіків перенесли Купо до аптеки на розі вулиці Пуасоньє. Майже годину бляхар лежав на якійсь ковдрі, укритий простирадлом, посередині того приміщення, поки ходили по ноші до лікарні Ларібуазьєр. Він ще дихав, та аптекар лиш злегка хитав головою. Жервеза, ставши навколішки на голій долівці, безперестанку ридала, заливалася слізьми, нічого не бачила довкола й не відчувала. Мимоволі вона раз по раз простягала руку й дуже обережно торкалася чоловіка. Але аптекар казав їй не чіпати його, і жінка відсмикувала руку. Та за кілька секунд, не змігши стриматися, вона робила це знову і знову, бажаючи пересвідчитися, що він ще теплий, гадаючи, що чоловікові від того стане легше. Коли нарешті прийшли з ношами й сказали, що понесуть його до лікарні, вона підхопилася і у відчай закричала:

— Ні, ні, не до лікарні!.. Ми живемо на Новій вулиці Гут-д'Ор.

Марно було пояснювати, що лікування хворого обійдеться їй дуже дорого, якщо вона забере його додому. Жінка вперто повторювала:

— Нова вулиця Гут-д'Ор, я покажу, куди йти... Яка вам різниця? Я маю гроші... Адаже це мій чоловік. Він мій, і я так хочу.

Мусили врешті віднести Купо до нього додому. Коли чоловіки з ношами пробивалися крізь юрбу, що стовпилася перед аптекою, жінки з кварталу почали жваво обговорювати Жервезу: кобилка ця хоч і кульгає, однак дасть фору хоч кому; звісно, вона врятує свого чоловіка, тоді як у лікарні медики допомагають тяжкохворим хіба що переставитися, не завдаючи собі клопоту з їхнім лікуванням. Пані Бош, відвівши Нана до себе, повернулася й почала розповідати про пригоду в найдрібніших деталях. Їй досі трусило від хвилювання.

— Я йшла купити окіст, стояла отамечки, бачила, як він упав, — повторювала вона. — Усе через донечку: він хотів поглянути на неї, аж раптом тарарах! Ах! Господи милостивий! Не хотілось би мені побачити таке ще раз... Що ж, треба таки сходити по м'ясо.

Цілий тиждень Купо був зовсім плохий. Родина, сусіди — всі чекали, що будь-якої миті він спустить дух. Лікар, дуже дорогий фахівець, який брав по сто су за візит, побоювався внутрішніх ушкоджень. Ці слова страшенно всіх лякали, у кварталі говорили, що в бляхаря від падіння надірвалося серце. Тільки Жервеза, яка ні на мить не відходила від хворого, змарніла, серйозна, рішуча, стенала плечима. У її чоловіка перелама на права нога — це всім відомо. Але їївилікують, та й по всьому. Щодо всього іншого — надіраного серця, — то геть пусте. Серце вона теж загоїть. Вона знає, чим його порятувати: турботою, чистотою, щирою прихильністю. Жервеза демонструвала дивовижну віру, була певна, що поставить чоловіка на ноги, досить лише сидіти поруч і тримати за руку, коли його трясє пропасниця. В його одужанні вона не сумнівалася ані хвилини. Цілісінький тиждень жінка провела на ногах, майже не говорила, рішуче налаштована, хай там що,

врятувати чоловіка, доклала до цього всіх зусиль, забувши про дітей, вулицю, усе місто. Увечері дев'ятого дня, коли лікар нарешті сказав, що хворий житиме, Жервеза з обважнілими ногами та спиною, що, здавалося, розламувалася, залившись сльозами, упала на стілець. Тієї ночі вона дозволила собі поспати дві години, поклавши голову на краєчок ліжка в ногах недужого.

Нещастя Купо розбурхало всю родину. Матуся Купо сиділа ночами разом з Жервезою, але вже о дев'ятій годині засинала на стільці. Щовечора, повертаючись додому, пані Лера робила великий гак, щоб дізнатися новини. Лорійо спочатку приходили по двічі-тричі на день, пропонували посидіти біля Купо й навіть принесли Жервезі крісло. Однак не забарилися й суперечки щодо того, як глядіти хворих. Пані Лорійо заявляла, що за своє життя врятувала достатньо людей і тепер знає, як це робиться. А ще вона звинувачувала молоду жінку в тому, нібито та відтручує, не підпускає її до братового ліжка. Авжеж, Шкандиба мусить постаратися неодмінно самій вилікувати Купо, бо, зрештою, якби вона не пішла на вулицю Нації і не потурбувала його, то він би й не впав. От тільки тим, як ходить коло нього, вона точно його доб'є.

Коли Жервеза побачила, що життю Купо вже нічого не загрожує, вона перестала стерегти його ліжко з настільки суворою ревністю. Тепер, коли небезпека минула, вона без остраху дозволяла іншим підходити ближче. Уся родина осіла в їхній кімнаті. Одування мало затягнутися надовго: лікар говорив про чотири місяці. Увечері, коли бляхар міцно спав, Лорійо обзивали Жервезу дурепою. Користі з того, що її чоловік вдома, жодної. У лікарні його б поставили на ноги удвічі швидше. Лорійо був би радий захворіти, дістати будь-якої болячки, щоб тільки показати їй, як він піде до лікарні Ларібуазьєр, не вагаючись ані секунди. Пані Лорійо нібито знала одну пані, яка нещодавно виписалася звідти. І що б ви подумали? Її там годували курчатами вранці й увечері. І обоє бозна-вкотре починали підраховувати, скільки коштуватимуть Жервезі ці

чотири місяці одужання: по-перше, втрачені робочі дні; по-друге — лікар, медикаменти; а ще до всього — добре вино та свіже м'ясо. Якщо Купо протринькають лише свої заощадження, то зможуть вважати, що їм пощастило. Але вони муситимуть позичати, це вже неодмінно. О, певна річ, то вже їхнє діло. Однак їм не варто розраховувати на родину, яка не настільки заможна, щоб оплачувати лікування хворого вдома. Тим гірше для Шкандиби, хіба ні? Могла просто зробити, як усі інші, дозволивши його віднести до лікарні. Та виявляється, що вона, на додачу до всього, ще й гордячка.

Якось увечері пані Лорійо раптом східно запитала:

— А як там справи з вашою крамничкою? Коли вже її винаймаватимете?

— Так, — посміхнувся Лорійо, — на вас там ще чекають.

Жервезі перехопило подих. Про крамничку вона й геть забула. Було зрозуміло, як вони зловтішаються, що в Жервези вже не буде ніякої крамнички. Від того вечора, далєбі, вони лише вичікували зручної нагоди посміятися з її мрії, яка пішла за водою. Тепер, коли мова заходила про якесь нездійсненне бажання, вони казали, що воно збудеться, коли Жервеза стане господинею чудової пральні на чудовій вулиці. Вони відверто насміхалися з неї. Їй не хотілося вбивати собі в голову якісь гидкі припущення, та насправді здавалося, що Лорійо втішаються нещастям Купо, яке заважає прачці відкрити свій заклад на вулиці Гут-д'Ор.

І тоді їй самій захотілося пожартувати й показати їм, як охоче вона жертвує грошима заради чоловікового одужання. Щоразу, дістаючи при них ощадну книжку з-під ковпака годинника, Жервеза весело казала:

— Що ж, іду винаймати крамничку.

Їй не хотілося забирати всі заощадження зразу. Брала Жервеза по сто франків, щоб не тримати в себе в комоді таку купу грошей. До того ж вона мала слабку надію на диво, раптове одужання, що дасть їм можливість зберегти бодай якусь частину суми. Щоразу,

повертаючись додому з ошадної каси, вона на клаптику паперу вираховувала, скільки коштів ще залишилося. Це робилося тільки задля годиться. І хоч їхні гроші танули, Жервеза й далі розсудливо, зі спокійною усмішкою давала лад рахункам, що перетворювали їхні статки на руйну. Та чи не було втіхою вже те, що вона, маючи їх напихваті, отримала можливість використовувати ці гроші на добру справу, коли родину спіткала біда? І без жодного докору сумління вона ховала книжку за годинник і накривала його ковпаком.

Протягом усього часу, поки Купо нездужав, Гуже ставилися до Жервези дуже люб'язно. Пані Гуже повсякчас пропонувала свої послуги. Жодного разу вона не вийшла з дому, не спитавши, чи не треба Жервезі чогось купити — цукру, масла, солі. Вечорами, коли варила в себе м'ясо, вона завжди пропонувала гарячого бульйону. А коли бачила, що молода жінка дуже зайнята, навіть поралася в неї на кухні, підсобляла з миттям посуду. Гуже щоранку брав її відра і йшов до колонки на вулиці Пуасоньє по воду. Це давало можливість заощаджувати два су. А після вечері, коли родичі вже не стовбичили в їхній оселі, Гуже приєднувалися до товариства Купо. Протягом двох годин, десь до десятої, коваль палив люльку й дивився, як Жервеза клопочеться біля хворого. За вечір він міг і десятка слів не сказати. Втягнувши велику біляву голову в плечі колоса, він розчулено спостерігав, як вона наливає в чашку чай, розколочує цукор, намагаючись не ценькати ложкою. Коли Жервеза поправляла постіль чи тихим голосом підбадьорювала Купо, Гуже весь аж зіщулювався. Ніколи ще він не зустрічав такої славної жінки. І байдуже, що вона кульгає. Це навіть збільшує її заслугу — п'ястися отак зі шкіри, доглядаючи цілий день чоловіка. Що там казати, вона й на чверть години не присяде, щоб попоїсти. Бігала без кінця й краю до аптеки, виконувала всю брудну роботу, з останніх сил старалася підтримувати чистоту в кімнаті, де товклося повно люду. На додачу до всього, вона ніколи не скаржилася, завжди була люб'язною, навіть вечорами, коли

від страшенної втоми засинала на ходу з розплющеними очима. І коваль, який став свідком цієї самопожертви, сидючи посеред заставленої ліками кімнати, прийнявся до Жервези глибокою симпатією, коли побачив, як вона усім своїм серцем любить і леліє Купо.

— Ба, старий, ти вже майже й оклигав, — мовив він одного дня до хворого. — Та я, правду кажучи, у цьому й не сумнівався, бо в тебе не дружина, а справжній янгол.

Гуже мав одружуватися. Принаймні, його мати підшукала для нього одну підхожу дівчину, мереживницю, як і вона, на якій їй хотілося щонайшвидше його оженити. Щоб не засмучувати її, він погоджувався, і на початок вересня вже навіть було призначено весілля. Гроші для молодого родини вже давно лежали собі в ощадній касі. Та коли Жервеза заводила мову про цей шлюб, він хитав головою і повільним голосом шепотів:

— Не всі жінки схожі на вас, пані Купо. Якби всі жінки були такі, як ви, я б одружився на десятиох одразу.

Тим часом минуло два місяці, й Купо міг уже потроху підводитися з ліжка. Прогулювався від постелі до вікна, все ще підтримуваний Жервезою. Там він сідав у крісло Лорійо, витягував праву ногу й клав її на табуретку. Жартівникові, що любив пореготати з переламаних кінцівок у дні ожеледиці, було дуже досадно через власне падіння. Для цього йому бракувало розважливості. Два місяці він пролежав у ліжку, проклинаючи все на світі й діймаючи всіх довкола. Насправді, жити прикутим до ліжка, з перемотаною ногою, твердою, як палиця ковбаси, — ну що це за існування! Ет! Та він уже стелю напам'ять вивчив: у куті алькова є одна тріщина, яку він намалює навіть із заплющеними очима. Потім, коли він зміг сидіти, вмовившись у кріслі, почалися інші скарги. Хіба всидиш довго на одному місці, як та мумія? На вулиці нічого цікавого: перехожих катма, лиш цілий день смердить жавелевою водою. Їй-бо, він уже геть заіржавів. Він був ладен віддати десять років свого життя, лише щоб подивитися, як там

поживають фортечні мури. І постійно нарікав на свою гірку долю, усіляко її ганив. Це його лихо було несправедливим: так не мусило статися з ним, добрим робітником, не ледарем, не п'яницею. Якби це скоїлося з кимось іншим, йому було б зрозуміло.

— Татусь Купо, — казав він, — скрутив собі карк, добре налигавшись. Не можу сказати, що він на те заслужив, але, принаймні, причина зрозуміла... Я ж був тверезий, сумирний, як ягня, ані краплі спиртного до рота не брав, — і ось на тобі, полетів сторч головою, коли надумав обернутися, щоб усміхнутися до Нана!.. Це вже занадто! Коли є на світі Бог, то якимось дивно він порядкує світом. Довіку такого не проковтнеш.

І коли вже цілком оклигав, його прихована злоба до своєї роботи нікуди не поділася. Цілими днями лазити коло тих ринв, як коти, — це заняття для дурнів. А буржуа геть не дурні! Спроваджують вас на смерть, бо занадто страхопудливі, щоб дертися по драбині, а самі вмощуються зручненько в теплі й гадки не мають про знедолений люд. Він навіть сказав, що кожен мусить покривати свій дах власноруч. Хай йому біс! По правді кажучи, так воно й мало б бути: не хочеш, щоб тебе заливало, — ладнай стріху сам. Окрім того, він жалкував, що не здобув іншого фаху, приємнішого та безпечнішого, і не став меблярем абощо. Знову ж таки, це була провина старого Купо: у батьків є така дурнувата звичка живосилом пхати дітей до свого ремесла.

Протягом наступних двох місяців Купо шкандибав на милицях. Спочатку міг вийти тільки на поріг дому і, стоячи біля дверей, покурити свою люльку. Згодом доходив до кільцевого бульвару, де човгав по осонню й годинами сидів на лавці. Він помалу веселішав і під час довгих прогулянок гострив свій меткий язик. Отак, насолоджуючись життям, Купо радів, що нічого не треба робити. Його руки й ноги відвикли від праці, м'язи охопила солодка дримота, так ніби їх повільно змагали лінощі, які, втішаючи його, користалися довгим одужанням, щоб влізти під шкіру й скувати тіло. Він набирався здоров'я, все більше жартував, вважав

життя чудовим і не розумів, чому так не могло бути завжди. Відколи міг обходитися без милиць, став робити довші прогулянки, навідувався до будов, щоб побачитися з товаришами. Стоячи, склавши руки, навпроти недобудованих кам'яниць, Купо шкірився, хитав головою, глузував з робітників, які гарували, і, витягуючи свою ногу, показував їм, що буває з тими, хто надривається до десятого поту. Отак постоявши й покепкувавши з тяжкої роботи інших, він немов підживлював свою нелюбов до праці. Звісно, колись він знову візьметься до справи — як же інакше? Проте квапитися немає куди. Ох! Хто, як не він, мав право збайдужіти до роботи? До того ж йому було так приємно трохи побити байдики!

Після обіду Купо ставало нудно, й він ішов до Лорійо. Ті його страшенно жалали та всілякими люб'язностями й приємностями переманювали на свій бік. Протягом перших років у шлюбі він відбився від них через вплив Жервези. Тепер вони знову прибирали його до своїх рук, глузуючи, що він боїться дружини. І що це за чоловік! Щоправда, Лорійо діяли надзвичайно обережно й навмисно перебільшено вихваляли заслуги прачки. Купо присягався дружині, що його сестра обожнює її, і, поки що без докорів, просив, щоб вона ставилася до неї краще. Перша сварка в родині, що сталася якось увечері, почалася через Етьєна. Того дня все пообіддя бляхар провів у Лорійо. Повернувшись, коли вечеря ще не доварилася і діти випрошували юшки, він раптом причепився до пасинка й заліпив йому пару добрих ляпасів. А потім цілу годину бурчав: цей хлопчисько взагалі не його, він навіть не знає, навіщо терпить його у своєму домі, тож хай той начувається — зрештою він виставить його за двері. Досі він ставився до дитини без жодних виявів нетерпимості. Наступного дня Купо заговорив про свою гідність. Три дні по тому він почав ні сіло ні впало частувати копняками зад малого, та так щедро, що, чуючи кроки вітчима на сходах, хлопець тікав до Гуже, де стара мереживниця звільняла для нього краєчок столу, щоб той міг зробити уроки.

Жервеза після довгої перерви знову стала до роботи. Їй уже не доводилося піднімати ковпак годинника, адже всі свої заощадження вони проіли, тож тепер треба було добряче кряжити, гнути горба за чотирьох, бо за столом сиділо четверо ротів, а годувала весь цей гурт вона сама. Коли хтось співчував їй, вона одразу ж починала оправдовувати Купо. Подумати лишень! Чоловік стільки настраждався, тож немає нічого дивного в тому, що він став трохи дратівливим! Та це минеться, коли він повністю одужає. Щойно хтось словом похоплювався, що Купо здається цілком здоровим і міг би вже повертатися до праці, вона обурювалася. Ні, ні, ще рано! Вона не хоче, щоб він знову опинився в ліжку. Може, вона все-таки ліпше знає, що рекомендував лікар?! Вона сама не дозволяє йому працювати, кожного ранку прохаючи не квапитися, поберегти себе. Навіть непомітно засовувала до кишені його жилетки монети по двадцять су. Купо сприймав це як саме собою зрозуміле. Він скаржився на всілякі болі, аби тільки з ним панькалися, і хоч уже минуло пів року, його одужання тривало далі. Тими днями, коли виходив прогулятися й подивитися, як працюють інші, Купо залюбки заходив разом з товаришами випити чарчину. У винарні було геть непогано: зайти на п'ять хвилин, пожартувати — це ні для кого не ганьба. То тільки фіглярі біля дверей вдають, що дохнуть від спраги. Раніше з нього цілком справедливо глузували, адже склянка вина ще ніколи нікому не завадила. Він бив себе в груди, похваляючись тим, що п'є тільки вино: завжди вино, ніякої горілки. Вино сприяє довголіттю, не шкодить, не п'янить. Щоправда, бувало не раз, що під кінець дня, згаяного в неробстві, протинявшись від будови до будови, з шинку до шинку, Купо повертався додому під хмелем. У такі вечори Жервеза вдавала, що в неї дуже болить голова, і замикала двері, щоб Гуже не чули дурної балаканини її чоловіка.

Мало-помалу молода жінка смутніла. Вранці й увечері вона ходила на вулицю Гут-д'Ор подивитися на крамницю, яку все ще здавали в оренду. Робила це

потай, ніби дитина, що чинить капость, за яку дорослій людині було б соромно. Знову думки про ту крамницю не давали їй спокою: вночі, погасивши світло, вона з розплющеними очима думала про неї, пізнаючи принагідність забороненої насолоди. Знову все перерахувала: двісті п'ятдесят франків на комірне, сто п'ятдесят франків на різне начиння й устаткування, сто франків, щоб якось протягнути кілька тижнів. Загалом виходило щонайменше п'ятсот франків. Жервеза не говорила про це вголос, боячись, що хтось подумає, нібито вона шкодує за грішми, витраченими на лікування Купо. Часто, коли ледве не прохоплювалася про своє бажання, ковтаючи фрази, ніяковіючи від непевних думок, вона ставала геть бліда. Тепер треба буде працювати чотири чи п'ять років, щоб заощадити таку величезну суму. Те, що вона не може відкрити своєї пральні вже зараз, дуже її гнітило. Це дозволило б їй забезпечити всі потреби родини, не покладаючись на Купо, а йому б дало кілька місяців на те, щоб приохотитися до роботи. Вона заспокоїться, впевнено дивитиметься в майбутнє, позбудеться потаємних страхів, які посідали її час від часу, коли він приходив додому веселий, з піснями, і переказував якийсь жарт того бевзня Халяви, якого він почаствував вином.

Одного вечора, коли Жервеза була вдома сама, до неї зайшов Гуже. Він не втік, як зазвичай, коли заставав її одну, а сів, запалив люльку й дивився на неї. Мав сказати щось дуже важливе: слова крутилися в нього на язичі, визрівали, та ніяк не могли як слід скластися до купи. Зрештою, після довгої мовчанки, Гуже таки зважився, витягнув з рота люльку і за одним видихом сказав:

— Пані Жервезо, дозвольте позичити вам грошей.

Цієї миті, схилившись над шухлядою комода, вона саме шукала якусь шматину, аж тут різко випросталася і почервоніла. Отже, зранку він бачив, як вона застигла перед крамницею на цілих десять хвилин? Гуже усміхався зі зніченим виглядом, ніби щойно зробив їй образливу пропозицію. Жервеза рішуче відмовилася: вона ніко-

ли не прийме грошей, не знаючи, коли зможе їх повернути. До того ж шлося про надмірно велику суму. І коли він у відчаї почав наполягати, вона запитала:

— А як же ваш шлюб? Не можу ж я взяти гроші, відкладені на ваше весілля!

— О! Цим не переймайтеся, — відповів він, почервонівши своєю чергою. — Я вже не збираюся одружуватися. Знаєте, я тут подумав... Справді, я радше позичив би ці гроші вам.

Тоді обоє похилили голови. Між ними сколихнулась якась тепла хвиля, хоч більше не було сказано жодного слова. І Жервеза погодилася. Гуже заздалегідь попередив матір. Через сходовий майданчик вони пішли до неї. Серйозна й трохи сумна мереживниця сиділа, схилившись над п'яльцями. Вона не бажала перечити синові, але вже більше не схвалювала задуму Жервези: Купо пускається берега і проїсть ту її пральню. Крім того вона не могла пробачити бляхареві, що протягом свого одужання він не схотів вчитися читати: коваль запропонував йому допомогти, а той послав його під три чорти, сказавши, що від науки люди гибіють. Двоє чоловіків тоді майже посварилися й далі трималися нарізно. А втім, пані Гуже, бачивши благальні погляди своєї дорослої дитини, ставилася до Жервези дуже добре. Вирішили, що вони позичать сусідам п'ятсот франків, а ті віддаватимуть їх частинами, по двадцять франків щомісяця, поки повернуть усю суму.

— Ти ба! Коваль накинув на тебе оком! — вигукнув Купо і засміявся, дізнавшись новину. — О! Та я геть не переймаюсь: він такий тюхтій... Повернемо ми йому ті гроші. Але якби він мав справу з якимось раком, його б добряче обмахорили.

Наступного дня Купо винайняли крамничку. Цілий день Жервеза бігала з Нової вулиці на вулицю Гут-д'Ор. Коли у кварталі побачили, як вона літає — так легко й радісно, що аж перестала кульгати, — усі почали говорити, що їй, напевно, зробили операцію.

V

Якраз на початку другого кварталу Боші виїхали з вулиці Пуасоньє й оселилися у прибрамній комірчині великого будинку на вулиці Гут-д'Ор, отримавши там роботу. Дивовижний збіг, одначе! Однією з прикростей для Жервези, яка й досі жила у своєму будиночку на Новій вулиці без консьєржки, був страх коритися якійсь капосній жінці, яка буде роззявляти рота через краплю розлитої води чи надто гучне гримання дверима ввечері. Консьєржки — то така бридка порода! Але жити з Бошами буде надзвичайно приємно. Вони добре зналися і завжди поладнають. Словом, заживуть тепер, як одна родина.

Того дня, коли Купо прийшли підписувати угоду про оренду, Жервеза, переступаючи поріг високих дверей, відчула якусь важкість на серці. Отже, тепер вона мешкатиме в цьому величезному, як маленьке містечко, будинку, в якому тягнуться й перехрещуються, мов вулички, нескінченні сходи та коридори. Сірі фасади з лахміттям у вікнах, що сушилося на сонці, похмурий двір з роздовбаним, як на людній площі, бруком, шум і гуркіт за стінами майстерень — усе це дуже її бентежило. Звісно, Жервеза тішилася, що нарешті їй майже вдалося досягти своєї честолюбної мети, але водночас жінку страхала можливість невдачі, нищівної поразки в жорстокій боротьбі з голодом, дихання якого вона, здавалося, вже відчувала. Коли в майстернях на першому поверсі грюкали молоти слюсаря й свистіли рубанки столяра, їй здавалося, що вона зважується на відважний вчинок, кидаючись у саме осердя якоїсь машини на повнім ходу. Вода, що текла того дня з фарбарні попід порогом, була ніжно-зеленого яблучного кольору. Жервеза з

усмішкою перескочила струмок: у цій барві вона вбачала щасливе знамення.

Зустріч із домовласником відбулась у комірчині Бошів. Пан Мареско, власник великого підприємства з виробництва ножів на вулиці Миру, колись давно крутив точило по тротуарах. Казали, що тепер його статки сягають кількох мільйонів. Це був сорокап'ятирічний чоловік міцної статури, плечистий, з орденем на грудях та здоровенними руками колишнього робітника. Задля власної втіхи він збирав ножі та ножиці у своїх пожилців і потім власноруч наточував їх. Його вважали чоловіком геть не пихатим, бо він годинами міг сидіти у комірчині консьєржів, сховавшись у темному закапелку, й розбиратися з рахунками. Там він і провадив усі свої справи. Купо застали його за заялженим столом пані Бош саме тієї миті, коли та розповідала йому, що кравчиня з третього поверху під'їзду «А» відмовилась платити комірне ще й лихословила при цьому. Потім, коли угоду було підписано, пан Мареско потиснув бляхареві руку. Він любив робітників. Сам колись пізнав почім ківш лиха. Але хто робить кривно, той ходить певно. Тоді, перерахувавши гроші — двісті п'ятдесят франків за перше півріччя — і поклавши їх до глибокої кишені, він почав розповідати про своє життя й показав орден.

Тим часом Жервеза почувалася трохи ніяково, бачивши ставлення до неї Бошів. Ті вдавали, що не знають її, й запопадливо метушилися довкола власника, зігнувшись удвоє, ловлячи кожне його слово, згідливо киваючи головою. Потім пані Бош вискочила надвір, щоб розігнати зграйку дітлахів, що хлюпалися біля колонки, з крана якої біла вода, заливаючи брук. А повернувшись, сувора й штивна у своїх накрохмалених спідницях, обвівши двір і всі вікна повільним поглядом, ніби намагаючись переконатися у цілковитому порядку в будинку, вона міцно стулила губи, ніби щоб показати, якою владою її тепер наділено, коли під нею опинилося три сотні квартирантів. Бош знову заговорив про кравчиню з третього поверху. Він виступав за те, щоб її

виселити, перераховував неоплачені місяці з поважністю інтенданта, чиє командування може опинитися під загрозою. Пан Мареско схвалив таку його пропозицію, проте волів почекати до середини кварталу. Жорстоко викидати людей на вулицю, особливо коли це ані на шеляг не збагатить власника будинку. І Жервеза, охоплена мимовільним дрожем, сама себе запитувала, чи її так само викинуть надвір того дня, коли якийсь лихо завадить їй вчасно заплатити. У задимленій, заставленій почорнілими меблями кімнатчині було вогко й похмуро, як в льоху. Денне світло ледь проникало крізь вікно, освітлюючи лише кравецький стіл, що стояв біля самісінького підвіконня; на ньому валявся старий сурдут, який треба було підшити. Поліна, донька Бошів, чотирирічне руденьке дівча, сиділа долі й спокійно дивилася, як смажиться шматок телятини, оповита й зачарована насиченим запахом страви, що здіймався зі сковороди.

Пан Мареско знову простягнув руку бляхареві, а той нагадав йому про усну домовленість зробити сякий-такий ремонт у крамничці. Та власник розсердився: він не брав на себе жодних зобов'язань, до того ж ремонтів у крамницях ніхто ніколи не робить. Щоправда, він погодився піти оглянути приміщення разом з Купо та Бошем. Галантерейник, виїхавши, забрав усе своє начиння разом зі стелажми й прилавком. Зовсім гола крамничка світила чорною стелею й потрісканими стінами, з яких звисали клапті старих жовтих шпалер. І там, у лунких порожніх кімнатах, зчинилася запекла суперечка. Пан Мареско кричав, що облаштувати приміщення — це справа підприємців, бо, врешті-решт, орендар може захотіти, щоб усе було в золоті, а він, власник, золота собі дозволити не може. Потім розповів про облаштування своєї власної крамниці на вулиці Миру, на яке він витратив понад двадцять тисяч франків. Жервеза з характерною для жінок затятістю повторювала аргумент, який здавався їй незаперечним: у житлі мають бути поклеєні шпалери, чи не так? І чому він не хоче вважати крамничку за

житлове приміщення? Вона більше нічого не просить, окрім як побілити стелю й замінити шпалери.

Тим часом Бош зберігав непроникний і гордий вигляд. Він крутився туди й сюди, поглядав на стелю, не кажучи ні слова. Даремно Купо підморгував йому: той вдавав, ніби не бажає зловживати своїм величезним впливом на власника. Щоправда, він врешті дозволив собі скривити гримасу — дуже стримано посміхнувся ще й кивнув головою. Тієї хвили розлючений пан Мареско, судомно стиснувши пальці, ніби скуп'яга, коли в нього видирають з рук золото, поступився Жервезі й пообіцяв побілити стелю та обклеїти стіни за умови, що вона оплатить половину вартості шпалер. Потому швидко пішов геть, не бажаючи нічого більше чути.

Тоді, лишившись з Купо і Жервезою, Бош розбалакався й поплескав їх по плечах. Ну що? Діло зроблено! Без нього вони зроду не домоглися б ні нових шпалер, ні білення стелі. Помітили, як господар краєм ока позирав на нього й одразу ж погодився, побачивши його усмішку? Потім, немов звіряючи якусь таємницю, сказав, що, власне кажучи, саме його можна вважати справжнім власником будинку. Він вирішує, кого слід виселити, він здає кімнати тим людям, які йому подобаються, він збирає комірне, яке потім тижнями лежить в його комоді. Увечері, вважаючи, що так буде ввічливо з їхнього боку, Купо на знак подяки надіслали Бошам два літри вина. Вони заслуговували на гостинець.

З наступного понеділка робітники взялися за крамничку. Передусім, надзвичайно важливою справою було придбання шпалер. Жервеза хотіла сірі з блакитними квіточками, щоб стіни посвітліли й повеселішали. Бош запропонував піти з нею, мовивши, що вибиратиме вона сама. Проте він отримав суворий наказ від власника: ціна за рулон не мусить перевищувати п'ятнадцяти су. Цілу годину вони пробули в крамниці. Жервеза постійно поверталася до дуже милого квітчастого візерунку по вісімнадцять су, розчарована іншими шпалерами, що видавались їй жахливими. Нарешті консьєрж поступився: він залагодить справу, скаже,

що знадобилося на один рулон більше. Повертаючись додому, Жервеза купила тістечко для Поліни. Вона не любила бути комусь винною. Хто ставиться до неї люб'язно, завжди має добру віддаку.

Крамничка мала бути готовою за чотири дні, але робота затягнулася на три тижні. Спочатку мова йшла про те, що фасад треба просто вимити. Помальований колись у бордове, він був такий брудний і жалюгідний, що Жервезу легко переконали, що всю крамничку знадвору треба перефарбувати в блакитне з жовтими обломами. Отож ремонт тривав цілу вічність. Купо, який досі не працював, приходив із самого ранку подивитися, як ідуть справи. Бош кидав сурдут чи штани, в яких лагодив петлі для гудзиків, і так само йшов наглянути за робітниками. Вони обоє стояли, заклавши руки за спину, курили, плювали, позирали на малярів, коментуючи кожен їхній мазок, — загалом проводили у крамничці цілий день. Щодо кожного цвяха, який треба було забити, точилися нескінченні дебати й висловлювалися глибокі міркування. Малярі, двоє дебелих веселунів, раз по раз злазили з драбин, так само вмощувалися посеред крамнички, долучалися до розмови, годинами кивали головою, окидаючи вдумливим поглядом розпочату роботу. Стелю було побілено досить швидко. А от фарбування, здавалось, ніколи не закінчиться. Стіни ніяк не хотіли сохнути. Малярі приходили близько дев'ятої години, ставили свої відерця з фарбою у кутку, роззиралися довкола і йшли собі геть — тільки їх і бачили. Вони вирушали снідати або ж дороблювати якусь дрібницю неподалік, на вулиці Мірри. Часом бувало, що Купо вів усю ватагу — Боша, малярів, товаришів, що траплялися дорогою, — випити по чарці. Так щоразу пропадала добра половина дня. Жервезі вже вривався терпець, коли раптом за два дні всю роботу було закінчено: фарбу полаковано, шпалери поклеєно, непотріб вивезено на тачці. Робітники завиграшки все доробили, посвистуючи й виспівуючи на драбинах так, що всьому кварталу аж вуха закладало.

З переїздом не зволікали. Протягом перших днів Жервеза раділа, як дитина, коли переходила вулицю, повертаючись додому. Стишувала ходу, усміхалася до своєї оселі. Здаля, серед чорної вервечки інших фасадів, її заклад здавався їй надзвичайно світлим, веселим і свіжим. На ніжно-блакитній вивісці великими жовтими літерами було виведено «Делікатне прання». У вітрині, прикрашеній зсередини маленькими мусліновими фіранками, обклеєній блакитними шпалерами, щоб підкреслити чистоту білизни, було виставлено чоловічі сорочки, а жіночі чепчики висіли, підв'язані за стрічки на латунному дроті. Свою небесно-блакитну пральню Жервеза вважала дуже гарною. Заходячи досередини, вона знову поринала у голубінь: на шпалерах з квітчастими візерунками у стилі Помпадур було зображено альтанки, по стінах яких вилися кручені паничі; робочий стіл з величезною стільницею, що займав дві третини кімнати, було застелено цупким покривалом, облямовиним кретоном з великими блакитними візерунками, щоб приховати ніжки. Жервеза сідала на табурет, задоволено зітхала від щастя бути власницею цього добра й не зводила очей з новенького начиння. Та перший погляд завжди падав на «машину», чавунну піч, на якій zarazом могли розігріватися десять прасок, поставлених кружка на похилих підставках. Вона раз за разом ставала навколішки й зазірала всередину, все боячись, щоб через ученицю — недоумкувате дівчисько, яка могла кинути забагато коксу, — не тріснув чавун.

Житло в задній частині крамниці було вельми зручним. Купо спали в першій кімнаті, де також готували їсти й сідали до столу. У другому її кінці були двері, що виходили у двір будинку. Ліжко Нана поставили у кімнаті праворуч, великій комірчині, що освітлювалася крізь кругле віконце аж під самою стелею. Щодо Етьєна, то він ділив кімнату ліворуч з величезними горами брудної білизни, що постійно завалювали підлогу. Щоправда, був один недолік, який Купо спочатку не хотіли визнавати: стіни бралися вогкістю,

а після третьої години по обіді в оселі ставало геть темно.

Через нову пральню у кварталі зчинився чималий розрух. Люди балакали, що Купо переоцінили свої можливості й матимуть з нею неабияку мороку. Правду кажучи, вони витратили п'ятсот франків Гуже на облаштування, не лишивши нічого навіть на харчі на найближчі кілька тижнів, як було заплановано спочатку. Зранку, коли Жервеза вперше відчинила віконниці свого закладу, в її гаманці лежало всього шість франків. Та жінка не переймалася тим, з'являлися клієнти, і справи мали піти якнайкраще. Через тиждень, у суботу, вона дві години просиділа, підраховуючи щось на клаптику паперу, а тоді з осяйним обличчям розбудила Купо, щоб сказати йому, що можна заробляти сотні й тисячі, якщо вести справи з розумом.

— Що й казати! — горлала на всю вулицю Гут-д'Ор пані Лорійо. — Мій братик-телепень ще й не такі витівки побачить!.. Шкандибі тільки й бракувало, що отак розгулятися. А воно їй дуже личить, хіба ні?

Лорійо розсварилися з Жервезою до самого скону. Ще коли тривав ремонт, вони ледве не показалися. Щойно побачивши віддалік малярів, вони переходили на другий бік вулиці й піднімалися до себе, міцно зціпивши зуби. Голубенька крамничка цієї нікчемниці — це ніби ляпас усім порядним людям! А вже наступного дня так сталося, що Жервезина працівниця швиргома вихлюпнула з миски крохмаль, саме коли пані Лорійо виходила з дому. Вона зчинила лемент на всю вулицю, звинувачуючи невістку в тому, що та нібито намовляє своїх робітниць ображати її. Отож усі стосунки між ними було порвано, і тепер, коли вони бачили одна одну, обмінювалися хіба що гнівними поглядами.

— Еге, пречудово їй живеться! — повторювала пані Лорійо. — Знаємо, звідки взяли грошики на цю її будку! Заробила в того коваля... Ще одна добропорядна сімейка! Чи не відтяв часом її батечко собі голову ножем, щоб не завдавати клопоту гільйотині? Зрештою, якась мерзота тоді таки сталася!

Вона відкрито звинувачувала Жервезу, що та спить з Гуже. Навіть вигадала, що одного вечора заскочила їх удвох на лавці на кільцевому бульварі. Думка про ці стосунки, про втіху, яку мала б спізнати невістка, ще дужче вганяла її у відчай, як кожную негарну з лиця добродішну жінку. Щодня крик серця поривався до її губів:

— Та що ж у ній є такого, у цій каліці, що її так усі люблять?! Чого мене ніхто не любить?!

Потім почалися нескінченні плітки з сусідками. Пані Лорійо розповідала всю їхню історію. Гай-гай! Та ще в день весілля вона все вгадала наперед! О! У неї гострий нюх, і вже тоді було пізнати, як та справа обернеться. Пізніше — хай Бог простить! — Шкандиба показала такою плохенькою, прикинулася такою святенницею, що вони з чоловіком на знак поваги до Купо погодилися стати хрещеними батьками Нана, хоч і дорого обійшлися їм ті хрестини. Але тепер, бачте-но, якщо Шкандиба конатиме страшною смертю й проситиме склянку води, то вона її не подасть, це вже напевне. Вона не любить ні нахаб, ні крутійок, ні розпусниць. Що ж до Нана, то її завжди радо приймають, коли їй забажається навідати хрещеного й хрещену. Адже крихітка ні в чому не винна і не має відповідати за гріхи матері, правда ж? А на Купо нема чого напосідати. На його місці кожен чоловік всадив би зад своєї жінки в балію з водою і вліпив би кілька ляпасів. Та зрештою, це його особиста справа, його просять лишень подбати про повагу до своєї родини. Господи праведний! Але якби Лорійо дізнався, що вона, пані Лорійо, вчинила переступ! Це миром не закінчилося б, він точно вгородив би ножиці в її живіт.

Однак Боші, суворі судді в сусідських сварках, виступили проти Лорійо. Звісно, Лорійо — люди порядні, спокійні, працюють цілими днями, завжди вчасно платять комірне. Але зараз, відверто кажучи, їх гризе заздрість. Та в них узимку снігу не випросиш. Такі скупердяги! Коли до них хтось заходить, вони швиденько ховають пляшку, щоб не пригостити гостя

склянкою вина. Одне слово, неприємні люди. Якось Жервезі захотілося почастувати Бошів смородинівкою із зельтерською водою. Вони сиділи собі в їхній комірчині, коли повз саме проходила пані Лорійо, дуже штивна, і знарозна плюнула просто перед дверима консьєржів. Від того дня пані Бош, замітаючи щосуботи сходи й коридори, залишала сміття коло дверей Лорійо.

— Хай йому пек! — кричала пані Лорійо. — Шкандиба набиває кендюхи цих ненажер! О! Усі вони з одної гіллі ягоди!.. Але мене хай краще не чіпають! Я скаржитимуся власникові... А ще вчора я бачила, як цей лицемір Бош терся коло спідниць пані Годрон. Лізти до жінки такого поважного віку, в якій з півдес'ятка дітей, га? Справжнісіньке свинство!.. Ще бодай раз побачу таку мерзоту, піду і розповім про все пані Бош, щоб вона нагодувала лящами свого чоловіченька... Хоч посміємося трохи, чорт забирай!

Матінка Купо навідувалася до обох родин і в одній і в другій, знай собі, притакувала. Співчутливо вислуховуючи по черзі дочку та невістку, їй навіть частіше, ніж раніш, вдавалося діждати запрошення лишатися на вечерю. Пані Лера останнім часом перестала ходити до Купо, бо посварилася з Жервезою через зуава, який бритвою відрізав був своїй коханці носа. Пані Лера вступилася за зуава, бозна-чому вважаючи цей вчинок свідченням великого кохання. А понад те вона вкрай розбурхала гнів пані Лорійо, запевняючи її, що Шкандиба привселюдно, не соромлячись, називає її Коров'ячим Хвостом. Хай Бог милує! Атож, тепер і Боші, й сусіди кличуть її Коров'ячим Хвостом.

Спокійна й усміхнена посеред усіх цих пліток, Жервеза з порога своєї пральні люб'язно віталася з друзями, злегка киваючи головою. Вона любила вийти на хвилинку, трохи перепочити, посміятися до вулиці, розпишавшись, як якась крамарка, що має свою місцину на тротуарі. Тепер їй належала вулиця Гут-д'Ор, і сусідні вулиці, і геть увесь квартал. Коли Жервеза отак стояла, в білій кофтині, з голими руками, зі скуйовдже-

ним у завзятій праці білявим волоссям, і, витягуючи голову, кидала погляд ліворуч, праворуч, їй хотілося у миг ока охопити геть усе — перехожих, будинки, бруківку, небо. Ліворуч ішла вглиб тиха, геть не велелюдна вулиця Гут-д'Ор, схожа на якийсь провінційний куточок, де жінки стиха перемовляються біля воріт. Праворуч, за кілька кроків, вулиця Пуасоньє поставала рейвахом екіпажів, нескінченним тупотом натовпу, що стихав і дужчав, перетворюючи це місце на перехрестя людських потоків. Жервеза любила вулицю, торохтіння хур по ямах у роздובбаному грубому бруку, штовханину людей на вузьких тротуарах, обмежених стрімким спадом кам'яного полотна. Три метри стоку уздовж її закладу набували величезного значення, ставали широкою річкою, яку вона хотіла бачити чистісінькою. Чудернацька й жвава річка, води якої поміж чорного болота тутешня фарбарня забарвлювала вибагливими найніжнішими кольорами. А ще Жервезі подобалося розглядати магазини: велику бакалійну крамницю, на вітрині якої було виставлено сушені фрукти, прикриті густою сіткою; крамницю з робочим одягом і головними уборами, де від найменшого вітру погойдувалися роби й сині блузи, підвішені за розтягнені врізнобіч рукави й холоші. На прилавках зеленярки та перекупки, що торгувала потрухами, вдоволено й спокійно муркотіли коти. Пані Вігуру, сусідка, яка продавала вугілля, кланялась у відповідь на Жервезине вітання. То була низенька повнява жінка зі смагливим обличчям, блискучими очима, що любила побайдикувати й посміятися з чоловіками, притулившись спиною до фасаду своєї лавки з намальованими на бордовому тлі полінами, що оздоблювали його складним візерунком на кшталт дерев'яного шале. Сусіди з другого боку — пані Кюдорж з донькою, в яких була крамниця з парасольками, — ніколи не показувалися на вулиці. Їхня вітрина потьмяніла, а двері, прикрашені двома маленькими цинковими парасольками, покритими густим шаром яскраво-червоної фарби, були зачинені. Перш ніж повернутися до пральні й знову стати до

роботи, Жервеза завжди кидала погляд навпроти, на високу білу стіну без вікон, з величезною проймою воріт, крізь яку було видно палахкотіння горна посеред двору, де із задертими догори голоблями стояло багато візків і бідок. Слово «Кузня», написане на стіні великими літерами, було обрамлене різноманітними кінськими підковами. Цілими днями молоти дзенькали об ковадла, а спалахи іскор осявали блідаву темінь подвір'я. Внизу цієї стіни, між лавкою із залізаччям і продавчиною смаженої картоплі, у глибині пройми, завбільшки як шафа, була майстерня годинникаря, охайного на вигляд чоловіка в сурдугі, що постійно копирсався у дзигарях манюсінськими інструментами, сидячи за робочим столом, на якому під склом лежали різноманітні делікатні деталі. А позаду нього кілька десятків настінних годинників із зозулями цокотіли всі одразу посеред нужденної похмурої вулиці, вторуючи розміреному стукоту молотів у кузні.

У кварталі Жервезу вважали милою жінкою. Звісно, на неї набалакували, але ніхто не міг заперечити, що вона має гарні великі очі, маленький ротик і білі-білі зуби. Зрештою, вона була вродливою білявкою і могла б мати славу однієї з найкрасивіших жінок, якби не та біда з ногою. Їй виповнилося двадцять вісім років, вона поглядшала. Витончені риси її обличчя розплилися, жести стали повільними й безтурботними. Сівши на край стільця й чекаючи, поки нагріється праска, вона часом замріявалася, а на її обличчі з виразом цілковитого задоволення життям блукала непевна усмішка. Жервеза стала ласункою, геть усі про це казали, але таке важко було назвати вадою, радше навпаки. Треба бути дурнем, щоб їсти картопляне лушпиння, коли добре заробляєш і маєш гроші на ласощі, хіба ні? Тим паче, що вона й надалі тяжко працювала, не згортаючи рук, прагнучи догодити клієнтам, інколи трудилася ночами, зачинивши віконниці, коли робота була спішна. У кварталі говорили, що їй збіса щастить, усе їй вдається. Вона прала майже всім мешканцям будинку: панові Мадіньє, панні Реманжу, Бошам. Навіть пере-

хопила у своєї колишньої господині, пані Фоконьє, декількох паризьких дам, що мешкали на вулиці Фобур-Пуасоньєр. І вже наприкінці першого місяця вона мусила найняти двох робітниць, пані Пютуа і довготелесу Клеманс, дівчину, що колись жила на сьомому поверсі. Тепер у неї було три наймички разом з ученицею, малою зизокою Огюстіною, що була страшна, як зад жебрака. Інші жінки від такого несподіваного щастя втратили б розум. Після цілого тижня важкої праці їй можна було пробачити неквапливість по понеділках. До того ж їй це було просто необхідно. Якби вона не влаштувала собі такого перепочинку зі смачним перекусом, щоб аж слина текла, у неї забракло б сил далі працювати, а сорочки самі собою не попрашуються.

Ніколи раніше Жервеза не виявляла стільки люб'язності. Була сумирною, як ягня, доброю, як мед. Окрім пані Лорійо, яку задля помсти називала Коров'ячим Хвостом, вона ні на кого не тримала зла і всім усе пробачала. Даючи трохи волі любові до ласощів, після смачного обіду й чашки кави її змагав обов'язок всепрощення. Жервеза часто казала: «Ми маємо пробачати одне одному, якщо не хочемо жити, як дикуни». Коли люди говорили про її доброту, вона лише сміялася й казала, що нічим не заслужила, щоб її вважали доброю. Та й чого б то їй бути злою? Хіба не збулися всі її мрії, хіба було ще щось у житті, чого вона могла прагнути? Жервеза пригадувала свої мрії давніх часів, коли опинилася на вулиці: працювати, заробляти на хліб, мати власний закуток, викохувати дітей, не бути битою, померти у своєму ліжку. Тепер вона мала все, навіть набагато більше. Що ж до того, щоб померти у своєму ліжку, жартома додавала прачка, вона на це теж розраховувала, але, звісно, щонайпізніше.

Та найласкавіше Жервеза ставилася до Купо. Жодного кривого слова, жодної скарги за чоловіковою спиною. Бляхар зрештою знову став до роботи; а оскільки його будівництво було аж на другому кінці Парижа, вона щоранку давала йому сорок су на обід,

чарку й тютюн. Але два дні з шести Купо пропивав ті сорок су, зустрівшись дорогою з якимось товаришем, і приходив додому обідати, вигадуючи нісенітні байки. Одного разу, навіть далеко не відійшовши, він своїм коштом влаштував собі, Халяві та ще трьом товаришам вишуканий бенкет з равликами, печенею і марковим вином у «Капуцині», що біля застави Шапель. А оскільки його сорока су не вистачало, Купо послав офіціанта з рахунком до жінки, попросивши передати, що її чоловіка закладено. Та сміялася, стенаючи плечима. Що тут такого, коли її чоловік захотів трохи розважитися? Якщо хочеш, щоб у хаті панував мир, чоловіка треба тримати на довгому припоні. А коли слово по слову — так і до бійки недовго. Господи милосердний! Треба ж розуміти, що Купо й досі страждав через свою ногу, окрім того, товариші його збивали на манівці. Йому доводилося частувати їх випивкою, щоб його не вважали за скупердягу. Зрештою, це не тягло за собою жодних наслідків. Повертаючись додому напідпитку, він вкладався спати і через дві години був як новенький.

Тим часом настала дуже спекотна червнева пора. Одного суботнього пообіддя, коли було багато термінової роботи, Жервеза сама засипала кокс у піч, на якій нагрівалося десять прасок, — у димарі аж стугоніло. Тієї години сонячні промені падали майже прямовисно, тротуар грав пекучим відсвітом, переливи якого блищиками кружляли по стелі пральні, і це світло, що стало блакитним, відбиваючись від шпалер на полицях і вітрині, розливалось понад робочим столом сліпучим саявом, схожим на сонячний пил, просіяний крізь тонку тканину. Спека в приміщенні стала нестерпною. Двері на вулицю були відчиненими, але не відчувалося навіть найлегшого подмуху вітерцю. Речі, що сушилися вгорі на латунних дротах, за менш ніж три чверті години ставали сухими, як скіпка. На якусь мить у пральні, де було задушливо, як у пеклі, запала глибока тиша, серед якої тільки глухо грюкали праски по стільниці столу, накритій цупким покривалом.

— Ох і пече! — мовила Жервеза. — Ми сьогодні тут розплавимося! Хоч бери та сорочку скидай!

Присівши навпочіпки перед мискою, вона саме крохмалила в ній білизну. У білій спідниці, закасавши рукава сорочки, що сповзла з плечей, прачка працювала з оголеними руками, оголеною шиєю, геть розпашіла, така впріла, що тоненькі біляві пасма скуйовдженого волосся прилипили до її тіла. Вона обережно вмочувала у білувато-молочну воду чепчики, манишки чоловічих сорочок, нижні спідниці, шлярки жіночих панталон. Потім занурювала руку у відро, оббризкувала ненакрохмалені частини білизни, скручувала підготовлені таким чином речі й складала їх до квадратного кошика.

— Оцей кошик буде вам, пані Пютуа, — знову заговорила Жервеза. — Не гайте часу, гаразд? Зараз усе сохне водномить, тож якщо за годину не впораєтеся, доведеться починати все спочатку.

Пані Пютуа, худенька, низенька сорокап'ятирічна жіночка у застебнутій на всі гудзики старій коричневій кофтині, водила гарячою праскою й ніскілечки не пітніла. Вона навіть не зняла свого чорного чепчика, оздобленого зеленими вигорілими стрічками. Перед зависоким для неї робочим столом вона стояла випроставшись, високо задерши лікті й тягаючи праску різкими рухами маріонетки. Раптом вона закричала:

— О, ні! Панно Клеманс, ви що, скидаєте блузку? Знаєте, я не терплю непристойностей. Навіщо ж виставляти напоказ усе своє добро? Он уже троє чоловіків спинилося навпроти.

Довготелеса Клеманс крізь зуби обізвала її старою дурепою. Вона задихалася і хотіла бодай трохи охолонути: не у всіх же така висушена шкіра. До того ж, хіба щось було видно? Вона підняла руки, сорочка туго напнулася на гарних пишних жіночих грудях, а короткі рукава аж затріщали у плечах. Клеманс уже так давно пустилася берега, що до тридцяти років, певно, зажене себе на той світ. На ранок після бучних гулянок вона ледь трималася на ногах, засинала над робо-

тою, а голова й живіт були наче набиті шматтям. Та все-таки її не проганяли, бо жодна інша робітниця не могла похизуватися вмінням так спритно випрасувати чоловічу сорочку, як вона. До чоловічих сорочок у неї був хист.

— І що? Зрештою, це моя справа! — заявила Клеманс, поплескавши себе по грудях. — Ну й нехай собі витріщаються. Вони ж не кусаються, і мені це не муляє.

— Клеманс, одягніть блузку, — попросила Жервеза. — Пані Пютуа має рацію, так не годиться... Люди подумують, що в мене не пральня, а казна-що.

Довготелеса Клеманс одягнулася й почала бурчати. Навіщо церемонії розводити? Наче ті перехожі ніколи цицьок не бачили! І вона зігнала свою злість на учениці, зизоокій Огюстіні, яка поруч з нею прасувала прості речі — панчохи і носові хустинки. Клеманс штурхнула її ліктем. Дівчисько було для всіх таким собі цапом-відбувайлом. Негарна на вроду, потайлива, зла, підступна, Огюстіна, щоб помститися Клеманс, непомітно плюнула їй ззаду на спідницю.

Жервеза тим часом взялася до чепчика пані Бош, над яким їй хотілось постаратися. Щоб він став, як новий, вона заварила крохмаль. Маленькою заокругленою з обох кінців праскою, що звалася «поляком», Жервеза обережно розгладжувала очіпок зі споду, коли до кімнати ввійшла кістлява жінка з червоними плямами на обличчі у наскрізь промоклих спідницях. То була прачка, яка мала трьох наймичок у пральні на вулиці Гут-д'Ор.

— Ви з'явилися надто рано, пані Біжар! — вигукнула Жервеза. — Я казала вам прийти ввечері... Зараз мені ніколи, я не можу відволіктися.

Але прачка, боячись, що не встигне замочити білизну того ж дня, здійняла галас, і Жервеза погодилася віддати їй брудні речі вже зараз. Вони пішли у кімнатку ліворуч, де стояло Етьєнове ліжко, і повернулися звідти з величезними клумаками, які скинули на долівку в кінці пральні. На те, щоб перебирати білизну, зна-

добилося добрих пів години. Жервеза розкладала навколо себе купки — окремо чоловічі сорочки, окремо жіночі, носові хустинки, шкарпетки, рушники. Коли їй траплялася якась річ нового клієнта, вона помічала її хрестиком, вишитим червоною ниткою, щоб потім легше було розпізнати. У гарячому повітрі від усієї цієї розворушеної брудної білизни поширювався затхлий сморід.

— Як же вона тхне! — затиснувши носа, мовила Клеманс.

— Звісно! Якби вона була чистою, нам би її не віддавали, — спокійно відповіла Жервеза. — Таким і має бути запах брудних речей, авжеж!.. Ми нарахували чотирнадцять жіночих сорочок, правильно, пані Біжар?.. П'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять...

Вона продовжувала рахувати вголос. Їй, звиклій до такої роботи, було зовсім не гидко. Оголеними рожевими руками вона бабралася в пожовклих від бруду сорочках, зашкарублених від жирного посуду рушниках, протертих і просмерділих від поту шкарпетках. Помалу цей сильний запах, що бив просто у схилене над клунком обличчя, почав викликати у неї якусь млявість. Жервеза сіла на край табуретки, зігнулася вдвоє, простягала руки праворуч і ліворуч, повільними рухами розкладаючи білизну, і з млосним поглядом непевно усміхалася, ніби сп'яніла від цієї людської смердоти. Можливо, лінощі вперше оволоділи нею саме тут, породжені задушливим смородом старого ганчір'я, що отруювало повітря навколо неї.

Тієї миті, коли вона струшувала дитячу пелюшку, яку годі було розпізнати — настільки та була закаляна, — увійшов Купо.

— Кат би його взяв! — пробурмотів він. — Яке пекуче сонце!.. Ох і смалить голову!

Бляхар зіперся на стіл, щоб не впасти. Це вперше він повернувся такий наліганий. Раніш приходив просто напідпитку, але не більше того. Цього разу в нього під оком був синець — замість по-дружньому поплескати по плечу хтось у штовханині зацідив йому у мар-

мизу. Його кучерявим волоссям, у якому вже почала пробиватися сивина, неначе замітали по брудних кутках у якогось винаря, позаяк із пасма на потилиці звисала павутина. Він лишався таким самим веселуном, хоч трохи осунувся й постарів, а нижня щелепа випнулася ще дужче. Та, як сам казав, він усе ще був добрим хлопцем, а шкіра в нього й досі залишалася такою ніжною, що позаздрить і панночка.

— Зараз я тобі все поясню, — далі говорив він, звертаючись до Жервези. — Тут справа у Селеровій Нозі, ти ж його добре знаєш, це той, у якого дерев'яна лапа... Отже, він захотів нас пригостити, бо скоро вирушає до рідного краю... Ох! Нам би нічого не сталося, якби не це трикляте сонце... Надворі всім стало зле. Правда! Але ми не одні такі. Там уся вулиця хитається.

Довготелесу Клеманс розвеселило, що вся вулиця видалась йому п'яною, і тоді на нього самого напав такий сміх, що він ледь не задихався. Купо вигукував:

— Гай-гай! Бісові мочиморди! Які вони кумедні!.. Але то не їхня вина, це все сонце...

Уся пральня зареготала, навіть пані Пютуа, яка не любила п'яниць. Зизоока Огюстіна закудкудакала, роззявивши, мов курка, рота. Тим часом Жервеза висловила підозру, що Купо йшов додому не навпростець, а завітав на годинку до Лорійо, які його постійно під'юджували до різних капостей. Коли він запрягнувся, що навіть ноги його там не було, вона й собі поблажливо засміялася, навіть не дорікнувши йому за те, що він прогуляв ще один робочий день.

— Хай Бог милує, які ж нісенітниці він верзе! — буркотіла жінка. — Як можна плести такі дурниці!

І далі материнським тоном:

— Іди лягай спати, добре? Бачиш, ми працюємо, а ти нам заважаєш... Це вже тридцять дві носові хустинки, пані Біжар. Ось іще дві, тридцять чотири...

Але Купо не хотілося спати. Він стовбичив у пральні, хитаючись із боку на бік, як маятник годинника, і далі настирливо й дратівливо зубоскалив. Жервеза, бажаючи спекатися пані Біжар, покликкала Клеманс і

сказала їй рахувати білизну, поки сама все записувати-
ме. Але до кожної речі ця довготелеса пройда припасо-
увала гостре слівце, казала якусь мерзоту. Вона вистав-
ляла навіч злидні клієнтів, їхні пригоди в ліжку. Для
кожної дірки і кожної плями, що потрапляли на очі, їй
не бракувало характерних для прачок дотепів. Огюстіна,
ця мала розпусна дівка, вдавала, що нічого не розуміє, а
насправді розвішувала свої вуха. Пані Пютуа міцно
стискала губи, вважаючи непристойним говорити про
такі речі перед Купо: чоловік не мусить бачити брудної
білизни, порядні люди так ніколи не роблять. Що ж до
Жервези, то вона цілком зосередилася на роботі й, зда-
валося, нічого не чула. Складаючи список, вона уваж-
ним поглядом стежила за сортуванням білизни, намага-
ючись вгадати клієнта. Ніколи ще не помилялася, впізн-
нала власника кожної речі по кольору, по запаху. Он
ті серветки належали Гуже: вони впадали у вічі, бо ними
користувалися не для того, щоб витирати чорні сково-
роди. Ось наволочка, яка, напевне, потрапила сюди від
Бошів, бо вся їхня білизна вимащена помадою пані Бош.
Не треба було придивлятися до фланелевих куфайок,
аби дізнатися, що вони пана Мадіньє. У нього була така
масна шкіра, що вовняні ворсинки аж злипалися. Знала
Жервеза й інші таємниці та особливості туалету кожно-
го свого замовника: яке спідне в сусідок, що ходять
вулицями в шовкових спідницях; хто скільки панчіх,
носовичків, сорочок міняє за тиждень; в яких саме міс-
цях у людей рвуться деякі речі. Їй було що розповісти з
цього приводу. Так, сорочки панни Реманжу давали під-
стави для нескінченних коментарів: зношувалися вони
вгорі, тож у старої діви, певно, випинаються плечові
кістки; і ніколи вони не були брудними, хоч носила вона
їх по два тижні, що є доказом того, що в такому віці
людина стає висхлою, мов той дрючок, з якого майже
неможливо вичавити бодай краплю чого-небудь. Таким
чином, щоразу перебираючи білизну, у пральні роздяга-
ли весь квартал Гут-д'Ор.

— А ось і смакота! — вигукнула Клеманс, розгорта-
ючи новий клунок.

Жервеза, охоплена раптовим почуттям відрази, відсахнулася.

— Клунок пані Годрон, — мовила вона. — Я більше не хочу прати її речей, потрібно вигадати якусь причину... Ні, я не перебірливіша за інших і за своє життя торкалася досить огидних речей, але це вже занадто, понад мої сили. Мені від нього всі нутроці виверне... Що ж ця жінка робить, доводячи білизну до такого стану?!

Жервеза попросила Клеманс поквапитися. Але та продовжувала обговорювати кожну річ, пхала пальці в усі дірки, роблячи відверті натяки щодо білизни, якою вимахувала, мов стягом, що уславлював гідь. Тим часом навколо Жервези виростили справжні кучугури. Сидячи скраю табуретки, вона поступово щезала серед сорочок і спідниць. Перед нею купчилися простирадла, панталони, скатертини — справжня гора брудного шмаття, в якій вона й далі порпалася з оголеними руками, оголеною шиєю, з прилиплими до скронь пасмами білявого волосся, ще більш розпашіла й розімліла. Жервеза знову спокійно всміхалася, забувши про білизну пані Годрон, не відчуваючи більше її смороду, перебираючи рукою, як уважна й дбайлива господиня, навалені купи, щоб перевірити, чи все правильно. Зизоока Огюстіна, яка полюбляла підкидати кокс у піч цілими совками, щойно засипала його стільки, що чавунні пластинки розжарилися до червоного. Скісне проміння сонця било у вітрину, уся пральня ніби пала. Тоді в Купо, який від страшної спеки сп'янів ще дужче, стався раптовий напад ніжності. Розкривши обійми, до краю зворушений, він підійшов до Жервези.

— Добра ти в мене жінка, — затинався Купо. — Дай-но я тебе поцілую.

Він рушив до неї, але зашпортався у спідницях і мало не впав.

— От же реп'ях! — не зозла мовила Жервеза. — Постій спокійно, ми вже закінчуємо.

Ні, він хоче її поцілувати просто зараз, він має це зробити, бо дуже її любить. Отак белькочучи, Купо, що вже був вибрався з купи спідниць, гепнувся на купу

сорочок. Не втримавшись на ногах, він упав ницьма, зарившись носом у білизну. Жервеза, якій починав уриватися терпець, штовхнула його й крикнула, що він усе тут переплутає. Але Клеманс і навіть пані Пютуа стали на його захист. Врешті-решт, він був люб'язним і хотів її поцілувати. Нічого б не сталось, якби вона дозволила йому це зробити.

— Вам дуже пощастило, пані Купо! — мовила пані Біжар, чоловік якої, слюсар-п'яниця, повертаючись додому, щовечора лупцював її до смерті. — Якби мій поведився так само, коли приходять під джмелем, то була б справжня радість.

Жервеза, заспокоївшись, уже жалкувала, що так була скипіла. Вона допомогла Купо звестися на ноги, а потім усміхнулася й підставила йому щоку. Та бляхар, нікого не соромлячись, схопив її за груди.

— Правду кажучи, — бурмотів він, — твоя білизна страшенно тхне! Але, бач, я однаково тебе люблю.

— Облиш мене, припини лоскотати, — кричала вона, сміючись іще голосніше. — Який же ти телепень! Як можна бути таким дурнуватим!

Купо міцно обійняв її і навіть не думав відпускати. Вона здалась на його ласку, відчувши легке запаморочення від важкого запаху білизни, і навіть винний чоловіків віддих не був їй огидним. А міцний поцілунок, у якому злилися їхні вуста в осередді цього бруду, став ніби першим гріхом, початком повільного занепаду всього їхнього життя.

Тим часом пані Біжар зав'язувала клунки з білизною і розповідала про свою донечку, яку звали Елалі. Дитині виповнилося всього два рочки, але вона була такою розумницею, просто як доросла жінка. Її можна було спокійно залишати саму: вона ніколи не плаче й не грається сірниками. Нарешті пані Біжар винесла один по одному клумаки з білизною, зігнувшись навпіл під їхньою вагою. Її обличчя пішло фіолетовими плямами.

— Нема вже сили терпіти, ми тут засмажимося, — сказала Жервеза, витираючи піт з обличчя, перш ніж знову взятися до чепчика пані Бош.

Помітивши, що піч розжарилася до червоного, усі заговорили, що Огюстїні треба дати добрячого прочухана. Праски теж уже стали червоними. Що за бісова дівка! Щойно обернешся до неї спиною — одразу ж учинить якусь капость. Тепер треба чекати чверть години, перш ніж можна буде взяти до рук праски. Жервеза присипала вогонь двома невеликими совками попелу. Окрім того, вона надумала почепити на латунний дрїт під стелею кілька простирадл, що замість завісок затуляли б від них сонце. У пральні стало набагато ліпше. Щоправда, спека нікуди не зникла, однак можна було уявити себе у спальні за запиналом, крізь яке струменіло біле світло, або в якійсь схованці, далеко від усього світу, хоча крізь простирадла з вулиці ї долинали квапливі кроки людей по тротуару. Також тепер можна було почуватися вільніше. Клеманс скинула блузку. Купо ніяк не хотів іти спати, тож йому дозволили залишитися, але він мусив пообіцяти, що спокійно сидїтиме в кутку, бо зараз не та година, щоб байдики бити.

— Що та паразитка знову зробила з моїм «поляком»? — буркотїла Жервеза, маючи на увазі Огюстїну.

Завжди, коли шукали маленьку праску, знаходили її в геть неочікуваних місцях, куди кляте дівчисько, були переконані прачки, ховало її з капості. Жервеза нарешті докінчила прасувати підкладку чепчика пані Бош. Потім узялася до мережива, розтягувала його рукою, розпрямляла, злегка притискаючи праскою. Цей чепчик був пишно оздоблений шлярками, прошвами, рюшами і вишивкою. Жервеза мовчки старанно працювала, розгладжуючи шлярки і прошви на «півнику» — залізному яйці, насадженому на стрижень з дерев'яною підставкою.

Запанувала глибока тиша. Протягом якогось часу було чути лише приглушене покривалом постукування прасок. По обидва боки великого квадратного столу господиня, дві наймички й учениця стояли, зігнувшись, і, поглинуті роботою, безперестанку водили туди-сюди руками. У кожної під правою рукою була підставка,

пласка випалена цеглина, на яку ставили праски. Посеред столу стояла глибока тарілка з чистою водою, у якій скраю лежали ганчірка і маленька щіточка. У банці з-під заспиртованих вишень пахтів букет розкішних лілій. Білосніжні квіти перетворювали цей закуток на королівський сад. Пані Пютуа почала давати раду білизні з кошика, який приготувала для неї Жервеза. Там були серветки, панталони, блузи, манжети. Огюстіна вовтузилася з панчохами й хустинками і, задерши голову, зацікавлено спостерігаючи за великою мухою, що літала попід стелею. А довготелеса Клеманс, якщо рахувати від ранку, вже впоралася з тридцятьма чотирма чоловічими сорочками.

— Тільки вино, ніякого спотикачу! — несподівано промовив бляхар, відчувши необхідність виголосити свій рішенець. — Спотикач дуже п'янить, його мені не треба!

Клеманс шкіряною ручкою з жерстяною обшивкою узяла з печі праску і піднесла її до своєї щоки, щоб переконатися, що та достатньо гаряча. Почовгала нею по підстилці, обтерла ганчіркою, що висіла в неї на поясі, і взялася до тридцять п'ятої сорочки, почавши прасування з кокетки та рукавів.

— Чи ти ба! — мовила вона за якусь хвилину. — Пане Купо, маленька чарчина запридуху нікому не зашкодить. От мене вона нівроку звеселяє... До того ж, що швидше наберешся, то веселіше буде. Ох! Я не морочу собі цим голову, бо знаю, що недовго мені ряс топтати.

— Як же ви надокучили своїми балачками про смерть! — перебила її пані Пютуа, яка не любила говорити про сумне.

Купо підвівся і, вважаючи, що його звинувачують у тому, нібито він пив горілку, почав сердитися. Він присягався своєю головою, головою дружини і своєї дитини, що не спожив ані краплі оковитої. Тоді підійшов до Клеманс і дихнув їй в обличчя, щоб вона пересвідчилася в цьому. Потім, впершись носом у її голі плечі, він почав хихотіти. Йому закортіло побачити більше.

Клеманс, склавши спинку сорочки вдвоє і пройшовшись праскою з обох боків, саме працювала над манжетами й коміром. Через Купо, який і далі підбивався до неї, вона зробила зайву складку й мусила взяти щіточку, що лежала скраю глибокої тарілки, щоб нею накрохмалити те місце.

— Пані! — гукнула вона. — Та скажіть йому, щоб він не отирався біля мене!

— Дай їй спокій, ти геть стратив розум, — спокійно сказала Жервеза. — У нас обмаль часу, чуєш ти чи ні?!

У них обмаль часу, ти ба! І що з того? У чім його вина? Нічого поганого він не робив. Нічого не чіпав, просто дивився. Хіба не можна дивитися на прекрасні речі, які сотворив Господь Бог? Хай там як, а в цієї безсоромної Клеманс неабиякі цицьки! Вона могла б показувати їх і давати мацати за два су — за грішми ніхто не жалкував би. Робітниця більше не відбивалася, лише сміялася з цих грубих компліментів чоловіка, що загуляв. Вона навіть сама почала відбуватися жартами. Купо кепкував з неї через чоловічі сорочки. Отже, вона завжди працювала з чоловічими сорочками. Що й казати, та вона просто вжилася в них. Господи праведний! Вона добре їх знала, їй було відомо, як усе робиться. Через її руки пройшли сотні й сотні! У їхньому кварталі всі біляві й чорняві чоловіки носили на собі плоди її праці. Вона не припиняла прасувати, хоч її плечі й здригалися від сміху. Просунувши праску крізь отвір манишки, Клеманс заклала п'ять довгих складок на спині, потім відгорнула вилогу спереду і пригладила її, так само розмашисто гуляючи праскою.

— Справжня тобі короґва! — мовила вона і засміялася ще гучніше.

Зизоока Огюстіна розреготалася й собі, таким кумедним видалося їй це слово. Її насварили. Та шмаркачка сміється зі слів, яких навіть не розуміє! Клеманс передала їй свою праску. Учениця бралася до роботи з рушниками і панчохами, коли праски ставали недостатньо гарячими для накрохмалених речей. Та вхопила вона її так незграбно, що обпеклася — на зап'ястку,

ніби браслет, проступила довга червона смуга. Вона зарюмсала, звинувачуючи Клеманс, що та обпекла її навмисне. Робітниця, яка саме пішла по гарячу праску, щоб розгладити перед сорочки, одразу ж її втихомирила, пригрозивши, що випрасує їй одне й друге вухо, якщо та не припинить скиглити. Тим часом Клеманс підклала під манишку шматок фланелі й повільно совала праскою, щоб крохмаль встиг виділитися й засохнути. Перед сорочки став грубим і блискучим, мов цупкий папір.

— Клята шельма! — бурмотів Купо, який з упертістю п'яниці тупцяв позаду неї.

Він витягував шию, сміявся, скрегочучи, як погано змащене колесо. Клеманс, працюючи, міцно впиралася в робочий стіл, вивернувши зап'ястя, задерши й розсунувши лікті, зігнувши шию, і все її тіло була напружене, плечі піднімалися, граючи м'язами, що перекочувалися під м'якою шкірою, вологі від поту груди роздimalася в рожевому затінку розхристаної сорочки. Аж тут Купо просунув руки, щоб помацати їх.

— Пані! Пані! — закричала Клеманс. — Та скажіть йому, хай заспокоїться врешті-решт!.. Якщо він не відчепиться, то піду геть. Я не збираюся терпіти приниження.

Жервеза допіру натягнула чепчик пані Бош на грибоподібну підставку, обтягнуту тканиною, і тепер ретельно гофрувала мереживо маленькою праскою.

— Їй-богу, Купо, ти геть збожеволів, — роздратовано сказала вона, ніби сварила дитину, що комизиться, бо хоче їсти варення без хліба. — Іди ляж поспи.

— Так, ідіть поспіть, пане Купо, так буде ліпше, — промовила пані Пютуа.

— Отакої! — затинався він, не припиняючи гиготіти. — Які ж ви все-таки манірні!.. Що, не можна вже й повеселитися? Я знаю, як слід поводитися з жінками, ще ні разу нічого їм не зламав. Чоловік може вщипнути, але далі він не піде, правда ж? Та й то лише, щоб скласти шану жіночому племені... До того ж на те й виставляють товар, щоб покупець вибирав, хіба не

так? Чому ця висока білявка виставила тут напоказ усе, що має? Ні, так не годиться...

І, обернувшись до Клеманс:

— Знаєш, моя кізонько, даремно ти так приндишся... Якщо це через те, що тут є люди...

Але йому не вдалося закінчити фрази. Жервеза без видимих зусиль обхопила його однією рукою, а другою затулила йому рота. Поки вона підштовхувала його вглиб пральні, до їхньої кімнати, Купо задля жарту вдавано пручався. Вивільнивши рот, він вигукнув, що залюбки піде спати, але та висока білявка має прийти погріти йому ніжки. Потім було чути, як Жервеза стягує з нього черевики. Роздягаючи його, вона по-материнському злегка поплескувала його. А коли знімала з нього штани, він раптом несамовито розреготався, розвалившись долічерева посеред ліжка, хвицав ногами і белькотів, що вона його лоскоче. Насилу Жервеза дбайливо закутала його, як дитину. Йому принаймні зручно? Та замість того, щоб відповісти, він гукнув до Клеманс:

— Іди, моя кізонько, я тут, чекаю на тебе.

Коли Жервеза повернулася до пральні, зизоока Огюстіна саме діставала прочуханки від Клеманс. Приводом для цього стала брудна праска, яку взяла з печі пані Пютуа, і, не маючи про те й гадки, споганила блузку. Власне кажучи, винна була Клеманс, яка забула почистити свою праску, але вона не хотіла в цьому зізнаватися і звинувачувала Огюстіну, присягаючись святими небесами, що то була не її праска, незважаючи на шар припаленого крохмалю, який лишився на spodі. Дівчисько, обурене такою несправедливістю, не криючись, плюнуло їй прямо на сукню і отримало у відповідь добрячого ляпаса. Зизоока попихачка знову зайшлася сльозами й узялася чистити праску: спочатку зішкребла з неї бруд, потім пройшлася по ній недогарком свічки і насамкінець витерла. Але щоразу, коли їй треба було минати Клеманс, вона плювала їй ззаду на спідницю й нищечком хихотіла, дивлячись, як слина розтікається по тканині.

Жервеза продовжила гофрувати мереживо на чепчику. І в цій тиші, що раптово запала, з глибини приміщення долинав хриплий голос Купо. Він був усе ще в доброму гуморі, весь час сміявся, белькочучи сам до себе:

— Ох і дурна моя жінка!.. Дурна, що вклала мене спати!.. Ба! Це ж яка дурість лягати пополудні, коли спати зовсім не хочеться!

А тоді раптом захропів. Жервеза полегшено зітхнула, втішена, що він нарешті заспокоївся й тепер відпочиватиме на двох добрих матрацах, поки з нього не вивітриться весь хміль. І серед мовчанки, не припиняючи вправно орудувати маленькою гофрувальною праскою, вона заговорила спокійним рівним голосом.

— І що ж тут вдієш? Він же не при своїм розумі, на нього не можна гніватися. Якби я почала сваритися з ним, нічого путнього з цього б не вийшло. Краще при-такувати йому і постаратися вкласти спати. Принаймні, так він швидше вгмониться і дасть мені спокій... Та Купо і не злий, любить мене. Ви ж бачили допіру, що він ладен був плазувати навколішки, аби лиш поцілувати. Мені ще пощастило, бо є чимало таких, які, випивши, навідуються до інших жінок... Він же завжди повертається додому. Звісно, любить пожирувати з робітницями, але до більшого ніколи не доходить. Послухайте, Клеманс, не варто ображатися. Та ви самі гаразд знаєте, що таке п'яний чоловік: він рідних батька й матір уб'є, а потім навіть не згадає про це... Ох! Я прощаю йому від чистого серця. Всі чоловіки на один копил зроблені.

Ці слова Жервеза промовляла в'яло, безпристрасно, бо вже звикла до бучних веселощів Купо. Хоч вона й намагалася оправдати своє поблажливе ставлення до нього перед іншими, але не бачила нічого поганого в тому, що він при ній щипає дівчат. Коли вона замовкла, знову запала тиша, яку ніщо не порушувало. Пані Пютуа, беручи нову річ, щоразу висовувала з-під кретонової облямівки, якою було оздоблено покриття столу, кошик, а потім заштовхувала його назад.

Випрасувавши одежину, вона витягувала короткі руки й клала її на полицю. Клеманс закінчувала прасувати тридцять п'яту чоловічу сорочку. Роботи було силасиленна: щоб упоратися з нею до одинадцятої години, треба було поквапитися. Уся пральня, забувши про розваги, так прикипіла до прасок, що аж дим ішов. Голі руки снували туди-сюди, рожевими плямами відтінюючи білизну тканини. У піч знову засипали кокс, і коли сонце, пробиваючись поміж простирадл, яскраво освітлювало її, було видно, як у його променях над нею піднімаються тремтливі струмені розпеченого повітря. Під стелею висіли спідниці й скатертини, а задуха стала такою нестерпною, що зизоока Огюстіна, в якій пересохло в роті, облизувала губи кінчиком висунутого язика. Пахло розжареним чавуном, прокислим крохмальним розчином, пригаром на прасках, затхлістю лазні, а ще вловлювався терпкий запах спітнілих тіл та злиплого волосся чотирьох напівоголених робітниць. Букет розкішних лілій у банці з позеленілою водою почав в'янути, видихаючи чистий і дуже сильний аромат. І час від часу серед стукоту прасок та шкрябання кочерги об піч розкочувалося розмірене, як цокання величезного годинника, хропіння Купо, що немов задавало ритм напруженій роботі пральні.

На ранок після гулянки бляхаря завжди катувало похмілля, та таке страшне, що цілий день у нього несамовито боліла голова, нечесане волосся стояло сторч, з рота тхнуло, а обличчя було розпухле й перекошене. Спав він тоді допізна, вилазив з постелі хіба що о восьмій годині, волочився по пральні, раз за разом спльовуючи й не наважуючись вирушити на будову. Ще один день було змарновано. Уранці він скаржився на те, що ноги у нього мов ватяні, обзивав себе несусвітнім дурнем, що дав себе втягнути у п'ятику, яка, звісно, до добра не доводить. Самохіть він би зроду на таке не пристав. Але що вдієш, коли хоч куди підеш, натрапиш на купу лобуряк, які проходу тобі не дадуть. Отак і жлуктиш з ними, силуєш себе, тиняєшся казна-де, врешті на пси пускаєшся, і по всьому! Та цур йому і пек!

Більше з ним такого не трапиться. Він не збирається в розквіті сил протягнути ноги у якійсь винарні! Але після обіду йому відлягало, і він раз по раз погмукував, щоб переконатися, що його гулкий бас нікуди не дівся. Починав доводити, що не було вчора ніякої пиятики. Прийшов хіба трохи під хмелем. Куди їм усім до нього! Він міцно стояв на ногах, міг випити все, що йому заманеться, не кліпнувши й оком. А потім, від полудня до вечора, Купо тинявся без діла, а коли дуже надоку-чав робітницям, дружина давала йому двадцять су, щоб він забрався геть. Бляхар вирушав на прогулянку, заходив у «Маленьку Цвіету», що на вулиці Пуасоньє, купити тютюну і зазвичай замовляв сливовиці, коли траплялося зустріти якогось приятеля. Решту він витрачав у винарні Франсуа, на розі вулиці Гут-д'Ор, де було пречудове молоде винце, що приємно лоскотало горло. То був дуже старий заклад: темна кімнатчина з низькою стелею та зачаділа зала поруч, де подавали юшку. Там він залишався до вечора, перехилиючи склянка за склянкою. Випивка діставалась йому у кредит, і Франсуа твердо пообіцяв ніколи не надсилати рахунків дружині. Після вчорашнього, щоб позбутися огидного відчуття, обов'язково треба трохи промочити собі горлянку, чи не так? Після однієї склянки вина проситься друга. Він, славний паруб'яга, якого ніколи не надили любовні походеньки, любив, звісно, повеселитися, перехилити чарчину, але знаючи міру, усією душею зневажаючи тих мерзенних п'яниць, що за алкоголем світу білого не бачили й ніколи не просихали! Додому Купо приходив веселий і галантний, як гусар.

— То що, приходив твій залицяльник? — запитував він часом Жервезу, щоб подратувати її. — Щось давно його не було видно, треба, мабуть, до нього зайти.

Тим залицяльником був Гуже. Він і справді намагався не приходити надто часто, боячись завдати їм клопоту й накликати поговор. Однак він хапався за кожен привід, щоб навідатися до них, приносив білизну, десятки разів за день проходив повз пральню. У глиби-

ні приміщення в нього був куточок, де він полюбляв гаяти цілі години, нерухомо сидючи, палячи свою куцу люльку. Раз на десять днів, набравшись дүху, він приходив у пральню наприкінці дня, після вечері. Мов води в рот набравши, мовчки дивився на Жервезу і витягав з рота люльку, тільки щоб посміятися з того, що вона казала. Коли по суботах у пральні було дуже багато роботи, він залишався допізна, і, здавалося, йому тут веселіше, ніж могло б бути в театрі. Декілька разів жінки прасували аж до третьої години ночі. На залізній дротині зі стелі звисала лампа. З-під абажура падало велике світляне коло, в якому речі здавалися білими й пухнастими, як сніг. Огюстіна закривала в пральні віконниці, але коли липневими ночами було спекотно, вхідні двері лишали відчиненими. Що пізніша наставала година, то все більше робітниці розстібувалися, прагнучи прохолоди. Їхня ніжна шкіра в яскравому світлі лампи здавалася позолоченою, особливо в Жервези. Вона покруглішала, її білі плечі відсвічували шовком, а на шиї у неї була складочка, як у немовляти. Цю маленьку складочку Гуже так добре знав, що намалював би її з уяви. Такими вечорами його змагав гарячий дух, що йшов від печі, та запах білизни, яка парувала під прасками, і він поринав у нетривке забуття, зупинивши лет думок, прикутий очима до жінок, які метушилися, вимахували своїми оголеними руками й не спали вночі, щоб до неділі причепурити квартал. Сусідні будинки навколо пральні засинали, і помалу на вулицю опускалася глибока тиха ніч. Вибивало північ, потім першу, затим другу годину. Не було чути ні гуркоту екіпажів, ні кроків перехожих. Западав морок. Лише з відчинених дверей пральні на чорне пустище вулиці падала смуга світла, схожа на шматок жовтої матерії, розпростертої на землі. Час від часу вдалині лунали кроки, а потім повз пральню проходила якась людина. Опинившись у смузі світла, вона витягувала голову, зазираючи досередини, здивована почутим стукотом прасок, і забирала із собою перебіжне видиво розхристаних робітниць у рудуватому серпанку.

Гуже бачив, як Жервеза журиться через Етьєна, і, бажаючи врятувати його від копняків Купо, взяв його на свій цвяховий завод роздувати міхи. Фах цвяхаря, хоч і не було в ньому нічого привабливого — в кузні постійний бруд, одуріння від нескінчених ударів по тих самих шматках заліза, — був прибутковим і давав можливість щоденно отримувати по десять-дванадцять франків. Хлопчак, якому вже виповнилося дванадцять років, міг би швидко його освоїти, якщо така робота буде йому до вподоби. Отак Етьєн став ще однією ниточкою між прачкою та ковалем. Той забирав хлопця додому й розповідав, що він поводить ся чемно. Усі довкола жартували, що Гуже накинув на неї оком. Вона й сама чудово це знала і від таких жартів паленіла, як юна дівчина, загораючись соромливим рум'янцем, що виступав на її щоках яскравими барвами червоного яблука. Ах! Бідолашний хлопець, він ніколи не завдавав їй прикрощів! Ніколи й словом не прохопився про свої почуття, не зробив жодного брудного жесту, ані жодного натяку. Нечасто зустрінеш людину такої чесно́ї вдачі. І, не бажаючи цього визнавати, вона відчувала велику радість від того, що її так люблять, на взір Пресвятої Діви. Коли в неї траплялася якась неприємність, вона згадувала про коваля, і це її втішало. Коли вони лишалися разом наодинці, їм анітрохи не було ніяково. Вони дивилися одне на одного й мовчали про свої почуття. То була спокійна ніжність, ніхто й на думці не мав якихось непристойностей, бо коли можна щось зробити для свого щастя без зайвої метушні, краще зберігати спокій.

Тим часом літо добігало кінця. Нана своїми капостями збурювала весь будинок. Їй було шість років, і з неї виростало просто нестерпне дівчисько. Щоб не плуталася попід ногами, мати щоранку відводила її до невеличкого пансіону на вулиці Полонсо, який належав панні Жос. Там вона зв'язувала ззаду сукні своїх товаришок, насипала попіл у табакерку вчительки, вдавалася до ще менш пристойних витівок, про які сором і розказувати. Двічі панна Жос виставляла її за двері,

двічі приймала назад, щоб не втрачати шість франків місячної плати. Повернувшись додому, Нана мстилася за своє ув'язнення в пансіоні, влаштуваючи пекельну веремію на ганку й на подвір'ї, куди її виряджали гратися виморені нею прачки. Там вона зустрічала Поліну, доньку Бошів, і сина колишньої Жервезиної господині, Віктора, здоровенного десятирічного телепня, який обожнював тинятися в компанії маленьких дівчаток. Пані Фоконьє, з якою в Купо лишалися добрі стосунки, сама відправляла до них свого сина. До того ж у їхньому будинку дівчата росм роїлася: гурти дітей цілими днями перекидом летіли всіма чотирма сходами і звалювалися на брук, як зграї галасливих і злодійкуватих горобців. У самої лише пані Годрон їх було дев'ятеро — біляві, чорняві, нечесані, шмаркаті, в штанцях аж до шиї, у панчохах, що зсунулися на черевки, у подертих блузах, такі замуззані, що крізь шар бруду заледве можна було побачити їхню шкіру. Інша жінка з шостого поверху, що торгувала, розносячи хліб, мала їх семеро. І серед цієї комашні, що вмивалася, хіба коли йшов дощ, можна було побачити і старших дітей з хитрими очима, і худих, і товстих з червцями, як у дядьків, і зовсім маленьких, щойно з люльки, які погано трималися на ногах, нічого не розуміли й повзли рачки, коли їм хотілося побігти. Всією цією купою малечі заправляла Нана, командувала удвічі старшими за себе дівчатами і вдіяла дешицю своєї влади лише Поліні й Віктору, довіреним особам, що утверджували її розпорядження. Улюбленим заняттям цієї малої пролази було гратися в доньки-матері; вона роздягала й одягала малюків, мацала їх, щипала, лоскотала й робила інші речі, підкоряючи своїй владі та виявляючи при цьому збочений деспотизм дорослої розпусної людини. Вона вигадувала такі забави, за які її слід було добряче відшмагати. Нана верховодила ватагою, коли та брехала барвистими калюжами, що натекли з фарбарні, і виходила з неї з ногами, пофарбованими до колін у синє чи червоне. Потім дітлахи летіли до слюсаря, в якого цупили цвяхи та залізу

стружку, швиденько забирався звідти геть і мчали до столярної майстерні, де була ціла купа різноманітних інструментів, великих рубанків, від яких усі були в захваті, а ще громадилися величезні кучугури стружок, в яких вони качалися й переверталися, блискаючи своїми сідничками. Двір належав малечі, що очманіло гасала туди-сюди, він гримів від тупотіння маленьких черевичків, від пронизливого вереску, що розлягався щоразу, як ватага набирала розгону. Бували навіть дні, коли двору ставало замало. Тоді зграя дітисьок залазила до підвалів, вибиралася назад, піднімалася сходами, бігала коридорами, скочувалася вниз, знову дерлася нагору, ганяла іншими коридорами, і не брала їх ніяка втома — спливали години, а гвалт не стихав, величезний будинок аж двигтів від їхньої біганини, діти роїлися по всіх його закопелках, мов якась капосна комашня.

— Як же вони остогиділи, ці малі негідники! — кричала пані Бош. — Йй-богу, напевно, у людей небагато роботи, якщо вони знаходять час наробити стільки дітей... А потім ще й скаржаться, що не мають шматка хліба!

Бош казав, що у злидарів діти ростуть, як гриби на гноївні. Цілими днями консьержка кричала на них і грозила віником. Дійшло до того, що вона замкнула двері до підвалу, бо дізналася від Поліни, — не забарившись дати їй кілька запотилічників, — що Нана надумала там, у темряві, гратися в лікаря. Це паскудне дівчисько лікувало інших дітей дубцями.

Одного разу пополудні трапилася жахлива подія. Втім, це мало колись статися. Нана вигадала дуже кумедну гру. Біля порога комірчини вона поцупила сабо пані Бош, прив'язала до нього мотузку й почала тягати, як возик. Вікторові, своєю чергою, спало на думку напхати в черевик лушпиння з яблук. Тоді вони спорядили цілу процесію. Нана йшла попереду й тягнула черевик. Поліна й Віктор крокували праворуч і ліворуч від неї. Далі впорядковано сунула зграя малюків: попереду — старші, менші товклися позаду. Ходу замикало геть мале дитинча, яке ще під стіл пішки ходило,

у спідниці й подертій шапчині, що зсунулася на вухо. Уся процесія заводила щось дуже сумне й тужливе. Нана сказала, що вони граються в похорон, а яблучне лушпиння править їм за покійника. Обійшовши довкола всього двору, діти почали наново. Забава видалась їм дуже веселою.

— Що це вони там роблять? — пробурмотіла пані Бош, вийшовши з комірчини, щоб виглянути надвір. Вона завжди була насторожі.

Аж раптом зрозуміла, що коїться:

— Та це ж мос сабо! — розлючено заволатала вона. — От паскудники!

І кинулася роздавати запотиличники, відважила кілька ляпасів Нана, ногою вліпила копняка Поліні, цій дурній гусці, що дала хапнути черевика рідної матері. Саме в цей час Жервеза набирала воду біля колонки. Побачивши, як Нана з роз'юшеним носом задихається від ридань, вона ледве не вчепилася консьєржці у волосся. Хіба можна лупцювати дитинча, мов якусь худобину? Треба зовсім не мати серця, бути останньою з останніх. Звісно, пані Бош не збиралася попускати Жервезі. Коли вже в неї, мовляв, народилася така капосна дитина, то її треба тримати під трьома замками. Врешті, сам Бош вийшов на поріг комірчини й почав гукати до жінки, щоб та йшла додому й припинила з'ясовувати стосунки з усяким набродом. Отак вони остаточно розсварилися.

Правду кажучи, впродовж останнього місяця Боші й Купо вже не ладнали так, як раніш. Жервеза, людина дуже щедрої вдачі, часто пригощала їх то пляшкою вина, то мискою бульйону, то помаранчами, то шматком пирога. Одного вечора вона принесла їм у тарілці трохи салату з цикорію та буряка, знаючи, що консьєржка так полюбляє цикорій, що ладна душу закласти за нього. Та наступного дня вона геть сплотніла, коли панна Реманжу розповіла їй, що пані Бош з гидливим виразом на обличчі привселюдно викинула той салат, мовляв, вона, дякувати Богу, ще не докотилася до того, щоб харчуватися їдлом, у якому вже хтось

поколупався. І відтоді Жервеза припинила приносити їм гостинці: жодних пляшок вина, жодних мисок з бульйоном, жодних помаранчів, жодних шматків пирога — анічогісінько. Треба було бачити обличчя Бошів! Тепер їм здавалося, нібито Купо їх обкрадають. Жервеза зрозуміла свою помилку: зрештою, якби вона із самого початку повелася розумно і менше їх пригощала, це не стало б для них звичним, і тримались би вони люб'язно. Тепер консьєржка кляла її на чім світ стоїть. Протягом останнього кварталу вона без кінця й краю розпускала про неї брудні плітки, а коли Жервеза на день спізнилася з оплатою комірною, побігла поскаржитися домовласникові, панові Мареско, що прачка, мовляв, тринькає всі свої гроші на витребеньки. Тоді сам пан Мареско, теж не надто гречний, зайшов до пральні й, не скидаючи капелюха, став вимагати, щоб йому негайно віддали його гроші, що Жервеза одразу й зробила. Звісно, Боші пішли на мирову з Лорійо. Тепер уже з ними вони пили-гуляли у своїй комірчині, розчулені цілковитим примиренням. Зроду їм би не випало посваритися, коли б не ця Шкандиба, в якій й гори одна об одну битимуться. О! Тепер Боші знали, що то за одна, і розуміли, яких страждань довелось зазнати від неї Лорійо. А коли Жервеза проходила поруч, вони всі гуртом насміхалися з неї, стоячи під дверима.

А втім, одного дня Жервеза таки навідалася до Лорійо. Йшлося про матінку Купо, якій уже було шістьдесят сім років. Її очі геть нічого не бачили, та й ноги стали зовсім не ті. Нещодавно вона хоч-не-хоч мусила кинути роботу, і тепер їй загрожувала голодна смерть, якщо ніхто з дітей не стане їй у поміч. Жервеза вважала ганьбою, що недужа літня жінка, мавши трьох дітей, не знала де прихилити свою голову. А оскільки Купо відмовлявся поговорити з Лорійо й казав дружині, що вона сама може до них сходити, Жервеза так і зробила, закипівши від обурення, що переповнило всю її душу.

Жінка піднялася нагору й увірвалася, не постукавши, до їхнього помешкання, як буревій. Нічого не змі-

нилося з того вечора, коли Лорійо влаштували їй той перший, не надто люб'язний, прийом. Та сама виляла вовняна завіса розділяла кімнату й майстерню, те саме вузьке, як цівка рушниці, житло, збудоване ніби для якогось вугра. Поодаль Лорійо, схилившись над своїм робочим столом, зчіплював одна до одної ланки «колони», тимчасом як пані Лорійо, стоячи перед лещатами, протягувала золотий дріт крізь фільтеру. Маленьке горно в ясному світлі дня відблискувало рожевим.

— Так, це я! — мовила Жервеза. — Здивувалися, бо ми з вами на ножах? Та я прийшла не заради себе чи заради вас, можете бути певні... Я прийшла через матінку Купо. Отож, я хочу дізнатися, чи ми так і чекатимемо, поки чужі люди зглянутья над нею й дадуть їй шматок хліба.

— Гай-гай! Оце об'явилася, так об'явилася! — пробуркотіла пані Лорійо. — Це ж якою нахабою треба бути!

І, обернувшись спиною до Жервези, вона знову взялася за золотий дріт, вдаючи, ніби й немає тут ніякої невістки. Але Лорійо підняв від роботи своє блякле обличчя й гукнув:

— Що ви там кажете?

Тоді, позаяк він чудово все розчув з першого разу, мовив далі:

— Нові плітки, еге? А матінка Купо знову взялася за своє, скрізь голосить про своє убозтво!.. Однак позавчора вона обідала в нас. Ми робимо те, що можемо. У нас тут не Ельдорадо... От тільки, якщо вона базікатиме по чужих людях, то нехай там і лишається, бо ми шпигунів не любимо.

Він знову взявся до ланцюжка, теж обернувшись спиною, і якось знехотя додав:

— Якщо всі решта даватимуть по сто су щомісяця, то й ми даватимемо.

Жервеза заспокоїлася, охолонувши від вигляду кислих бридких обличч Лорійо. Хай би коли вона заходила до них, їй не вдавалося побороти неприємного відчуття, яке щоразу охоплювало її. Опустивши очі додолу і

дивлячись на ромбики тесової решітки, куди падала золота стружка, вона з розважливим виглядом почала спокійно розмірковувати. Матінка Купо мала трьох дітей. Якщо кожне з них дасть по сто су, вийде всього п'ятнадцять франків. Очевидно, що цього замало, на такі гроші не проживеш. Треба принаймні втричі більшу суму. Але Лорію обурился. Звідки б вони мали брати кожного місяця по п'ятнадцять франків? Красти? Люди такі смішні, коли вважають їх багатіями, бо вдома у них, бачте, є золото. Потім узявся ганити матінку Купо: вранці їй подавай каву, а ввечері вона полюбляє перехилити чарчину — одне слово, у неї забаганки людини, яка має бозна-які статки. Та хай йому грець! Усім хочеться добре жити. Але коли ти за все своє життя відклав бодай якусь копійчину, то мусиш затягувати пасок, чи ж не так? До того ж матінка Купо не настільки стара, щоб кинути працювати. Вона чудово бачила, коли їй треба було наштрикнути на виделку найласіший шматочок у полумиску. Це просто стара облудниця, яка розмріялася про вигоди. Навіть якби в нього були гроші, він вважав би неправильним утримувати хоч когось, потураючи його лінощам.

Тим часом Жервеза, намагаючись зберігати спокій, одне за одним спростовувала ці неправдиві намовляння, але чоловік, зрештою, взагалі перестав їй відповідати. Його дружина тим часом очищала готовий ланцюжок в маленькому мідному ківшику, наповненому розчином азотної кислоти. Вона й далі стояла, демонстративно обернувшись до невістки спиною, і була ніби на іншому кінці світу. Жервеза продовжувала говорити, дивлячись, як затято вони працюють серед чорного пилу майстерні, скоцюрбившись, у латаному-перелатаному засмальцьованому одязі, безнадійно зашкарублі й отупілі, як їхні старі інструменти, від своєї одноманітної автоматичної роботи. Аж тоді раптом їй до горла підступив гнів, і вона закричала:

— Гаразд, нехай буде так, не потрібні мені ваші гроші!.. Я заберу матінку Купо до себе, втямили?!

Днями я підбрала безпритульного кота, так само можу підібрати й вашу матір. І їй нічого не бракуватиме — ні чашки кави, ні келиха вина!.. Господи праведний, яка ж мерзенна родина!

Пані Лорійо миттю обернулася й почала вимахувати ківшиком, так ніби збиралася вихлюпнути розчин кислоти в невістчине обличчя. Вона закричала:

— Забирайся з-перед моїх очей, бо буде тобі лихо!.. І не розраховуйте ні на які сто су, бо я не дам і копійки щербатої! Ані копійки!.. Авжеж! Сто су! Матінка буде у вас за покоївку, а ви бенкетуватимете на мої сто су! Якщо вона піде до вас — так їй і передайте, — то нехай хоч і здихатиме, я їй і склянки води не подам... Ану, геть! Забирайся з моєї хати!

— Чудовисько, а не жінка! — вигукнула Жервеза, люто грюкнувши дверима.

Уже наступного дня вона забрала матінку Купо до себе. Її ліжко поставили у великій комірчині, спальні Нана, що освітлювалася крізь кругле віконце аж під самою стелею. Переселення тривало недовго, бо з меблів у матінки Купо було лише те ліжко, стара горіхова шафа, яку примостили у кімнаті з брудною білизною, стіл і двоє стільців. Стіл продали, а солом'яні стільці віддали в ремонт. І старенька ввечері, того ж таки дня, трохи поїдмітала, помила посуд, одне слово — взялася допомагати, дуже рада, що її вирятували з біди. Лорійо аж лускали від гніву, тим паче, що пані Лера допіру помирилася з Купо. Однієї погожої днини дві сестри, квіткарка й ланцюжниця, почубилися через Жервезу. Перша ризикнула схвально відгукнутися про її ставлення до їхньої матері. Потім, зауваживши, як другу це дратує, і з бажання покепкувати над нею, вона сказала, що в прачки прекрасні очі — так і горять, такими очима можна й папір запалити. А по тому обидві, обмінявшись ляпасами, заприсяглися ніколи більше не бачитися. Відтепер пані Лера вечорами гаяла час у пральні, де потай розважалася похабними репліками довготелесої Клеманс.

Минуло три роки. Ще декілька разів усі сварилися й мирилися. Жервезі було байдуже до Лорійо, Бошів і всіх, кому вона не припала до вподоби. Якщо вони чимось незадоволені, то чом би їм не забратися під три чорти? Вона чесною працею заробляє собі на хліб, а це найголовніше. Врешті-решт, у кварталі її почали дуже поважати, бо, загалом кажучи, небагато знайдеться таких приемних клієнток, що платять вчасно, не розмінюються на дрібноту і не скандалять. Хліб вона купувала у пані Кудлу, на вулиці Пуасоньє, м'ясо — у товстого Шарля, різника з вулиці Полонсо, крупи — у Леонгра, на вулиці Гут-д'Ор, майже навпроти своєї пральні. Франсуа, господар винарні на розі вулиці, доставчав їй своє вино у п'ятдесятилітрових плетених суліях. Сусід Вігуру, у дружини якого мали б бути всі стегна у синцях — так багато чоловіків її щипало, — продавав їй вугілля за ціною газової компанії. Правду кажучи, всі її постачальники служили їй на совість, добре знаючи, що, поводячись з нею люб'язно, нічого не втратять і добре зароблять. А коли вона виходила надвір, простоволоса, у домашніх пантофлях, з усіх сторін до неї віталися. Надворі Жервеза почувалася, як удома, сусідні вулиці були ніби прилеглими землями, що споконвіку належали їй оселі, двері якої виходили прямо на тротуар. Тепер вона часом могла відкласти роботу й залюбки відпочити на свіжому повітрі серед своїх знайомих. Тими днями, коли їй ніколи було поратися на кухні, вона ходила купувати готову їжу, балакала з трактирником, який займав приміщення з іншого боку будинку, простору залу з великими запилюженими вікнами, крізь бруд яких досередини ледве проникало з подвір'я блідаве світло. Або ж, тримаючи в руках купу тарілок і мисок, вона спинялася порозмовляти перед якимось вікном на першому поверсі, й краєчком ока бачила обставу шевцевого житла: незастелене ліжко, купи лахміття на підлозі, пошарпану колиску та глиняний горщик для дьогтю з брудною водою. Та найдужче з усіх сусідів Жервеза й надалі поважала годинникаря навпроти,

охайного на вигляд чоловіка в сурдугі, який постійно копирсався в годинниках манюсінькими інструментами. Часто вона переходила вулицю, щоб привітатися, усміхалася, із задоволенням зазираючи у вузьку, як шафа, майстерню і слухаючи веселе цокання настінних годинників із зозулями, маятники яких безладним хором відбивали години.

VI

Одного осіннього надвечір'я Жервеза відносила білизну клієнтці з вулиці Порт-Бланш і, повертаючись додому, проходила вулицею Пуасоньє, саме коли сідало сонце. Ранком ішов дощ, повітря досі було насичене вологою, а з бруку, вкритого грязюкою, піднімався важкий дух. Великий кошик сповільнював крок, прачка важко дихала і, піднімаючись вулицею, знемагала від якоїсь невиразної млості, що тільки наростала від втоми. Вона залюбки з'їла б чогось смачненького. Тоді, підвівши очі, Жервеза помітила табличку з написом «Вулиця Маркаде», і їй раптом спало на думку піти до кузні, де працював Гуже. Десятки разів він пропонував їй зайти до нього й подивитися, як кують залізо. Однак аби інші робітники, бува, чогось не подумали, вона запитає про Етьєна, і всі вирішать, що жінка зважилася прийти, лише щоб забрати хлопця.

Цвяховий завод мав бути десь поблизу, в цьому кінці вулиці Маркаде, та Жервеза не знала, де саме. Та ще й на більшості халуп, що тяглися широкими пустирищами, бракувало номерів. Це була вулиця, на якій вона не згодилася б мешкати за все золото світу: широка, брудна, чорна від вугільного пилу, що летів із сусідніх промислових підприємств, з розбитим бруком і глибокими калюжами, в яких застоювалася смердюча вода. Обабіч рядами стояли шури, великі засклені майстерні, сірі, ніби незакінчені, будівлі, що світили голими стінами й кроквами, — безладдя хистких споруд, крізь просвіти між якими було видно широкі лани. Траплялися тут також убогі мебльовані кімнати та підозрілі харчівні. Наскільки Жервеза пригадувала, завод був розташований десь біля складу з лахміттям і брухтом, таким собі звалищем, де, за

словами Гуже, валялося товарів на сотні тисяч франків. Вона намагалася зорієнтуватися серед гуркотнечі цих заводів: вузенькі димарі на дахах потужно викидали клуби пари; механічна лісопилка ритмічно скреготіла з таким звуком, ніби там хтось раптово роздирав перкалеву тканину; гудзикова фабрика сколихувала землю гуркотом і стукотом своїх машин. Коли Жервеза застигла в нерішучості, дивлячись у бік Монмартру й не знаючи, чи варто забиватися ще далі, порив вітру збив з високого димаря сажу й накрив нею вулицю. Жінка, задихаючись, заплющила очі, й раптом почула розмірені удари молотів: виявляється, вона опинилася прямо навпроти заводу — додатковою прикметою був пустир поруч, на якому громадилися купи ганчір'я.

Тим часом жінка досі вагалася, не знаючи, як увійти досередини. За дірвою огорожею відкривався прохід, що тягнувся серед куп якогось будівельного сміття. Оскільки просто серед доріжки розлилася калюжа з каламутною водою, упоперек неї кинули дві дошки. Жервеза нарешті зважилася пройти по них, повернула ліворуч і загубилася серед чудернацького лісу старих возів, що стояли голоблями догори, та розвалених халуп, що світили голими дахами з найжаченими крок-вами. В глибині двору, пробиваючись крізь сутінки, забарвлені останніми променями сонця, палахкотів червоний вогонь. Грюкання молотів припинилося. Жервеза обережно просувалася вперед, ідучи на світло, коли це повз неї пройшов якийсь робітник з чорним від сажі обличчям, цап'ячою борідкою та зизим поглядом світлих очей.

— Пане, — запитала вона, — це ж тут працює хлопчик на ім'я Етьєн?.. Це мій син.

— Етьєн, Етьєн, — хрипким голосом повторив робітник, переступаючи з ноги на ногу. — Етьєн... Ні, не знаю такого.

Від нього несло таким міцним алкогольним духом, як зі старої коньячної бочки, коли з неї виймають чіп. Оскільки зустріч із жінкою в цьому темному закутку

починала його веселити, Жервеза позадкувала від нього, пробурмотівши:

— Але пан Гуже таки ж тут працює?

— А! Гуже — так! — мовив робітник. — Гуже я знаю!.. Якщо ви прийшли до Гуже... Ідіть до самого кінця.

І, обернувшись, він крикнув голосом, що звучав, як тріснута труба.

— Агов, Золота Пелько, тут до тебе дама прийшла!

Але за гуркотнявою заліза цього крику було майже не чути. Жервеза попрямувала далі, дійшла до дверей і, витягнувши голову, зазирнула досередини. То було величезне приміщення, в якому спочатку вона нічого не розгледіла. Десь у кутку мертвої, здавалося, кузні блідою зірочкою миготіло світло, що намагалось протистояти глибокому мороку. У темряві пропливали велетенські тіні. Час від часу перед вогнем, затуляючи цю останню плямку світла, з'являлося якесь чорне громаддя — здоровенні постаті, товстелезні кінцівки яких можна було пізнати хіба що навгад. Не наважившись іти далі, Жервеза впівголоса почала кликати біля дверей:

— Пане Гуже! Пане Гуже!..

Раптом скрізь стало світло. З-під хрипкого міха ключем вдарило біле полум'я. Одразу стало видно поглинуті допіру мороком стіни обшитої дошками шури з грубо закладеними щілинами та укріпленими кутами, вимуруваними цеглою. Обважніле від багаторічного бруду павутиння, що звисало з балок, нагадувало ганчір'я, яке сохне під стелею. Попід стінами на полицях, прибитих цвяхами, чи просто на підлозі, у всіх кутках валялося старе ржаве залізяччя — якесь погнуте начиння, величезні поламані інструменти різноманітних чудернацьких форм. А біле полум'я все росло, розгораючись й освітлюючи, як сонце, втоптану долівку, на якій чотири гладенькі сталеві ковадла, закріплені на підставках, набували поцяткованого золотом срібного відблиску.

Тоді Жервеза впізнала перед горном Гуже по його гарній русявій бороді. Етьєн роздував міх. Там було ще

двоє робітників. Але вона бачила тільки Гуже, підійшла й стала перед ним.

— Оце так! Пані Жервезо! — радісно вигукнув він з проясненим обличчям. — Яка приємна несподіванка!

Та коли товариші почали корчити лукаві гримаси, він підштовхнув Етьєна до матері й сказав:

— Ви прийшли по хлопця? Він слухняний, помалу починає набивати руку.

— Це добре, — відповіла вона, — але до вас сюди нелегко втрапити!.. Думала вже, що зайшла на край світу...

І почала розповідати про свою мандрівку. Потім запитала, чому в майстерні ніхто не знає Етьєнового імені. Гуже засміявся й пояснив, що тут його всі називають Зузу, бо в нього коротко стрижене волосся, як у справжнього зуава. Поки вони вдвох отак собі балакали, Етьєн облишив роздувати міх, і полум'я в горні почало загасати, рожеве сяйво згасало серед приміщення, яке знову почав поглинати морок. Зворушений коваль дивився на всміхнену молоду жінку, таку свіжу в цьому освітленні. Потім, коли обоє замовкли, занурившись у темряву, він, ніби щось пригадавши, сказав:

— З вашого дозволу, пані Жервезо, я маю закінчити роботу. Лишайтеся тут, добре? Ви нікому не заважаєте.

Вона й залишилась. Етьєн знову взявся до міха. Горно пламеніло, спалахуючи розсипом іскор, мірою того як хлопець, щоб показати матері свою силу, здіймав струменем повітря справжній буревій. Гуже дивився, як нагрівається залізна прутина, і чекав з кліщами в руці. Яскраве світло різко осявало його без жодної тіні. З-під сорочки із закасаними рукавами та розстебнутим коміром було видно його голі руки, голі груди, рожеву дівочу шкіру, на якій кучерявилися світлі волосинки. З трохи занизько посадженою головою між двома дужими плечима, на яких випиналися м'язи, з уважним обличчям та світлими, прикутими до полум'я очима з їхнім незмигним поглядом, він скидався на колоса в годину спочинку, незворушно-спокійного й свідомого своєї сили. Коли прутина побіліла, Гуже

взяв її кліщами і розділив, ударяючи молотом об ковадло, на рівні частини такими легкими ударами, ніби розламав на шматки скло. Потім поклав ті шматки у вогонь і почав по черзі діставати їх, щоб надати потрібної форми. Він кував шестигранні заклепки. Вставляв прутини до гвоздильні, розплющував краї, що ставали головками, вирівнював усі шість граней, кидав готові, ще червоні, заклепки на чорну долівку, де ці їхні світляні плямки поволі згасали. Усе це він робив розмірними ударами п'ятифунтового молота у правій руці, що ходив туди-сюди, докінчував кожним ударом якусь деталь, обертав і обробляв те залізо так спритно, що міг заразом говорити й дивитися на людей поруч себе. Ковадло грало срібним дзвоном. Без жодної краплини поту коваль клепає з таким спокійним добросердим виглядом, що здавалося, ніби зараз він докладає не більше зусиль, аніж вечорами, коли вдома вирізає з журналів малюнки.

— О! Оце в нас маленька заклепка, двадцятиміліметрова, — говорив він, відповідаючи на Жервезині запитання. — За день їх можна зробити зо три сотні... Але треба бути звиклим, бо рука швидко втомиться...

А коли вона поцікавилася, чи не німіє в нього під кінець дня зап'ясток, він весело засміявся. Вона його що, за панночку вважає? За п'ятнадцять років його рука стільки всього переробила, що вже давно при звичаїлася до інструментів і сама стала, мов залізна. Щоправда, вона мала рацію: чоловік, який ніколи не кував ні заклепки, ні гвіздка, захотівши одного дня погратися з його п'ятифунтовим молотом, дійде до страшної знемоги всього за дві години. Здавалось би, нічого такого, але часто буває, що й завзяті міцні хлопці за кілька років геть виморюються. Тим часом інші робітники теж злягоджено грюкали молотами. Їхні великі тіні танцювали у світлі горна; розпеченого до червоного залізни прутини, що їх вихоплювали з вогню, пламеніли у п'ятні; з-під молотів вилітали снопи іскор і розсипалися довкола ковадл сліпучими сполохами. Жервеза відчувала, як її захоплює ритм ударів, що

лунав у кузні. Їй подобалося тут, не хотілося йти геть. Обійшовши горн на безпечній, щоб не обпектися, віддалі, вона наблизилася до Етьєна і тут побачила, як в кузню увиходить брудний бородатий робітник, до якого вона була заговорила надворі.

— Ну що, пані, ви знайшли того, кого шукали? — мовив він тоном насмішкуватого п'яниці. — Щоб ти знав, Золота Пелько, це я сказав пані, де тебе знайти...

Цей чоловік, якого називали Сухою Горлянкою, або ж П'ю-Не-Нап'юся, надзвичайно вправний цвяхівник, справжній майстер своєї справи, щодня окропляв свою роботу літром самогону. От і зараз він сходив перехилити чарчину, бо відчував, що йому забракне пального, аби дотягнути до шостої години. Новина про те, що Зузу звати Етьєном, його дуже розвеселила, і він зареготав, вискаливши свої чорні зуби. Потім упізнав Жервезу. Лише вчора вони з Купо випили були по скляночці. Нехай запитає в Купо про Суху Горлянку, або ж П'ю Не Нап'юся, він одразу ж скаже: «Це незлецький хлопець!» Ах! Цей пройдисвіт Купо! А він таки добряга, завжди пригощає частіше, ніж випадає його черга.

— Мені дуже приємно познайомитися з його дружиною, — повторював він. — Купо заслуговує на те, щоб мати гарну жінку... Правда? Золота Пелько, хіба ж пані не гарна жіночка?

Робітник, вдаючи із себе галантного кавалера, підступав до прачки, яка взяла до рук свого кошика і тримала перед собою, щоб не дати йому підійти ближче. Роздратований Гуже, розуміючи, що той кепкує над їхнім з Жервезою приятельюванням, крикнув:

— Агов, лобуряко! А коли там ті сорокаміліметрові?.. Думаєш, тобі стане снаги тепер, коли в тебе повен бурдюк, клятий п'янделиго?

Коваль мав на увазі замовлення на великі болти: щоб зробити їх, до ковадла мали стати двоє.

— От, дівтак-силак! Та хоч би й зараз, якщо тобі так хочеться! — відповів Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся. — Смокче тут свого пальця й думає, що

вже дядько! Дарма що дебелим вдався, я на таких зуби з'їв.

— Ану ж бо, берімося до справи, і подивимось, чия візьме!

— Ну, то гайда, пролазо!

Розпалені присутністю Жервези, вони кидали одне одному виклик. Гуже поклав у вогонь порізані заздалегідь шматки заліза, а потім закріпив на ковадлі форму для болтів великого розміру. Його товариш підняв обперті об стіну два двадцятифунтові молоти, що їх робітники майстерні прозвали Фіфіною і Деделю, такими собі чималенькими посестрами. Він і далі вихвалявся, розказував про пів гроса заклепок, які колись викував для дюнкеркського маяка, — справжні тобі лялечки, хоч у музеї виставляй, — такі вони були викохані. Хай йому біс, ні! Він не боїться суперництва: щоб знайти ще одного такого майстра, як він, треба обнишпорити всі паризькі робітні. Зараз буде весело, ось побачите.

— Пані буде суддею, — мовив він, обернувшись до молодої жінки.

— Годі базікати! — крикнув Гуже. — Зузу, хутчіш! Щось, хлопче, вогонь геть пригас.

Суша Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, запитав:

— То як, гамселимо удвох?

— Е, ні! Кожному свій болт, друже!

Така пропозиція була як сніг на голову, і товариш враз, незважаючи на своє завзяття, ніби язика проковтнув. Щоб одна людина робила сорокаміліметрові болти — такого ще не ніхто не бачив; тим паче, що ці болти повинні мати круглу головку, — збіса складна робота, яка потребує неабиякої майстерності. Троє інших покинули працювати і підійшли ближче, щоб подивитися на них. Якийсь худющий довготелесий робітник закладався на літр, що Гуже продує. Тим часом двоє ковалів, перш ніж узяти по молоту, заплющили очі, бо Фіфіна важила на пів фунта більше за Деделю. Суша Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, мав щастя заволодіти Деделю, Золотій Пельці дісталася

Фіфіна. Чекаючи, поки залізо розжариться до білого, перший знову почав чванитися, пишався перед горном, кидав у бік прачки облесливі погляди. Він ставав у позу і збуджено притупував ногами, як чоловік, що збирається стати до герцю, жестом описував замашну дугу, якою підніматиметься й опускатиметься Дедель. А бий його лиха година! У цьому ділі він мастак! Йому завиграшки зробити коржа з Вандомської колони!

— Ну ж бо, почали! — мовив Гуже й поклав у гвоздильню шматок заліза завтовшки з дівочий зап'ясток.

Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, відхилився назад і пустив Дедель у діло, тримаючи молот обіруч. Приземкуватий, зсохлий, з цап'ячою борідкою і вовчими очима, що поблискували з-під його нечесаної чуприни, він з кожним махом згинався в три погібелі й підстрибував утору, ніби окрилений натхненням. То був просто скаженець, який боровся зі своєю залізякою, гніваючись, що та така міцна. Він аж гарчав від утіхи, коли завдавав по ній добрячого удару. Цілком можливо, що в інших від горілки слабнуть руки, та він волів, щоб у його жилах замість крові грала оковита. Тож і тієї хвилини чарка підігрівала його, як котел, і він починав відчувати в собі страшенну силу парової машини. До того ж цього вечора залізо ніби його боялося: давалося йому легше за тютюн. А Дедель просто танцювала — любо-мило глянути! Вона злітала, роблячи такі собі антраша, як танцівниця з Монмартру, що виконує канкан, високо підкидаючи ноги в повітря й показуючи свою білизну. А баритися тут було ніколи: залізо таке підступне, вистигає за одну мить, немов тільки для того, щоб познущатися з молота. Тридцять ударів знадобилося Сухій Горлянці, або ж П'ю Не Нап'юся, щоб викувати головку свого болта. Але йому вже забивало дух, очі вилазили на лоба; чоловіка охопила страшенна лють, коли він відчув, що його руки знемагають. Тоді, розпалившись, пританцювуючи й рикаючи, робітник завдав ще двох ударів — лише для того, щоб помститися металові за свою втому. Потім

вийняв болт із гвоздильні: він був погнутий, а головка схилена набік, як у горбаня.

— Ба, як швидко змайстрував?! — мовив він так само самовпевнено, як і раніш, показуючи свою роботу Жервезі.

— Та я ж, пане, на цьому зовсім не знаюся, — відповіла прачка стриманим тоном.

Але вона добре бачила на болті сліди від двох останніх ударів Деделіної п'ятки й дуже тішилася, стискаючи губи, щоб не засміятися, бо тепер Гуже мав усі шанси здобути перемогу.

Настала черга Золотої Пельки. Перш ніж приступити до роботи, він подивився на прачку поглядом, сповненим ніжності й довіри. Тоді, не поспішаючи, міцно утвердився на ногах і рівномірними сильними замахами почав бити молотом. То була стара метода: точна, виважена й надійна. Фіфіна в його руках не витинала розгульного канкану, у якому ноги злітають догори, задираючи спідниці. Вона здіймалася й опускалася розмірено, як шляхетна дама, що з поважним видом присідає в якомусь старосвітському менуеті. П'ятки Фіфіни впевнено вибивали такт, впивалися у червоне залізо, опускаючись на головку болта. Продумано й майстерно вони спочатку приплескували метал посередині, а потім надавали йому потрібної форми низкою точних ритмічних ударів по краях. Певна річ, жилами Золотої Пельки текла не горілка. То була кров, чиста кров, що потужно струмувала в ньому, немовби перетікаючи до самого молота й підпорядковуючи його роботу своєму пульсуванню. Яким же прекрасним зараз став цей парубок! Відсвіти яскравого полум'я горна грали на його тілі. Коротке волосся, що кучерявилось над низьким чолом, та гарна русява борода, яка хвилями спадала донизу, спалахували, наче прошиті золотими нитками, осяваючи обличчя своїм відблиском, і від того воно здавалося вилитим із щирого золота. А разом з тим — шия, як колона, біла, наче в дитини; могутні груди, такі широкі, що жінку можна впоперек них покласти; плечі й руки ніби витесані скульптором за подобою прадав-

нього велета, статуя якого стоїть у музеї. Коли він робив замах, його м'язи напиналися, гори плоті перекочувалися під шкірою і тверднули; плечі, груди, шия немов наливалися; навколо нього променіло світло, він видавався гарним і всемогутнім, як милостивий Господь. Уже двадцять разів коваль вдарив Фіфіною по залізу, не відводячи очей від головки болта і дихаючи в такт кожному удару, і лише на скронях у нього виступили й скотилися дві великі краплини поту. Він рахував: двадцять один, двадцять два, двадцять три. Фіфіна й далі спокійно робила свої реверанси, як великосвітська дама.

— Ич, тримає фасон! — вишкіривши зуби, пробурмотів Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся.

А Жервеза, стоячи навпроти Золотої Пельки, дивилася на нього й лагідно всміхалася. Боже мій! Які ж чоловіки дурні! Хіба не для того ці двоє гамселили по своїх болтах, щоб справити на неї враження?! Ох! Вона чудово розуміла: вони сперечалися за неї ударами молотів, як двоє забіякуватих червоних півнів, що бундючаться перед маленькою білою курочкою. І треба було таке вигадати! Серце, одначе, часом може промовляти й таким дивним робом. Авжеж, лише для неї звучав цей громовий гуркіт Деделі й Фіфіни об ковадло, для неї розплющувалося розжарене залізо, для неї ясным вогнем палахкотів горн, рясно розсипаючи довкола мерехтливі іскринки. Так вони кували їй свою любов, змагаючись, хто викує краще. Правду сказати, їй це давало втіху, бо жінки, зрештою, люблять, коли біля них упадають. Особливо відлунювали в її серці удари молота Золотої Пельки. Воно, як ковадло, дзвеніло чистою музикою, що супроводжувала шалене стугоління її крові. Можливо, це й дурниця, але вона відчувала, як з цими звуками щось впиалося всередину неї, щось міцне, як шматочок заліза з того болта. Коли вона брела сюди в сутінках мокрою від дощу бруківкою, її млоїло якесь невиразне бажання, їй хотілося з'їсти якусь лагоминку, але тепер вона почувалася задоволеною, неначе удари молота Золотої Пельки

наситили її. О! Вона не сумнівалася, що Гуже переможе. Саме йому вона належатиме. Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, був страшенно бридким у своїй брудній зачовганій роби, ще й вистрибував, як мавпа, що втекла із звіринцю. А вона чекала, геть розпашіла, однак рада такому сильному жару, і черпала насолоду з того, як дрижить од п'ят до голови її тіло від останніх ударів Фіфіни.

Гуже не припиняв рахувати.

— І двадцять вісім! — нарешті вигукнув він, опустивши молот додолу. — Готово, можете поглянути.

Головка болта була гладенькою, блискучою, без жодної задирки, круглою, як лита куля, — справжня ювелірна робота. Робітники дивилися й кивали головами: нічого сказати, тут лишається тільки низенько вклонитися. Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, спробував відбутися жартом, але збився з пантелику й, похнюпивши носа, врешті повернувся до свого ковадла. Жервеза тим часом притиснулася до Гуже, ніби щоб ліпше роздивитися його роботу. Етьєн покинув міх, і кузню знову почали наповнювати тіні, неначе після багряного заходу сонця раптово западала глупа ніч. І коваль, і прачка проймалися ніжністю, відчуваючи, як їх огортає темрява в цій чорній від сажі шурі, де стояв запах старого залізяччя. Так само усамітнено вони могли б почуватися у Венсенському лісі, якби домовилися про побачення серед гущавини дерев. Гуже взяв Жервезу за руку, немовби допіру й справді її завоював.

Потім, коли вийшли надвір, вони не мовили ані слова. Гуже нічого не спадало на думку; сказав тільки, що вона могла б забрати Етьєна, якби не було роботи ще на півгодини. Коли Жервеза нарешті зібралася йти додому, він гукнув її, намагаючись затримати бодай ще на декілька хвилин.

— Ходіть сюди, ви ще не все побачили... Ну-бо, там справді дуже цікаво.

Гуже повів її праворуч, в іншу будівлю, де його хазяїн облаштовував справжнє механічне виробництво. На

порозі Жервеза, пройнята інстинктивним страхом, завагалася. Простора зала дрижала від роботи машин, великі тіні з червоними вогняними цятками ширяли довкола. Але він усміхнувся й почав заспокоювати її, присягнувшись, що тут нема чого боятися; треба лише уважно стежити, щоб поділ спідниці не опинився дуже близько до зубчастих коліс. Гуже рушив першим, Жервеза ступила слідом за ним у цей оглушливий рейвах, в якому мішма лунали гудіння і свист, у хмарища диму, залюднені якимись невиразними постатями, чорними заклопотаними чоловіками, машинами, які рухали своїми руками, що їх одне від одного годі було відрізнити. Проходи були дуже вузькі, доводилось переступати через перешкоди, оминати ями, відступати вбік, щоб нічого не зачепило. Неможливо було розчути ані слова. Жервеза й далі нічого не могла розгледіти, усе миготіло в неї перед очима. Потім, відчувши в себе над головою немов потужний помах величезних крил, вона подивилася вгору й спинила погляд на пасах, довгих стрічках, що тягнулися до стелі, як велетенська павутина, кожна ниточка якої без кінця перемотувалася. У кутку, за невисокою цегляною перегородкою, стояв паровий двигун. Здавалося, ніби його паси рухалися самі собою, черпаючи силу з глибини п'їтьми, а їхнє безупинне, плавне й тихе ковзання нагадувало політ нічного птаха. Жервеза мало не впала, перечепившись за одну з вентиляційних труб, що розгалужувалися по втоптаній долівці, розподіляючи свій різкий вітряний подих між маленькими горнами поблизу машин. Для початку Гуже показав їй цю штуку, пустивши повітря до однієї з печей: з усіх чотирьох боків великі полум'яні язики розгорнулися віялом, зубцюватим вогняним комірцем, сліпучим, підфарбованим червоною барвою; світло було таким яскравим, що маленькі лампочки робітників здавалися плямами на сонці. Далі, щоб пояснити, що й до чого, він заговорив гучніше й перейшов до машин: механічні ножиці, що розгризають залізне пруття, відкушуючи за кожним разом по шматку й випльовуючи їх позаду; високі

складні машини для виробництва болтів і заклепок, які виконують головки одним натиском свого потужного вала; шліфувальні машини з чавунним маховиком, металевим кругом, що несамовито розтинає повітря щоразу, коли знімає задирки з кожного окремого виробу; керовані жінками різьбонарізувальні машини, через які болти і гайки проходять у супроводі рівних і точних обертів їхніх сталевих коліс, що блищать від мастки оливи. Таким чином, Жервеза могла простежити за всім циклом виробництва — від залізних прутин, що стояли, сперті об стіну, аж до виготовлених болтів і заклепок, повні ящики яких захаращували всі кутки. Тоді, усе зрозумівши, прачка усміхнулася й закивала головою. Однак їй усе ще стискало горло тривожне усвідомлення того, яка вона маленька й тендітна серед усіх цих металевих трударів, а від глухих ударів шліфувальної машини, на які часом озиралася, їй аж кров холола в жилах. Призвичаївшись до темряви, вона бачила, як у глибині майстерні нерухомі чоловіки порядкували задиханим танцем маховиків, коли з котроїсь печі раптово виривався потоком світла вогненний комірець. Мимохіть Жервеза раз по раз, звівши очі догори, вдивлялася у темний простір під покрівлею, де пульсувала кров цих машин і де плавно ковзали паси, неосяжна німа сила яких наповнювала життям імлісту сутінь, що панувала довкола.

Тим часом Гуже спинився біля однієї з машин для виготовлення заклепок. Він замислено стояв, опустивши голову, й пильно спостерігав за тим, як вона працює. Машина штампувала сорокаміліметрові заклепки легко й спокійно, немов велетень. І справді, нічого простішого ніби й бути не могло. Один робітник діставав шматок заліза з печі, формувальник клав його у форму, яку зрошував безперервний струмінець води, щоб сталь не відпускала, — от і все. Вал ішов униз, і болт з круглою, неначе вилитою, головкою падав додолу. За якихось дванадцять годин ця клята машинерія штампувала їх сотні кілограмів. Гуже не був лихою людиною, але траплялися моменти, коли він залюбки схопив би

Фіфіну й розтрощив би все це залізаччя, пойнятий злістю від усвідомлення того, що ці механічні руки сильніші за його власні. Це його страшенно гнітило, хоч він і переконував себе, що плоті не до снаги змагатися із залізом. Безперечно, одного дня машина знищить робітника: їхній щоденний заробіток уже впав з дванадцяти до дев'яти франків, і ходили балачки, що платню ще вріжуть. Авжеж, не було нічого доброго в цих потворних озіях, що виробляли заклепки й болти так само, як вони виробляли б ковбаси. Нахмуривши брови, грізно наїжачивши гарну русяву бороду, Гуже добрих три хвилини мовчки дивився на машину. Мало-помалу риси його обличчя розгладилися, набувши сумирного виразу. Він обернувся до Жервези, яка притиснулася до нього, й, сумно усміхнувшись, промовив:

— Що ж! Ця штука нам, як обух над головою! Та, може, колись у майбутньому вона ще служитиме на благо людства.

Жервеза анітрохи не переймалася благом людства. Вироблені машиною болти видавалися їй недоладними.

— Бачте-но, — із запалом вигукнула вона, — я маю на увазі, що вони занадто вже гладенькі... Мені більше до вподоби ваші. У них, принаймні, чути руку майстра.

Її слова стали великою втіхою для нього, бо якоїсь миті він почав боятися, що вона, побачивши машини, зневажатиме його. Хай йому біс! Він був сильнішим за Суху Горлянку, або ж П'ю Не Нап'юся, але машини — сильнішими за нього. Нарешті, прощаючись із Жервезою на подвір'ї, Гуже, сповнений великої радості, ледве не розтрощив їй зап'ясток.

Щосуботи прачка ходила до Гуже, щоб віднести їм білизну. Вони й далі мешкали в маленькому будиночку на Новій вулиці Гут-д'Ор. За свій борг у п'ятсот франків Жервеза впродовж першого року регулярно щомісяця виплачувала їм по двадцять франків. Щоб не збиватися з ліку, рахунки підбивали у кінці місяця: Жервеза підраховувала, скільки коштувала її робота, і додавала решту, щоб у сумі виходило двадцять франків, бо прання Гуже щомісяця обходилося не більш як

у сім чи вісім франків. Одного разу, коли Жервеза вже повернула майже половину боргу, наприкінці реченця трапилося так, що вона, вже й не знаючи, як викрутитися з халепи, — бо ж клієнтки не стримали обіцянок, — вона мусила бігти до Гуже й позичати в них на комірне. Потім ще двічі, щоб заплатити робітницям, Жервезі довелося звертатися до них, унаслідок чого її борг виріс до чотирьохсот двадцяти п'яти франків. Тепер вона вже не віддавала їм ані копійки, розраховуючись лише пранням. І річ геть не в тім, що жінка стала менше працювати чи справи йшли кепсько. Навпаки. Але гроші чомусь у неї не затримувалися, здавалося, ніби вони танули, тож вона раділа, коли вдавалося звести кінці з кінцями. Господи Боже! Поки якимось живеться, нема чого бідкатися, хіба ж ні? Вона погладшала, потураючи всім маленьким примхам свого черевця, і не мала більше сили з острахом думати про своє майбутнє. Навіщо цим перейматися? Гроші завжди будуть, вони тільки ржавіють, коли дурно лежать. Тим часом пані Гуже й далі ставилася до Жервези з материнською турботою, навіть іноді трохи вичитувала їй, але зовсім не через гроші, а тому, що любила її й боялася, аби у неї не пішло все за вітром. Про борг вона ніколи не нагадувала. Словом, пані Гуже поводитася надзвичайно делікатно.

Наступного дня після того, як Жервеза навідалася до кузні, саме була остання субота місяця. Коли прачка прийшла до Гуже — до них неодмінно ходила сама, — у неї від кошика так боліли руки, що вона добрих дві хвилини ледве переводила дух. Та білизна важить хтозна-скільки, особливо коли в кошику є ще й простирадла.

— Ви все принесли? — запитала пані Гуже.

До цього вона ставилася дуже прискіпливо. Старенька воліла, щоб їй приносили всю білизну одразу і жодної речі не бракувало, аби у всьому був порядок, як вона казала. Інша її вимога полягала в тому, щоб прачка приходила точно умовленого дня й щоразу о тій самій годині, щоб таким чином ніхто не марнував свого часу.

— О! Звісно, усе на місці, — з усмішкою відповіла Жервеза. — Ви ж знаєте, що я нічого не забуваю.

— Це правда, — визнала пані Гуже. — За вами є деякі грішки, але до цього ще не дійшло.

І поки прачка діставала з кошика білизну й клала її на ліжко, старенька знай вихваляла її роботу: вона не пропалює речей, не шматує їх, як багато хто, не відриває праскою гудзики; от тільки використовує забагато синьки й надто крохмалить манишки.

— Погляньте самі, вона ніби з картону, — мовила далі пані Гуже, хрускаючи манишкою сорочки. — Мій син не скаржиться, але воно йому ріже шию... Завтра, коли ми повернемося з Венсена, у нього вся шия буде в крові.

— Ні, не кажіть такого! — розпачливо вигукнула Жервеза. — Святкова сорочка й має бути трохи твердою, бо інакше вона теліпатиметься на тілі, як шматина. Подивіться на поважних добродіїв... З вашою білизною працюю тільки я. Жодна робітниця її не торкається, і я про неї дбаю якнайкраще, запевняю вас; та я ладна по десять разів усе переробляти, аби лиш усе було як слід, бо це для вас, ви ж знаєте.

Вона ледь зашарілася, промовляючи кінець фрази. Боялася дати взнаки, що отримує задоволення, власноруч прасуючи сорочки Гуже. Звісна річ, у неї не було жодних брудних думок, а все ж їй було трохи соромно.

— О! Я не нападаюся на вашу роботу, ви працюєте бездоганно, я знаю, — мовила пані Гуже. — Ось, наприклад, цей чепчик — сама довершеність. Тільки ви можете так привести до ладу мережива. А складочки які рівні! Так-так, вашу руку я впізнаю одразу. Коли ви дасте робітниці одного-єдиного рушника, це буде одразу помітно. Кладіть трохи менше крохмалю, от і все, гаразд? Гуже не вважає за необхідне вбиратися по-панському.

Тим часом вона взяла зошит і взялася викреслювати принесені речі. Усе було добре. Впорядковуючи рахунки, вона побачила, що Жервеза поставила шість су за

чепчик. Пані Гуже спершу обурилася, але зрештою мусила визнати, що це, порівняно з іншими, не так уже й дорого. Так, п'ять су за чоловічу сорочку, чотири су за жіночі панталони, півтора су за наволочку, су за фартух — це недорого, зважаючи на те, що чимало прачок беруть за такі речі на два ліари чи навіть на су більше. Тоді, перерахувавши брудні речі, які старенька записала, Жервеза поклала їх до кошика, але не йшла, соромлячись висловити прохання, що крутилося в неї на язиці й дуже її муляло.

— Пані Гуже, — врешті мовила вона, — якщо вас це не обтяжить, цього разу я хотіла б отримати гроші за прання.

Саме того місяця речей було випрано чимало, тож і сума, яку вони щойно нарахували, дійшла до десяти франків і семи су. Пані Гуже якусь мить серйозно дивилася на Жервезу, а потім відповіла:

— Дитино моя, нехай буде так. Я не можу вам відмовити, особливо коли ці гроші вам дуже потрібні... Однак навряд чи таким робом ви розрахуетесь зі своїми боргами. Зрозумійте, я кажу це лише заради вас. Вам, далєбі, треба бути трохи обачнішою.

Жервеза, похиливши голову, вислухала це напумлення і пробурмотіла, що коли вона докладе ці десять франків, їй вистачить грошей, щоб оплатити вексель, який вона підписала продавцеві вугілля. Але пані Гуже, коли почула слово «вексель», враз посерйознішала. Для прикладу заговорила про себе: відколи платню Гуже врізали з дванадцяти франків до дев'яти, вона скоротила свої витрати. Коли замолоду бракує мудрості, то на старості помреш з голоду. Щоправда, вона стрималася й не сказала Жервезі, що віддає свою білизну їй лише для того, щоб та змогла повернути борг; колись вона все прала сама і знову так робитиме, якщо й далі через прання доведеться трусити гаманцем. Узявши десять франків і сім су, Жервеза подякувала й швидко пішла геть. А на сходах, відчувши полегшення, ледь не затанцювала з радості. Вона вже помалу звикала до прикрощів і заморок, що стосувалися грошей, і з

цих неприємностей до наступного разу запам'ятовувала лише те, яке то щастя з них викрутитися.

Саме тієї-таки суботи, спускаючись сходами від Гуже, Жервезі трапилася дивна зустріч. Їй зі своїм кошиком довелося притиснутися до поручнів, щоб пропустити високу простоволосу жінку, що несла в руках загорнуту в папір свіжу скумбрію із закривавленими зябрами. Аж раптом вона впізнала Віржині, дівчину, яку колись відшмагала була в пральні. Вони впритул поглянули одна на одну. Жервеза, злякавшись на мить, що дістане рибою в обличчя, заплющила очі. Але ні, Віржині лише ледь усміхнулася. Тоді прачка, кошик якої загороджував прохід, аби видатися ввічливою, сказала:

— Пробачте, будь ласка.

— Пусте, — відповіла висока чорнявка.

Вони й далі стояли посеред сходів і говорили, забувши про колишні чвари, не згадуючи бодай натяком про минуле. Віржині, якій уже виповнилося двадцять дев'ять років, була тепер гарною жінкою, ставною, з трохи продовгастим лицем і чорним як смола волоссям. Вона одразу похвалилася своєю історією: була одруженою, навесні вийшла заміж за колишнього майстра-мебляра, що відслужив у війську і наразі подав клопотання про місце в поліції, бо така посада певніша й поважніша. Саме для нього вона й купила скумбрію.

— Він обожнює скумбрію, — мовила Віржині. — Цих капосних чоловіків треба таки балувати, чи не так? А може, ви зайдете до нас? Побачите нашу домівку... Що ж ми з вами стоїмо тут на протязі?

Коли Жервеза, розповівши їй, своєю чергою, про своє заміжжя, сказала, що жила саме в цій квартирі й навіть народила там доньку, Віржині почала наполягати ще сильніше. Завжди приємно повертатися до тих місць, де колись зазнав щастя. Протягом п'яти років вона мешкала на другому березі Сени, в Гро-Каю, де й познайомилася зі своїм чоловіком, коли він служив у війську. Але там їй було тоскно, вона мріяла повернутися у квартал Гут-д'Ор, де знала геть усіх. І от уже два

тижні, відколи вони оселилися в кімнаті навпроти Гуже. Ох! Усі речі досі безладно розкидані, але малопомалу все впорядкується.

Потім, на сходах, вони нарешті назвали свої імена.

— Пані Купо.

— Пані Пуасон.

Відтоді вони так поважно одна до одної й зверталися — пані Пуасон і пані Купо, — лише для втіхи називатися паніями, оскільки познайомилися вони тоді, коли становище обох було досить непевне. Щоправда, Жервеза не зовсім збулася сумнівів. Цілком можливо, що висока чорнявка помирилася з нею задля того, щоб помститися за те шмагання в пральні, втілюючи якийсь лихий задум, як та лицемірна тварюка. Жервеза поставила триматися сторожко. Цю чверть години Віржині поводитися аж надто люб'язно, тому й Жервезі годилося бути привітною.

Нагорі, у кімнаті, за столом біля вікна сидів і працював Пуасон, тридцятип'ятирічний чоловік із землистим обличчям, рудими вусами та імператорською борідкою. Він майстрував якісь маленькі скриньки. З інструментів у нього були лише складаний ніжик, пилка, завбільшки з пилочку для нігтів, та горнятко з клеєм. Матеріалом йому слугували тоненькі дощечки з необробленого червоного дерева від старих ящиків з-під сигар. На тих дощечках він робив усілякі оздоби та надзвичайно вишукані візерунки. Отак цілими днями, рік за роком, Пуасон виготовляв однакові скриньки, усі розміром вісім на шість сантиметрів, і лише по-інакшому їх прикрашав, вигадував нові форми для віка, приладновував перегородки. Це було йому за забавку, спосіб згаяти час, чекаючи призначення на місце поліціанта. Зі свого колишнього фаху в нього лишилася тільки пристрасть до маленьких скриньок. Своїх виробок він не пускав у продаж, а дарував їх своїм знайомим.

Пуасон підвівся, люб'язно привітався з Жервезою, яку його дружина відрекомендувала як давню подругу. Але він був небалакучим, тому одразу ж знову взявся

за свою пилочку, лише час від часу поглядаючи на скумбрію, що лежала скраю комода. Жервеза була дуже рада побачити свою колишню оселю; розповідала, де стояли їхні меблі, показала місце на долівці, де вона народила дитину. Який же, врешті, дивовижний збіг! Зникнувши колись із поля зору одна одної, вони ніколи б не повірили, що зустрінуться ось так, що житимуть по черзі в тій самій кімнаті. Віржині додала нових подробиць про свого чоловіка: йому від однієї тітки дістався невеличкий спадок, і пізніше він допоможе їй розпочати свою справу; зараз же вона й далі заробляє кравецтвом, шиє сукенки то тим, то тим. Нарешті, коли збігло добрих півгодини, прачка зібралася йти додому. Пуасон заледве кивнув на прощання головою. Віржині провела її, пообіцявши, що якимось навідається до неї, і сказала, що, звісно, буде її клієнкою. Коли вона довго не відпускала її на сходах, Жервезі спало на думку, що їй кортить розповісти про Лантьє та свою сестру Адель, полірувальницю. У неї від того аж душа переверталася. Але про ті неприємні речі не було сказано жодного слова, й вони розійшлись, дуже люб'язно попрощавшись.

— До побачення, пані Купо.

— До побачення, пані Пуасон.

Таким був початок великої дружби. Через тиждень потому Віржині вже не минала Жервезиної пральні й щоразу до неї заходила. Там вона по дві-три години точила яси, аж стурбований Пуасон, думаючи, що її десь задавило, приходив по неї — мовчазний, як завжди, з обличчям, немов у мерця. Жервезу, яка бачила тепер кравчиню щодня, незабаром поиняв дивний страх: щоразу чуючи початок її фрази, Жервезі здавалося, що зараз мова піде про Лантьє; увесь час, що Віржині сиділа в неї, Лантьє ніяк не йшов їй з голови. Усе це було справжнісінькою дурницею, бо насправді їй було начхати на Лантьє, на Адель і на те, що з ними двома сталося. Жодного разу вона ні про що не запитала, їй анітрохи не було цікаво почути про них. Але воно посідало її мимоволі. Думка про них

вбилася їй у голову, як набридливий куплет, що крутиться на язиці й не полишає ні на мить. Щоправда, Жервеза зовсім не тримала зла на Віржині, бо, певна річ, це була не її провина. Вони чудово ладнали одна з одною, і Жервеза повсякчас її затримувала, коли та мала вже іти.

Тим часом настала зима. Це вже вчетверте Купо зимували на вулиці Гут-д'Ор. Того року грудень і січень видались особливо суворими. Такі морози лютували, що хоч вовків ганяй. Після Нового року сніг ще три тижні лежав на вулицях і не танув. Та роботі це не заважало; навпаки, бо ж зима — найліпша пора для прасувальниць. У пральні було так хороше! Такої паморозі на вікнах, як у бакалійника та панчішника навпроти, тут зроду ніхто не бачив. Піч ущерть засипали коксом, і в приміщенні було жарко, як у лазні; білизна парувала так, що здавалося, ніби тепер спекотне літо; за зачиненими дверима було добре, тепло-теплісінько, і ця теплінь настільки розморювала, що можна було заснути навстоячки, з розплющеними очима. Жервеза сміялася й казала, що уявляє себе десь на селі. І справді, екіпажі, котячись по снігу, більше не торохтіли; заледве можна було розчутити кроки перехожих; у глибокій холодній тиші лунали лише дитячі голоси — то галасувала згряя малечі, що зробила велику ковзанку на струмку, який витікав із кузні. Часом Жервеза підходила до дверей, витирала рукою запітніле скло й дивилася, що відбувається на вулиці за такої лютої холоднечі. Та з сусідніх крамниць ніхто й носа не висовував, засипаний снігом квартал неначе зачаївся й переживав негоду. Отож вона могла лише, злегка киваючи головою, вітатися із сусідкою-вугляркою, яка, відколи настали такі страшні морози, ходила простоволоса й усміхалася на всі зуби.

У такий собачий холод особливо приємно було випити вранці чашку гарячої кави. Робітницям не було на що скаржитися: господиня робила її дуже міцною й не додавала ані дрібки цикорію; вона ніскілечки не нагадувала каву пані Фоконьє, що була справжньою

бовтанкою. От тільки коли матінка Купо бралася готувати каву, це тривало цілу вічність, бо вона засинала над кавником. Отож після сніданку робітниці ставали до прасок і чекали на каву.

Якраз наступного дня після Водохреща, коли вибило вже пів на першу, кава все ще не була готова. Того разу, мов навмисне, вода ніяк не хотіла проціджуватися крізь гущу. Матінка Купо стукала маленькою ложечкою по ситечку, й було чути, як краплі повільно, одна за одною, падають на дно кавника й навіть не думають бігти швидше.

— Облиште вже її, — мовила довготелеса Клеманс, — так вийде сама каламуть... Дарма, в нас сьогодні буде що їсти й що пити.

Довготелеса Клеманс старанно прасувала чоловічу сорочку, розгладжуючи складки кінчиком нігтя. У неї був страшений нежить, очі геть опухли, а горло раз по раз дер кашель, від якого вона згиналась удвоє над столом. Попри це Клеманс навіть не закутала ший хусткою і була вдягнена в блаженську вовняну кофтину, в якій дрижала від холоду. Поруч неї пані Пютуа, загорнута у фланелевий шарф по самісінькі вуха, прасувала спідницю на дошці, один край якої лежав на спинці стільця; щоб спідниця не човгалась по долівці й не забруднилася, на підлозі розіслали якесь простирало. Жервеза зайняла добру половину робочого столу вишитими мусліновими фіранками, по яких, витягнувши руки, щоб не наробити складок, водила праскою. Раптом кава почала дуже дзюрчати, і вона підвела голову. То зизоока Огюстіна продовжала дірку в кавовій гущі, вштрикнувши ложку в ситечко.

— Та заспокойся ти вже! — крикнула Жервеза. — Чого ти крутишся як на шилі? Багнуку тепер пити-мемо.

Матінка Купо поставила на вільний край столу п'ять склянок рядочком. Робітниці облишили свою працю. Господиня завжди розливала каву сама і в кожную склянку клала по два шматочки цукру. Це була найочікуваніша година всього робочого дня. Тієї обідньої

пори, коли всі побрали свої склянки й повсідалися на ослінчиках перед піччю, відчинилися вхідні двері, й до пральні ввійшла Віржині. Вона вся тремтіла.

— Ох, дівчата, — мовила вона, — надворі морозом аж по тілу дере! Я, либонь, геть відморозила собі вуха. Триклятий холод!

— Отакої! Та це ж пані Пуасон! — вигукнула Жервеза. — Ви з'явилися саме вчасно. Вип'єте з нами кави?

— Аякже! Залюбки... Тільки перебіжиш вулицю, а холод уже пробрав до кісток.

На щастя, ще лишилося трохи кави. Матінка Купо пішла по шосту склянку, а Жервеза з гречності підсунула до Віржині цукорницю. Робітниці потіснилися, звільняючи жінці місце біля печі. Її брали дрижаки, ніс почервонів, і вона, щоб зігрітися, обхопила задубілими руками склянку з кавою. Віржині прийшла сюди від бакалійника, де можна було промерзнути до кісток, чекаючи, поки тобі зважать чвертку швейцарського сиру. Вона була у захваті від палу в пральні: далєбі, тут почуваєшся, як на черені, та навіть мертвий прокинеться у такій спекоті, — так приємно жар лоскотав шкіру. А потім, відігрівшись, вона випростала свої довгі ноги. Отак вони вшістьох поволеньки попивали каву, облишивши роботу, у вогкій задусі від білизни, що парувала. На стільцях сиділи тільки матінка Купо та Віржині; всі решта прилаштувалися на ослонах, таких низеньких, що здавалося, ніби вони сидять долі; а зизоока Огюстіна й справді вместилася на підлозі, підіславши під себе крайчик простирадла з-під спідниці. Усі повтикали носи в склянки й мовчки смакували каву.

— А вона таки нічогенька, — мовила Клеманс.

Та враз її схопив кашель, настільки сильний, що вона ледь не задихнулася. Щоб відкашлятися, вона притулилася головою до стіни.

— Оце так болячка до вас причепилася, — мовила Віржині. — Де ж це ви її підхопили?

— А я знаю?! — відказала Клеманс, витираючи рукавом обличчя. — Напевно, вчора ввечері, коли я

зупинилася біля входу до «Гран-Балкона», де двоє жінок рвали одна одну на клоччя. Мені захотілось подивитися, от я й стовбичила там, а йшов сніг. Ах! Така лупка була — зі сміху вмерти можна. В однієї був зовсім роз'юшений ніс, кров так і цебеніла на землю. Коли друга, така довга жердина, як я, побачила кров, то взяла ноги на плечі, тільки смуга лягла... Отоді вночі я й почала кашляти. А до всього, скажу я вам, чоловіки — страшенно капосне поріддя: коли сплять із жінкою, всю ніч тягнуть ковдру на себе.

— Чудова поведінка, — буркнула пані Пютуа. — Ви себе в домовину заганяєте.

— А якщо мені подобається заганяти себе в домовину, га?!.. Так воно веселіше живеться. Цілісінський Божий день п'ястися зі шкіри, щоб заробити п'ятдесят п'ять су, з рання до смеркання кров'ю обкипати коло цієї печі... Е, ні, знаєте, мене вже верне від усього цього!.. Не переймайтеся, цей кашель не зласкавиться наді мною й не допоможе переставитись; минеться, як і почавсь.

Запала мовчанка. Ця негідниця Клеманс, яка, репетуючи, як недоріzana, здіймала гвалт по шинках, завжди, коли була на роботі, наводила на всіх смуток своїми балачками про смерть. Жервеза добре її знала, тому відповіла:

— А наступного дня після гульок вам не так уже й весело!

Правду сказати, Жервезі зовсім не хотілося, щоб розмова звернула на жіночі бійки. Через те шмагання в пральні їй було неприємно чути при Віржині про копняки дерев'яним черевиком та ляскі помордаси. Але Віржині дивилася на неї і всміхалася.

— О! — стиха мовила вона. — Учора я бачила, як тягалися за коси. Рвали так, що аж куріло...

— А хто? — запитала пані Пютуа.

— Повитуха, що живе в кінці вулиці, зі своєю покоївкою, знаєте, такою невисокою, білявою... Яка ж та дівка люта! Вона кричала їй, щоб усі чули: «Авжеж, ти допомогла зеленярці збутися дитини, от і піду тепер до

поліції й розповім усе, якщо не заплатиш мені!» І ще такого намолочила, що треба було чути! А повитуха, недовго думавши — бух! — заліпила їй прямо по пиці. Тоді та клята хвойда кинулась до господині та як почала дряпатися, як почала її скубти! Облупила, як цибулину! Довелося ковбасникові розбороняти їх.

Робітниці весело засміялися, а тоді всі із задоволенням зробили по маленькому ковточку кави.

— Невже вона й справді збулася дитини? — обізвалася Клеманс.

— Хтозна... Пробігла кварталом така чутка, — відповіла Віржині. — Знаєте, мене при тому не було... Однак таке вже їхнє діло. Усі вони це роблять.

— Що тут скажеш! — мовила пані Пютуа. — Жінки геть дурні, якщо довіряються їм. Дати себе скалічити — оце вже ні, красно дякую!.. А тим часом є один чудовий спосіб. Треба щовечора випивати по склянці свяченої води, а опісля тричі перехрестити живіт великим пальцем. Одійде, як вітром звіє.

Матінка Купо, яка, здавалося, тихо-мирно спала, раптом заперечливо захитала головою. Вона знала інший спосіб, що ніколи не підводить. Кожні дві години треба з'їдати круте яйце, а до крижів прикладати листя шпинату. Четверо жінок і далі спокійно сиділи, слухаючи її, лише зизоока Огюстіна, яка сама собі знаходила веселощі, до яких ніхто не знав причини, почала кудкудакати, як квочка, — такий у неї був сміх. Про неї геть забули. Жервеза підняла спідницю й побачила, що та качається по простирадлу, як поросся, задерши догори ноги. Тоді вона витягла її звідти й ляпасом поставила на ноги. Що їй такого смішного, цій дурній гусці? Треба їй ото слухати, коли дорослі розмовляють?! Вона давно вже мала віднести білизну подрузі пані Лера в Батіньоль. Із цими словами Жервеза дала їй в руки кошик і виштовхнула за двері. Зизооке дівчисько насупилося, заскімлило й пішло, волочачи ноги по снігу.

Тим часом матінка Купо, пані Пютуа та Клеманс обговорювали дієвість крутих яєць та шпинатового

листу. Тоді Віржині, яка замислено сиділа зі склянкою в руці, ледве чутно мовила:

— Боже-боже! Люди б'ються, люди миряться, та все йде на лад, коли добре серце...

І, нахилившись до Жервези, з усмішкою додала:

— Ну, звісно, я на вас не гніваюся... Пам'ятаєте те, що сталося в пральні?

Праці стало ніяково. Саме цього вона й боялася. Тепер, мабуть, мова зайде про Лантьє та Адель. Піч гуділа, від розжареної до червоного труби несло нестерпним жаром. Поринувши в дрімоту, робітниці розтягували кавування, щоб повернутися до роботи якомога пізніше, й млосно поглядали на сніг за вікном. Почалися всілякі звірвання; говорили про те, що б вони робили, якби мали десять тисяч франків ренти; та взагалі нічого не робили б, отак би й сиділи від полудня, грілися і чхали б на всю цю роботу. Віржині присунулася до Жервези й стиха, щоб їх не почули решта, заговорила до неї. А Жервеза від занадто сильного палу почувалася геть знеможеною, такою розімлілою, що не знаходила в собі сили уникнути цієї розмови. Вона навіть чекала на слова високої чорнявки, її серце сповнилося приємним хвилюванням, якого сама собі не могла пояснити.

— Я вам, принаймні, не завдаю болю? — мовила далі кравчиня. — У мене воно вже десятки разів крутилося на язичку. Зрештою, якщо ми вже заговорили... Це так, до слова, правда ж?.. О! Я не гніваюся на вас за те, що тоді сталося, звісно, що ні. Йй-богу! Я давно не тримаю на вас зла.

Вона побовтала каву в склянці, щоб розтанув увесь цукор, а тоді відсьорбнула маленький ковточок. Жервезі стисло горло, вона напружено чекала й запитувала себе, чи справді Віржині простила їй оте шмагання; вона ж бо бачила, як у її чорних очах спалахують якісь жовті іскринки. Ця довгов'яза чортиця, напевне, сховала своє злопам'ятство до кишені, та ще й носовичком прикрила.

— У вас була на те причина, — говорила вона далі. — З вами тоді обійшлися так підло, так огидно... Ох! Скажу

вам по правді: на вашому місці я б навіть за ножа схопилася.

Вона знову зробила невеличкий ковток, відсьорбнувши зі склянки. Тоді припинила говорити своїм протягим голосом і швидко, не спиняючись, додала:

— Щоправда, щастя їм від того не було. Ах! Господи, Господи! Ні дрібки щастя, аніскілечки!.. Вони виїхали до чорта в зуби, оселилися десь коло Гласьєр, на брудній вуличці, де завжди по коліна багнюки. Два дні по тому поїхала я вранці до них, щоб разом пообідати, — нічогенька поїздочка омнібусом, моє вам слово! І що ж! Люба моя, вже тоді я застала їх за гризнею. Коли я заходила, вони саме обмінювалися ляпасами. Ба! Оце так коханчики!.. Ви ж знаєте, що Адель не варта й шворки, щоб її повісити. Хоч вона й моя сестра, але я мушу сказати, що в неї натура справжнісінької сучки. Вона мені стільки свинства вчинила; надто довго все розказувати, та менше з тим, ми якось самі порахуємося... Що ж до Лантьє — хай йому чорт! — ви його знаєте, він анітрохи не ліпший. Корчить із себе панича — еге ж? — і репіжить вам зад гарма-дарма! Як почне бити, то кулака не шкодує... Отак вони й товклися не покладаючи рук. Ще тільки піднімаєшся сходами, а вже чути, як періщать одне одного. Якось раз навіть поліція їх втихомирювала. Все те заколотилося, коли Лантьє захотілося юшки на олії — бридоти, яку їдять оті південці, а Адель сказала, що це бридота. Він пожбурив їй межі очі пляшку з олією, вона шпурнула в нього каструлю, а тоді в них пішло в хід усе кухонне начиння. Сколошкали весь квартал.

Ведучи мову про цю сімейку, Адель розповіла й про інші побоїща, про такі речі, від яких волосся ставало сторч. Жервеза мовчки слухала всі ці історії. Обличчя її зблідло, кутики вуст нервово посмикувалися, немов складаючись в легеньку усмішку. Вже майже сім років, як вона нічого не чула про Лантьє. Жервеза й подумати не могла, що від імені Лантьє, сказаного пошепки їй на вухо, аж запече в грудях. І гадки не мала, що їй буде так цікаво дізнатися, що сталося з цим неборакою,

який так негідно повівся з нею. Тепер їй нічого було заздрити Адель. Та все-таки в глибині душі вона раділа з цих сімейних чвар; уявляючи тіло цієї дівчини, вкрите синцями, Жервеза відчувала втіху, відчувала себе відомщеною. Залюбки сиділа б отак до самого ранку й слухала Віржині. Не бажаючи здатися аж надто зацікавленою, вона ні про що не запитувала. Ось так несподівано заповнилася прогалина в її житті, немов тепер її минуле перетекло в теперішнє.

Тим часом Віржині знову схилилася над склянкою: примруживши очі, вона посмоктувала цукор. Жервеза, розуміючи, що мусить щось сказати, прибрала байдужого виразу й запитала:

— То вони й досі живуть у Гласьєр?

— Та де там! — відповіла та. — Хіба я вам не сказала? Оце вже тиждень, як вони розбіглися. Одного чудового ранку Адель зібрала своє манаття й пішла, а Лантьє, ясна річ, за нею не погнався.

Прачка мимоволі аж скрикнула й голосно перепитала:

— Отже, розбіглися?!

— Про кого це ви? — поцікавилася Клеманс, перервавши розмову з матінкою Купо й пані Пютуа.

— Та ні про кого, — відповіла Віржині, — ви їх не знаєте.

Вона уважно подивилася на Жервезу й спостерегла, що та схвильована. Потім підсунулася ще ближче й, ніби відчуваючи якусь злостиву втіху, продовжила свою розповідь. Тоді раптом запитала, що б вона робила, якби Лантьє почав упадати коло неї. Бо, зрештою, чоловіки такі непередбачувані, тож Лантьє цілком може повернутися до свого першого кохання. Жервеза випросталася, прибравши гідного й чеснотливого вигляду. Вона заміжня жінка й виставить Лантьє за двері — ось і все. Між ними більше нічого не може бути, та вона йому навіть руки не подасть. Якби Жервеза поглянула в його бік, то вважала б себе нікчемницею.

— Я добре розумію, — мовила вона, — що Етьєн — його син, і цю єдину ниточку я не можу перервати. Якщо Лантьє забажає побачити Етьєна, я відпровожу

хлопчика до нього, тому що не можна заборонити батькові любити свою дитину... Але щодо мене, бачте, пані Пуасон, я краще дам посікти себе на капусту, ніж дозволю йому доторкнутися до мене бодай пальцем. З цим покінчено.

Промовляючи останні слова, Жервеза накреслила у повітрі знак хреста, ніби скріплюючи печаткою на безрік свою обітницю. І, прагнучи завершити розмову, вона, немов прокинувшись, підхопилася й крикнула до робітниць:

— Ти подиви на них! Може, гадаєте, що білизна сама собою попросується? Ото вже валяки! Ану гайда до роботи!

Але робітниці, розімлілі від лінивої знемоги, не квапилися; вони сиділи, згорнувши руки на колінах і тримаючи в долонях порожні склянки, в яких ще бовталася трохи кавової гущі. Балачки не вмовкали.

— Я мала приятельку, таку собі Селестіну, — мовила Клеманс. — То була божевільна, що дуріла від котячої шерсті... Знаєте, їй скрізь увижалася котяча шерсть, і вона завжди крутила отак язиком, бо гадала, що в неї повен рот тієї котячої шерсті.

— А в мене, — встряла до розмови пані Пютуа, — була одна товаришка, так от у неї завівся червак... О! Та тварюка страшенно вибаглива!.. Він скручував їй живота і гриз доти, доки вона не давала йому курятини. Можете собі уявити, чоловік заробляв сім франків, і все йшло на витребеньки того червака...

— Та хай Бог милує! Я б одразу вилікувалася, — перебила її матінка Купо. — Еге ж! Просто треба з'їсти печену мишу. Вона отруїть червака тієї ж миті.

Сама Жервеза теж почала піддаватися солодкому неробству. А тоді стрепенулася й звелася на ноги. От тобі й маєш! Отак ціле пообіддя й пішло на баляндра-си! Ними гамана не наб'єш! Вона першою повернулася до своїх фіранок і помітила, що вони заляпані кавою, тому, перш ніж знову взяти праску, їй довелося затерти пляму мокрою ганчіркою. Робітниці потягувалися біля печі й, долаючи власну нехить, шукали свої держа-

ки до прасок. Щойно Клеманс поворухнулася, на неї напав такий кашель, що вона мало язика не виплюнула; потім стала до роботи й закінчила прасувати чоловічу сорочку, зашпилюючи манжети й комір. Пані Пютуа знову взялася за свою спідницю.

— Ну гаразд, до побачення, — мовила Віржині. — Вийшла оце по чвертку швейцарського сиру. Пуасон, певно, вже думає, що я десь примерзла дорогою.

Але, пройшовши тротуаром якихось три кроки, вона знову з'явилася в дверях і крикнула, що бачила в кінці вулиці, як Огюстіна ковзалася на льоду разом з дітлахами. Уже минуло добрі дві години, відколи та негідниця пішла. Вона прибігла розчервоніла, задихана, з кошиком у руках, зі зліпленим сніжкою волоссям, і почала бурчати, розповідаючи, що через ожеледицю неможливо було швидко йти. Якийсь шибеник, напевно, заради сміху напхав їй до кишень шматків льоду, бо за чверть години по тому з її кишень текло по всій пральні, як з лійки.

Тепер чи не кожного дня так минала пообідня пора. Пральня стала прихистком для мерзлякуватих мешканців кварталу. На вулиці Гут-д'Ор усі знали, що там було тепло. Біля печі постійно збирались погрітися балакучі сусідки, які сідали вузьким колом, підсмикнувши до колін свої спідниці. Жервеза пишалася цим приємним теплом у своїй пральні, припрошувала людей сідати — «тримала салон», як злостиво казали Лорійо і Боші. Та правда полягала в тому, що вона не перестала бути люб'язною й доброю, дозволяла заходити біднякам, коли бачила, як ті тремтять надворі від холоду. Особливо прачка заприятнилася з колишнім малярем, сімдесятирічним старим, що мешкав у їхньому будинку під самим дахом і потерпав від голоду й холоду. Усі троє його синів полягли під час Кримської війни, а він перебивався з хліба на воду, бо вже два роки як не міг тримати пензля в руках. Щоразу коли Жервеза помічала, як старий Брю, щоб зігрітися, топчеться по снігу, вона кликала його, влаштовувала біля печі й часто припрошувала з'їсти скибку хліба з сиром. Згорблений,

сивобородий, з поморщенням, як в'яле яблуко, обличчям, старий Брю годинами сидів мовчки й слухав, як тріщить кокс. Можливо, він згадував про п'ятдесят років своєї праці на драбині — цілих пів сторіччя, проведених за розмальовуванням дверей і білінням стель по всіх закутках Парижа.

— Дядьку Брю, — час від часу запитувала його прачка, — про що ви весь час думаете?

— Та ні про що, всіляку всячину, — з отупілим видом відповів він.

Робітниці жартували, що в нього, мовляв, є якісь сердечні рани. Але він, не дослухаючись до них, знову з похмурим виглядом поринав у мовчанку.

Відтоді Віржині частенько згадувала Лантьє в розмовах із Жервезою. Схоже, їй подобалося розводитися про її колишнього коханця, щоб повтішатися з її ніяковості, роблячи різні припущення. Одного дня вона сказала, що зустріла його, але, оскільки прачка промовчала, більше нічого не додала, лише потім, наступного дня, розповіла, що він довго й з великою ніжністю говорив про неї. Жервезу страшенно бентежили ці розмови, що велися пошепки в кутку пральні. Коли вона чула ім'я Лантьє, їй завжди починало млоїти в грудях, неначе там застрягла й муляла якась частина цього чоловіка. Звісно, вона вважала себе непохитною, хотіла жити, як порядна жінка, бо порядність — це половина щастя. Але, розмірковуючи про порядність, Жервеза ніколи не думала про Купо, бо не мала за що каятися перед чоловіком, вона не згрішила перед ним навіть подумки. Із серцем, пойнятим неспокоєм і болем, вона думала про коваля. Їй здавалося, що невідчепні спогади про Лантьє, ця одержимість ним, яка знову охопила її, є свідченням невірності Гуже, їхній мовчазній любові, їхній трепетній дружбі. Почуття вини перед своїм добрим другом сповнювало її дні смутком. Поза своєю родиною вона не хотіла відчувати жодної прихильності, окрім як до нього. Але це почуття було дуже чистим, піднесеним, вищим за весь той бруд, куди Віржині намагалася її зіштовхнути, пал якого вижидала побачити на її обличчі.

Коли настала весна, Жервеза стала шукати прихистку в Гуже. Щойно вона, примостившись на стільці, починала про щось міркувати, в думках одразу поставив її колишній коханий. Жервеза малювала в уяві, як він кидає Адель, складає свої речі до їхньої старої скрині, сідає в екіпаж і повертається до неї разом з тією скринєю. Тими днями, коли Жервеза виходила на вулицю, на неї нападав якийсь незрозумілий страх: їй вчувалися кроки Лантьє позаду, але, охоплена дрожем, вона не наважувалась обернутися; їй здавалося, що він уже простягає руки, щоб обійняти її за стан. Певна річ, він ходить за нею назирці; якось пополудні неодмінно підстереже її; від цієї думки Жервезу кидало в холодний піт, бо він, авжеж, поцілує її у вухо, як робив це колись задля жарту. Цей поцілунок найбільше її жахав; на саму лише думку про нього у жінки починало так шуміти у вухах, що вона вже нічого не чула, крім гучного й несамовитого калатання свого серця. Отож, відколи Жервезу поїняли ці страхи, кузня стала її єдиним сховком. Там, під захистом Гуже, вона заспокоювалася й знову всміхалася, а звук його дзвінкого молота вщент розбивав її лихі привиддя.

Яка ж то щаслива була пора! Прачка особливо старанно дбала про клієнтку з вулиці Порт-Бланш, якій завжди відносила білизну сама, бо цей справунок кожної п'ятниці був зручною нагодою, щоб піти вулицею Маркаде й навідатися до кузні. Щойно повернувши за ріг вулиці, вона відчувала радість і полегшення, неначе прогулювалася на лоні природи, а не посеред пустирів і сірих заводів; чорна від вугілля дорога, шлейфи пари понад дахами тішили її не менше за порослу мохом лісову стежинку на околиці міста, що губиться серед зеленої гущавини кущів; любила вона й блідавий небокрай, покреслений високими димарями фабрик, і пагорб Монмартр, що загороджував небо своїми крейдяно-білими будинками, розграфленими рівними рядами вікон. Наближаючись до кузні, Жервеза сповільнювала крок, перестрибувала калюжі і залюбки проходила безлюдними й заваленими усіляким непотребом зака-

пелками. Усередині, навіть серед полудня, сяяло горно. Від передзвону молотів її серце починало радісно калатати. Вона заходила до кузні геть розпашіла, з розтріпанними білявими кучериками, як жінка, що поспішає на побачення. Гуже чекав на неї. З голими руками й з голими грудьми, в такі дні він бив по ковадлу ще сильніше, щоб Жервеза почула його ще здаля. Він здогадувався, коли вона підходила, й мовчки зустрічав її, ласкаво усміхаючись у русяву бороду. Та Жервеза не хотіла, щоб Гуже відволікався від роботи, прохала його знову взятися за молот, бо їй дуже подобалося дивитись, як він вимахує ним, тримаючи його своїми дужими руками з напнутими м'язами. Потім вона підходила до Етьєна, який роздував міхи, легенько попліскувала його по щоці й лишилася там на годину-другу, стоячи й дивлячись, як роблять болти. Жервеза й Гуже не обмінювалися навіть десятком слів. Та вони навряд чи спізнали б більшу ніжність, навіть якби опинились у кімнаті, замкненій на два оберти ключа. Їм було байдуже до насмішок Сухої Горлянки, або ж П'ю Не Нап'юся, — вони їх навіть не чули. За чверть години Жервеза починала трохи задихатися; жар, важкий дух та дим, що здіймався, забивали їй памороки, тимчасом як глухі удари молота стрясали її від п'ят аж до голови. У ті хвилини їй більше нічого не хотілося, це було її втіхою. Якби Гуже стиснув її у своїх обіймах, це не викликало б у неї таких сильних почуттів. Вона підходила до нього ближче, щоб відчутти повів вітру від замаху його молота на своїй щоці, щоб сповна спізнати силу його удару. Коли іскри сипалися на її ніжні руки, Жервеза не відступала, а навпаки, насолоджувалася цим вогняним дощем, що сік їй шкіру. Гуже, звісно, здогадувався, якого щастя вона тут дізнавала, і залишав на п'ятницю найскладнішу роботу, щоб виявити свої почуття до неї з усією міццю й спритністю. Він тоді не шкодував сили, мало не розбивав ковадло надвоє, важко дихав і всім тілом здригався від радості, яку давав їй. Протягом тієї весни їхня любов сповнювала кузню громовим гуркотом. Це була ідилічна праця велета посеред вогненних

відсвітів палаючого горна у хисткій повітці зі скрипучими й чорними від сажі стінами та кроквами. На всьому цьому розчавленому залізі, розм'яклому, як червоний віск, застигали грубі сліди їхньої ніжності. По п'ятницях, попрощавшись із Золотою Пелькою, прачка — задоволена, втомлена, спокійна душею й тілом — повільно піднімалася вулицею Пуасоньє.

Мало-помалу страх перед Лантьє влігся, Жервеза прийшла до розуму. В ту пору їй би, мабуть, щасливо жилося, якби не Купо, який геть пустився берега. Одного дня, повертаючись із кузні, вона начебто помітила Купо в «Пастці» дядька Коломба, де він пиячив із Халявою, Вишкварком та Сухою Горлянкою, або ж П'ю Не Нап'юся. Жервеза швидко пройшла повз, щоб ніхто, бува, не подумав, нібито вона шпигує за чоловіком. Але, минаючи винарню, кинула оком усередину: це таки справді був Купо, який вже звичним для себе жестом перехилив у горлянку шкалик шнапсу. Виходить, він брехав і горілку таки пив! Жервеза поверталася додому у відчаї, її знову охопила давня відраза до горілки. Вино вона йому пробачала, бо воно дає робітникові сили, але міцне спиртне, навпаки, було бридотою, отрутою, що відбиває в робітника смак хліба. Ах! Уряду варту було б заборонити виробництво цієї гидоти.

Коли прачка дісталася вулиці Гут-д'Ор, увесь будинок був переполошений. Її робітниці покинули роботу, висипали на подвір'я й, позадиравши голови, дивилися вгору. Вона запитала Клеманс, що відбувається.

— Та це старий Біжар дає прочуханки своїй жінці, — відповіла прасувальниця. — П'яний, як чіп, стояв коло воріт і чатував, коли вона повертатиметься з пральні... Стусанами примусив її дертися сходами, а тепер дубасить нагорі, у себе в кімнаті. Чуєте, як лементує?

Жервеза швидко збігла нагору. Їй не було байдуже до пані Біжар, яка прала білизну для її закладу й була дуже старанною жінкою. Вона сподівалася втихомирити забіяку. Нагорі, на сьомому поверсі, двері до їхньої кімнати були відчиненими навстіж, кілька сусідів на

сходовому майданчику щось вигукували, а пані Бош, стоячи навпроти дверей, волала:

— Зараз же припиніть!.. Чуєте?! А не то я погукаю поліцію!

Ніхто не зважувався ввійти до кімнати, бо всі знали, якою скаженою тварюкою робиться Біжар, коли нап'ється. А втім, він ніколи й не тверезів. Нечастими днями, коли Біжар брався до роботи, він ставив поруч зі своїми слюсарним верстатом літр горілки, яку жлуктив нахилки кожні пів години. Працювати інакше він уже не міг. Якби до його рота піднести сірника, він би спалахнув вогнем, як смолоскип.

— Треба щось робити, він же її вб'є! — сказала Жервеза, тремтячи як осиковий лист.

І вона ввійшла до кімнати. Дуже чиста мансарда була голою й холодною, спустошеною п'янством чоловіка, який зривав з ліжок простирадла, щоб їх пропити. Стіл у тій бійці від'їхав аж до вікна, два перевернуті стільці валялися ніжками догори. На долівці посеред кімнати лежала пані Біжар — у ще мокрих після пральні спідницях, що поприлипали до стегон, з вирваним жмутами волоссям, вся у крові. Вона хрипіла, важко дихаючи, протяжно охкала після кожного удару Біжарового закаблука. Спочатку він звалив її ударом кулака, а тепер добивав копняками.

— Ось тобі! Стерво!.. Ось тобі! Стерво!.. Ось тобі! Стерво! — харчав він здушеним голосом, супроводжуючи цими словами кожен удар, оскаженіло повторював їх, і що дужче він задихався, то сильніше гамселив.

Потім, зірвавши голос, Біжар продовжував бити мовчки, безтямно, зосереджено, в пошматованих штанах і блузі, обличчя, заросле брудною бородою, посиніло, на лисому лобі виступили великі червоні плями. Сусіди, що товпилися на сходовому майданчику, казали, що він бив жінку, бо вранці вона не дала йому двадцять су. Внизу сходів було чути голос Боша. Він голосно кликав пані Бош:

— Та спускайся вже, хай там хоч повбивають одне одного. Може, трохи наволочі поменшає!

Тим часом слідом за Жервезою до кімнати ввійшов старий Брю. Удвох вони намагалися наставити слюсаря на розум, відтягти його до дверей. Але він мовчки повертався з піною на губах, а в побаранілих очах палав лихий вогонь, вогонь убивства. Прачці дістався сильний удар по зап'ястку, старий робітник відлетів і звалився на стіл. На підлозі, широко відкривши рот, із заплющеними очима лежала пані Біжар і хрипіла. Тепер Біжар уже не влучав у неї: оскаженілий, засліплений люттям, він раз за разом хибив, і від того, що його удари летіли в порожнечу, шаленів ще більше. Впродовж усього цього побоїща маленька Лалі, якій виповнилося вже чотири роки, стояла в кутку кімнати і дивилася, як батько дубасить матір. На руках дівчинка тримала свою сестричку Анрієту, яку нещодавно відлучили від грудей, ніби намагаючись її захистити. На голові в Лалі був бавовняний капорець, вона стояла з дуже блідим і серйозним обличчям, її великі чорні очі без жодної сльозинки дивилися пильним поглядом, геть не дитячим.

Коли Біжар, перечепившись за стілець, розпростерся на долівці й одразу захропів, його там і залишили лежати, а старий Брю допоміг Жервезі підвести пані Біжар. Та почала плакати, голосно схлипуючи, а Лалі, яка вже звикла до таких сцен і з усім змирилася, підійшла ближче й мовчки дивилася, як вона ридає. Спускаючись сходами стихлого будинку, прачка досі бачила перед собою погляд цієї чотирирічної дитини, серйозний і відважний, як погляд дорослої жінки.

— Ондечки пан Купо на тротуарі по той бік вулиці, — щойно помітивши її, крикнула Клеманс. — Схоже, він добряче набрався!

Купо саме переходив дорогу. Не втрапивши в двері, він своїм плечем мало не висадив шибку. Він був п'яний у хлам, і йшов зі зціпленими зубами й почервонілим носом. Жервеза одразу ж упізнала сивуху з «Пастки» — це вона так отруєє кров, від якої в нього блідла шкіра. Вона хотіла пожартувати, вкласти його спати, як це бувало тими днями, коли він приходив під-

хмелений вином. Але Купо зі стиснутими губами відштовхнув її, замахнувся кулаком і самотужки доплетався до ліжка. Він так нагадував того пияка, що хропів нагорі, знесилений після бійки. Від усвідомлення цього всю її пройняло холодом, Жервеза стояла й думала про чоловіків, про Купо, про Гуже, про Лантьє і з розбитим серцем втрачала надію стати колись щасливою.

VII

Дев'ятнадцятого червня були Жервезині іменини. На свята в родині Купо влаштовували пишні учти; то були справжнісінькі бенкети, після яких гості підводилися з-за столу з круглими, як барило, черевами, набивши їх на цілий тиждень наперед. Грішми сипали, як з мішка. Якщо в хаті знаходилося якихось чотири су, їх одразу пускали в діло. Щоб мати привід пожирувати, вишукували у календарі святих. Віржині хвалила Жервезу за те, що та напихається всілякими лагоминами. Коли чоловік усе пропиває, то хіба ж не святе діло подбати про свій шлунок і не допустити, щоб спільне добро пішло прахом через випивку? Оскільки гроші все одно щезають, то нехай краще вони дістануться різнику, ніж винареві. І Жервеза, роз'ївшись, заспокоювала себе цією відмовкою. Що тут вдієш! Це через Купо вони тепер не можуть заощадити й ламаного гроша. Вона ще погладшала й дужче накульгувала, бо нога, мірою того як набрякала від жиру, ставала немов коротшою.

Цього року про свято заговорили, коли до нього був ще місяць. Вигадували всілякі страви й вже облизували собі губи. Несамовите бажання побенкетувати охопило всю пральню. Хотілося добрячої гулянки, чогось незвичайного й вражаючого. Та Господи Боже! Не щодня ж люди розважаються. Найбільшим клопотом для прачки було вирішити, кого запросити. Їй хотілося, щоб за столом було дванадцять душ, не більше й не менше. Вона, чоловік, матінка Купо, пані Лера — це вже чотири особи, рідня. Покличе також Гуже та Пуасонів. Спочатку вона обіцяла собі, що не запрошуватиме робітниць, пані Пютуа й Клеманс, щоб не надто зближуватися з ними. Та оскільки про свято постійно говорили при них і вони хнюпили носи, Жервеза врешті-решт сказала

приходити і їм. Чотири і чотири — вісім, та ще два — десять. Тоді, конче бажаючи довести кількість гостей до дванадцяти, вона примирилася з Лорійо, які останнім часом почали крутитися коло неї. Принаймні, було умовлено, що Лорійо прийдуть на вечерю і вони помиряться, піднявши келихи. І справді, не можуть же родинні чвари тривати вічно. Та й думка про свято всім звеселяла серце. Такою нагодою не можна нехтувати. А коли про намір помиритися дізналися Боші, вони одразу ж кинулися до неї зі своїми люб'язностями й запопадливими усмішками: довелось просити в гості також і їх. Оце так! Чотирнадцять душ, як не рахувати дітей. Такого столу вона ще ніколи не накривала, чим дуже переймалася й водночас гордилася.

Іменини випадали на понеділок. Із цим пощастило, оскільки Жервеза мала намір у неділю пополудні вже почати куховарити. У суботу, коли прасувальниці похапцем докінчували роботу, у пральні велася довга розмова, щоб точно вирішити, що саме буде на столі. Єдиною стравою, яку затвердили ще три тижні тому, була жирна смажена гуска. Про неї говорили з ласолюбством ув очах. Гуску вже навіть купили. Матінка Купо принесла її, щоб Клеманс і пані Пютуа зважили у своїх руках. Ті зачудовано вигукували — такою величезною була та пташина з товстою шкурою, що роздувалася від жовтого жиру.

— А для початку — яловичий бульйон, так? — мовила Жервеза. — Юшка й невеличкий шмат вареного м'яса — це завжди добре... Далі треба страву з підливою.

Довготелеса Клеманс запропонувала кролятину, але її постійно їли; вона вже в печінках усім сиділа. Жервезі праглося чогось вишуканішого. Коли пані Пютуа заговорила про рагу з телятини, вони всі перезирнулися, широко усміхаючись. Чудова думка: ніщо не справить такого враження, як рагу з телятини.

— Потім, — далі казала Жервеза, — треба буде подати ще одну страву з підливою.

Матінка Купо надумала рибу. Але всі решта скривилися й притьмом загрюкали прасками. Риби ніхто не

любить, вона погано перетравлюється, і в ній саме кісточка. Зизоока Огюстіна наважилася сказати, що вона любить камбалу, та Клеманс заткнула їй пельку, давши штурхана. Нарешті, коли господині сяйнула думка про печеню зі свинини з картоплею і обличчя в усіх знову засяяли, до них, немов вітер, влетіла Віржині з розпашілим обличчям.

— Ви вчасно з'явилися! — крикнула Жервеза. — Матінко Купо, покажіть-но їй нашу гуску.

І матінка Купо вдруде пішла по жирну гуску, вклавши її Віржині до рук. Та вигукнула: «Хай йому біс! Яка ж важка!» Але відразу ж поклала її край стола, між спідницею і стосиком сорочок. Думки Віржині були деінде; вона повела Жервезу до дальшої кімнати.

— Послухайте, люба, — швидко прошепотіла вона, — я хочу вас попередити... Зроду не здогадаєтесь, кого я зустріла в кінці вулиці! Лантьє, моя дорогенька! Він тут сновигає, чатує... От я й прибігла. Я злякалася за вас, самі розумієте...

Прачка враз сполотніла. Чого йому треба, тому небораці? Як з неба впав, саме коли треба готуватися до свята. Ну чому їй завжди не щастить? Ніколи не дадуть спокійно потішитися! Але Віржині відказала, що вона намарне псує собі кров такими дурницями. Чорт забирай! Якщо Лантьє стане переслідувати її, вона покличе поліцію, і його одразу ж припровадять куди слід. Відтоді як місяць тому її чоловік отримав місце стражника, висока чорнявка почала триматися спогорда й погрожувала арештувати всіх на світі. Вона заговорила гучніше: нехай би хтось тільки спробував чіплятися до неї на вулиці, вона сама приведе такого нахабу до поліції й віддасть його Пуасонові. Жервеза жестом попросила її замовкнути, бо робітниця почала дослухатися до їхньої розмови. Вона першою повернулася до пральні й, удаючи цілком спокійну, заговорила:

— Тепер треба якісь овочі.

— Мо' зеленого горошку зі шкварками? — мовила Віржині. — Я б оце його тільки й їла.

— Так, так, зелений горошок зі шкварками! — погодилися всі решта, а Огюстіна, відчуючи неабиякий захват, почала рвучко совати в печі кочергою.

Наступного дня, у неділю, годині о третій матінка Купо запалила дві плити, що були в господі, та ще одну, яку принесли від Бошів, попросивши на якийсь час. О пів на четверту у великій каструлі, яку позичили в харчівні по сусідству, бо їхня каструля видалася надто малою, уже кипів бульйон. Рагу з телятини та печеню зі свинини було вирішено приготувати звечора, бо ці страви смачніші розігрітими, однак підливу до рагу слід зварити, коли вже сідатимуть за стіл. Чимало роботи ще лишалося на понеділок: юшка, горошок зі шкварками, смажена гуска. Дальшу кімнату заливало яскраве світло вогню з трьох пічок; на сковородах смажилось й пахло пригорілим борошном для підливи, а велика каструля дихала струменем пари, як казан, її боки здригалися від важкого й глибокого клекотання. Матуся Купо й Жервеза, начепивши білі фартухи, метушилися по всій кімнаті, чистячи петрушку, бігаючи по сіль і перець, перевертаючи м'ясо дерев'яною лопаткою. Щоб Купо не плутався попід ногами, його виставили за двері. Але все одно ціле пообіддя хтось стояв у них над душею. Страва так апетитно пахла на весь будинок, що сусідки одна за одною заходили під всілякими приводами, аби лише дізнатися, що саме варилось. Вони тупцялися в кімнаті й чекали, що прачка колись-таки підніме кришку. Тоді, годині о п'ятій, з'явилася Віржині. Вона знову бачила Лантьє: тепер уже точно на вулицю й носа не покажеш, не натрапивши на нього. Пані Бош теж помітила його, коли він з підозрілим виглядом стояв на розі, позираючи навсбіч. Тоді Жервезу, яка саме збиралася взяти одне су й купити смаженої цибулі для бульйону, пойняв дроз, і вона вже не наважувалася вийти з дому; тим паче, що консьержка і кравчиня дуже налякали її жахливими розповідями про чоловіків, що чатують на жінок, ховаючи під полами своїх сурдутів ножі та пістолети. Ще б пак! Про таке щодня пишуть у газетах; коли один з

таких мерзотників казяться від того, що його колишня живе щасливо, він стає здатним на все. Віржині люб'язно запропонувала збігати по смажену цибулю. Жінки мають допомагати одна одній: хіба ж можна дозволити вбити маленьку бідолашку? Повернувшись, вона сказала, що Лантьє ніде не видно; він, напевно, втік, зрозумівши, що його помітили. На кухні аж до самого вечора тільки й мови було, що про нього. Коли пані Бош порадила розповісти про все Купо, Жервеза дуже перелякалася й попрохала ніколи не заводити про це мови. Атож! Ото ловко вийде! Її чоловік, напевно, щось уже запідозрив, бо вже кілька днів, лягаючи спати, лаявся й гатив кулаком об стіну. У неї аж руки починали тремтіти на саму лише думку, що двоє чоловіків гризтимуться через неї; вона знала Купо, він був таким ревнивцем, що міг зі своїми величезними ножицями накинутися на Лантьє. І поки вони вчотирьох обговорювали цю драму, підливи помалу мліли на жару, прикиданому попелом; рагу й печеня, коли матінка Купо заглянула до них, ледь чутно шкварчали й стиха булькали; каструля й далі похропувала, як півчий, що задрімав, виставивши до сонця череву. Наостанку вони поналивали собі в чашки бульйон і куштували його, вмочаючи шматки хліба.

Нарешті настав понеділок. Жервеза, запросивши на вечерю чотирнадцятьох гостей, тепер переймалася думкою, чи вистачить усім місця. Тож вона вирішила накривати стіл у пральні, тому із самого ранку переміряла її метром, щоб зміркувати, де для нього найкраще місце. Далі треба було перенести білизну, розібрати стіл, на якому її прасували; його переставлять на інші козли, і він правитиме за святковий. І саме посеред усієї цієї метушні з'явилася клієнтка й влаштувала скандал, бо вже з п'ятниці чекала на свою білизну: на неї, мовляв, усім начхати, вона хотіла отримати свою білизну негайно. Тоді Жервеза перепросила й нахабно збрехала: це аж ніяк не її вина, вона зайнялася прибиранням у своїй пральні, працівниці прийдуть аж узвтра; вона заспокоїла клієнтку й відправила її додому,

пообіцявши подбати про її речі насамперед. Потім, коли та пішла, Жервеза вибухнула лайкою. Авжеж, як тих клієток слухати, то не знайдеш і хвилини, щоб попоїсти, промордуєшся всеньке життя заради їхніх чудових очей! Атож! Хай хоч турецький султан власною персоною прийде й принесе свій комірець, пообіцявши заплатити їй сто тисяч франків, щоб випрасувати його, цього понеділка вона за праску не візьметься, бо тепер, урешті-решт, її черга трохи пораювати.

Увесь ранок пішов на те, щоб докупити все необхідне. Тричі Жервеза виходила з дому й поверталася обвішана торбами, як мул. Та коли вона знову зібралася йти, щоб замовити вина, з'ясувалося, що в неї більше немає грошей. Звісно, вино їй залюбки дадуть і в борг, однак родина не може лишитися без жодного су, бо є ще тисячі дрібних витрат, про які ніхто не думає. Підрахувавши в задній кімнаті разом з матінкою Купо, що їм ще треба щонайменше двадцять франків, вони засмутилися. Звідкіля їх взяти, ці чотири монети по сто су? Матінка Купо, яка працювала колись служницею в домі якоїсь там актриси театру Батіньоль, першою згадала про ломбард. Жервеза полегшено засміялася. Оце так дурепа! Сама не могла здогадатися! Вона швиденько загорнула свою шовкову сукню в рушник і заколола шпильками. Потім сама заховала пакунок під фартух матінки Купо й сказала міцно притиснути його до живота, щоб сусіди ні про що не здогадалися. А тоді, аби пересвідчитися, що ніхто не йде слідом за нею, Жервеза стала на порозі й почала чатувати. Не встигла та дійти до вугляра, як вона гукнула:

— Мамо! Мамо!

Старенька повернулася, а Жервеза зняла з пальця обручку й мовила:

— Візьміть, докладете й це. Так більше вийде.

Коли матінка Купо прийшла додому й принесла двадцять п'ять франків, Жервеза з радість аж затанцювала. І пішла замовити ще шість пляшок маркового вина, яке відкривють до смаженини. Лорійо луснуть зі злості.

Уже два тижні Купо переймалися думкою, як би допекти тим Лорійо. Ці двоє лукавців — їй-бо, пречудова пара! — коли їли щось смачненьке, то замикалися, неначе вкрали ті харчі. Атож, завішували вікно простирадлом, щоб не було видно світла і щоб усі думали, ніби вони сплять. Звісна річ, якщо в господі не світилося, ніхто в гості до них і не заходив, а вони тим часом спішили натоптатися, остерігаючись при цьому голосно розмовляти. Наступного дня вони боялися викинути кістки на сміття, бо люди могли дізнатися, що саме вони їли. Пані Лорійо ходила в кінець вулиці й спускала їх в отвір стічної канави. Якось уранці Жервеза заскочила її, коли та саме спорожняла кошик, повен устричних мушель. О, ще б пак, ці жмикрути ніколи нічого не робили від щирого серця, і причиною всіх їхніх підступів було бажання здаватися вбогими. Ну, що ж! Їм покажуть, що не всі такі скнари, як вони. Жервеза, якби могла, поставила б стола просто посеред вулиці й припрошувала б усіх перехожих. Хіба ж на те гроші існують, щоб припадати пилом? Вони гарні, коли зовсім новенькі й блищать на сонці. Жервеза настільки не була схожою на Лорійо, що тими днями, коли вона мала двадцять су, поводитася так, що всі думали, ніби у неї цілих сорок.

З третьої години пополудні матінка Купо з Жервезою почали накривати на стіл, теревенячи про Лорійо. Вітрину вони запнули великими шторами, та оскільки було спекотно, двері лишили відчиненими, тож уся вулиця могла бачити їхній стіл. Обидві жінки ставили кожную карафку, кожную пляшку, кожную сільничку, маючи на меті ніби ненавмисно образити Лорійо. Вони посадять їх так, щоб їм було видно все, що ставитимуть на скатертину. Для них виділили найкращий посуд, чудово знаючи, що порцелянові тарілки їх приголомшать.

— Ні, ні, мамо, — крикнула Жервеза, — не кладіть їм тих серветок! У мене є дві адамашкові.

— Гаразд! — буркнула старенька. — Це вже точно очі їм на лоба вилізуть.

Вони всміхалися одна до одної, стоячи з різних боків великого столу, вкритого білою скатертиною, з чотирнадцятьма розставленими на ній приборами, за які їх розпирала гордість. Цей стіл здавався вівтарем, що стояв посеред пральні.

— От же жаднюги!.. — вела далі Жервеза. — Щоб ви знали, вона збрехала минулого місяця, розповідаючи всім, що загубила золотий ланцюжок, коли відносила замовлення. Авжеж! Щоб така колись щось та й загубила!.. Це так, аби тільки поплакатися про злидні й не віддати вам ваші сто су.

— Я їх бачила всього двічі, ті свої сто су, — мовила матінка Купо.

— Готова закластися, що наступного місяця вони вигадать ще якусь історію... Зрозуміло, навіщо вони запинають у себе вікно, коли сідають їсти кроля. Щоб ніхто не мав права сказати: «Якщо вже ви їсте кролятину, то могли б і дати сто су своїй матері». Хіба ж не так? Ох і мерзенні люди!.. І що б з вами було, якби я вас не забрала тоді до себе?

Матінка Купо похитала головою. Того дня багата гостина, яку влаштовували Купо, цілковито налаштувала її проти Лорійо. Вона любила кухню, базікання коло каструль, коли в приготуваннях до святкового бенкету все в будинку перекидалося догори дригом. До того ж вона завжди досить добре ладнала з Жервезою. Іншими ж днями, коли вони нападалися одна на одну, як це буває в усіх сім'ях, старенька бурчала, скаржилася, яке то страшне нещастя жити отак на утриманні в невістки. У глибині душі вона, напевно, досі любила пані Лорійо. Хай там як, але та була її донькою.

— Ну, — знову озвалася Жервеза, — у них ви б не були такою гладкою. І ніякої кави, ніякого тютюну, ніяких ласощів!.. Скажіть, хіба б вони поклали вам на ліжко два матраци?

— Певна річ, що ні, — відповіла матуся Купо. — Я навмисне стану навпроти дверей, щоб побачити їхні мармизи, коли вони ввійдуть.

Мармизи Лорійо вже задалегідь їх потішали. Але вони не могли гаяти часу й милуватися столом. Поснідали Купо дуже пізно, годині о першій, з'ївши трохи ковбаси, бо на всіх трьох плитах уже не було місця, до того ж їм не хотілося бруднити вимитий до вечері посуд. О четвертій годині діло аж горіло в руках обох жінок. Гуска смажилася на жарівні, що стояла долі коло стіни, недалеко від відчиненого вікна. Пташина була така велика, що насилу помістилася в гусятниці. Зизоока Огюстіна сиділа на ослінчику, освітлена відблиском вогню з жарівні, й, тримаючи в руках ложку з довгою ручкою, поважно поливала гуску. Жервеза поралася коло горошку зі шкварками. Матінка Купо, у якої вже в голові паморочилося від усіх цих страв, чекала миті, щоб поставити розігрівати печеню та рагу. Годині о п'ятій почали сходитися гості. Першими з'явилися дві робітниці, Клеманс і пані Пютуа, обидві по-святковому вбрані, перша — в синій сукні, друга — в чорній; Клеманс принесла герань, пані Пютуа — геліотроп. Жервеза, заклавши за спину припорошені борошном руки, міцно поцілувала кожную в обидві щоки. Потім, слідом за ними, ввійшла Віржині, одягнена як дама: квітчаста муслінова сукня, шаль на плечах і капелюшок на голові, хоч їй потрібно було тільки перейти через вулицю. Вона принесла горщик червоних гвоздик. Обійнявши Жервезу своїми довгими руками, вона притисла її до серця. Нарешті з'явилися Бош з горщиком незабудок, пані Бош з горщиком резеди, пані Лера з мелісою. Її фіолетова мериносова сукня забруднилася землею, що сипалася з горщика. Увесь цей люд цілувався й товпився в кімнаті поміж трьох плит і жарівні, що пашіли задушливим жаром. Шкварчання смаженини на сковородах перебивало всі голоси. Котрась із дам зачепилася подолом сукні за деко, на якому стояла гусятниця, наробивши переполоху. Гуска пахла так смачно, що в гостей аж ніздрі роздималися. Жервеза була дуже милою, дякувала кожному за квіти, не припиняючи при цьому розмішувати в глибокій тарілці льезон для рагу. Горщики

з квітами вона поставила на край столу в пральні, лишивши на них високі обгортки з білого паперу. Солодкий аромат квітів змішувався із запахом страв.

— Допомогти вам? — спитала Віржині. — Подумати лишень: ви вже третій день готуєте всі ці наїдки, а ми проковтнемо їх за одну мить!

— Що ж! — відповіла Жервеза. — Саме воно не приготувалось би... Не треба, не брудніть рук. Бачите, все вже готове. Лишилася тільки юшка.

Тоді всі почали вмоцуватися зручніше. Дами поклали на ліжко свої шалі й капелюшки, а потім попідсмикували й позашпилювали спідниці, щоб не забруднити їх. Бош відправив дружину посидіти в сторожці до початку вечері, а сам тим часом притискався до Клеманс у кутку за пічкою, запитуючи, чи не боїться вона лоскоту. А Клеманс важко дихала, звивалася, крутилася, її груди ледь не вискакували з корсажа, бо на саму думку про лоскотання все її тіло бралось сиротами. Інші дами, щоб не заважати на кухні, також щойно перейшли до пральні й поставали вздовж стін, навпроти столу. Та оскільки розмова велася далі крізь відчинені двері й мало що можна було розібрати, вони щораз поверталися назад, заповнювали кімнату своїми гучними голосами, обступали Жервезу, яка застигала з гарячою ложкою в руці, перемовляючись з ними слівцем-другим. Усі сміялися, жартували, часом не зовсім пристойно. Віржині сказала, що не їла вже два дні, щоб нагуляти апетит, а довготелеса безсоромниця Клеманс висловилася ще безцеремонніше: зранку вона прочистила собі шлунок, поставивши клістир, як то роблять англійці. Тоді Бош запропонував спосіб для миттєвого перетравлення їжі: після кожної страви затискати себе дверима. Англійці теж послуговувалися цим способом, який дозволяв з'їдати дванадцять страв підряд, не перетомлюючи шлунка. Коли вже вас запрошено на гостину, то ввічливість велить їсти, хіба ні? Телятина, свинина, гуска — не котам же воно готувалося. О! Господиня могла цим не перейматися, усе повиїдають начисто, на завтра їй навіть не доведеться мити посуду.

Товариство, підходячи до кастрюль і гусятниці, щоб понюхати їжу, цим самим розпалювало свій апетит. Дами почали поводитися, як юні дівчата: жартома штовхалися, бігали з однієї кімнати в другу, аж підлога двигтіла, розворушували й розносили запахи з кухні своїми спідницями серед рейваху, в якому сміх змішувався зі стуком сікача, яким матуся Купо рубала сало.

Саме коли всі весело стрибали й кричали, прийшов Гуже. Засоромившись, він не насмілювався ввійти. В руках у нього був розкішний куц білих троянд, що стеблами геть затуляли його обличчя, а квіти кошлатили русяву бороду. Жервеза, з розпашілими від гарячих плит щоками, підбігла до нього. Він так і стояв, не знаючи, куди подіти троянди, а коли вона взяла горщик з його рук, він затинаючись, щось пробурмотів, не наважуючись її поцілувати. Тож їй довелось звестися навшпиньки й підставити щоку до його вуст, але він так збентежився, що міцно поцілував її в око, мало не травмуючи його. Обое раптом затремтіли.

— О! Пане Гуже, яка краса! — мовила вона, прилаштовуючи куц троянд біля інших квітів, які тепер здавалися зовсім непоказними на тлі його густого листя.

— Та ні, ні, — повторював він, не здобувшись на більше.

Трохи отямившись і глибоко зітхнувши, він мовив, що його матір не зможе прийти: їй прихопило поперек. Жервеза засмутилася й сказала, що відкладе шматочок гуски, бо їй дуже хотілося, щоб пані Гуже скуштувала її. Отож, нікого більше не чекали. Купо, напевно, десь тиняється кварталом разом з Пуасоном, по якого пішов після обіду. Вони пообіцяли прийти рівно о шостій годині. Тоді, оскільки юшка вже майже доварилася, Жервеза покликала пані Лера й сказала, що настала слушна мить, щоб сходити по Лорійо. Пані Лера одразу споважніла: саме вона провадила всі перемовини між двома родинами і домовлялася, як усе мало відбутися. Надягнувши шаль і чепчик, вона статечно, штивна у своїх спідницях, пішла нагору. Прачка лишилася внизу

й мовчки помішувала юшку з італійською локшиною. Товариство, враз набувши серйозного вигляду, чекало на подальший розвиток подій.

Першою з'явилася пані Лера. Щоб додати примиренню помпезності, вона зробила коло вулицею. Потім широко відчинила вхідні двері, а пані Лорійо в шовковій сукні спинилася на порозі. Усі гості попідводилися, Жервеза вийшла наперед, поцілувала зовицю, як було умовлено, й сказала:

— Ну ж бо, заходьте. Годі вже, правда?.. Ми будемо люб'язними одна з одною.

А пані Лорійо відповіла:

— Я буду лише рада, якщо так триватиме довіку.

Коли вона зайшла, Лорійо так само зупинився на порозі й, перш ніж ступити далі, чекав, щоб і його поцілували. Ні він, ні вона не принесли букета, вирішивши обійтись без цього, бо вважали, що, прийшовши до Шкандиби з квітами вже першого разу, здаватиметься, ніби вони скоряються перед нею. Тим часом Жервеза гукнула до Огюстїни, щоб та подала дволїтрову пляшку. Тоді скраєчку стола вона налила в келихи вина і запросила гостей випити. Кожен узяв по келиху, піднесли тост за добру дружбу в родині. Запала тиша, товариство пило, дами піднімали лікті й одним махом спорожняли все до останньої краплі.

— Перед супом нічого кращого й бути не може, — проголосив Бош, клацнувши язиком. — Це ще ліпше, ніж копняк під зад.

Матінка Купо прилаштувалася навпроти дверей, щоб побачити мармизи Лорійо. Вона смикнула Жервезу за спідницю й повела її до дальшої кімнати. Нахилившись над юшкою, вони пошепки жваво балакали:

— Ич, які кирпичи! — мовила старенька. — Ти не могла їх побачити. Та я чатувала... Коли вона помітила стіл, її лице перекривилося ось так — дивися! — кутики губів задерлися аж до самих очей; а йому від того всього аж дух перехопило, він почав кашляти... Піди поглянь на них: вони й досі кусають собі губи, а їхні горлянки геть поперешихали.

— На таких заздрісних людей дивитися боляче, — прошепотіла Жервеза.

Лорійо і справді мали кумедний вигляд. Звісна річ, ніхто не любить, коли його принижують, особливо в родинному колі: коли в одних усе йде на лад, інші казяться, — така вже людська природа. Однак потрібно якось стримуватися й не влаштовувати вистави, правда ж? Та ба! Лорійо стриматися не могли. Їм це було понад силу, вони косували очима, роти в них перекривилися. Зрештою, це було настільки помітно, що решта гостей дивилися на них і запитували, чи добре вони почуваються. Довіку стоятиме їм кісткою в горлі цей стіл з чотирнадцятьма приборами, білою скатертиною та заздалегідь нарізаними шматками хліба. Усе було, наче в якомусь ресторані на бульварі. Пані Лорійо обійшла стіл, похиливши голову, щоб не бачити квітів, і потай помацала широку скатертину, терзаючись думкою, що вона, напевно, таки нова.

— А ось і ми! — вигукнула, повернувшись, усміхнена Жервеза. Руки її були оголені, а біляві пасемця волосся кучерявилися на скронях.

Гості тупцювали довкола столу. Усі вже зголодніли і потроху позіхали зі змученим виглядом.

— Якби господар був удома, — вела далі прачка, — ми могли б починати.

— Оце так! — сказала пані Лорійо. — Суп до того часу вистигне... Купо завжди припізнюється. Не треба було випускати його з дому.

Було вже о пів на сьому. Усе починало пригорати, гуска могла пересмажитися. Засмучена Жервеза сказала, що було б непогано, якби хтось пройшов кварталом і попитав по винарнях, чи не бачили там Купо. Оскільки зголосився Гуже, вона вирішила піти разом з ним. Віржині, переймаючись за свого чоловіка, приєдналася до них. Усі троє простоволосі, вони пішли, зайнявши весь тротуар. Коваль, вдягнений у сурдут, вів під ліву руку Жервезу, а під праву — Віржині. Був як кошівка з двома ручками, — сказав він про себе. Слово видалось їм таким кумедним, що вони спинилися й

почали реготали. Подивившись на своє відображення у вітрині ковбасника, вони засміялися ще дужче. Поруч із вбраним у чорне Гуже жінки скидалися на двох зозулястих курочок: кравчиня — у мусліновій сукні, поцяткованій рожевими квіточками, прачка — у білій в синій горошок перкалевій сукні з короткими рукавами та маленькому сірому шовковому шалику, зав'язаному вузлом на шиї. Люди оберталися, щоб поглянути на них: вони йшли такі веселі, такі свіжі, по-святковому прибрані в будень, проштовхуючись крізь натовп, що заповнив вулицю Пуасоньє того теплого червневого надвечір'я. Та вони вже облишили пустощі. Підходили до дверей кожної винарні, зазирали досередини, видивляючись Купо побіля шинквасів. Невже цей пройдисвіт пішов пиячити аж до Тріумфальної арки? Вони вже обійшли горішню частину вулиці, заглядаючи до всіх пивничок: до «Маленької Цвіети», відомої своєю сливовицею; до тітоньки Баке, яка продавала орлеанське вино по вісім су; до «Метелика», де збиралися візники, люди досить задержуваті. А Купо катма. Тоді, спускаючись утрьох до бульварів і проходячи повз ресторацію Франсуа на розі, Жервеза раптом зойкнула:

— Що сталося? — запитав Гуже.

Прачка вже не сміялася. Вона сплотніла й так розхвилювалася, що мало не впала. Віржині одразу все зрозуміла, побачивши, як у Франсуа за одним зі столів сидів і спокійно вечеряв Лантьє. Обидві жінки потягнули коваля за собою.

— У мене нога підвернулася, — мовила Жервеза, коли змогла заговорити.

Зрештою, вони знайшли Купо та Пуасона нижче вулицею, у «Пастці» дядька Коломба. Ті двоє стояли посеред натовпу чоловіків. Купо в сірій блузі щось вигукував, люто вимахував руками, грюкав кулаком по шинквасу. Втиснений у старе брунатне пальто Пуасон, який того дня був не на службі, мовчки слухав його з бляклим обличчям, поскубуючи то свої руді відстовбурчені вуса, то імператорську борідку. Гуже лишив жінок

скраю тротуару, а сам зайшов досередини й поклав руку на плече бляхареві. Той, побачивши надворі Жервезу й Віржині, дуже розсердився. Яка лиха година принесла сюди цих двох баб? Тепер, значить, спідниці ходять за ним назирці! То й що! Він з місця не зрушить, хай самі жеруть свою гидотну вечерю. Щоб трохи його заспокоїти, Гуже довелось погодитися випити з ним по чарці, однак той ще п'ять добрих хвилин погамовував свою злість коло шинквасу. Вийшовши нарешті надвір, він сказав своїй дружині:

— Мені таке не подобається... Де мені треба, там я й сидітиму, втямила?!

Вона стояла мовчки й тремтіла з ніг до голови. Віржині підштовхнула свого чоловіка до Гуже і сказала, щоб вони йшли попереду. Потім обидві жінки стали обабіч бляхаря, аби якось відволікти його, щоб він не побачив Лантьє. Він був заледве підхмелений, його більше сп'янило горлання, аніж питво. Жінки хотіли йти з лівого боку вулиці, а він, щоб їх подратувати, вирвався від них і перейшов на тротуар праворуч. Налякавшись, вони побігли слідом за ним й спробували затулити від нього двері пивниці Франсуа. Та Купо, очевидно, вже знав, що Лантьє був там. Жервеза отетеріло завмерла, чуючи, як він бурчав:

— Атож, моя кізонько! Там сидить один паруб'яга, якого ми обоє знаємо, еге ж? Не треба мене за дурня тримати... Хай-но я тільки побачу, як ти валандаєшся тут і пускаєш бісики очима!

А потім грубо вилаявся. Кого вона виглядала з голими ліктями й напудреною пикою — його чи свого колишнього зальотника? Потім раптом його охопила несамовита лють на Лантьє. Ич, бандюга! Ич, мерзотник! Лише один із двох мав лишитися на тротуарі, випатраний, як кріль. Тим часом Лантьє, вдаючи, що нічого не помічає, спокійно смакував телятиною зі щавлем. Довкола почали юрбитися люди. Віржині нарешті вдалося забрати звідти Купо, який, повернувши за ріг вулиці, враз заспокоївся. Що ж, додому вони повернулися геть не такі веселі, як ішли з нього.

Гості чекали, стовпившись довкола столу, зі знудженими обличчями. Купо потиснув усім чоловікам руки й повихилявся перед дамами. Жервеза, помітно знічена, говорила впівголоса, розсаджуючи всіх по місцях. Аж раптом вона помітила, що одне місце — поруч із пані Лорійо — лишилося вільним, бо не прийшла пані Гуже.

— Нас тринадцятеро! — вигукнула вона, розхвилювавшись, вбачаючи в цьому чергове віщування біди, загрозу якої вона відчувала вже протягом певного часу.

Дами, вже посідавши, посхоплювалися з місць з тривожним і сердитим виглядом. Пані Пютуа сказала, що піде додому, бо, як вона вважала, такими речами жартувати не варто; до того ж до їжі вона навіть не торкнеться, їй шматок застрягне в горлі. А Бош підсміювався собі: навіть ліпше, коли їх буде тринадцятеро, а не чотирнадцятеро; порції побільшають, та й по всьому.

— Стривайте! — знову заговорила Жервеза. — Зараз усе владнаємо.

Вона вискочила на вулицю й погукала дядька Брю, який саме переходив дорогу. Старий згорблений робітник увійшов, мовчки й незграбно тупцяючи біля порога.

— Сідайте ось тут, мій добрий друже, — мовила прачка. — Ви ж не проти попоїсти разом з нами, правда?

Він лиш кивнув головою. Звісно, він згоден, чого ж йому не попоїсти.

— Ба! Така ж людина, як усі, не гірша за інших, — сказала Жервеза, стихивши голос. — Нечасто йому вдається наїстися. Принаймні, ще хоч раз розговіється у своєму житті... Тепер можемо бенкетувати й нічим не гризтися.

У Гуже аж очі зросилися слізьми, такий він був зворушений. Решта гостей теж розчулилися, вважаючи, що це дуже гідний вчинок, який усім їм принесе щастя. Щоправда, пані Лорійо, схоже, було не до вподоби сидіти поруч зі старим: вона відсунулася від нього й гидливо позирала на його зашкарублі руки та латану-перелатану й вигорілу блузу. Старий Брю сидів, похиливши голову, почувуючись ніяково, передусім через серветку, що прикривала тарілку перед ним. Урешті-

решт він її прибрав і обережно поклав скраю стола, не здогадавшись розгорнути її в себе на колінах.

Нарешті Жервеза подала юшку з італійською локшиною. Гості вже взяли було до рук ложки, коли це Віржині зауважила, що Купо знову десь зник. Мабуть, він повернувся до дядька Коломба. Гості почали обурюватися. Хай там як, але цього разу ніхто за ним не побіжить, може залишатися на вулиці, якщо неголодний. Коли гості вже тарабанили ложками об денця тарілок, Купо повернувся з двома горщиками в руках — в одному була матіола, в другому — бальзамін. Усі заплескали в долоні. Він галантно підійшов до Жервези і поставив горщики: один ліворуч, другий праворуч від її келиха. Потім нахилився до неї і поцілував:

— Правду кажучи, я забув про тебе, моя кізонько... Та незважаючи на це, ми однаково любимо одне одного, особливо такого дня, як сьогодні.

— Цього вечора пан Купо такий милий, — шепнула Клеманс на вухо пані Бош. — Йому геть нічого не бракує, щоб бути люб'язним.

Приємними манерами господар повернув усім веселий настрій, що якоїсь миті був під загрозою. Жервеза заспокоїлась і знову сяяла усмішкою. Гості доїдали юшку. Потім на столі з'явилися пляшки, і всі випили першу склянку — по ковточку міцного вина, щоб проштотхнути локшину. Із сусідньої кімнати чулось, як сварилися діти. Там були Етьєн, Нана, Поліна та малий Віктор Фоконьє. Їм вирішили накрити окремий стіл на чотирьох і сказали поводитися чемно. Зизоока Огюстіна, яка стежила за плитами, мала їсти на колінах.

— Мамо! Мамо! — раптом закричала Нана. — А Огюстіна кидає хліб у гусятницю!

Прачка прибігла й заскочила Огюстіну біля гусятниці, коли та, намагаючись якнайшвидше проковтнути добре вимочений в гарячому жирі шматок хліба, ледь не обпекла собі горло. За те, що це бісове дівчисько кричало, що то неправда, вона надавала їй запотилічників.

Після яловичини, коли на столі з'явилося рагу — його подали в салатниці, бо в господі більшої тарілки не було, — серед гостей пробіг смішок.

— Видно, справа серйозна, — заявив Пуасон, який взагалі нечасто розтуляв рота.

Було о пів на восьму. Щоб на них не видивлявся весь квартал, вхідні двері зачинили. Особливо їх діймав маленький годинникар з майстерні навпроти, який таким прожерливим поглядом витріщався на гостей за столом, немов виривав шматки страви з їхніх ротів, не даючи їм спокійно їсти. Штори на вікнах пропускали ясне біле світло, рівне, без жодної тіні, що заливало весь стіл та поки ще симетрично розкладені прибори, а також горщики з квітами у високих обгортках з білого паперу. І це блідаве світло, ці приглушені сутінки надавали товариству вишуканого вигляду. Віржині дібрала влучне слово: обдивившись кімнату із зачиненими дверима та запнутими мусліном вікнами, вона сказала, що тут дуже мило. Щоразу, як вулицею проїжджала якась бідка, на скатертині підстрибували келихи, а дами мусили кричати так само голосно, як чоловіки. А втім, гості говорили мало, поводитися дуже статечно, обмінюючись люб'язностями. Лише Купо був одягнений у блузу, бо, за його словами, перед друзями нема чого церемонитися, і до того ж блуза для робітника — вбрання почесне. У щедро напوماдженому волоссі стягнутих корсажами дам відбивалося світло, а чоловіки тим часом, далеко відсунувшись від столу, випинали груди й розсовували лікті, боячись забруднити свої сурдути.

Ах, побий його грім! Яку ж вирву зробили в тому рагу! Мало говорили, зате жували славно. Салатницю спорожняли ложкою, встромленою в густу підливу, чудову жовту підливу, що дрижала, як захолод. З дна тарілки вилувлювали шматки телятини; вона ніяк не закінчувалася, салатниця переходила з рук у руки, обличчя схилилися над нею — гості дошукувалися печериць. Довгі буханки хліба біля стіни позаду стола неначе танули. Споживання страв час від часу урива-

лося стукотінням келихів об стіл. Підлива була трохи пересолена, тож знадобилося чотири літри вина, щоб залити те підступне рагу, що йшло на душу, як сметана, і розпалювало в череві справжню пожежу. Не встигли гості й передихнути, як з'явилася паруюча свиняча печеня, подана на глибокому тарелі й обкладена великими круглими картоплинами. Усі аж скрикнули. А бодай йому! Чудова придумка! Оце так смакота! Гості були у захваті. Одразу ж почав прокидатися апетит: кожне косим поглядом слідкувало за стравою, витираючи при цьому ніж об шматок хліба, щоб бути напоготові. Потім, щойно її розклали по тарілках, усі почали підштовхувати один одного ліктями й перемовлятися з повними ротами. Справжнє масло, а не печеня! Така ніжна й поживна, що просто відчуваєш, як вона розтікається по нутрощах, опускаючись аж до самих чобіт. Картопля була, як мед. М'ясо було не солоне, але картопля щохвилини просила поливання. Відкоркували ще чотири пляшки. Тарілки були так чисто вилізани, що, коли настала черга подавати горошок зі шкварками, їх навіть не довелося міняти. О! Овочі — це геть просто. Горошок їли повними ложками, немов завиграшки. Зрештою, це просто ласощі, дамська насолода, як то кажуть. Найсмачнішими в цій страві були добренько просмажені шматочки сала, що пахли, як кінські копита. Для горошку було достатньо двох літрів вина.

— Мамо! Мамо! — закричала раптом Нана. — А Огюстіна своїми руками лізе до мене в тарілку.

— Ти мені вже надокучила! Дай їй хорошого стусана! — відповіла Жервеза, наминаючи зелений горошок.

У сусідній кімнаті, де був накритий стіл для дітей, Нана грала роль господині. Вона сіла біля Віктора, а свого брата Етьєна посадила поруч з маленькою Поліною; таким чином, вони зображали подружжя, уявляючи себе двома парами на пікніку. Спочатку Нана дуже люб'язно ставилася до своїх гостей, всміхалася до них, припрошувала частуватися, геть як доросла, але зрештою її здолала любов до шкварок, і вона

забрала їх усі собі. Зизоока Огюстіна, що постійно крутилася коло дітей, згребла всі шкварки з тарілки Нана у жменю, сказавши, що поділить усе порівну. Розлючена дівчинка вкусила її за зап'ясток.

— Ну, начувайся ж, — буркнула Огюстіна, — я розкажу твоїй матері, що після рагу ти сказала Вікторові поцілувати тебе.

Але всі швидко вгомонилися, коли Жервеза з матінкою Купо прийшли по гуску. За великим столом усі віддихувалися, відхилившись на спинки стільців. Чоловіки розстібували гудзики на камізельках, дами витирали обличчя серветками. У трапезі настала перерва, лише декілька гостей мимохіть ще працювали щелепами, перемелюючи шматки хліба. В очікуванні наступної страви всі відпочивали, даючи їжі влягтися. Поволі западала ніч: брудні, сірі, як попіл, сутінки згущувалися за вікнами. Коли Огюстіна поставила дві запалені лампи — по одній на кожен край стола, — у їхньому яскравому світлі стало видно безладно розкидані прибори, брудні тарілки й виделки, заляпану вином і всіяну крихтами скатертину. Якийсь густий пряний запах сповнював кімнату. Почувши його, усі носи повернулися до кухні.

— Може, вам допомогти? — гукнула Віржині.

Вона підвелася зі стільця й пішла до сусідньої кімнати. Усі жінки одна за одною рушили слідом. Обступивши гусятницю, вони з величезною цікавістю спостерігали, як Жервеза й матінка Купо заходжуються біля гуски. Потім здійнявся галас, залунали гучні голоси, діти почали радісно плигати. Повернення було тріумфальним: Жервеза у напружених випростаних руках несла гуску, її спітніле обличчя осявала широка мовчазна усмішка. Жінки, які йшли позаду неї, так само всміхалися, тимчасом як у самому кінці цієї процесії Нана, широко розплющивши очі, дерлася навшпиньки, щоб усе як слід роздивитися. Коли гуску поставили на стіл — величезну, золотисту, соковиту, — на неї накинулися не одразу. Всі застигли у німому зачудуванні, шанобливому подиві, від якого перепиняло мову. Гості

перезирились, підморгували один одному, похитуючи головами. Хай йому грець! Оце так гуска! Оце так стегенця й черевце!

— Жирку нагуляла, не крейди зі стін надзьобавшись, це вже напевно! — мовив Бош.

Тоді Жервеза розповіла всі подробиці, що стосувалися цієї гуски: вона була найкращою з усіх, які можна було побачити в торговця птицею у передмісті Пуасоньєр; на вугляревих вагах вона потягнула на дванадцять з половиною фунтів; щоб засмажити її, спалили ціле відро вугілля, і з неї натекло три миски жиру. Віржині перебила її, щоб похвалитися, що бачила пташину ще не засмаженою: її можна було з'їсти навіть сирію, казала вона, — такою ніжною і білою була в неї шкіра, немов у білявки, їй-бо! Всі заусміхалися, дивлячись на гуску з такою пожадливістю, від якої в них аж губи повідвисали. А тим часом обличчя Лорійо перекосилися від заздрощів: побачивши таку гуску на столі в Шкандиби, їм просто перехопило подих.

— Що ж, гаразд! Цілою її ми однак не їстимемо, — нарешті сказала прачка. — Хто розріже гуску?.. Ні, ні, тільки не я! Вона надто велика, мені боязко й підступити до неї.

Напросився Купо. Господи Боже! Усе дуже просто: берешся за лапи й тягнеш, розриваючи гуску на шматки. Але всі обурились й живосилом забрали в бляхаря кухонного ножа: завжди, коли він брався до такої роботи, страва перетворювалася на казна-що. Якусь мить шукали добровольця, коли врешті пані Лера мовила солодкавим голосом:

— Послухайте, це робота для пана Пуасона... Саме так, для пана Пуасона.

Оскільки товариство німувало, вона додала ще улесливішим тоном:

— Звісно, це робота для пана Пуасона, звиклого орудувати зброєю.

І подала поліцейському кухонного ножа, що був у неї в руці. Усі за столом схвально засміялися. Пуасон по-військовому різко кивнув головою і потягнув гуску

до себе. Його сусідки, Жервеза та пані Бош, відсунулися, щоб звільнити для нього місце. Різав він повільно, широкими жестами, втупивши очі в пташину, немов хотів прицвяхувати її до дна тареля. Коли він угородив ножа у кістяк і той тріснув, Лорійо, охоплений поривом патріотизму, вигукнув:

— Ба! От якби то був козак!

— Ви коли-небудь билися з козаками, пане Пуасон? — запитала пані Бош.

— Ні, тільки з бедуїнами, — відповів поліцейський, відрізаючи крило. — Козаків більше немає.

Запала глибока мовчанка. Шії гостей витягалися, очі стежили за ножем. Пуасон готував несподіванку. Він різнув ножем востаннє; задок пташини відокремився і став сторч, гузкою догори: це виглядало достоту як єпископська митра. Вибухнув захоплений гамір. Тільки відставні військові вміють так звеселяти товариство. Тим часом з розпанаханого задка гуски хвилею полився сік, і Бош зареготав.

— Я залюбки зголосився б, — буркнув він, — щоб вона отак подзюрила мені до рота.

— Що за мерзотник! — вигукнули дами. — Треба ж ото казати таку бридоту!

— Справді, гидкішої людини я навіть і не знаю! — мовила лютіша за всіх пані Бош. — Ану замовкни, чуєш?! Від твоїх балачок ціла армія згидує стравою... Ви ж бачите, це він для того, щоб самому все з'їсти.

Серед загального галасу Клеманс наполегливо повторювала:

— Пане Пуасон, послухайте, пане Пуасон... Залиште мені гузку, гаразд?!

— Гуска, люба моя, належить вам по праву, — сказала пані Лера своїм стриманим багатозначним тоном.

Хай там як, але гуску нарешті було порізано. Поліцейський дозволив товариству кілька хвилин помилуватися єпископською митрою, а потім відділив шматки й виклав їх колом на тарелі. Можна було пригощатися, але дами скаржилися на задуху й розстібали сукні. Купо сказав, щоб усі почувалися, як удома,

йому, мовляв, начхати на сусідів, і навстіж відчинив вхідні двері, тож бенкет продовжився серед гуркоту фіакрів і тупотіння перехожих по тротуару. Тоді, з відпочилими щелепами й вільним місцем у шлунках, усі знову взялися обідати, несамовито накинувшись на гуску. Лиш від того, що чекав і дивився, як різали пташину, сказав дотепник Бош, у нього рагу й печеня попливли до литок.

Того вечора всі молотили, як з голодного краю. Жоден гість не міг пригадати, щоб йому коли-небудь траплялося аж так переїсти. Обважніла Жервеза, зіпершись ліктями на стіл, мовчки поглинала великі шматки грудинки, боячись, щоб нічого не випало з рота. Щоправда, їй було трохи соромно перед Гуже, що вона виставляла напоказ свою ненажерливість. Однак Гуже сам так наминав, що не бачив, як вона розчервонілася від їди. До того ж, незважаючи на своє ласолюбство, вона залишалася такою милою, такою гарною! Хоча Жервеза їла мовчки, але повсякчас намагалася подбати про дядька Брю й покласти йому на тарілку чогось смачненького. Було дуже зворушливо дивитися на те, як ця ласунка ледь не від свого рота відривала шматочок крильця й давала старому, який, здавалося, не надто на тому знався й ковтав усе, похиливши голову й отупівши від цього глитання, при тому, що його черево вже давно забуло, який на смак хліб. Лорійо зганяли свій гнів на смаженині, наїдаючись днів на три наперед. Вони проковтнули б гуску, стіл, ба навіть пральню, аби тільки одним махом розорити Шкандибу. Усі дами захотіли грудинки, бо грудинка — це дамський шматочок. Пані Лера, пані Бош, пані Пютуа обгризали кістки, тимчасом як матуся Купо, що обожнювала шию, відривала від неї м'ясо двома своїми останніми зубами. Щодо Віржині, то вона любила добре підсмажену шкірку, тож усі гості люб'язно передавали їй шкірки зі своїх шматків. Пуасон почав суворо поглядати на свою дружину, наказуючи зупинитися, бо їй уже досить: одного разу, переївши смаженої гуски, вона два тижні пролежала в ліжку, заробивши розлад-

нання шлунка. Але Купо розсердився й подав Віржині ціле стегенце, вигукнувши — а бодай йому лиха година! — що ж то вона буде за жінка, якщо не обгризе його? Хіба траплялося коли таке, щоб від гуски комусь стало зле? Навпаки, гускою лікують будь-яку журбу. Та її можна їсти й зовсім без хліба, як десерт. Він уминав би її цілу ніч, і нічого йому б не сталося. Немов на підтвердження цих слів, Купо засунув собі в рот ціле стегенце. Тим часом Клеманс доїдала гуску — обсмокувала її, плямкаючи губами й корчачись на стільці від сміху, оскільки Бош тихенько нашіптував їй всілякі непристойності. Ах! Господи праведний! Оце так понабивали кендюхи! Як їсти, то вже їсти, чи ж не так? Якщо дозволяєш собі пожирувати коли-не-коли, то треба бути цілковитим дурнем, щоб не напхатися по саме нікуди. Далєбі, животи надималися просто на очах. Дами здавалися вагітними. Шкіра ледь не лускала на цих клятих ненажерах! Із роззявленими ротами й заюшеними жиром підборіддями, їхні обличчя нагадували зади; вони були такі червоні, що одразу спадало на думку, що то зади багатіїв, яких аж розпирає від достатку.

А вино, дітоньки мої! Воно так і лилося, струменіло, як вода у Сені. Справжнісінька злива, що випала на спраглу землю. Купо наливав його у келихи, високо тримаючи пляшку, щоб було видно, як піниться червоний струмінь, а коли пляшка ставала порожньою, він перевертав її й жартома крутив горло й стискав його жестом, який добре знають жінки, що доять корів. Ось іще одну чорновиду прикінчили! У кутку пральні з «прикінчених чорновидих» виросло ціле кладовище пляшок, на яке скидали недоїдки зі столу. Коли пані Пютуа попросила води, Купо обурився й власноруч позабирав геть усі карафки. Хіба порядні люди воду п'ють? Їй що, хочеться, щоб у шлунку завелися жаби? Келихи спорожнялися жадними ковтками, було чути, як виплеснута одним махом рідина билася об горло так голосно, як грозової днини біжить по ринвах дощова вода. Їй-бо, це був справжнісінький дощ зі скислого

вина! Спочатку він відгонив старою бочкою, але до нього так швидко звикли, що врешті почало здаватися, ніби вино пахне кавою з молоком. Ах, Господи! Правду казали єзуїти, що виноградний сік — винахід, хай там як, знаменитий! Товариство сміялося й підтакувало хазяїнові, бо, врешті-решт, робітник не зміг би прожити без вина, і татусь Ной посадив виноград саме для бляхарів, кравців та ковалів. Вино відновлює сили і знімає втому, розпалює вогонь у животах лежнів. До того ж, коли вип'єш, то, хоч король і не ваш дядько, Париж належить вам. У зневаженого буржуями робітника, що гне горба й не має ані шеляга, дуже небагато приводів для радості, а йому ще й дорікають за те, що він коли-не-коли залзе за комір — лише для того, щоб побачити життя в рожевому світі! Ба яке! От саме зараз — чи не начхати їм на імператора? Цілком імовірно, що й імператор теж зараз під мухою, але то байдуже, чхати їм на нього, вони залюбки позмагалися б з ним, хто більше вицмулить і дужче нарегочеться. До дідька ту паноту! Купо посилав під три чорти увесь світ. Жінки видавалися йому напрочуд гарними; ляскаючи по кишені, в якій брязкали три су, він сміявся, немов перевертав лопатою п'ятифранкові монети. Навіть Гуже, зазвичай такий стриманий у чаркуванні, налягав на вино. У Боша змикалися очі, у Лорію вони стали геть блідими, а Пуасон з побронзовілим, як у всіх колишніх солдат, обличчям, тим часом дедалі суворіше поводив очима. Чоловіки вже були п'яні, як чопи. Дамам вино теж вдарило у голову: вони розчервонілися, а потреба роздягтися спонукала їх поскидати хустки. Лише Клеманс починала виходити за межі пристойності. Аж раптом Жервеза згадала про десять пляшок маркового вина, які забула подати до гуски. Вона збігала по них, і келихи знову наповнили. Тоді підвівся Пуасон і зі склянкою в руці сказав:

— Випиймо за здоров'я господині.

Усе товариство, з гуркотом відсовуючи стільці, звелось на ноги: залунали вітальні вигуки, руки потяглися до іменинниці, задзвеніли келихи.

— Щоб ще п'ятдесят літ! — вигукнула Віржині.

— Ні, ні, — відповідала зворушена й усміхнена Жервеза, — я буду надто старою. Хоч-не-хоч, а настає день, коли вже радий піти на той світ.

Тим часом крізь навстіж відчинені двері весь квартал споглядав за бенкетом і немов був на ньому присутнім. Перехожі зупинялись у широкій смузі світла, що падало на брук, і зичливо всміхалися, побачивши, як ці люди від душі наминали. Візники, зіпершись на передки, поганяючи своїх конячин, заглядали до пральні й жартували: «То що, може, чимось почастуете?.. Хо-хо! Матінко рідна, ох і черево, зараз з'їжджу по повитуху!..» Запах смаженої гуски втішав і звеселяв вулицю: підручні з бакалійної крамниці, стоячи на тротуарі навпроти, немов самі їли пташину; зеленярка та торговка потрухами раз по раз вискакували зі своїх крамниць на вулицю, вдихали той запах і облизували губи. Справді, у всієї вулиці аж бурчало в животах. Пані Кюдорж, мати з донькою, що по сусідству торгували парасольками й ніколи не показувалися, одна за одною раз по раз переходили вулицю, косуючи на пральню очима. Вони були такі червоні, наче млинці пекли. Маленький годинникар, що сидів у себе за столом, уже не міг працювати, бо сп'янів від підрахунку пляшок і геть втратив спокій серед веселих годинників із зозулями.

— Атож, сусіди просто навісніють! — вигукував Купо. А чого б це вони мусили ховатися? Підхмелене товариство більш не соромилося того, що його бачать за столом. Навпаки, юрбище людей, що ласо роззявляли роти, лестило й збуджувало. Вони залюбки висадили б вітрину, витягли стіл аж на дорогу й перед носом у всіх, серед вуличної метушні смакували б десерт. Хіба на них не приємно було б дивитися? От і нема чого замикатися на самоті, як ті егоїсти. Купо, побачивши, що годинникаря мучить пекельна згага, показав йому здаля плящину. Той ствердно кивнув головою, і він приніс йому пляшку й склянку. Почалося братання з вулицею: частували випадкових перехожих, підгуку-

вали всіх роботяг, що здавалися славними хлопцями. Глитайство росло, ширилося все далі й далі, так що незабаром увесь квартал Гут-д'Ор брав участь у цій диявольській вакханалії.

Уже декілька хвилин пані Вігуру, вуглярка, тинялася під дверима.

— Агов! Пані Вігуру! Пані Вігуру! — загорлало товариство.

Вона ввійшла, по-дурному посміхаючись. Лице її було вмите, а корсаж на огрядному тілі мало не репався. Чоловіки любили її пощипувати, бо могли щипати де завгодно, ніколи не натикаючись на кістки. Бош посадовив її коло себе і одразу ж крадькома вхопив під столом за коліно. А вона, звикла до такого, спокійно опорожняла келих вина й розповідала, що під вікнами в них стовпилися сусіди і що дехто в будинку починав сердитися.

— О! То вже наше діло, — мовила пані Бош. — Ми тут консьєржі чи хто? Значить, ми й відповідаємо за спокій... Ось нехай лише прийдуть скаржитися, ми їм покажемо.

За мить до того в сусідній кімнаті здійнялась була справжня баталія між Нана і Огюстіною за гусятницю, яку обидві хотіли підчистити. Приблизно чверть години гусятниця стрибала по долівці й торохтіла, як стара каструля. Тепер Нана піклувалася про малого Віктора, у якого в горлі застрягла гусяча кістка. Вона стискала пальцями його підборіддя і змушувала ковтати великі шматки цукру, що правили за ліки. Та це не заважало їй стежити за великим столом. Вона раз по раз ходила випрошувати вина, хліба та м'яса для Етьєна й Поліни.

— На! Згинь з моїх очей! — казала їй мати. — Дай мені нарешті спокій!

Дітям уже було несила ковтати, але вони все одно їли й, щоб додати собі запалу, вибивали виделками мотив церковного гімну.

Тим часом посеред цього гамору зав'язалася розмова між дядьком Брю та матінкою Купо. Старий, який і далі залишався геть блідим попри все випите і з'їдене,

розповідав про своїх синів, що загинули в Криму. О! Якби його хлоп'ята вижили, він їв би хліб щодня. Матінка Купо, в якої вже трохи заплітався язик, нахилившись до нього, сказала:

— Та де! З дітьми теж гризоти не бракує! От взяти хоча б мене, з вигляду я ніби щаслива людина, правда? Але що ж! Нерідко плачу... Ні, не варто вам так побитися, що не маєте дітей.

Дядько Брю кивав головою.

— На роботу мене вже ніде брати не хочуть, — про бурмотів він. — Я надто старий. Коли заходжу до якоїсь майстерні, молоді регочуть з мене й питають, чи то не я часом чистив чоботи Генріху IV... Торік я ще заробляв по тридцять су на день, фарбуючи міст: треба було лежати горічерева над річкою, що текла внизу піді мною. Відтоді я й почав кашляти... А тепер всьому кінець, мене звідусіль женуть за поріг.

Він подивився на свої натруджені зашкарублі руки й додав:

— Усе це зрозуміло, бо я ні до чого не годен. Їхня правда, будши на їхньому місці, я чинив би так само... Та, бачте, вся біда в тому, що я ще живий. Так, це моя вина. Коли не можеш працювати, мусиш лягти і здохнути.

— Справді, — мовив Лорійо, який слухав їх, — я не розумію, чому це уряд не хоче допомагати інвалідам праці... Якось я прочитав у якійсь газеті...

Але Пуасон вирішив, що мусить захистити уряд.

— Робітники — не солдати, — заявив він. — Будинки інвалідів — це притулки для солдатів... Не треба просити про неможливе.

Подали десерт. Посеред столу поставили савойський бісквіт у формі храму з банею, на якій було викладено шматочки дині. На той купол було насаджено штучну троянду, а біля неї на коротенькій залізній дротинці гойдався срібний паперовий метелик. Дві гуміарабікові краплі в самому осерді квітки правили за крапельки роси. У глибокій тарілці ліворуч лежав шмат білого сиру, тимчасом як на іншій тарілці, праворуч, громади-

лася купа великих товчених полуниць, з яких збігав сік. Лишилося ще, правда, трохи салату — велике листя латуку, просочене олією.

— Ну ж бо, пані Бош, — люб'язно припрошувала Жервеза. — Ще трішки салату. Ви ж його любите, я знаю.

— Ні, ні, дякую! Я вже ним наїлася, — відказала консьєржка.

Прачка повернулася до Віржині, але та провела рукою по шиї, показуючи, що наїлася до несхочу.

— Правда, уже повен живіт, — пробурчала вона. — Більше нема місця. Ані шматочок не влізе.

— О! А ви постарайтеся, — знову заговорила усміхнена Жервеза. — Трішки місця завжди знайдеться. Салат — то таке, можна й ситим його їсти... Невже ви дасте викинути латук?

— Доїсте взавтра, він якраз прив'яне, — мовила пані Лера. — Так він стане ще смачнішим.

З жалем на обличчях дами дивилися на салатницю й зітхали. Клеманс розповіла, що якимось за обідом вона з'їла три пучки хрінниці. Пані Пютуа її перевершила: вона їла головки салату, навіть не чистячи, — просто присолювала й обгризала. Усі на салаті тільки б і жили, уминали б його цілими відрами. Отак слово по слову дами й доїли салат.

— Я б оце залюбки паслась на грядках із салатом, — повторювала консьєржка з повним ротом.

Перед десертом почалися жарти. Десерт — то таке, він не рахується. Його подали трохи запізно, але то нічого, про нього все одно подбають. Навіть якщо доведеться луснути, вибухнути, як бомба, хіба можна дати полуницям і бісквіту пропасти намарне? До того ж поспішати нікуди, часу було вдосталь — хоч би й ціла ніч. Тим часом на тарілки понакладали полуниць і сиру. Чоловіки позапалювали люльки. Оскільки пляшки з-під маркованого вина стояли порожні, вони знову взялися до розливного й пили його, покурюючи. Але гостям закортіло, щоб Жервеза негайно порізала савойський бісквіт. Пуасон підвівся, зняв з торта тро-

янду й надзвичайно галантно вручив її господині під оплески гостей. Їй довелось пришпилити його ліворуч на грудях, біля серця. Від кожного її поруху метелик починав пурхати.

— Знаєте що?! — вигукнув Лорійо, немов щойно здійснивши відкриття. — Ми ж оце їмо на вашому робочому столі!.. Гадаю, стільки діла на ньому ще ніколи не робили!

Цей злий жарт був дуже вдалим. Дощем посипалися дотепні натяки: Клеманс, підносячи до рота ложку полуниць, щоразу приказувала, що налягає на них, як на праску; пані Лера жартувала, що сир пахне крохмалем; а пані Лорійо крізь зуби процідила, що так швидко прожирати гроші за тим самим столом, за яким їх тяжко заробляєш, — це справді вишукано. Здійнявся шквал галасу й сміху.

Та враз гучний голос змусив усіх замовкнути. То Бош, який ледь звівся на ноги, з грайливим виглядом зятагнув пісню «Вулкан кохання, або Вояка-звідник».

Це я, Блавен, я зводжу всіх красунь...

Перший куплет зустріли бурею оплесків. Так, так, нумо співати! Кожен нехай утне свої. Ото буде розвага! Хто зіперся ліктями на стіл, хто відхилився на спинку стільця — влаштувавшись кому як зручно, всі почали кивати головами на улюблених словах і потрохи присьорбувати вина з келихів на приспівках. Цей бісів Бош чудово знався на кумедних піснях. Прибираючи подобу піхотинця з розчепіреними пальцями й кашкетом на потилиці, він розсмішив би й карафки з водою. Слідом за «Вулканом кохання» Бош одразу завів «Баронесу де Дуркоз», один із кращих своїх номерів. Дійшовши до третього куплету, він обернувся до Клеманс і, стишивши голос, сласно прошепотів:

Баронеса бал справляла,
Та всі гості — гурт сестриць,
Три чорняві та білява,
Восьмеро палких очиць.

Тоді, розпалившись, всі разом заспівали приспів. Тупаючи закаблуками, чоловіки позначали такт. Дами взяли свої ножі й, дзенькаючи ними по келихах, відбивали ритм. Усі горлали:

Цур і пек! Заплатить хто
За гульню сто... сто, сто... сто...
Цур і пек! Заплатить хто
За гульню сто... сто, сторо... ро... жі!

Шибки в пральні деренчали, від могутнього подиху співців колихалися муслінові штори. Тим часом Віржині вже двічі кудись відлучалася і, повертаючись, щоразу нахилилася до Жервези й тихенько шепотіла тій щось на вухо. Прийшовши втретє, саме у розпал цього рейваху, вона сказала:

— Люба моя, він досі сидить у Франсуа і вдає, ніби читає газету... Певна річ, замислив якийсь паскудство.

Віржині говорила про Лорійо. Це його вона ходила чатувати. Після кожного нового повідомлення Жервеза все серйознішала.

— А він п'яний? — запитала вона у Віржині.

— Ні, — відповіла висока чорнявка. — На вигляд зовсім тверезий. Та саме це й непокоїть. От чого йому так довго сидіти у винарні, якщо він не п'є?.. Боже мій, Боже мій! Хоч би нічого не сталося!

Страшенно схвильована прачка попрохала її змовкнути. Аж раптом підвелася пані Пютуа і заспівала: «На абордаж!» Запала глибока тиша. Гості зосереджено й мовчки дивилися на неї: навіть Пуасон поклав люльку на край столу, щоб уважніше її послухати. Низенька й збуджена пані Пютуа стояла випроставшись, з блідим обличчям під чорним чепчиком. Сповнена гордої впевненості, вона, викидаючи лівий кулак вперед, грубим голосом, що так не пасував до її зросту, несамовито завела:

Як спритнюга-пірат
Нажене наш фрегат,
Горе-лихо корсару!
Задамо йому жару!

До гармат руш бігом!
Лий ущерть в чари ром!
Вам, пірати-бандити,
Всім на реях висіти!

Це вже було серйозно. Хай йому біс! Тут одразу уявляєш те видовище. Пуасон, який бував у плаванні, кивав головою, підтверджуючи подробиці. До того ж усі чудово бачили, що та пісня відповідала вдачі пані Пютуа. Купо нахилився до свого сусіда й розповів йому, як одного вечора на вулиці Пуле пані Пютуа надавала ляпасів чотирьом чоловікам, що хотіли її збезчестити.

Тим часом Жервеза з допомогою матінки Купо подала каву, хоч дехто ще їв савойський бісквіт. Гості не давали їй сісти: усі кричали, що тепер її черга співати, але вона відмагалася як могла. Лице її зблідло, вона здавалася чимось пригніченою. Хтось навіть запитав, чи не зашкодила їй часом гуска. Тоді вона приємним тихим голосом заспівала: «Ох! Дайте мені заснути», і коли доходила до приспіву, до побажання доброї ночі, сповненої чарівних снів, її повіки трохи опускалися, порожній погляд губився у пільмі вулиці. Одразу потому Пуасон відсалютував дамам, різко кивнувши головою, і затягнув застільну пісню «Французькі вина», але він хрипів, як ковальський міх. Тільки останній куплет, патріотичний, мав успіх, бо, коли прозвучали слова про триколірний прапор, він високо підняв свій келих, махнув ним, а тоді вилив до свого широко розкритого рота. Далі пішли романси: пані Бош заспівала баркаролу про венеційських гондольєрів, пані Лорійо — болеро про Севілью та андалузців, а Лорійо пішов ще далі й заспівав про аравійські пахощі та любовці танцівниці Фатіми. Над брудним столом, у важкому від травного віддиху повітрі відкривалися золоті небокраї, зблискували шиї кольору слонової кістки, маяли ебенові кучері, місячної ночі під звуки гітари звучали поцілунки, танцювали баядерки, всипані перлами та коштовностями. Чоловіки безтурботно палили люльки, дами усміхалися від задоволення, і всі уявляли, що вони десь там,

ген-ген, вдихають дивовижні аромати. Коли Клеманс тремтливим голосом почала виводити «Звийте гніздечко», всі прийшли у захват, бо ця пісня нагадувала про замійську природу, пурхання пташок, про танці попід віттям дерев, медоносні квіти — одне слово, про все те, що бачили у Венсенському лісі тими днями, коли вирушали туди на прогулянку, щоб поласувати кролем. А Віржині «Моєю маленькою крапелькою» повернула товариству веселий настрій. Вона зображала маркітантку: поклавши одну руку на пояс і відстовбурчивши лікоть, другою рукою, перехилиючи кулак, вдавала, немов наливає у склянку випивку. Опісля товариство почало благати матінку Купо втнути «Мишку». Старенька відмовлялася, присягаючись, що не знає такого шалапутства, однак зрештою тонким надтріснутим голоском почала співати, підкреслюючи своїм поморщеним обличчям та маленькими жвавими оченятами жах панни Лізи, яка підсмикує поділ щоразу, як бачить мишу. Сміявся весь стіл: дами навіть не намагалися зберігати серйозний вигляд і кидали на своїх сусідів осяйні погляди. Врешті, нічого непристойного тут не було, ані жодного грубого слова. Правду кажучи, Бош, наче мишка, лоскотав рукою литки вуглярки. Усе могло зійти на пси, якби Гуже, у відповідь на погляд Жервези, не повернув шанобливу тишу «Процанням Абд аль-Кадіра», заспівавши потужним басом. Який же дужий голосище в нього був! Пісня линула з його гарної русявої бороди, як з мідної труби. Коли він вигукнув: «О, супутнице шляхетна!» (йшлося про чорну кобилу воїна), серця гостей збурилися, вони заплескали в долоні, не дочекавшись кінця пісні, — так сильно всіх вразив його спів.

— Тепер ви, дядьку Брю, тепер ви! — мовила матінка Купо. — Заспівайте своєї. Старі пісні найліпші, нумо!

Усі обернулися до старого й почали наполягати та заохочувати його. Він, заціпенілий і непорушний у масці із зашкарублої шкіри, дивився на людей і, здавалося, не розумів їх. У нього запитали, чи знає він

«П'ять голосівок». Не змігши нічого згадати, він похилив голову: усі пісні давніх добрих часів змішалися в його довбешці. Коли ж вирішили дати йому спокій, він щось пригадав і заспівав якимсь замогильним голосом:

Тру ля ля, тру ля ля,
Тру ля, тру ля, тру ля ля!

Обличчя його ожило, цей приспів, мабуть, відживив у ньому давні веселощі, якими тішився лише він, із дитячим захватом слухаючи свій дедалі глухіший голос.

Тру ля ля, тру ля ля,
Тру ля, тру ля, тру ля ля!

— Послухайте-но, люба, — підійшла й прошепотіла на вухо Жервезі Віржині. — Розумієте, я знову там була. Ніяк не можу заспокоїтися... Так от, Лантьє у Франсуа вже немає.

— А надворі ви його не зустрічали? — запитала прачка.

— Ні, я так поспішала, що не роззиралася.

Аж раптом Віржині, звівши догори очі й урвавши мову, вигукнула, піднісши руку до рота:

— Ах! Боже мій!.. Він там, на тротуарі навпроти. Дивиться сюди.

Жервеза, сама не своя, зважилася поглянути у вікно. Щоб послухати спів гостей-альників, на вулиці з'юрбився натовп людей. Підручні з бакалійної крамниці, торговка потрухами та маленький годинникар стояли й ніби спостерігали за виставою, що розгорталася перед ними. Були там і військові, і буржуа в сурдутах, три маленькі дівчинки років п'яти-шести, що трималися за руки, дуже серйозні й зачудовані. Лантьє й справді стояв там у першому ряду, слухав і спокійно споглядав на дійство. Що за нахабство! Жервеза відчула, як мороз пробіг шкірою від ніг до серця, і не насміювалася поворухнутися, а старий Брю тим часом співав далі:

Тру ля ля, тру ля ля,
Тру ля, тру ля, тру ля ля!

— Гаразд, старий! Годі вже! — сказав Купо. — Ви знаєте її повністю?.. Заспіваєте якось іншим разом, коли нам буде аж надто весело.

Дехто засміявся. Старий враз затнувся, обвів гостей, що сиділи за столом, каламутними очима й знову впав у заціпеніння, немов якась тварина. Каву вже випили, і бляхар попросив ще вина. Клеманс знову взялася за полуниці. На якусь мить спів урвався, і зайшла розмова про жінку, яку зранку знайшли повішеною в сусідньому будинку. Тепер настала черга пані Лера, але їй потрібно було підготуватися. Вона змочила кутик серветки в склянці з водою і приклала собі до скронь, бо їй було дуже жарко. Потім попросила крапельинку горілки, випила її і повагом витерла вуста.

— «Божу дитинку», еге? — прошепотіла вона. — Атож, «Божу дитинку».

Висока, чоловічої статури, з кістлявим носом і квадратними жандармськими плечима, вона почала:

Пропаще дитя, яке мати лишає,
В храмі святім завжди знайде домівку,
З престолу Бог зрить і його захищає,
Пропаще дитя — це Божа дитинка.

На деяких словах її голос тремтів, а на зворушливих місцях і взагалі завмирав; вона зводила очі догори, тимчасом як правою рукою вимахувала перед грудьми й натхненним жестом прикладала її собі до серця. Жервеза, терзаючись присутністю Лантьє, не могла стримати сліз: їй здавалося, що в пісні йшлося про її страждання, що вона була тим пропавшим, покинутим дитям, яке милостивий Господь візьме під свою опіку. Клеманс, геть п'яна, раптом вибухнула плачем і впала головою на стіл, щоб скатертиною заглушити схлипування. Запанувала схвильована тиша. Дами підіставали хустинки й почали витирати очі, пишаючись своїм розчуленням. Чоловіки, похиливши голови, тупилися перед собою й кліпали очима. Пуасон із застряглим у горлі клубком, зціпивши зуби, двічі відкусив край люльки і, не припиняючи палити, виплюнув ті друзки додолу.

Бош, який і далі тримав руку на коліні вуглярки, уже не щипав її, охоплений незбагненною шанобою та докорами сумління: по його щоках котилися дві великі сльозини. Ці гультяї могли бути твердими й непохитними, як закон, і добросердими, як ягнята. Зараз від вина вони стали такими тонкосльозими! Коли пані Лера знову заспівала приспів, ще повільніше й ще жалібніше, ніхто вже не стримувався, всі заридали над своїми тарілками й почали розстібати гудзики на черевах, немов їх розпирало від розчулення.

А Жервеза та Віржині мимоволі раз за разом позирала на тротуар навпроти. Пані Бош, і собі помітивши Лантьє, злегка скрикнула, не припиняючи, однак, вмиватися слізьми. Тоді, не на жарт стривожені, усі троє несамохіть перезирнулися. Боже мій! Якщо Купо повернеться, якщо Купо побачить його! Яка буде січа! Яке бойовище! Вони так розхвилювалися, що бляхар нарешті запитав:

— На що це ви там витріщаєтесь?

Він нахилився і впізнав Лантьє.

— Хай йому біс! Це вже занадто! — пробурмотів він. — Ич, брудний покидьок! Ич, брудний покидьок... Ні, це вже занадто, з цим треба покінчити.

Розлючений Купо почав підводитися, белькочучи якісь погрози, а Жервеза стиха вмовляла його:

— Послухай, благаю тебе... Поклади ножа... Сядь на місце, аби не скоїти лиха.

Віржині вихопила з його рук ніж, який він узяв був зі столу. Проте вона не змогла завадити йому вийти надвір до Лантьє. Товариство, геть розчулене, нічого не помітило й ще дужче ридало, тимчасом як пані Лера співала, надриваючи душу:

Про сирітку всі забули,
Її голос тільки чули
Вітер та дерева дужі.

Остання строфа прозвучала жалібним голосінням бурі. Пані Пютуа, яка саме підносила до рота склянку з вином, настільки розчулилася, що вихлюпнула вино

на скатертину. Жервеза закам'яніло стояла, притиснувши кулак до рота, щоб не закричати, похолола від жаху, боячись побачити, як будь-якої миті один з чоловіків упаде мертвим прямо посеред тротуару. Віржині та пані Бош теж зацікавлено спостерігали за сценою, яка розгорталася на вулиці. Купо кинувся було до Лантьє, але вдихнувши свіжого повітря, захитався і ледь не впав у канаву. Лантьє, тримаючи руки в кишенях, просто відхилився вбік. Двоє чоловіків почали лаятися, особливо розійшовся бляхар, обзиваючи супротивника паскудною свинею, погрожуючи випустити йому всі тельбухи. До пральні долинали оскаженілі голоси, було видно загрозливі жести супротивників: здавалося, що вони, несамоовито розмахуючи руками, ось-ось кинуться битися навкулачки. Жервеза, ледь притомна, заплющила очі — все це тривало надто довго, і вона боялася, що вони просто зараз перегризуть одне одному горлянки. Потім, коли крики раптом замовкли, Жервеза розплющила очі й геть остовпіла, побачивши, що вони спокійно собі балакали.

Пані Лера тремтливим, жалісним голосом почала виводити наступний куплет:

На другий день напівживе
Забрали біднеє дитя...

— І трапляються ж на світі такі паскудниці! — вигукнула пані Лорійо, а весь гурт згідливо підтакнув.

Жервеза Perezирнула з пані Бош і Віржині. Отже, справу залагоджено? Купо та Лантьє далі балакали, стоячи скраю тротуару. Вони все ще обмінювалися образливими словами, але вже по-дружньому; обзивали одне одного «бісовою скотинякою» тоном, у якому вчувалася нотка симпатії. Оскільки на них дивилися люди, вони почали спокійно прогулюватися один обік одного вздовж вулиці, повертаючись назад через кожні десять кроків. Зав'язалася жвава розмова. Раптом Купо знову розсердився — здавалося, ніби він про щось просив Лантьє, а той відмагався. Зрештою бляхар потягнув

Лантьє за собою, змусив його перетнути вулицю і увійти до пральні.

— Кажу вам, це від щирого серця! — кричав він. — Випийте келишок вина... Чоловіки на те й чоловіки, правда ж? Ми завжди маємо розуміти одне одного...

Пані Лера доспівувала останній куплет. Дами бгали свої хустинки й повторювали всі хором:

Пропаще дитя — це Божа дитинка.

Співачку, що сіла, вдаючи знемогу, засипали компліментами. Вона попросила чогось випити, бо, мовляв, вклала в цю пісню всю душу і боїться надірвати собі якийсь нерв. Тим часом усі за столом витріщалися на Лантьє, який спокійно вмостився біля Купо й доїдав останній шматок савойського бісквіта, вмочаючи його в келих з вином. Окрім Віржині та пані Бош, його ніхто не знав. Лорійо здогадувалися, що тут відбувається щось непевне, але не знали, в чім річ, тому про всяк випадок набундючилися. Гуже, помітивши Жервезине хвилювання, скоса позирав на зайду. Усі ніяково мовчали, тож Купо просто сказав:

— Це мій приятель.

І, звернувшись до дружини:

— Годі-бо, поворушись трохи!.. Може, ще лишилась якась крапля гарячої кави.

Жервеза отетеріло переводила погляд з одного на другого. Спочатку, коли чоловік затягнув її колишнього коханця до пральні, вона обіруч схопилася за голову, так само інстинктивно, як при кожному ударі грому грозової днини. Вона не могла повірити, що таке можливо: стіни мали б обвалитися й усіх розчавити. Потім, побачивши, що вони спокійно собі сидять, навіть не поворухнувши муслінових штор, Жервезі раптом спало на думку, що це цілком нормально. Гуска їй трохи пошкодила: справді, вона забагато її з'їла, і це заважало думати. Жінку охопила якась блаженна знемога, вона розслаблено сиділа, зіпершись на край стола, бажаючи лише одного — щоб їй дали спокій. Господи! Заради чого псувати собі кров, коли інші цілком спокійно сприймають цю ситуацію, коли все якось саме собою

владнається і всі врешті задоволені? Вона підвелася й пішла подивитися, чи лишилася ще кава.

Діти в сусідній кімнаті вже поснули. Зизоока Огюстіна за десертом їх геть залякала: цупила в них полуниці й страхала усілякими жахами. Тепер їй було дуже зле — скрутившись на маленькому ослінчику, вона сиділа з побілим обличчям і не казала ані слова. Товста Поліна поклала голову на плече Етьєнові, який і сам заснув скраю стола. Нана сиділа на килимку біля ліжка разом з Віктором, притиснувшись до нього й обвивши рукою його шию. Посоловіла, вона із заплуцценими очима повторювала тихим жалібним голосом:

— Ой! Мамо, животик болить... Ой! Мамо, животик болить...

— Ще б пак! — пробубніла Огюстіна, крутячи туди-сюди головою. — Вони понажиралися й співали, як дорослі.

Жервезу, коли вона побачила Етьєна, немов грець ударив. Вона відчула, як задихається від думки, що батько її хлопчика тут, поруч, їсть собі бісквіт і не виявляє ніякісінького бажання поцілувати малого. Якусь мить вона готова була розбудити Етьєна й принести його на руках до батька. Але потім вирішила, що так воно на краще складається, адже все спокійно залагодилося. Крім того не випадає псувати всім настрій наприкінці вечері. Вона повернулася з кавником і налила склянку кави Лантьє, який, здавалося, не звертав на неї жодної уваги.

— Отже, тепер моя черга, — пробелькотів Купо п'яним голосом. — Ба! Лишили мене на закуску... Гаразд! Я вам заспіваю «Ич, мале паця!»

— Так, так, «Ич, мале паця!» — загукали гості за стіл.

Знову здійнявся гвалт, і про Лантьє всі забули. Дами приготували свої келихи й ножі, щоб підгравати на приспіві. Усі заздалегідь почали сміятися, дивлячись на бляхаря, який з бешкетним виглядом зводився на ноги, а тоді заспівав хрипким, як у старої баби, голосом:

Як встаю щодень я рано,
Серце сум сповня.

Шлю малого до майдану
Пляху взять винця.
Він тиняється з годину,
А вертається,
Видудливши половину:
Ич, мале паця!

І дами, дзенькаючи ножами по келихах, у пориві буйних веселощів підхопили приспів:

Ич, мале паця!
Ич, мале паця!

Тепер уже до них долучилася вся вулиця Гут-д'Ор. Увесь квартал співав «Ич, мале паця!» Навпроти, на другому боці вулиці, маленький годинникар, підручні з бакалійної крамниці, торговка потрухами, зеленярка, які знали цю пісню, вступали на приспіві й задля сміху ляскали одне одного. Здавалося, немов уся вулиця сп'яніла: люди плентали тротуарами не від чого іншого, як від бенкетного духу, що вихоплювався з оселі Купо. Варто сказати, що о цій порі всередині пральні всі були аж ніяк не тверезі. Сп'яніння наростало мало-помалу, з першої склянки чистого вина, випитого після юшки. Тепер воно дійшло до краю, усі, понаїдавшись і понапивавшись, в рудому світлі двох кіптявих ламп ревли так, що в несамовитому галасі губилося торохтіння останніх екіпажів. Прибігло двоє стражників, яких перелякала думка, чи не почався, бува, заколот, але, побачивши Пуасона, все зрозуміли, кивнули головами й повільно пішли один обік одного вздовж темних будинків.

Купо почав співати новий куплет:

Щонеділі в Птіт Вілету,
Спека як спаде,
Йдем до дядечка Тінета —
Золотар нас жде.
Камінців з вишень в дорогу
Заманулося —
Лізе він в добро старого:
Ич, мале паця!
Ич, мале паця!

І тут, здавалося, задрижав увесь будинок — такий страшний гвалт здійнявся в тихе й безтурботне нічне небо: ці горлопани самі собі заплескали, бо годі було сподіватися, що хтось може репетувати гучніше.

Ніхто з товариства так ніколи й не зміг пригадати, як саме закінчилася гостина. Певно, було дуже пізно, от і все, бо вулицею вже й коти не бігали. Щоправда, цілком імовірно, що вони, побравшись за руки, витинали гопки довкола столу. Усе це тонуло в жовтій імлі, з якої час від часу виринали червоні обличчя з вишкіреними зубами, що миготіли перед очима. Певна річ, під кінець вечірки почали частуватися пуншем, але ніхто так і не дізнався, чи не підсипав хто задля жарту в склянки солі. Діти, напевно, пороздягалися й позасинали самі. Назавтра пані Бош хвалилася, що двічі тріснула по голові Боша, який надто притискався до вуглярки, коли балакав з нею в кутку, а Бош, який нічого не пам'ятав, запевняв, що то було жартома. Але всі вважали неприйнятною поведінку Клеманс: таку дівчину, авжеж, нікуди не можна запрошувати. Наприкінці вона безсоромно виставила на показ усе своє добро, а тоді її так знудило, що вона геть споганила одну з муслінових штор. Чоловіки, принаймні, виходили на вулицю; Лорійо та Пуасон, відчувши себе недобре, посунули аж до ковбасної крамниці. Завжди дається взнаки добре виховання. Що ж до дам — пані Пютуа, пані Лера і Віржині, — коли їм було вже несила терпіти спеку, вони пішли до задньої кімнати й там поскидали корсети. Віржині навіть на хвилику прилягла на ліжко, щоб їй, бува, не стало зле. Отож, усе товариство поступово немов розтануло, гості зникали один за одним, проводжали одне одного, тонули в глибині темних вулиць, супроводжувані лементом лютої сварки подружжя Лорійо та настирливим і тужливим «тру ля ля, тру ля ля» старого Брю. Жервеза була впевнена, що Гуже, йдучи додому, розплакався; Купо все співав; щодо Лантьє, він, напевно, лишався до самісінького кінця. На якусь мить вона немов відчула чийсь подих на своєму волоссі, але не була певна, був то віддих Лантьє чи легіт спекотної ночі.

Оскільки пані Лера не захотіла повертатися о такій порі до Батіньоля, її влаштували на матраці, який стягнули з ліжка і поклали на підлозі пральні, відсунувши стіл. Там вона й заснула, посеред недоїдків з вечері. І поки Купо спали як убиті після гульні, сусідський кіт, скориставшись відчиненим вікном, цілу ніч гриз гусячі кістки, дотрощував пташину, тихо скрегочучи гострими зубами.

VIII

Наступної суботи Купо не повернувся до вечери, а годині о десятій привів із собою Лантьє. Вони вдвох попоїли баранячих ніжок у Тома, на Монмартрі.

— Не треба бурчати, жінко, — мовив бляхар. — Ми поводимося чемно, бачиш же... О! Його нема чого боятися: нікого він на манівці не зводить.

І Купо розповів, як вони зустрілися на вулиці Рошешуар. Після вечери Лантьє відмовився від частування в кав'ярні «Чорна куля», сказавши, що чоловікові, який має таку милу й чесну жінку, не слід швендяти по всіляких шинках. Жервеза слухала, злегка усміхаючись. Авжеж, ні. Вона й не думала бурчати. Їй було дуже ніяково. Після того святкового вечора вона розуміла, що рано чи пізно знову побачить свого колишнього коханця. Однак о такій годині, коли пора лягати спати, поява обох чоловіків стала для неї несподіванкою. Тремкими руками вона підбирала волосся, що сповзло на плечі.

— Знаєш, — вів далі Купо, — оскільки він так делікатно відмовився від частування, ти неодмінно повинна пригостити нас чарчиною... Еге! Ти наша боржниця!

Робітниці вже давно пішли. Матінка Купо й Нана саме полягали спати. Отож Жервеза, яка вже зачиняла віконниці, коли з'явилися чоловіки, вийшла з кімнати, лишивши двері пральні відчиненими, і невдовзі повернулася зі склянками і пляшкою з недопитим коньяком, які поставила скраю стола. Лантьє й далі стояв, намагаючись не звертатися до Жервези. Щоправда, коли вона наливала йому коньяк, він вигукнув:

— Одну краплинку, пані, прошу вас.

Купо подивився на них і без усіляких околясів сказав те, що мав на думці. Може, годі їм уже дутися, як

ті гиндики! Минуле нехай лишається у минулому, що було, те бур'яном поросло. Якщо тримати злість і через дев'ять років, і через десять, то врешті-решт так можна з усіма на світі пересваритися. Ні, ні, він простий серцем, атож! Передусім, він знав, з ким має справу: зі славною дружиною і славним чоловіком — двома своїми друзями, саме так!

— О! Звісно... Звісно... — повторювала Жервеза, опутивши додолу очі й навіть не усвідомлюючи, що говорить.

— Тепер ви мені як сестра, і ніяк інакше! — пробурмотів своєю чергою Лантьє.

— Тож подайте один одному руки, хай йому біс! — вигукнув Купо. — І начхати нам на всіляких людців! Коли є клепка в голові, воно, бачте, й живеться ліпше, ніж усіляким багатіям. Я ставлю дружбу вище за все, бо дружба — це дружба, і понад неї нічого бути не може.

Він почав бити себе кулаком у груди з таким розчуленим виглядом, що вони мусили погамувати його. Усі троє мовчки почаркувалися й випили. Тепер Жервеза змогла добре роздивитися Лантьє, бо того вечора вона його бачила ніби в тумані. Він погладшав, став огрядним, вгодованим, ноги й руки ніби обважніли через його малий зріст. Але одутле від гультяйського життя обличчя лишилося все ще гарним. А оскільки він завжди дбайливо доглядав за своїми тоненькими вусиками, то вигляд мав якраз на свій вік — тридцять п'ять років. Того дня на ньому були сірі штани та темно-синє пальто, мов у якогось пана, на голові — котелок. На срібному ланцюжку годинника висів перстень, почеплений, мабуть, на згадку про когось.

— Я вже піду, — мовив він. — Мені добуватися аж до чорта в зуби.

Лантьє вже вийшов на вулицю, коли бляхар гукнув його і змусив пообіцяти, що відтепер він не минатиме їхнього порога й заходитиме бодай привітатися. Тим часом Жервеза, яка непомітно зникла, повернулася, штовхаючи перед собою напівроздягненого, з оспалим

обличчям Етьєна. Хлопчик усміхався й тер очі. Та, помітивши Лантьє, він спинився, затремтів, зніяковіло й тривожно поглядаючи то на матір, то на Купо.

— Не впізнаєш цього пана? — запитав той.

Хлопчик похилив голову й нічого не відповів. Потім злегка кивнув, щоб дати зрозуміти, що впізнав.

— То не стій, наче вкопаний, а підійди і поцілуй його!

Серйозний Лантьє спокійно чекав. Коли Етьєн наважився підійти до нього, він нахилився, підставив йому щоку, а потім і сам міцно поцілував хлопчика в чоло. Тоді той насмілився подивитися на батька. Але враз зайшовся риданням і, немов навіжений, кинувся геть з кімнати. Купо розсердився на нього й обізвав дикуном.

— Це все через хвилювання, — сказала Жервеза, сама бліда й знервована.

— О! Зазвичай він милий і чемний хлопчик, — пояснював Купо. — Я його добре виховав, ось побачите... Він звикне до вас... Йому треба знайомитися з людьми... Зрештою, лише заради цього малого нам усім варто було рано чи пізно помиритися, правда ж? Нам треба було давним-давно це зробити, і я швидше дам голову на відруб, аніж забороню батькові бачити свою дитину.

Після цього він запропонував докінчити пляшку коньяку. Усі троє знову почаркувалися. Лантьє нічому не дивувався, був спокійний з виду. Щоб віддячити бляхареві за люб'язність, перш ніж піти, він став наполягати, що допоможе йому зачинити віконниці у пральні. А потім, струшуючи пил з долонь, побажав подружжю доброї ночі.

— На добраніч. Спробую піймати омнібус... Обіцяю, що незабаром навідаюся до вас.

Після того вечора Лантьє почав учащати на вулицю Гут-д'Ор. Він приходив, коли бляхар був удома, прямо з порога цікавився його справами, цим самим даючи ознаки, що приходить лише заради нього. Потім, сівши біля вітрини, завжди в пальті, виголений і зачесаний, він чемно розмовляв, поводячись, як добре освічена

людина. Таким чином Купо мало-помалу дізналися подробиці його життя протягом останніх восьми років. Якийсь час Лантьє керував капелюшною фабрикою, а коли його спитали, чому він покинув її, сказав щось про підлість спільника, земляка, що процвиндрив усі їхні статки на жінок. Але колишній титул господаря фабрики наклав на всю його особу відбиток такої собі шляхетності, від якої він уже не міг відступити. Лантьє безперестанку розповідав, що незабаром має укласти угоду з однією із солідних капелюшних фірм, де йому пропонують дуже вигідні умови. Отак чекаючи, він геть нічого не робив і прогулювався на сонечку, тримаючи руки в кишенях, як справжній буржуа. Якщо, бувало, Лантьє починав нарікати на обставини, і хтось наважувався сказати йому, що на якійсь фабриці шукають робітників, він лише жалісливо всміхався: йому аж ніяк не хотілося вмирати з голоду, гнучи горба на інших. У будь-якому разі цей веселун, казав Купо, жив не святим духом. О! Той халамидник знав, як не пропасти, він приторговував якимось дріб'язком, бо врешті-решт з вигляду скидався на заможного; чимало грошеньт потрібно було, щоб купувати біле спідне та краватки, як у багатеньких синків. Якось уранці Купо бачив, як на Монмартрському бульварі йому чистили черевики. Було правдою також те, що Лантьє любив побалакати про інших, але змовкав або брехав, коли мова заходила про нього самого. Він навіть не хотів розповідати, де живе. Казав, що тимчасово мешкає у друга, бозна-де, у чорта в зубах, поки підшукає собі щось підходяще. Знайомих попереджав, щоб до нього не заходили, бо його ніколи немає вдома.

— Можна знайти десятки робіт, — часто пояснював він. — Однак на такі місця, де не протримаєшся навіть дня, не варто й потикатися... Приходжу я, значить, у понеділок до Шампйона, в Монружі. Надвечір Шампйон почав чіплятися до мене зі своїми розмовами про політику, а погляди в нього інакші, ніж у мене. І що ж! У вівторок зранку я пішов геть, бо в нас не рабовласницькі часи і я не хочу продаватися за сім франків денно.

Стояли перші дні листопада. Галантний Латьє з'явився з букетиками фіалок і роздав їх Жервезі та двом робітницям. З часом став заходити дедалі частіше, майже щодня. Здавалося, що він прагне завоювати не тільки будинок, а й увесь квартал. А почав Лантьє зі зваблення Клеманс та пані Пютуа, до яких, незважаючи на їхній вік, виявляв щонайбільше уваги. Через місяць обидві робітниці обожнювали його. Боші, яким він дуже лестив, коли заходив привітатися до їхньої комірчини, були у захваті від його гречності. А Лорійо, щойно дізнавшись, хто був цей пан, який завітав на десерт того святкового вечора, почали усіяко ганьбити Жервезу й осипати прокльонами за те, що вона наважилася привести у свою домівку колишнього коханця. Та якось одного дня Лантьє зайшов до них, щоб замовити ланцюжок, і справив на них таке чудове враження, що вони запросили його сісти й протримали цілу годину. Зачаровані його мовою, вони самі себе запитували, як такий добропристойний чоловік міг жити зі Шкандибою. Хай там як, а візити капелюшника до Купо вже нікого не обурювали й здавалися цілком природними, — такою мірою йому вдалося здобути прихильність усієї вулиці Гут-д'Ор. Тільки Гуже продовжував супитися. Якщо йому траплялося бути в них, коли заходив Лантьє, він одразу йшов геть, бо не хотів знатися з цим суб'єктом.

Однак Жервеза, спостерігаючи за цим нападком доброзичливості у ставленні до Лантьє, протягом перших тижнів не знаходила собі місця. Вона відчувала в грудях пал, від якого згорала того дня, коли Віржині вперше згадала про нього. Найбільше Жервеза боялася, що їй забракне сил опиратися, коли він застане її ввечері саму й надумає поцілувати. Вона надто багато думала про нього, геть забивши цими думками собі голову. Але поступово Жервеза заспокоїлася, побачивши, що Лантьє поводиться пристойно, не піднімає на неї очей і навіть пальцем не торкається, коли ніхто на них не дивиться. Та й Віржині, яка немов читала в Жервезиному серці, присоромлювала її за такі лихі

думки. Чому вона має боятися? Та поряднішого чоловіка годі й шукати. Певна річ, їй немає чим перейматися. А одного дня високій чорнявці вдалося затагнути їх обох до одного закутка й завести розмову про почуття. Лантьє, підбравши потрібні слова, серйозним тоном заявив, що його серце мертве, тому відтепер він хоче цілком присвятити себе своєму синові, зробити його щасливим. Про Клода, який усе ще жив на Півдні, Лантьє не обмовився жодним словом. Щовечора він цілував Етьєна в чоло, а коли хлопець лишався поруч, не знав, що йому сказати, і переходив до обміну люб'язностями з Клеманс, забуваючи про нього. Отож Жервеза заспокоїлася, відчуваючи, як у ній відмирає минуле. Присутність Лантьє стирала спогади про Пласан і готельчик «Бонкер». Від того, що постійно його бачила, вона перестала марити ним. Їй навіть стала огидною сама думка про їхні колишні стосунки. О! Усе скінчилося — от і добре. Якщо він насмілиться про щось таке заговорити, вона відважить йому кілька ляпасів або ліпше розкаже про все чоловікові. Без жодних докорів сумління та з глибокою ніжністю вона знову думала про щирю дружбу з Гуже.

Увійшовши якимось зранку до пральні, Клеманс розказала, що напередодні ввечері, близько одинадцятої години, бачила, як пан Лантьє прогулювався під руку з якоюсь жінкою. Говорила про це з прихованою зловтіхою, добираючи щонайбрудніших слів, аби побачити, як до того поставиться господиня. Атож, пан Лантьє ішов вгору вулицею Нотр-Дам-де-Лорет; жінка була білява, мабуть, одна з тих завжди голодних бульварних шльондр із голими задми під шовковими сукнями. Вона задля розваги пішла назирці за ними. Та лахудра заскочила до ковбасної крамниці купити креветок та шинки. Потім, на вулиці Рошешуар, пан Лантьє стояв якийсь час на тротуарі перед будинком, куди зайшла дівка, задерши догори голову й чекаючи, поки вона подасть із вікна знак. Але марними були огидні коментарі Клеманс: Жервеза далі спокійно прасувала білу сукню. Час від часу, слухаючи цю історію,

вона злегка усміхалася. Провансальці, сказала вона, просто нетямляться через жінок; хай там як, а не можуть вони без них; якщо треба, то й лопатою з купи гною вигребуть. А надвечір, коли прийшов капелюшник, Жервеза втішалася тим, як Клеманс драгувала його, розпитуючи про білявку. Щоправда, йому ніби лестило те, що його бачили з жінкою. Господи Боже! То була його давня подруга, з якою він час від часу зустрічається, — тільки й усього; та дівчина дуже моднява, у неї палісандрові меблі; і він почав перераховувати її колишніх коханців: віконт, відомий фаянсовий фабрикант, синок нотаря. Йому подобалися жінки, які користувалися дорогими парфумами. Коли він підсунув під носа Клеманс свою хустинку, яку напахтила білявка, до кімнати увійшов Етьєн. Тоді Лантьє споважнів, поцілував хлопчика, додавши при цьому, що ці розваги не мають жодного значення і що серце його мертво. Жервеза, схилившись над роботою, схвально кивала головою. Зрештою Клеманс сама потрапила в тенета власної злостивості, бо Лантьє вже кілька разів боляче вщипнув її, не подаючи виду, а ще її гризла задрість, що вона не може пахтіти мускусом, як бульварна шлюха.

Коли прийшла весна, Лантьє, ставши вже своїм у їхньому будинку, заговорив, що хоче оселитися в цьому ж кварталі, щоб жити поряд зі своїми друзями. Він хотів узяти в оренду мебльовану кімнату в пристойному будинку. Пані Бош та навіть Жервеза зі шкіри пнулися, щоб знайти йому щось підходяще. Обшукали всі сусідні вулиці. Але йому було важко догодити: він хотів мати великий двір, просив кімнату на першому поверсі — словом, бажав усіх можливих вигод. І тепер щовечора, буваючи в Купо, він, здавалося, на око прикидав висоту стелі, вивчав розташування кімнат, жадаючи подібного житла. О! Нічого іншого він би й не шукав, звив би собі гніздечко в цьому теплому й затишному куточку. І щоразу закінчував свої оглядини тією самою фразою:

— Хай йому грець, а ви тут пречудово влаштувалися!

Одного вечора, залишившись на вечерю, він за десертом знову промовив цю фразу, і Купо, що був уже з ним запанібрата, раптом вигукнув:

— Тоді zostaвайся, старий, якщо тобі тут до вподоби... Якось влаштуємося...

А тоді сказав, що з комірчини, де лежить брудна білизна, вийшла б чудова кімната. А Етьєн може спати в пральні, долі на матраці.

— Ні, ні, — відповів Лантьє, — я не можу погодитися. Не хочу завдавати вам клопоту. Знаю, що ви пропонуєте від щирого серця, але в цій тісноті ми лобами битимемося... До того ж, знаєте, кожному треба свободи. Мені доведеться ходити через вашу кімнату, а це не завжди буде зручно.

— Ач, чортяка! — вигукнув бляхар, задихаючись від сміху й грюкаючи кулаком по столу, переводячи дух. — Завжди він думає про дурниці!.. Але ми, телепню, меткі на вигадки! Правда ж? У кімнаті двоє вікон. Значить, прорубаємо одне до землі й зробимо з нього двері. Отже, ти заходитимеш до себе з двору, а двері, що сполучають кімнати, можна навіть забити, якщо в цьому буде потреба, розумієш? І всі залишаться задоволеними: ти у своїй хаті, ми — у своїй.

Запала мовчанка. Капелюшник пробурмотів:

— Ну, що ж! Якщо так, то я не заперечую... Але ні, не хочу сидати вам на шию.

Він намагався не дивитися на Жервезу. Проте було очевидно, що він чекав на її слова, перш ніж погоджуватися. Їй дуже не подобався задум чоловіка: не те щоб її образила чи надто занепокоїла думка, що Лантьє мешкатиме в них, — вона просто не знала, куди діватиме брудні речі. Тим часом бляхар узявся перелічувати переваги такого рішення. Комірне, що становило п'ятсот франків, було, хай там як, трохи завеликим. От Лантьє і платитиме їм за кімнату з усіма меблями двадцять франків місячно. Для нього це небагато, а їм ці гроші допоможуть розрахуватися за квартал. А ще додав, що береться змайструвати під ліжком величезний ящик, у який зможе вміститися брудна білизна

всього їхнього кварталу. Жервеза все ще вагалася й поглядом ніби просила поради у матінки Купо, яку Лантьє завоював уже кілька місяців тому тим, що приносив їй льодяники від кашлю.

— Ви нам, звісно, не заважатимете, — мовила вона нарешті. — Ми придумаємо, як усе влаштувати.

— Ні, ні, дякую, — повторяв капелюшник. — Ви надто ласкаві до мене. Я не можу зловживати вашою люб'язністю.

Цього разу Купо розійшовся не на жарт. Довго він ще збирається корчити дурня? Кажуть же йому, що ця пропозиція від щирого серця! Він зробить їм послугу, хіба ж не ясно?! Потім несамовитим голосом заволав:

— Етьєне! Етьєне!

Хлопець заснув був за столом. Він злякано підвів голову.

— Слухай, скажи йому, що ти цього хочеш... Так, ось цьому панові... Голосно скажи: «Я цього хочу!»

— Я цього хочу! — пробурмотів Етьєн заспанним голосом.

Усі почали сміятися. Але Лантьє одразу став серйозний і зосереджений. Він через стіл потиснув руку Купо і сказав:

— Я погоджуюся... Це ж по щирій дружбі з обох сторін, правда? Так, я погоджуюся заради сина.

Наступного дня, коли власник будинку, пан Мареско, навідався на годинку до комірки Бошів, Жервеза розповіла йому про їхній задум. Спочатку він занепокоївся, відмовив, розсердився, неначе вона просила дозволу зруйнувати ціле крило його будинку. Потім, ретельно оглянувши місце, подивившись угору, щоб переконатися, що горішнім поверхам ніщо не загрожуватиме, він зрештою дав згоду, але за умови, що не покриватиме жодних витрат. Ще Купо мусили підписати документ, що зобов'язував їх привести все до початкового стану, коли спливе термін оренди приміщення. Того ж вечора бляхар привів своїх товаришів: муляра, столяра, маляра, славних хлопців, що обіцяли впоратися з цією абищицею після роботи просто задля дружньої послу-

ги. Хай там як, але встановлення нових дверей та впорядкування кімнати вилилося в суму близько сотні франків, не рахуючи літрів вина, яким поливали працю. Бляхар сказав товаришам, що розрахується з ними пізніше, коли отримає першу плату від свого квартиранта. Далі постало питання про вмеблювання кімнати. Жервеза поставила там шафу матінки Купо, а зі своєї спальні принесла стіл та двоє стільців. Ще треба було придбати туалетний столик і ліжко з матрацом та постілью — загалом сто тридцять франків, які вона зобов'язалася виплачувати частинами по десять франків щомісяця. Якщо протягом перших десяти місяців двадцять франків Лантьє з'їдатиме погашення набраних боргів, то потім кімната приносить непоганий прибуток.

У перших числах червня капелюшник оселився на новому місці. Напередодні Купо запропонував піти з ним по скриню, щоб той не витрачав тридцять су на фіакр. Але Лантьє збентежено сказав, що його скриня дуже важка, ніби до останньої миті хотів приховати місце, де мешкав. Приїхав він після обіду, годині о третій. Купо вдома не було. Жервеза, стоячи в дверях пральні, геть пополотніла, упізнавши на фіакрі скриню. То була їхня стара скриня, та сама, з якою вона вирушила в мандри з Пласана, тепер уже обдерта, поламана, перев'язана мотузками. Жервеза часто уявляла собі, як вона повертається до неї, і ось вона таки повернулася. Цілком можливо, що привіз її той самий фіакр, на якому від'їздили Лантьє з тією сволоцюгою-полірувальницею, коли вони так позбиткувалися над нею. Тим часом Бош узявся допомагати Лантьє. Прачка, приголомшена, мовчки пішла за ними. Коли вони поставили скриню посеред кімнати, вона мовила, лиш аби щось сказати:

— Кінець діло хвалить, еге?

Потім, оговтавшись і побачивши, що Лантьє взявся розв'язувати мотуззя й навіть не дивився на неї, додала:

— Пане Бош, заходьте, наллю вам чарчину.

І пішла по пляшку та склянки. Тротуаром саме йшов одягнений у форму Пуасон. Жервеза усміхнулася й підморгнула йому — це був умовний знак. Поліцейський чудово все зрозумів. Якщо хтось до нього підморгував, коли він був на службі, це означало, що йому пропонують пригубити скляночку вина. Іноді він годинами сновигав перед пральною, чекаючи, коли йому підморгнуть. А тоді, щоб ніхто його не помітив, Пуасон потайки через чорний хід прослизав до пральні й залпом спорожняв склянку.

— О! — вигукнув Лантьє, побачивши, що той заходить. — Це ви, Баденгу!

Баденгом він його називав жартома, щоб посміятися з імператора. Пуасон сприймав це прізвисько зі штивним виглядом, тому неможливо було зрозуміти, чи ображало воно його насправді. До речі, ці двоє чоловіків, дарма що мали протилежні політичні переконання, чудово приятелювали.

— А чи знаєте ви, що свого часу імператор служив у Лондоні полісменом, — устряв до розмови Бош. — Йй-бо! Підбирав на вулицях п'яних жінок.

Жервеза тим часом поставила на стіл і наповнила три склянки. Йй самій пити не хотілося: відчувала себе якось зле. Але вона залишилась, бо йй страшенно кортіло дізнатися, що ж було у скрині, й дивилася, як Лантьє розв'язує останні вузли. Жервеза пригадала, що останнього разу, коли вона бачила цю скриню, на самому її дні лежала купа шкарпеток, дві брудні сорочки і старий капелюх. Чи й досі там були ті речі? Лантьє, перш ніж підняти віко, взяв склянку й сказав:

— За ваше здоров'я.

— І за ваше, — відповіли Бош і Пуасон.

Прачка знову наповнила склянки. Усі троє чоловіків обтерли губи руками. Нарешті капелюшник відкрив скриню. У ній жужмом валялися газети, книжки, старий одяг, клунки з білизною. Він по черзі дістав звідти каструлю, черевики, бюст Ледрю-Ролена з відбитим носом, вишиту сорочку та робочі штани. Жервеза, нахилившись, почувала запах тютюну, запах чоловіка-

нечупари, що дбає тільки про зовнішність, тільки про те, що бачать люди. Ні, старого капелюха в лівому кутку вже не було. Там лежала нова для неї подушечка — либонь, подарунок якоїсь жінки. Отож Жервеза заспокоїлася, але, продовжуючи стежити за речами й запитуючи себе, чи були вони з її часів, чи з часів інших, відчула неясний смуток.

— А скажіть-но, Баденгу, таке ви бачили? — знову озвався Лантьє.

Він підсунув йому під носа видрукувану в Брюсселі книжку «Коханки Наполеона III», ілюстровану гравюрами. Поміж іншими пригодами там ішлося про те, як імператор звабив тринадцятилітню доньку якогось кухаря; на картинці було зображено Наполеона III, який без штанів, але з широчезною стрічкою ордена Почесного легіону хапав дівча, що опиралося його хоті.

— Оце так-так! — вигукнув Бош, приховані плотьлюбні інстинкти якого було потішено. — Отак воно завжди й буває!

Пуасон стояв вражений, приголомшений, не знаходячи жодного слова на захист імператора. Якщо вже надруковано в книжці, отже, це правда, тож сперечатися зайве. Лантьє з насмішкуватим виглядом продовжував тицяти йому під носа ту ілюстрацію, аж поки Пуасон розвів руками й вигукнув:

— Ну то й що? Цілком природна річ!

Така відповідь змусила Лантьє замовкнути. Він почав розставляти книжки й газети на полиці шафи; йому було прикро, що над столом немає полиці для його маленької бібліотечки, тож Жервеза пообіцяла подбати про це. В нього були «Історія десяти років» Луї Блана, в якій бракувало першого тому, Ламартінові «Жирондисти» у зшитках по два су, «Паризькі таємниці» й «Вічний Жид» Ежена Сю та ще ціла купа філософських і гуманітарних книжечок, зібраних по крамницях зі всілякою старовизною. Але особливо ніжно й шанобливо він дивився на газети. То була колекція, зібрана за довгі роки. Щоразу, коли, буваючи в кав'ярні, вчитував у газеті вдалу статтю, що відповіда-

ла його поглядам, він купував і зберігав її. Так у нього назбирався величезний стіс безладно складених часописів за різні дати, з різними назвами. Діставши цю в'язку з дна скрині, він любовно поплескав по ній рукою, звертаючись до двох чоловіків:

— Бачите ось це? Еге ж, ніхто більше не може похвалитися чимось настільки неймовірним... Ви навіть не уявляєте, що там написано. Словом, якщо впровадити в життя бодай половину цих ідей, суспільство миттю оздоровилося б. Атож, вашому імператорові та його посіпакам залили б сала за шкуру...

Але його урвав поліцейський, руді вуса та імператорська борідка якого заворушилися на блідому обличчі.

— Скажіть, а військо, що з ним ви зробите?

І тоді Лантьє розійшовся. Він кричав і бив кулаком по своїх газетах:

— Я прагну знищення мілітаризму, братерства всіх народів... Я прагну скасування привілеїв, титулів та монополій... Я прагну рівної заробітної плати для всіх, розподілу прибутків, уславлення пролетаріату... Усіх свобод, чуєте мене?! Усіх!.. І розлучення!

— Еге, еге, розлучення, щоб дотримуватися моральності, — підтакнув Бош.

Прибравши величавого вигляду, Пуасон відповів:

— Але якщо я не хочу жодних ваших свобод, якщо я й без них вільний?

— Якщо ви їх не хочете, якщо ви їх не хочете!.. — вторив Лантьє, аж задихаючись від запалу. — Ні, ви аж ніяк не вільний!.. Якщо ви їх не хочете, я запроторю вас до Каєнни, еге ж, до Каєнни, разом з вашим імператором та всім його кодром!

Отак вони чубилися щоразу, коли бачилися. Жервеза не любила цих суперечок і зазвичай намагалася покласти їм край. Вона вийшла із заціпеніння, в яке була впала, побачивши валізу, просмерділу зіпсованими парфумами свого колишнього коханця, і показала всім трьом чоловікам на склянки.

— А й справді, — враз заспокоївшись, мовив Лантьє і взяв свою склянку. — За ваше здоров'я.

— За ваше здоров'я, — відповіли Бош та Пуасон, і всі почаркувалися.

Тим часом Бош, соваючись на стільці й краєм ока позираючи на поліцейського, переймався якоюсь гризотою.

— Усе це між нами, правда ж, пане Пуасон? — пробурмотів він нарешті. — Ми вам показали й розповіли таке...

Але Пуасон не дав йому доказати. Він поклав собі руку на серце, показуючи цим самим, що все залишиться похованим там. Певна річ, він не збирався виказувати друзів. Коли прийшов Купо, вони спорожнили ще одну літрову пляшку. Потім поліцейський вислизнув через двір на вулицю й знову пішов по тротуару своїм штивним, суворим, розміреним кроком.

Протягом перших днів усе в домі прачки було догори дригом. Отже у Лантьє була окрема кімната зі своїм входом і своїм ключем, але оскільки останньої миті було вирішено не забивати дверей між кімнатами, вийшло так, що він майже завжди ходив через пральню. Купу проблем Жервезі створювала брудна білизна, бо її чоловік так і не подбав про великий ящик, як обіцяв. Їй не лишалося нічого іншого, як розтикати ті речі скрізь потроху: по кутках, головним чином собі під ліжко, що було не надто приємно теплими літніми ночами. Зрештою, їй дуже не подобалося те, що кожного вечора треба було мостити посеред пральні постіль Етьєнові. Коли робітниці працювали допізна, хлопець, чекаючи, поки вони підуть, засинав на стільці. Якось Гуже запропонував відправити Етьєна до Лілля, де його колишній хазяїн, механік, шукав учнів, і ця ідея здалась їй спокусливою, тим паче, що хлопчик, не дуже щасливий вдома, хотів бути самостійним і благав її погодитися. Єдине, чого вона боялася, — це категоричної відмови з боку Лантьє. Він оселився в них лише для того, щоб зблизитися з сином; йому не захочеться розлучатися з ним усього через два тижні після переїзду. Однак, коли вона з острахом розповіла про цю справу, Лантьє радо пристав на їхній задум, сказавши, що

молодим робітникам треба побачити світу. Того ранку, коли Етьєн від'їздив, він прочитав йому справжню лекцію про його права, а потім поцілував і піднесено мовив:

— Затям собі, що трударі — це не раби, а кожен, хто не трудар, — трутень.

Незабаром родина повернулася до свого повсякденного життя, усе заспокоїлося й вляглося, призвичаївшись до нових порядків. Жервеза вже звикла до розкиданих усюди брудних речей та до Лантьє, який ходив туди-сюди. Він і далі торочив про свої великі справи, часом виходив гарно вбраний, акуратно зачесаний, у чистій білизні, десь зникав, бувало, й не ночував удома, а потім повертався, вдаючи, що в нього від знемоги тріщить голова, ніби щойно двадцять чотири години підряд обговорював щонайсерйозніші питання. Насправді ж він жив, лихо покотивши. О! Можна було не перейматися, мозолів на руках він не натирив! Зазвичай Лантьє прокидався годині о десятій, пополудні виходив на прогулянку, якщо погода була йому до вподоби, або ж, дощовими днями, залишався в пральні й гортав газету. Це було його середовище, він був як риба у воді серед спідниць: підбивався до найгрубіших жінок, обожнював їхню лайку, під'юджував їх до злого слова, тимчасом як сам говорив вишуканою мовою. І це пояснювало, чому він так любив тертися поміж прачок, дівчат аж ніяк не соромливих. Коли Клеманс вилвала йому душу, він ніжно дивився на неї й усміхався, підкручуючи свої тоненькі вусики. Запах пральні, цих упрілих робітниць, які з оголеними руками орудували прасками, весь цей куток, схожий на альков, де порпалися в речах жінок усього кварталу, здавалося, був для нього омріяним довгожданим прихистком, такою собі оазою ледарства й розкошування.

Протягом якогось часу Лантьє харчувався у Франсуа, на розі вулиці Пуасоньє. Але три чи чотири рази на тиждень він обідав з Купо, тож врешті запропонував стати їхнім столовником, за що кожної суботи платитиме по п'ятнадцять франків. Відтоді Лантьє майже не

виходив на вулицю, цілковито утвердившись у домі, почувавши себе тут ледь не господарем. З ранку до вечора він походжав, напіводягнений, з пральні до кімнати, піднімав голос, давав розпорядження. Він навіть вступав у перемовини з клієнтками, потроху заправляючи всім цим шарварком. Вино Франсуа йому було вже не до смаку, тож він переконав Жервезу купувати вино у Вігуру, чоловіка вуглярки по сусідству, яку вони разом з Бошем пощипували, коли приходили робити замовлення. Потім йому видався глевким хліб Кудлу, і він став відправляти Огюстину по хліб до віденської пекарні Маєра. Також з його волі припинили скуповуватися в Леонгра, бакалійника, не відмовившись тільки від послуг товстого Шарля, різника з вулиці Полонсо, через схожі з ним політичні погляди. Наприкінці першого місяця Лантьє захотів, щоб усі страви на кухні готувалися лише на олії. Клеманс жартома казала, що не дарма у цього клятого провансальця такі масні очі. Він сам готував собі омлет, перекидаючи його на другий бік, підрум'янював дужче за млинець, роблячи його твердим, як корж. Наглядав він і за матінкою Купо, вимагаючи, щоб біфштекси були добре просмажені, тож вони ставали схожими на підошву черевика; до всіх страв додавав часник і сердився, коли в салати кришили зелень: бур'яниччя, кричав він, поміж якого може впестися якась отруйна рослина. Його улюбленою стравою була своєрідна дуже густа юшка з вареної на воді вермішелі, в яку він виливав з пів пляшки олії. Тільки Лантьє з Жервезою їли її, бо всім іншим, парижанам, що ризикнули одного разу покуштувати цієї страви, ледве їхні тельбухи не вивернуло.

Мало-помалу Лантьє почав також втручатися у сімейні справи. Лорійо досі ремствували через те, що мусили виділяти зі своєї кишені сто су на утримання матінки Купо, а він пояснив, що проти них можна подати позов до суду. Вони що, сміються з людей?! Не п'ять, а десять франків вони мали б давати щомісяця! І сам пішов до них по ті десять франків з таким рішучим і водночас люб'язним виглядом, що ланцюжник не

наважився йому відмовити. Відтепер пані Лера теж почала давати дві монети по сто су. Матінка Купо була ладна руки цілувати Лантьє, який, до всього іншого, виконував роль судді під час сварок між старенькою та Жервезою. Коли прачка, втрачаючи терпець, шпетила свекруху і та йшла плакати до себе, лягаючи на ліжку, він сварив їх обох, змушував помиритися, запитуючи: невже вони гадають, що людям весело від їхньої злої вдачі? Те саме стосувалося й Нана: на його думку, виховували дівчинку препогано. У цьому він не помилявся, бо щойно батько починав лаяти малу, за неї одразу заступалася мати, а коли мати давала штурхана, сцену влаштовував батько. Нана, рада бачити, як батьки гризуться, чудово знала, що їй усе пробачать, і витівала, що тільки заманеться. Останнім часом вона взяла за звичку бігати до кузні навпроти: цілими днями гоїдалася там на голоблях возів, разом зі зграєю шелегейдиків нипала по закапелках темного двору, освітленого червоним вогнем з кузні; а тоді раптом з вереском вискакувала звідти, розпатлана й замуззана, а за нею хвостом мчали халамидники, неначе удар молота миттю розігнав цих малих нечестивців. Тільки Лантьє міг її насварити, але і його вона вміла обкрутити. Ця десятирічна шмаркачка ходила перед ним, як дама, вихилялася й скоса поглядала очима, вже повними гріха. Врешті він узявся за її виховання: навчав танцювати та розмовляти своєю говіркою.

Отак минув рік. У кварталі всі думали, що Лантьє мав ренту, бо тільки так можна було пояснити, чому Купо жили на широку ногу. Жервеза, безперечно, заробляла гроші й далі, але тепер вона годувала двох чоловіків, які навіть за холодну воду не бралися, тож прибутків з пральні, авжеж, не вистачало; тим паче, що пральня була вже геть не та: клієнток ставало все менше, робітниці з рання до смеркання били байдики. Насправді ж Лантьє нічого не платив — ні за житло, ні за харчування. Протягом перших місяців він ще давав якийсь дріб'язок, а далі лише годував обіцянками, що ось-ось отримає кругленьку суму і розрахується за все

одразу. Жервеза не насмілювалася просити в нього ані сантима. Хліб, вино, м'ясо вона брала в борг. Всюди рахунки росли, щодень збільшуючись то на три, то на чотири франки. Жодного су вона не віддала ні продавцеві меблів, ні трьом товаришам Купо — муляру, столяру й маляру. Усі вже почали бурчати, і в крамницях до неї тепер ставилися не так ввічливо. Та ці скажені борги мовби памороки їй забили: вона вибирала найдорожчі речі, потурала своєму ласолюбству, адже більше ні за що не платила. В глибині душі Жервеза лишалася дуже порядною і з ранку до ночі мріяла заробляти сотні франків, — хоч і погано уявляла, яким саме маніром, — щоб цілими жменями роздавати всім крамарям монети по сто су. Словом, вона йшла на дно, але що глибше опускалася, влізаючи в борги, то більше говорила про розширення свого закладу. Однак десь посеред літа пішла довготелеса Клеманс, бо для двох прасувальниць роботи не вистачало і їй доводилося чекати платні по декілька тижнів. Але попри все, попри цей розрух, Купо та Лантьє наминали за обидві щоки. Двоє здоровил напихали свої пельки, пожирали пральню, жиріли на руїнах закладу; ще й під'юджували один одного глатати наввипередки, а за десертом реготіли й ляскали себе по череву, щоб їжа швидше перетравлювалася.

У кварталі тільки й розмов було про те, чи став Лантьє знову коханцем Жервези. Думки щодо цього були різні. Як послухати Лорійо, то Шкандиба докладала до цього всіх сил й вішалася капелюшникові на шию, але він її вже не хотів, вважав надто затяганою і мав у місті молоденьких дівчаток з трохи свіжішими личками. Боші, навпаки, казали, що прачка ще першої ночі, щойно захропів той бевзень Купо, пішла до свого колишнього коханця. Усе це, хай там як, виглядало не надто добре; але в житті так багато бруду, і ще гіршого, що люди зрештою почали вважати цей троїстий шлюб цілком природним, ба навіть добропристойним, бо вони ніколи не билися й не виходили за межі порядності. Певно, якщо стромити носа в інші домівки у кварталі, то тхнутиме звідти ще дужче. У Купо, при-

наймні, всі жили мирно. Усі троє товклися в себе вдома, ходили без штанів, злягалися всі вкупі, не церемонячись, але ж і не заважали спати сусідам. До того ж Лантьє завоював симпатії всього кварталу своїми добрими манерами. Цей облесник закривав роти всім базікалам. Про його стосунки з Жервезою могли тільки здогадуватися, тож коли зеленярка доводила торговці потрухами, що між ними нічого немає, тій наче аж прикро робилося, бо в такому разі Купо ставали не такими цікавими.

Тим часом Жервеза зберігала спокій і майже не думала про все це паскудство. Дійшло до того, що її стали звинувачувати в безсердечності. Родина ніяк не могла втямити, чому вона досі тримає зло на капелюшника. Пані Лера, яка обожнювала стромляти носа в любовні справунки, щовечора приходила й казала, що перед Лантьє неможливо встояти навіть найдоброчеснішій дамі. Пані Бош не поручилась би за свою доброчесність, якби була на десять років молодшою. Здавалося, наче навколо Жервези наростала якась таємна змова, її немов спонукала до чогось, ніби всі жінки навколо зазнали б утіхи, звівши її з коханцем. Але Жервеза дивувалася й не бачила в Лантьє якоїсь особливої принакності. Авжеж, він змінився на краще: тепер завжди ходить у пальті, здобувся трохи грамоти по кав'ярнях та політичних зборах. Проте вона знала його як облупленого, бачила крізь ті очиці всю його душу, щось таке, від чого її досі проймав легкий дроз. Зрештою, якщо іншим він так подобалося, то чому б їм самим не ризикнути й не спробувати спокусити цього пана? Саме таке порадила вона Віржині, яка надто вже переймалася цією справою. Тоді, аби викликати у Жервези ревності, пані Лера й Віржині розповіли їй про стосунки між Лантьє та Клеманс. Атож, вона просто не помічала, але щойно виходила з дому, капелюшник вів робітницю до себе в кімнату. Тепер їх часто бачать удвох; він, схоже, навідується до неї додому.

— Ну то й що? — сказала прачка ледь тремтячим голосом. — Мені до цього байдуже.

Вона поглянула в жовті, мов у кішки, очі Віржині, в яких зблискували золотисті іскорки. Невже ця жінка й досі тримає на неї зло, тому й намагається розпалити в ній ревності? Але кравчиня з невинним виглядом відповіла:

— Звісна річ, вам до цього байдуже... Але ви мали б порадити йому кинути цю дівчину, бо він з нею намо-рочиться.

Та найгірше було те, що тепер Лантьє почувався впевнено і ставився до Жервези дещо інакше. Потискаючи їй руку, він затримував її у своїй руці. Він бентежив Жервезу своїм поглядом, витріщався на неї своїми зухвалими очима, в яких вона ясно читала, чого йому від неї треба. Проходячи повз неї, торкався коліном її спідниць, дихав їй у ший, ніби щоб приспати. Щоправда, він досі вичікував, не дозволяючи собі брутальності чи якихось непристойностей. Але одного вечора, лишившись із нею наодинці, Лантьє мовчки притягнув її до себе, притиснув до стіни в глибині пральні й спробував поцілувати. Сталося так, що тієї миті зайшов Гуже, тож Жервеза почала відбиватися й випручалась. Усі троє перемовилися кількома словами, мовби нічого й не сталося. Гуже геть збілів на лиці й похнюпився: йому здалося, що він завадив їм, що Жервеза відбивалися лише для годиться.

Наступного дня Жервеза сама не своя сновигала по пральні й не могла випрасувати ані хустинки. Їй треба було побачитися з Гуже, пояснити йому, як Лантьє притиснув її до стіни. Але відколи Етьєн поїхав до Лілля, вона більше не наважувалася заходити до кузні, де Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, зустрічав її лукавими смішками. Проте після обіду, поступившись своєму бажанню, Жервеза взяла порожнього кошика і пішла, сказавши, що їй треба забрати спідниці в клієнтки з вулиці Порт-Бланш. Потім, діставшись вулиці Маркаде, вона почала походжати перед заводом, сподіваючись на щасливий випадок. Безперечно, Гуже сам на неї чекав, бо не минуло й п'яти хвилин, як він вийшов на вулицю, наче ненавмисно.

— Отакої! Бачу, ви ходили в справах, — мовив він, злегка усміхнувшись, — і тепер повертаєтесь додому...

Він сказав це, аби не мовчати. Жервеза саме йшла у протилежний від вулиці Пуасоньє бік. Одне об'їк одного, не тримаючись попід руку, вони рушили до Монмартру. Очевидно, їм просто хотілося відійти подальше від заводу, щоб ніхто не подумав, нібито ці двоє влаштовують побачення біля його воріт. Похиливши голови, вони прямували розбитою дорогою посеред гуркітливих фабрик. Потім, кроків за двісті, впевнено, ніби знаючи це місце, вони повернули ліворуч і все так само мовчки вийшли до широкого пустиря. То був клапоть луку між паровим тартаком та болтовим заводом, порослий хирлявою зеленню із жовтими плямами вигорілої трави. Припнута до кілка коза бігала кругом і мекала. Далі віднілося всохле під пекучим сонцем дерево.

— Справді, — прошепотіла Жервеза, — тут немов десь на селі.

Вони пішли до всохлого дерева й сіли під ним. Прачка поставила кошик коло ніг. Навпроти них, на пагорбі Монмартр, здіймалися ряди високих жовто-сірих будинків, поміж якими серед убогих жмутків зелені росли дерева. Підвівши голови вище, вони побачили над містом безкрає небо, чисте й прозоре, лише на півночі перетяте летом білих хмаринок. Але яскраве світло засліпило їх, тож вони перевели погляд на лінію виднокола, на крейдяну далеч передмість і передусім стежили за віддыхом тонкої труби на паровому тартаку, з якої вихоплювали клуби диму. Те глибоке зітхання немов полегшувало їм важкість у грудях.

— Так, — мовила Жервеза, почуваячись ніяково від їхнього мовчання, — я саме ходила в справах, вийшла оце...

Ще мить тому їй так хотілося все пояснити, але тепер вона не наслідувалася промовити бодай слово. Їй було дуже соромно, хоч Жервеза добре розуміла, що обоє вони прийшли сюди саме для того, аби про це поговорити. Власне, вони й говорили, лише мовчки,

без промовлених уголос слів. Учорашня пригода пови-
сла між ними, як камінь на шиї.

Тоді, охоплена страшенним смутком, вона зі сльозами на очах розповіла про агонію пані Біжар, прачки, яка зранку сконала в тяжких муках.

— Це сталося після того, як Біжар копнув її ногою, — казала вона тихим монотонним голосом. — Після того у неї набряк живіт. Певна річ, він їй там щось відбив. Боже мій! Три дні вона терпіла такі муки... О! Далеко не кожен каторжник здатен на щось подібне. Але правосуддя мало б забагато мороки, якби почало перейматися жінками, яких катують чоловіки. Одним копняком більше чи менше — це вже байдуже, коли їх щодня дістаєш, правда ж? Тим паче, що бідолашна жінка хотіла врятувати чоловіка від ешафоту й пояснила, що вдарилася животом, упавши на балю... Перш ніж померти, вона цілу ніч кричала.

Коваль мовчав і лише смикав бур'ян, судомно зціплюючи кулаки.

— Ще й двох тижнів не минуло, — вела далі Жервеза, — як вона відучила найменшенького, Жуля; пощастило, що дитятко не страждатиме... Що поробиш, тепер це дівча, Лалі, має дбати про двох малюків. Їй ще й восьми немає, а вона вже серйозна і розсудлива, як справжня мати. Батько її також нещадно молотить... Що ж! Деякі люди немов народжуються тільки для того, щоб страждати.

Гуже поглянув на неї і тремким голосом раптом сказав:

— Учора ви зробили мені боляче, ох! Так, дуже боляче...

Жервеза зблідла й стиснула руки. А він вів далі:

— Я знаю, так мало статися... Але чому ви не звірилися мені, не розповіли про те, що насправді відбувається, щоб я марно не сподівався, що...

Доказати він не зміг. Жервеза підвелась, розуміючи, що Гуже гадав, нібито вона знову була з Лантьє, як про це всі торочили у кварталі. Простягнувши руки до нього, вона закричала:

— Ні, ні, присягаюсь вам... Він схопив мене, збирався поцілувати — це правда; але його обличчя навіть не доторкнулося мого, і це трапилося вперше, коли він намагався... Ох! Присягаюся вам своїм життям, життям моїх дітей, усім найсвятішим, що в мене є!

Коваль лиш мовчки похитав головою. Він не йняв її віри, бо жінки в таких випадках завжди все заперечують. Тоді Жервеза спохмурніла й повільно мовила:

— Ви знаєте мене, пане Гуже, я ніяка не брехуха... Так от! Ні, це неправда, даю слово честі!.. Цього ніколи не було й не буде, чуєте мене? Ніколи! Того дня, коли це трапиться, я стану останньою з останніх і не заслуговуватиму більше на дружбу такої порядної людини, як ви.

Коли вона це говорила, її обличчя було таким прегарним, сповненим такої щирості, що Гуже повірив, узяв її за руку й посадовив біля себе. Тепер йому дихалося вільно, а в душі у нього все співало. Це він уперше взяв її за руку, вперше стискав у своїй долоні. Обое мовчали. Білі хмарки в небі плинули повільно, як лебеді по воді. Коза, припнута скраю пустиря, обернувшись, дивилася на них і через довгі рівномірні паузи тихенько мекала. Не рознімаючи рук, вони сповненими ніжності очима дивилися в далечінь, їхні погляди блукали тьмяними схилами Монмартру, серед лісу високих заводських димарів, що стриміли на небокраї, де вимальовувалися похмурі запилюжені передмістя, а клаптики зелені біля шинків зворушували їх аж до сліз.

— Я знаю, ваша матінка сердиться на мене, — стиха вела далі Жервеза. — Не кажіть, що це не так... Ми стільки вам заборгували!

Але Гуже сердито змусив її замовкнути. Він так стиснув її руку, що мало не розтрощив її. Йому не хотілося слухати про жодні гроші. Якусь мить він повагався й нарешті несміливо заговорив:

— Послухайте, я вже давно думав запропонувати вам одну річ... Ви нещасна. Моя мати запевняє, що ваше життя йде шкереберть...

Трохи засапавшись, він спинився.

— Так от! Нам удвох треба виїхати звідси.

Вона поглянула на нього, спочатку нічого не второпавши, приголомшена цим раптовим освідченням у коханні, про яке досі він не обмовився ані словом.

— Як це? — запитала вона.

— Так, — казав далі він, похиливши голову, — ми поїдемо звідси, оселимося десь, та хоча б у Бельгії, коли захочете... Вона мені майже як батьківщина. Якщо обоє працюватимемо, справи швидко підуть на лад.

На його слова Жервеза спаленіла. Якби він притягнув її до себе, щоб поцілувати, їй було б не так соромно. Дивний, одначе, цей хлопець: запропонував викрасти її, як це траплялося в романах чи у вищому світі. Що ж! Вона бачила, як робітники залицяються до заміжніх жінок, але вони не везли їх навіть до Сен-Дені, усе відбувалося на місці й без жодних околясів.

— Ах! Пане Гуже, пане Гуже... — шепотіла Жервеза, не знаючи, що ще сказати.

— Врешті-решт, ми жили б тільки удвох, — говорив він. — Бачте-но, люди навколо пригнічують мене, розумієте?.. Коли я маю до когось дружні почуття, я не можу бачити цю людину поряд з іншими.

Але вона вже оговталася й говорила тепер з розсудливим виглядом.

— Це неможливо, пане Гуже. Таке нікуди не годиться... Адже я заміжня. У мене діти... Я добре розумію, що ви маєте до мене дружні почуття, що я роблю вам боляче. Проте нас гризтиме сумління, ми не зазнаємо втіхи... Мені так само небайдуже до вас, навіть аж надто, щоб дозволити вам скоїти таку дурницю. А це, звісно, буде дурниця... Ні, справді, нам краще залишити все як є. Ми поважаємо одне одного, маємо ті самі почуття. І це немало, багато разів це мене рятувало. Лишаючись за таких обставин порядними, люди здобувають непогану винагороду.

Гуже слухав її, киваючи головою. Він не міг не погодитися з нею, не мав чим їй заперечити. Тоді раптом посеред білого дня він обхопив її руками, мало не розчавивши, й так жагуче поцілував у шию, немов хотів

відчути її на смак. Потім, не домагаючись нічого іншого, він відпустив її й більше не говорив про їхню любов. Жервеза тремтіла, але не сердилася, усвідомлюючи, що обоє вони заслужили на цю скромну втіху.

Тим часом коваль, тремтячи з голови до п'ят від сильного хвилювання, відступив від неї, щоб не піддатися спокусі знову її обійняти. Він став на колінах і, не знаючи, куди подіти руки, почав рвати квіти кульбаби й здалеку кидати їх до Жервезиноного кошика. Посеред тієї місцини з вигорілою травою росли пречудові жовті кульбаби. Мало-помалу ця гра його заспокоїла й розважила. Згрубілими від роботи з молотом пальцями він обережно зривав квіти й кидав їх одну за одною, а коли влучав у кошик, очі його, як у доброго собаки, сяяли усміхом. Прачка притулилася спиною до всохлого дерева, весела й посвіжіла, й заговорила голосніше, щоб її слова не заглушав гучний віддих парового тартака. Коли вони йшли з пустиря, одне обік одного, гомонячи про Етьєна, якому дуже подобалося в Ліллі, вона несла кошик, повен квіток кульбаби.

У глибині душі Жервеза не відчувала тієї впевненості в собі щодо Лантьє, про яку говорила. Звісно, вона твердо знала, що не дозволить йому доторкнутися до себе бодай пальцем, але боялася, — якщо він колись домагатиметься її, — своєї давньої слабкості, тієї м'якості, яка завжди змушувала її поступатися, щоб догодити людям. Лантьє, щоправда, своєї спроби не повторював. Кілька разів він лишався з нею наодинці, але тримався спокійно. Скидалося на те, що тепер він упадав за торговкою потрухами, сорокап'ятилітньою жінкою, що добре збереглася. Жервеза іноді говорила про неї перед Гуже, щоб заспокоїти його. Коли Віржині та пані Лера вихваляли капелюшника, вона відповідала, що він чудово обійдеться й без її уваги, адже й так всі сусідки вже втратили через нього голову.

Купо всьому кварталу дзвонив, що Лантьє — його друг, щирий друг. Про них могли патякати що завгодно, але він знав те, що знав, і чхати він хотів на ту балаканину, бо ніскілечки не сумнівається в його чес-

ності. Коли вони втрюх виходили в неділю прогулятися, він змушував свою дружину й капелюшника йти під руку поперед нього, щоб допекти сусідам, і позирав на довколишніх, готовий прописати їм лящів, якщо вони дозволять собі бодай хихикнути. Щоправда, він вважав Лантьє трохи жевжиком, дорікав, що той маніжитья перед сивухою, і кепкував, бо той умів читати й говорив, як адвокат. Однак, незважаючи на це, Купо заявляв, що він славний другака. Другого такого вірного приятеля не знайти в усьому кварталі. Зрештою, вони добре розумілися й були ніби створені один для одного. Чоловіча дружба — річ сильніша за кохання до жінки.

А ще варто додати, що Купо з Лантьє влаштовували такі гулянки, що аж гай шумів. Тепер Лантьє, коли чув у домі дзенькіт монет, позичав у Жервези гроші — по десять, по двадцять франків. Завжди казав, що це на якісь його важливі справи. Потім, такими днями, він відривав від роботи Купо, говорив, що йому потрібно піти туди чи туди, і брав його з собою. Сівши навпроти одне одного в найближчому ресторанчику, вони набивали кендюхи стравами, яких не бувало вдома, й запивали їх марковим вином. Правду кажучи, бляхареві більше до вподоби була звичайнісінька гульба без усіляких витребеньок, але його вражали аристократичні смаки капелюшника, який знаходив у меню соуси з найдивовижнішими назвами. Таку випещену й перебірливу людину складно навіть уявити. Здається, вони всі такі, ці південці. До прикладу, він не їв нічого пекучого, обговорював кожну страву та її користь для здоров'я, змушував забирати назад м'ясо, коли воно здавалось йому пересоленим чи переперченим. Ще гірше було з протягами: Лантьє боявся їх, як чорт ладану, і здіймав крик на весь заклад, якщо хтось лишав двері відчиненими. До всього, він був страшно жадючий і за обіди по сім чи вісім франків давав офіціантові лише два су чайових. І все-таки перед ним запобігали, їх обох добре знали на кільцевих бульварах від Батіньоля аж до Бельвіля. На Велику Батіньольську

вулицю вони ходили їсти потрушки по-канському, які їм подавали на маленьких плитках. У «Місті Бар-ле-Дюка», внизу біля Монмартру, вони куштували найкращі у кварталі устриці. Коли вони піднімалися пагорбом до «Мулен де ла Галет», їм засмажували кроля. Найліпшою стравою в «Ліліях» на вулиці Мучеників була теляча голова, а на Кліньянкурському шосе, у ресторанах «Золотий Лев» та «Два Каштани», їм подавали такі тушковані нирки, що пальчики оближеш. Але частіше вони повертали ліворуч, у бік Бельвіля, адже завжди мали свій столик у «Бургундському Винораднику», «Синьому Циферблаті», «Капуцині» — надійних закладах, де можна замовляти все із заплющеними очима. Це були таємні походеньки, про які вони наступного ранку, давлячись Жервезиною картоплею, говорили тільки натяками. Одного разу в садок при «Мулен де ла Галет» Лантьє прийшов із жінкою, тож Купо покинув їх після десерту.

Зрозуміло, що бенкетувати й працювати одразу неможливо. Отож, відколи у їхній домівці оселився капелюшник, бляхар, який і до того немало байдикував, до інструментів уже більше не торкався. Коли він, утомившись нікати без діла, все-таки наймався кудись на роботу, товариш розшукував Купо, брав його на глузи, коли бачив, як той висить на вузластій мотузці, наче копчений окіст, і гукав йому спускатися донизу та пропустити по келишку-другому. Бляхар без довгих умовлянь кидав роботу та йшов у загул, що затягувався на дні й тижні. О! То були славні гульки, приміром: генеральний огляд усіх винарень кварталу, вранішнє заливання з обідішнім відсипанням та вечірньою добавкою, чарки спотикачу одна за одною, що губилися в глупій ночі, як святкові лампіони, поки остання свічка не згасала разом з останньою склянкою! Цей бісів капелюшник ніколи не йшов до кінця. Він давав розігрітися почарківцю, а потім кидав його й повертався додому з люб'язною усмішкою на обличчі. Сам він теж міг незлецьки нажлуктитися, але по ньому це було геть не помітно. Лише ті, хто його добре знали, бачили

це по його примружених очах та сміливішому поведженню з жінками. Бляхар, навпаки, робився огидним і вже не міг пити, не доводячи себе до мерзотного стану.

Так, на самому початку листопада Купо пішов у запій, який закінчився для нього й для інших справді-таки паскудно. За день до того він знайшов роботу. Лантьє цього разу переповнювали високі почуття; він проповідував труд, адже праця ушляхетнює людину. Зранку він навіть встав удосвіта, бо захотів провести товариша на будову, й серйозно заявив, що цим він складає йому шану як робітникові, гідному цього імені. Але дійшовши до «Маленької Цвіети», що саме відчинялася, вони зайшли випити по келишку сливовиці, лиш по одненьому, лише для того, щоб ознаменувати цим тверде рішення відтепер поводитися чемно. На лаві навпроти шинквасу, обпершись спиною об стіну, палив свою люльку набурмосений Вишкварок.

— Диви! Вишкварок собак ганяє, — мовив Купо. — Що, старий, ліньки нападають?

— Та ні, — відповів, потягуючись, товариш. — Це все через хазяїв, від яких стає гидко... Я оце вчора дав тягу... Усі вони негідники, мерзотники...

Вишкварок перехилив запропонований келишок сливовиці. Певно, він тільки й чекав, сидючи на лаві, поки хтось пригостить його випивкою. Тим часом Лантьє захищав підприємців: їм теж часом буває непореливки, він про це щось та й знав, бо мав колись свою справу. А от робітники — то ще ті негідники! Пиячать без кінця-краю, працюють абияк, кидають наполовину зроблені замовлення, а з'являються, лише коли в їхніх кишнях починає вітер гуляти. Був у нього один коротун-пікардієць, що дуже вже приохотився роз'їжджати тарантасами; атож, щойно, бувало, отримає тижневу платню, одразу сідає у фіакр і катається цілими днями. Чи ж годиться таке робітникові? Тоді раптом Лантьє почав нападати на хазяїв. О! Їх він наскрізь бачить, він усім розповість, що про них думає. Що й казати: враже поріддя, безсоромні експлуататори, людожери.

Він, дякувати Богу, міг спати з чистою совістю, бо завжди ставився до своїх людей по-дружньому і не прагнув збивати мільйони, як інші.

— Гайда, хлопче, — мовив він, звертаючись до Купо. — Треба йти, бо можемо спізнитися.

Вишкварок, матляючи руками, пішов з ними. Надворі ще ледве благословлялося на день, слабке світло бруднилося болотяним відблиском бруку. Напередодні випав дощ, було досить тепло. Допіру погасили газові ріжки. Вулиця Пуасоньє, де ще коливалися затиснуті поміж будинками клапті нічної п'тьми, сповнялася глухим тупотінням робітників, що спускалися до центру Парижа. Купо, з торбою для інструментів через плече, йшов з хвальковитим виразом людини, що наважилася на якийсь рішучий крок. Він обернувся й запитав:

— Вишкварку, хочеш, і тебе візьмуть на роботу? Хазяїн казав приводити товаришів, якщо є такі.

— Дякую, — відповів Вишкварок, — я відмиваю душу... Краще запропонуй це Халяві, бо він учора шукав, де б його найнятися... Постривай-но Халява має бути десь тут.

Дійшовши до долішнього кінця вулиці, вони справді побачили Халяву в дядька Коломба. Попри ранню годину, в «Пастці» світилося: віконниці були відчиненими, горіли газові ріжки. Лантьє лишився на порозі, порадивши Купо поквапитися, бо в них лишалося рівно десять хвилин.

— Що?! Ти працюватимеш на цього віслюка-бургундця?! — вигукнув Халява, коли бляхар запропонував йому піти з ним. — До того шарварку мене нізащо не зтягнеш! Ні, хай мені ліпше до самого нового року не буде чим горло промочити... Та й ти, старий, не витримаєш там і трьох днів, ось побачиш!

— Що, справді гниле діло? — занепокоєно спитав Купо.

— Ох! Таке паскудство, що далі нікуди... І поворухнутися зась. Той мавпій постійно стоїть над душею. А їхні манери: хазяйка вважає тебе за п'яницю, в майстерні навіть плюнути не можна... Я послав їх під три чорти вже першого дня надвечір, атож.

— Гаразд! Тепер я знатиму, що там і до чого. Мені з ними не танці танцювати... Піду спробую промацати ґрунт; та якщо хазяїн мене дістане, я схоплю його, висаджу верхи на хазяйку і зліплю їх докупи, як двійко камбал!

Бляхар потиснув руку товаришеві, дякуючи за попередження. Він уже зібрався було йти, та Халява розізлився. А бодай йому лиха година! Невже через того бургундця вони не вип'ють по чарці? Чоловіки ми чи ні? Нічого тому цабе не станеться, як почекає п'ять хвилин. Лантьє увійшов, щоб долучитися до їхнього товариства, і всі четверо стали перед шинквасом. Тим часом Халява в дірявих черевиках, чорній від бруду блузі та приплюснутому на тімені кашкеті надривав горлянку й по-хазяйському обводив поглядом «Пастку». Його нещодавно проголосили імператором п'яниць і поросячим королем за те, що він з'їв салат із живих хрущів і гризнув дохлого кота.

— Агов, Борджіів¹ брате! — гукнув він до дядька Коломба. — Дайте-но нам тієї жовтої, вашої осялячої сечі найвищого ґатунку.

І коли дядько Коломб, у своїй синій куфайці, блідий і спокійний, наповнив чотири склянки, ці добродії залпом їх спорожнили, щоб не дати випивці видихатися.

— А воно так добре робиться, як розтікається тілом, — мовив Вишкварок.

Халява, бевзь такий, до слова розповів кумедну історію. У п'ятницю він так напився, що товариші жменею замазки приліпили йому до рота люльку. Інший уже б здох, а він випнув груди й запишався.

— Вам, панове, повторити? — спитав густим голосом дядько Коломб.

— Так, хлюпніть ще по одній, — мовив Лантьє. — Тепер моя черга частувати.

¹ Борджія (Борджа, Борха) — іспанський рід, що здобув злу славу за свої підступні злочини. Найвідоміший представник — папа римський Олександр VI, якого, за однією з версій, отруїли за наказом його ж сина Чезаре. За іншою версією, папа підмішав отруту в вино кардиналам і ненароком її випив.

Мова зайшла про жінок. Вишкварок минулої неділі водив свою мегеру в Монруж, до тітки. Купо запитав про справи Заморської Пошти, прачки з Шайо, яку в закладі всі знали. Вони вже збиралися було випити, коли це Халява раптом голосно загукав до Гуже та Лорійо, що саме простували вулицею. Ці двоє підійшли до дверей, але заходити не захотіли. У коваля не лежала душа до пиття, а блідий ланцюжник тремтів і стискав у кишені золоті ланцюжки, які саме відносив замовникові. Він кашляв, перепрошував, казав, що від однієї краплі горілки геть зляже.

— Оце так святенники! — буркнув Халява. — Либонь, цмулять десь потайки.

Тоді, встромивши носа до склянки, напосівся на дядька Коломба:

— Старий дурилюде, ти поміняв пляшки!.. Знаєш, краще не підсовуй мені свого сирвасеру!

Надворі вже розвиднилося, сонце скісними променями освітлювало «Пастку», її господар погасив газ. Купо тим часом перепрошував за свого зятя, який не міг пити, за що його, врешті-решт, гудити не треба. Він навіть похвалив Гуже, адже не мати охоти до чарки — це справді чеснота. А коли похопився, що йому вже час іти на роботу, Лантьє з поважним виглядом добре вихованої людини вичитав йому мораль: перш ніж ушиватися, слід принаймні пригостити товаришів; не годиться кидати друзів, як легкодух, навіть якщо кличе обов'язок.

— Довго він ще товктиме нам про свою роботу?! — вигукнув Халява.

— Отже, ще по одній, за ваш рахунок? — запитав дядько Коломб у Купо.

Той заплатив за частування. А коли надійшла Вишкваркова черга, він нахилився до вуха господаря, який заперечливо похитав головою. Халява одразу все зрозумів і знову взявся батькувати клятого дядька Коломба. Чого цей жмикрут дозволяє собі так негідно поводитися з їхнім товаришем?! Навіть продавці солодкової настоянки дають у борг! Це тільки по таких шин-

ках людей ображають! Господар незворушно погойдуювався, обіпершись товстими кулаками на край шинквасу, і ввічливо запропонував:

— Позичте гроші в добродія, так буде простіше.

— Господи Боже! Авжеж, я йому позичу, — загорлав Халява. — На, Вишкварку! Кинь йому, цьому запроданцеві, гроші прямо в пельку!

Потім, розпалившись, він перейшов до Купо, бо його дратувала торба, яка висіла на плечі у бляхаря:

— Що ти сидиш, наче мамка-годувальниця? Кинь своє дитятко, а то ще горбатим станеш.

Купо мить повагався, а потім спокійно, ніби після довгих роздумів наважившись на якесь рішення, поставив торбу додолу й сказав:

— Тепер уже все одно надто пізно. Піду до бургундця, як підобідаю. Скажу, що на жінку бігавка напала... Слухайте, дядьку Коломбе, я залишу інструмент ось під цією лавкою, а ополудні заберу.

Лантьє схвалив цей задум, кивнувши головою. Працювати треба, тут нема чого й сумніватися; але коли вже ти зустрівся з друзями, ввічливість передовсім. Усіх чотирьох помалу збуджувало й змагало бажання побенкетувати. Руки їхні від хмелю вже обважніли, вони невпевнено перезирилися. Зрозумівши, що в них попереду п'ять безтурботних годин, чоловіки, охоплені нестримною радістю, почали ляскати одне одного по плечах, називати пестливими іменами. Особливо полегшало Купо, який, ніби аж помолодшавши, називав усіх «своїми давніми друзяками». Перехиливши ще по одній добрій чарчині, вони вирушили до «Сопухи-Блохи» — благенької корчомки з більярдом. Капелюшник спочатку трохи покрутив носом, бо заклад той був не надто солідний: літр сивухи там коштував один франк, десять су дві склянки, а тамтешні відвідувачі так загидили більярд, що до нього аж кулі приставали. Та щойно розпочали партію, до Лантьє, надзвичайно вправного з києм, повернулися його грація та добрий гумор; виконуючи кожен свій карамболь, він випинав груди й крутив стегнами.

Коли настала обідня пора, Купо сяйнула чудова думка. Він затупотів ногами і закрячав:

— Треба сходити по Суху Горлянку. Я знаю, де він працює... Заберемо його й підемо до тітоньки Луї їсти ніжки у вершковому соусі.

Задум схвалили оплесками. Атож, Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, звісно, захоче попоїсти ніжок у вершковому соусі. От вони й пішли. На вулиці опустилася жовта імла, сіялась дрібна мжичка, але вони були надто підігріті зсередини, щоб відчувати дощові бризки. Купо повів їх на вулицю Маркаде, до болтового заводу. Оскільки до перерви лишалося ще добрих пів години, бляхар дав два су якомусь хлопчаківі, щоб той пішов до Сухої Горлянки й сказав, що його жінці стало зле й вона просить його негайно прийти додому. За мить зі спокійним виглядом перевальцем вийшов коваль, носом відчуваючи пиятику.

— Ага! Це ви, п'яндиголови! — вигукнув він, помітивши товаришів, які сховалися за ворітьми. — Я так і думав... Гаразд, що їстимемо?

Обсмоктуючи дрібні кісточки ніжок у закладі тітоньки Луї, вони знову почали бештати роботодавців. Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, розповідав, що кузня отримала термінове замовлення. Начальник з такої okazji ненадовго подобрішав; не страшно, як хто й запізниться; він не сердився й, певно, вважав себе неабияким щасливцем, коли люди взагалі поверталися. Боятися, що хазяїн насмілиться прогнати Суху Горлянку, або ж П'ю Не Нап'юся, було б нерозумно передусім тому, що такого майстра своєї справи, як він, удень з вогнем не знайдеш. Після ніжок взялися за омлет. Кожен випив по літру вина. А вино тітоньці Луї привозили з Оверні, було воно червоне, як кров, і густе, що хоч ножем ріж. Ставало веселіше, компанія розігрівалась.

— Чим він може мені допекти, цей бісів вилупок? — вигукнув Суха Горлянка за десертом. — Йому нещодавно стукнуло в голову повісити в нашій будці дзвін. Дзвін, немов для рабів... І що з того?! Хай собі

дзвонить, скільки влізе! Бодай мене грім побив, якщо я сьогодні ще стану до ковадла! Ось уже п'ять днів товчуся коло нього, можна трохи й перепочити. А як він надумає мене відчитувати, пошлю його до бісової матері.

— Що ж, — мовив Купо з поважним виглядом, — мушу вас покинути, бо мені треба на роботу. Справді, я заприсягнувся жінці... Ви розважайтеся, серцем я завжди зі своїми камратами, ви ж знаєте...

З нього почали глузувати. Сказавши, що йде по інструмент до дядька Коломба, він здався таким рішучим, що всі пішли разом з ним. Діставши торбу з-під лавки, він поклав її перед собою, поки всі перехиляли по останній. Була вже перша година, але товариство все ще чаркувалося. Тоді Купо з досадою засунув інструменти назад під лавку; вони заважали, плуталися під ногами, йому ніяк було підійти до шинквасу. Це така дурниця, нема чим перейматися, він піде до бур-гундця завтра. Решта четверо, що затято сперечалися, обговорюючи питання заробітної платні, геть не здивувалися, коли бляхар без жодних пояснень запропонував їм піти прогулятися, щоб трохи розім'яти ноги. Дощ ущух. Прямуючи вервечкою й матляючи руками, вони закінчили прогулянку, зробивши кроків зо двісті. На свіжому повітрі їх зовсім розвезло, надворі їм було нудно, ніхто не міг здобутися бодай на слово. Спроквола, навіть не змовляючись, вони інстинктивно піднялися вулицею Пуасоньє і зайшли до Франсуа розпити плящину вина. Далєбі, їм таки треба було збадьоритися. На вулиці швидко нападає смуток, там така грязюка, що й собаку шкода з дому виганяти. Лантьє потягнув товаришів до окремої кімнатки, вузького закутка, відділеного від загальної зали матовою скляною перегородкою, де стояв лише один стіл. Він зазвичай влаштувавсь саме в таких окремих кабінетах, бо це було набагато пристойніше. Невже їм тут не подобається? Тут можна було почуватися як удома, і навіть перекуняти, нікого не соромлячись. Він попросив газету, розгорнув її та пробіг очима, насупивши брови. Купо й

Халява затіяли грати в пікет. На столі безладно стояли дві пляшки й п'ять склянок.

— Ну? Що там брешуть у тій твоїй газеті? — запитав Вишкварок у капелюшника.

Той відповів не одразу. За якийсь час, не відриваючи від газети очей, сказав:

— Тут ідеться про парламент. Ох уже ті дешеві республіканці, ті прокляті нероби-ліваки! Хіба для того люд їх вибирав, щоб вони розводили свої антимонії?!.. Ось один, наприклад, вірить у Бога й крутить шуримури із цими мерзенними міністрами! От якби мене вибрали, я б піднявся на трибуну й сказав би: «Срач!» Атож, більше й не треба, саме такою є моя думка!

— А ви чули, що недавнечко Баденге надавав ляпсів своїй благовірній перед усім двором, — сказав Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся. — Йй-бо! Ні за що ні про що, просто погиркалися. Кажуть, Баденге був під мухою.

— Та годі вже надозолювати нам своєю політикою! — вигукнув бляхар. — Прочитайте ліпше про вбивства, хоч трохи порегочемо.

Повернувшись до гри, він оголосив терц:

— У мене терц із шушвалі й трьох голубок... Одно ці криноліни приходять.

Випили по склянці. Лантьє почав читати вголос: «Нелюдський злочин спричинив переполох у комуні Гайон (департамент Сена і Марна). Син убив батька, вдаривши лопатою, щоб украсти в нього тридцять су...»

Усі від жаху аж скрикнули. Вони залюбки пішли б подивитися, як його підчикрижуватимуть! Ні, тут гільйотини було замало; його треба посікти на капусту. Розповідь про дітовбивство теж їх збурила; але капелюшник, великий мораліст, виправдовував жінку й перекладав усю провину на її звідника; бо, зрештою, якби той мерзотник не зробив дитини цій сердешній, їй не довелося б викинути маля до нужника. Та особливо їх зацікавили подвиги маркіза де Т., який, покинувши бал о другій годині ночі, боронився від трьох негідників-волоцюг на бульварі Інвалідів; навіть не

скидаючи рукавичок, двох злодюг він знешкодив ударом головою в живіт, а третього за вухо відвів до поліції. Оце так відчайдух! Га? Шкода, що дворянської крові.

— Ось послушайте лишень, — сказав Лантьє, — новини з вищого світу. Графиня де Бретіні видає старшу доньку за молодого барона де Валансе, ад'ютанта його величності. Серед іншого, у посаг їй дають мерехлива на більш ніж триста тисяч франків...

— Яке нам до того діло?! — перебив його Вишкварок. — Нікого не цікавить, якого кольору будуть її сорочки... Хай та краля має скільки завгодно мережив, та справичать її тим самим робом, що й інших.

Лантьє, судячи з виразу його обличчя, хотів дочитати статтю, але Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, вихопив у нього з рук газету, всівся на неї і сказав:

— Усе! Годі з нас!.. Хай там погріється... Папір тільки для того й годиться.

Тим часом Халява, який роздивився свої карти, переможно грюкнув кулаком по столу. Він набрав дев'яносто три очки.

— У мене революція, — вигукнув він. — Старша квінта, п'ять підряд жирових... Двадцять, так?.. Далі старший терц дзвінковий — двадцять три; три кролі — двадцять шість; трійко нижників — двадцять дев'ять; три тузяки — дев'яносто два... Я ходив, тож дев'яносто три, перший рік республіки.

— Продув ти, старий, — загукали інші до Купо.

Замовили ще дві пляшки. Склянки впорожні не стояли, й усі помалу п'яніли. Годині о п'ятій почалося таке паскудство, що Лантьє замовк і думав, як би його вшитися. Коли зчинявся галас і вино лилося додолу, будь-яка забава вже була йому не до смаку. Купо саме підвівся, щоб по-п'яницькому перехреститися. Торкнувшись пучками пальців голови, він промовив «Монпарнас», правого плеча — «Менільмонт», лівого плеча — «Куртій», середини живота — «Баньоле», а коли підніс їх до грудей, тричі проказав «Смажений кріль».

Капелюшник, скориставшись із гамору, що супроводжував виконання цього звичаю, спокійно вислизнув за двері. Товариші навіть не помітили, що він пішов. Йому теж добряче вдарило у голову, але надворі він стрепенувся й віднайшов свій гонор. Спокійно діставшись до пральні, він розповів Жервезі, що Купо гуляє з друзями.

Минуло два дні, але бляхар не повертався. Він пивгуляв десь у кварталі, проте ніхто не знав, де саме. Щоправда, люди казали, що бачили його в тітоньки Баке, у «Метелику», «Добрязі-кашлюні». Одні запевняли, що він був сам, а інші помічали його в компанії семи чи восьми таких самих п'яниць. Жервеза розпачливо стенала плечима. Господи Боже! Їй треба до цього просто звикнути. Не бігати ж їй за чоловіком; навіть якщо помітить його у винарні, то обійде десятою дорогою, щоб не розгнівати. Вона терпляче чекала його повернення додому, дослухалася вночі, чи не хропе він часом під дверима. Купо міг заснути на купі сміття, на лавці, посеред пустиря, прямо в рівчаку. Наступного дня, ще як слід не прочуявши, він знову починав блукати вулицями, грюкав у зачинені віконниці шинків, знову гоном гнався за маленькими чарочками, стаканами й пляшками, зустрічав і губив на шляху приятелів, пускався в мандри, з яких повертався геть отетерілий, бачив, як танцюють вулиці, заходить ніч і настає світанок, думаючи лише про те, як би його напитися, проспатися й знову напитися. Коли він отак запивав, годі було щось вдіяти. Наступного дня після зникнення чоловіка Жервеза все-таки пішла в «Пастку» попитати про нього дядька Коломба; Купо там бачили разів зо п'ять, але більше про нього ніхто нічого сказати не міг. Так нічого й не дізнавшись, Жервеза пішла, прихопивши інструменти, які він залишив валятися під лавкою.

Лантьє, бачачи, що прачці непереливки, запропонував їй піти з ним увечері до кафешантану, щоб бодай трохи розвіятися. Спочатку Жервеза відмовилася — їй було геть не до веселощів. За інших обставин вона б не заперечувала, бо капелюшник, запрошуючи її, пово-

дився дуже гречно, очевидячки, не маючи на думці нічого лихого. Здавалось, він щиро переймався її горем і ставився до неї зовсім по-батьківському. Це вперше Купо не ночував удома дві доби поспіль. Кожні десять хвилин вона мимоволі підходила до дверей і, не випускаючи з рук праски, дивилася в обидва боки вулиці, сподіваючись побачити свого чоловіка. Її ногам не було спочинку; вона казала, що якісь мурашки, здавалося, повзають по її тілу, не даючи всидіти на місці. Певна річ, Купо міг зламати ногу, потрапити під хуру й лишитися лежати серед дороги: навіть якби таке й трапилося, їй зовсім його не шкода, в її серці не лишилося й краплі співчуття до цього мерзотника. Але було просто нестерпно без кінця й краю думати-гадати, прийде він чи не прийде. Тож, коли засвітилися газові ліхтарі й Лантьє знову заговорив про кафешантан, Жервеза погодилася. Кінець кінцем нерозумно відмовлятися від задоволення, коли твій чоловік три дні поспіль пиячить і живе циганським життям. Якщо він не повертається, то їй теж можна вийти. Та нехай хоч її пральня западеться, згорить дотла. Вона сама залюбки спалить все те рам'я, її вже нудити починало від цього марудного життя.

Пообідали швидко. Виходячи о восьмій вечора під руку з капелюшником, Жервеза сказала матінці Купо й Нана лягати спати. Пральню зачинили. Вона вийшла через двір і віддала ключ пані Бош, люб'язно попрохавши її вкласти того кабанюгу, якщо він таки повернеться.

Ошатно вбраний капелюшник чекав під ворітьми, щось насвистуючи. Вона була в шовковій сукні. Чоловік і жінка повільно йшли тротуаром, притиснувшись одне до одного, а коли вони потрапляли у смугу світла, що падало з вікон крамниць, було видно, що вони впівголоса розмовляли й усміхалися.

Кафешантан на бульварі Рошешуар розміщувався у колишньому невеличкому кафе, яке розширили, звівши у дворі дерев'яну прибудову. Вервечка кулястих ліхтарів над дверима та обіч них утворювала такий собі

світляний портал. Довгі афіші були приклеєні до дерев'яних щитів, поставлених просто на землі, біля рівчака.

— Ось ми й прийшли, — мовив Лантьє. — Цього вечора дебютує панна Аманда, кабаретна співачка.

Аж враз він помітив Вишкварка, який теж читав афішу. Під оком у нього був синець: либонь, хтось почастував кулаком напередодні.

— Отакої! А де ж Купо? — запитав капелюшник, роззираючись навсібіч. — То ви його загубили?

— О! Давним-давно, ще вчора, — відповів той. — У тітоньки Баке сталася колотнеча. А я не люблю, коли тягають одне одного за чуба... Бачите, у нас виникло непорозуміння з офіціантом тітоньки Баке щодо однієї пляшки, за яку він хотів двічі отримати плату... Тож я забрався звідти й пішов трохи покуняти.

Проспавши вісімнадцять годин, він усе ще позіхав. Хоч алкоголь з нього вже вивітрився, виглядав він зовсім отупілим, а старий піджак був весь у пуху, бо в ліжку він вклався, очевидно, не роздягаючись.

— Тож ви, пане, не знаєте, де мій чоловік? — запитала прачка.

— Та ні, навіть гадки не маю... Коли ми вийшли від тітоньки Баке, була п'ята година. Цілком можливо, що він пішов униз вулицею. Так, я, здається, навіть бачив, як він заходив до «Метелика» з якимсь візником... О! Це просто божевілля! Йй-бо, за таке вбити мало!

У кафешантані Лантьє і Жервеза провели дуже приємний вечір. Об одинадцятій годині, коли заклад зачинили, вони повільно побрели додому, нікуди не поспішаючи. Трохи докучав холод. Люди розходилися купками. Якись дівчата в темряві під деревами страшенно реготали з жартів чоловіків, що обступили їх. Лантьє мугикав одну з пісеньок панни Аманди — «Засвербіло мені в носі». Збуджена, аж ніби сп'яніла, Жервеза вступала на приспіві. Йй було дуже жарко. До того ж у неї трохи паморочилося в голові від двох випитих склянок вина, а також від тютюнового диму та духу цього великого юрбища. Щоправда, панна Аманда справила

на неї неабияке враження. Сама вона ніколи б не наважилася з'явитися перед глядачами майже голою. Проте слід визнати, що ця кралечка мала таку шкіру, якою могла будь-кого спокусити. Жервеза з чуттєвою допитливістю слухала Лантьє, який розповідав про співачку всілякі подробиці, наче лишався з нею наодинці й рахував їй ребра.

— Усі сплять, — мовила Жервеза, тричі подзвонивши. Боші все не відгукувалися.

Нарешті ворота відчинились, але під аркою було зовсім темно. Коли вона постукала у вікно сторожки, щоб їй дали ключ, заспана консьєржка щось крикнула їй, але спочатку прачка нічого не розібрала. Потім вона зрозуміла, що Пуасон привів Купо в жахливому стані і що ключ мав би бути в замку.

— Хай йому трясця! — буркнув Лантьє, коли вони ввійшли. — Що ж він тут наробив? Смердить, аж очі видає.

Тхнуло справді страшенно. Жервеза, шукаючи сірники, вступила у щось мокре. Щойно їй вдалося запалити свічку, перед ними постала приголомшлива картина. Купо виблював усе, що спожив; те добро було по всій кімнаті: на ліжку, на килимі, навіть комод був весь заляпаний. А сам Купо, гепнувшись з ліжка, куди його, напевно, кинув Пуасон, хропів долі посеред свого блювотиння. Він, мов та свиня, викачався в ній, з його роззявленого рота тхнуло ядучим смородом, посивіле волосся злиплося, намокнувши у калюжі, що розтеклася круг голови.

— Що за свинота! Що за свинота! — розпачливо повторювала обурена Жервеза. — Так усе загидити... Навіть собака такого не зробив би; дохлий псюга й той чистіший.

Вони обоє стояли на місці, не знаючи куди ступити. Бляхар ще ніколи не приходив таким наліганим і не вчиняв такого гармидеру. Це видовище завдало тяжкої рани почуттям, які до нього ще могла мати його дружина. Раніше, повертаючись захмелілим, напідпитку, він не викликав такої огиди, і вона ставилася до нього

поблажливо. Але це вже було занадто, її всю тіпало від цього видовища. Навіть кліщами доторкнутися до нього, щоб підняти з підлоги, було б бридко. Сама думка, що рука цього покидька колись торкнеться її шкіри, викликала в неї таку відразу, ніби їй сказали вкластися біля покійника, що сконав від страшної хвороби.

— Треба й мені якось лягти, — прошепотіла вона. — Не піду ж я спати на вулицю... Ох! Розчавила б я його!

Намагаючись переступити через п'яницю, вона змушена була вхопитися за комод, щоб не послизнутися й не впасти в блювотиння. Купо повністю перегородив шлях до ліжка. Лантьє підсміювався сам до себе, розуміючи, що цієї ночі Жервеза не буде спати на своїй подушці, а тоді взяв її за руку й сказав тихим пристрасним голосом:

— Жервезо... Послухай, Жервезо...

Та вона все зрозуміла, вирвала руку й перелякано прошепотіла, звертаючись до нього на «ти», як колись давно:

— Ні, облиш мене... Благаю тебе, Огюсте, йди до себе... Я щось придумаю... Перелізу через бильце абощо...

— Жервезо, та годі тобі, не дурій, — повторював він. — Тут страшенно тхне, в цій кімнаті не можна лишатися... Ходім. Чого ти боїшся? Він нас не чує, ну ж бо!

Вона опиралася, рішуче хитала головою. Щоб показати, що нікуди йти не збирається, Жервеза в замішанні почала роздягатися, кинула шовкову сукню на стілець, швиденько натягнула на себе сорочку й нижню спідницю, біла-білісінька, з голими руками та шиєю. Її це ліжко чи ні? От вона й спатиме на ньому. Ще двічі вона спробувала знайти чисту місцину, щоб до нього дістатися. Але Лантьє не відпускав, хапав її за стан, говорив усілякі слова, щоб розпалити їй кров. Ах! У яку ж халепу вона вскочила: перед нею — чоловік-п'яниця, що валяється долі й не дає їй по-людському вкластися на власній постелі, позаду — клятий мерзотник, що тільки й думає, як би скористатися з її лиха, щоб знову заволодіти нею! Капелюшник заговорив

голосніше, і вона попросила його замовкнути. Нашорошивши вуха, Жервеза прислухалася до комірчини, де спали Нана й матінка Купо. Дівчинка й старенька, мабуть, міцно спали: було чути їхнє голосне сопіння.

— Огюсте, дай мені спокій, ти їх розбудиш, — раз за разом повторювала Жервеза, заламуючи руки. — Будь розважливим. Іншим разом, десь-інде... Не тут, не при моїй доньці...

Та Лантьє лише мовчки усміхався; тоді без поспіху поцілував її у вухо, так, як цілував колись, щоб подратувати й розпалити її бажання. Жервеза, враз знесилівши, відчула, як їй задзвеніло у вухах, а тілом пробіг сильний дроз. А проте вона зробила ще один крок, але знову мусила відступити назад. Це було просто неможливо, огида ставала такою непереборною, а запах таким нестерпним, що її саму могло знудити в цій постелі. Оглушений п'ятикою Купо хропів, валяючись долі, як на перині, його руки й ноги замертвіли, а рот перекосився. Уся вулиця могла спокійно заходити й цілувати його дружину, а він би навіть і не поворухнувся.

— І нехай, — белькотіла Жервеза. — Він сам винен, я нічого не вдію... Ах, Боже мій, Боже мій! Він проганяє мене з власного ліжка, немає більше в мене ліжка... Ні, я нічого не вдію, він сам винен.

Вона тремтіла й не тямала, що робить. Поки він тягнув її до своєї кімнати, за шибкою в скляних дверях комірчини вигулькнуло обличчя Нана. Дівчинка щойно була прокинулася й тихенько встала. Заспана, в самій сорочці, вона поглянула на батька, що валявся у власному блювотинні, а потім, прилипнувши обличчям до шибки, стояла і дивилася, аж поки спідниця її матері не зникла у дверях того чоловіка, що жив навпроти. Вона була дуже серйозною. Її великі очі, очі розпусної дитини, горіли чуттєвою цікавістю.

ІХ

Тієї зими матінка Купо мало не померла від нападу ядухи. Щороку в грудні вона злягала від астми на два, а то й три тижні й уже звикла до того. Не сімнадцяткою вже була: на святого Антуана їй мало виповнитися сімдесят три. До того ж, дуже підупавши на силі, попри свою опасистість, вона могла занедужати, здавалося, й геть безпричинно. Лікар сказав, що ядуха колись воднонить зведе її зі світу: погасили каганець, полягали спати!

Коли матінка Купо хворіла і їй доводилося лежати в ліжку, вона ставала злою, як відьма. Правду сказати, комірчина, де вони з Нана спали, була не надто затишною. Між двома їхніми ліжками місця лишалося якраз для двох стільців. Клапті старих шпалер, сірих і вилялях, звисали зі стін. Крізь кругле віконце під самою стелею сіялося скупе тьмаве світло, як у погребі. У такій комірчині легко занепасти духом, особливо людині, якій важко дихати. Вночі, коли на стару нападало безсоння, вона дослухалась, як спить онука, і бодай трохи цим відволікалася. Але вдень, з ранку до вечора, вона залишалася наодинці, ніхто не заходив до неї, і вона годинами нарікала на свою гірку долю, плакала, повторювала сама до себе, вткнувшись головою в подушку:

— Боже мій, яка я нещасна!.. Боже мій, яка я нещасна!.. Тут як у в'язниці, вони мене згноять у цій в'язниці!

А коли хтось приходив її провідати й спитати про здоров'я — Віржині чи пані Бош, — вона не відповідала, а хутчіш бралася скаржитися, перераховуючи всі свої образи:

— Ох і дорого дістається мені хліб, яким мене тут годують! У чужих людей я стільки б не настраждалась!.. Попросила я нещодавно чашку чаю, і — хіба бачено таке? — мені принесли повен глек, щоб дорік-

нути, що я багато його п'ю... А Нана? Та я ж цю дитину виняньчила. А вона із самісінького ранку тікає голабоса, тільки її й бачили. Можна подумати, що від мене погано пахне. А вночі вона міцно спить, жодного разу не прокинеться й не питає мене, як я почуваюсь... Та що там казати — я їм заважаю, вони не можуть дочекатися, коли я помру. Ох! Та скоро вже. Немає більше в мене сина, ця прачка-крутійка забрала його. Вона б мене лупцювала, аж поки не прикінчила, якби не боялася закону.

Справді, Жервеза часом поводитися трохи грубо. Усе в хаті йшло шкереберть, усі стали дратівливими й посилали одне одного під три чорти на першій же слові. Якось зранку після перепою Купо розрепетувався: «Стара одно торочить, що помре, та все ніяк не збереться!» Ці слова наче ножем шпигнули матінку Купо в саме серце. Їй докоряли, що вона недешево їм обходиться; при ній спокійнісінько говорили, що добряче заощадили б, якби її більше не було. Та й стара поводитися не так, як годилось би. Наприклад, коли бачилася зі своєю старшою донькою, пані Лера, то плакалася й бідкалася, звинувачуючи сина й невістку, що ті морять її голодом, — і це все тільки для того, щоб витягти з неї двадцять су й потім витратити їх на ласощі. А ще вона плела огидні плітки з Лорійо, розповідаючи їм, на що йшли їхні десять франків: на праччині витребеньки, на нові чепчики, на потай з'їдені тістечка, на ще гірші речі, про які ніяк і розказати. Двічі чи тричі вся родина мало не побилася через неї. Вона підтримувала то одних, то інших; словом, доброї каші наварили.

Тієї зими, коли ядуха зовсім не давала їй дихати, якось після обіду біля її ліжка зійшлися пані Лорійо та пані Лера, і матінка Купо, підморгнувши, попросила їх нахилитися. Вона ледве могла говорити і лише просипіла:

— Ох і ловко!.. Я чула їх сьогодні вночі. Еге, еге, Шкандибу й капелюшника... Вони так товклися! А Купо — молодець. Ох і ловко!

Уривчастими фразами, кашляючи й задихаючись, вона розповіла, що її син, напевно, повернувся ввечері п'яний, як чіп. Не мігши заснути, вона чула кожен шурхіт: і Шкандибині кроки босими ногами по долівці, і сичавий голос капелюшника, який кликав її, і тихе рипіння дверей між кімнатами, і все інше. Схоже, це тривало до самого ранку, вона достеменно не знала, до котрої саме години, бо врешті-решт сон зборов її.

— Та найогидніше те, що їх могла почути Нана, — вела вона далі. — Атож, цілу ніч їй не було спокою, хоч зазвичай вона спить, як немовля; а тут підкидалася, крутилася, наче хто головешок їй у постіль наклав.

Обидві жінки нічим не виказували подиву.

— Ще б пак! — прошепотіла пані Лорійо. — Певно, це почалося з першого ж дня... Але, якщо Купо до цього байдуже, нам і поготів нема чого втручатися! Та, що не кажи, це плямує честь родини.

— Якби я там була, — розмірковувала пані Лера, кусаючи губи, — я б добряче їх налякала, крикнувши щось на взір: «Попалася!» або «Поліція!»... Покоївка одного лікаря розповідала мені, що її господар казав, нібито такої миті жінка з несподіванки може померти на місці. Добре було б, якби Шкандиба так сконала, правда? Дістала б свою кару там, де й згрішила.

Незабаром весь квартал уже знав, що Жервеза щоночі ходить до Лантьє. Пані Лорійо голосно обурювалася перед сусідками, жаліла брата, цього дурника, якому жінка наставляє роги. Як її послухати, то заходила вона до того кишля виключно через бідолашну матір, якій доводилося жити серед такої ганьби. Отож, увесь квартал напався на Жервезу. То вона, певно, звела капелюшника з пуття: це було видно по її очах. Атож, незважаючи на брудні чутки, цього клятого лицеміра Лантьє продовжували шанували, бо він і далі поводився, як пристойний чоловік: прогулювався тротуарами, читав газети, з дамами був запобігливим і галантним, завжди мав для них цукерки або квіти. Боже мій, такий собі півень! Чоловік є чоловік, і не можна від нього вимагати, щоб він відбивався від

жінок, що самі вішаються йому на шию. А от для Жервези не було прощення — вона ганьбила всю вулицю Гут-д'Ор. Лорійо, як хрещений і хрещена, заманювали Нана до себе, щоб вивідати у неї всі подробиці. Коли вони, вдаючись до натяків та недомовок, розпитували її, дівчинка напускала на себе невинного вигляду й відповідала, прикриваючи вогники в очах своїми довгими віями.

Викликавши загальний осуд, Жервеза, попри все, залишалася спокійною, втомленою і трохи немов дрімотливою. Попервах вона вважала себе ледь не злочинницею, відчувала огиду до самої себе, бо їй здавалося, що вона забруднилася з ніг до голови. Покинувши кімнату Лантьє, Жервеза мила руки, намочувала ганчірку й терла себе, плечі, мало не здираючи шкіру, ніби щоб позбутися того бруду. Коли Купо намагався жартувати з цього приводу, вона сердилася й, здрігаючись від холоду, бігла вдягатися до пральні. Тим паче нестерпно було, коли до неї торкався капелюшник, а щойно до того обіймав бляхар. Міняючи чоловіка, їй хотілось би міняти й шкіру. Але мало-помалу вона звикала. Щоразу митися було надто втомливо. Лінощі її розморювали, а притаманне їй прагнення бути щасливою змушувало здобувати якомога більше втіхи навіть з неприємностей. Вона поблажливо ставилася до себе й інших, намагаючись влаштувати все так, щоб нікому не завдавати прикрощів. Оскільки чоловік і коханець були задоволені, вдома все помалу йшло своїм трибом, з ранку до вечора не стихали жарти, усі були ситі й задоволені життям, плаваючи як сир у маслі, то й скаржитися не було на що, правда ж? Та, зрештою, нічого страшного вона і не чинила, адже все так добре влаштувалося й усі були задоволені; зазвичай, коли робиш щось лихе, дістаєш покарання. Отак поступово її розпусна поведінка перетворилася на звичку. Тепер це стало буденною справою, як пити чи їсти. Щоразу, коли Купо повертався п'яний, Жервеза йшла до Лантьє, — це відбувалося щонайменше тричі на тиждень. Таким чином, Жервезині ночі були поділені між

двома чоловіками. Дійшло вже до того, що вона кидала бляхаря посеред ночі, коли він всього-на-всього дуже голосно хропів, і йшла собі до сусідової постелі, щоб спокійно виспатися. Не те щоб Жервеза відчувала більшу приязнь до капелюшника, ніж до чоловіка. Ні, вона лише вважала його чистішим і в його кімнаті краще спала, мовби після купелі. Словом, вона нагадувала кішку, що любить спати, згорнувшись клубочком на білій перині.

Матінка Купо ніколи не наважувалася заговорити про це прямо. Але після однієї сварки, коли прачка напалася на неї, стара не пошкодувала натяків. Сказала, послуговуючись гострими слівцями старої жилетниці, що знає геть дурнуватих чоловіків і дуже спритних жінок. Першого разу Жервеза лише мовчки витріщалася на неї. Потім, так само уникаючи прямої, вона почала боронитися загальними фразами. Мовляв, коли в жінки не чоловік, а п'яниця й нечупара, що живе в багнюці, її не слід винити за те, що вона шукає чистоти деінде. А згодом пішла ще далі й дала зрозуміти, що Лантьє так само був її чоловіком, як і Купо, а можливо, навіть більшою мірою. Адже вона жила з ним ще з чотирнадцяти років. І хіба не від нього в неї було двійко дітей? Отож-бо! Такі обставини її виправдовують, і ніхто не сміє кинути в неї камінь. Проти поклику природи ти безсилий. Тож нехай краще її не діймають. Вона швидко знайде, чим відповісти кожному. Вулиця Гут-д'Ор не така вже й чиста! Пані Вігуру з ранку до вечора перекидається на своєму вугіллі. Пані Леонгр, жінка бакалійника, спить зі своїм дівером, довготеле-сим слиньком, якого й лопатою ніхто не підібрав би. Годинникаря навпроти, цього манірного пана, ледве не кинули за ґрати за найгіршу розпусту: злигався з власною донькою, безсоромницею, що тягалася по бульварах. І широким жестом обвела весь квартал. Жервеза могла цілими годинами перебирати брудну білизну всього цього юрбища, людей, що спали, як бидло, вкупі — батьки, матері, діти — й вовтузилися у власних нечистотах. О! Вона знала чимало, цим свинством

смерділо звідусіль, воно отруювало все довкола! Так-так, не такі вже й чисті чоловіки та жінки в цьому закутку Парижа, де через злидні всі тісняться одне на одному! Якби тих і тих кинути до одної ступи, то витовкли б доста кізяків, щоб угноїти весь вишняк на рівнині Сен-Дені.

— Краще хай не плюють у криницю, бо доведеться води напиться, — кричала вона, коли їй зовсім допікали. — У своїй норі кожен сам собі пан, чи не так? Якщо хочете жити, як вам подобається, то не заважайте іншим жити, як їм хочеться... Своїм життям я задоволена, аби тільки мене не поливали брудом люди, які сидять у ньому з головою.

А коли одного дня матінка Купо висловилася ясніше, вона крізь зуби процідила:

— Ви лежите в ліжку й зловживаєте цим... Послухайте, ви чините неправильно, обмовляючи мене, адже ви ж чудово бачите, що я добре до вас ставлюся, і я ніколи не дорікала вам тим, як ви жили! О! Я знаю, як весело вам велося — двоє чи троє коханців ще за життя старого Купо... Не треба, не кашляйте, я вже все сказала. І зробила це тільки для того, щоб ви дали мені спокій, от і все!

Стара мало не задихнулася. Наступного дня, коли Жервези не було вдома, до них зайшов забрати материне прання Гуже. Матінка Купо погукала його до себе й довго тримала біля свого ліжка. Вона добре знала про ковалеву приязнь, бачила, що останнім часом він ходив понурий і сумний, підозрюючи, мабуть, про огидні речі, що тут відбувалися. Отож, аби побалакати, а zarazом і помститися невістці за вчорашню сварку, вона розповіла йому всю правду, плачучи й нарікаючи, ніби найбільше прикроців їй завдавала негідна Жервезина поведінка. Виходячи з комірчини, Гуже хитався, хапаючись руками за стіни, він задихався від горя. А коли прачка повернулася, матінка Купо крикнула до неї, що пані Гуже просила її негайно прийти, з випрасуваними речами чи ні; вона була такою збудженою, що Жервеза одразу відчула підступ і здо-

гадалася, що на неї чекає сцена, яка загрожує їй величезними неприємностями.

Геть пополотніла, з потерпими руками й ногами, вона склала білизну в кошик і пішла. За останні роки Жервеза не повернула Гуже ані су. Борг досі сягав чотирьохсот двадцяти п'яти франків. Щоразу вона брала гроші за прання й говорила, як їй незручно. Їй і справді було дуже соромно, бо виходило, ніби вона зловживала ковалевою дружбою, щоб оббирати його. Купо, не такий совісний, насміхався з неї і казав, що Гуже може облапати її в якомусь закапелку, зменшивши їхній борг. Але вона, хоч і опустилася до стосунків з Лантьє, обурювалася, запитуючи чоловіка, невже йому хочеться їсти хліб, зароблений таким чином. Вона нікому не дозволяла говорити зле про Гуже; її ніжні почуття до коваля лишались немов останнім прихистком її честі. І кожного разу, коли відносила білизну цим добрим людям, вона відчувала, як стискалося її серце, щойно ступала на першу сходинку в їхньому будинку.

— А! Нарешті прийшли! — стримано мовила пані Гуже, відчинивши Жервезі двері. — Як настане мій час помирати, я вас пошлю по смерть.

Зняковіла Жервеза ввійшла, не наважившись навіть пробелькотіти слова вибачення. Тепер вона була не такою пунктуальною, ніколи не приходила вчасно, часом змушуючи клієнтів чекати по тижню. Мало-помалу вона геть занехаяла роботу.

— Ось уже тиждень я на вас чекаю, — вела далі мереживниця. — А ви мені постійно брешете, посилаєте до мене свою ученицю розповідати всілякі байки: мою білизну саме прасують, мені її принесуть того ж таки вечора, або ж сталася якась пригода — клунок впав у відро, чи щось інше. А я тим часом марно гаю цілий день, чекаючи, що мені принесуть випрані речі, хвилююся. Така робота нікуди не годиться... Гаразд, погляньмо, що там у кошику. Сподіваюся, все на місці? Ви принесли пару простирадл, які тримаєте у себе вже цілий місяць, і сорочку, що лишилась у вас з останнього разу?

— Так, так, — прошепотіла Жервеза, — сорочка тут. Ось вона.

Пані Гуже страшенно обурилася. То була не її сорочка, вона їй не потрібна. Підсовувати чужу білизну — що за неподобство! Минулого тижня вона отримала дві хустинки без своєї мітки. Вона не має жодного бажання отримувати бозна-чю білизну. До того ж вона дуже дорожить своїми речами.

— А простирадла? — знову заговорила вона. — Загубилися, так?.. Що ж, моя дорогенька! Доведеться вам постаратися, бо хай там що, а я хочу, щоб завтра вранці вони були в мене, зрозуміли?!

Запала тиша. Та найдужче Жервезу бентежили прочинені двері до кімнати Гуже, які вона весь час відчувала за своєю спиною. Коваль мав бути там, вона про це здогадувалася; як же прикро, що він чув усі ці заслужені докори, на які їй нічим було відповісти! Вона тихенько з усім погоджувалася, похиливши голову, і якомога швидше викладала білизну на ліжко. Та коли пані Гуже взялася переглядати речі, знову почалася морока. Вона по черзі брала їх і відкидала, кажучи:

— Ах! Не та вже у вас рука, що раніш. Тепер не кожного разу вас і похвалиш... Атож, нині ви партачите, псуєте білизну... Ось подивіться-но на цю манишку, вона спалена, праску знати на кожній складці. А гудзики? Їх повідривано. Не знаю, що ви там у себе робите, та всі гудзики кудись зникають... А за цю кофтинку я вам не платитиму. Ось погляньте на це. Бруд на ній так і лишився, ви його просто порозмазували. Ні, красно дякую! Якщо білизна не чистіша...

Вона змовкла, підраховуючи речі, а потім вигукнула:

— Як же так? Це все, що ви принесли?.. Бракує двох пар панчіх, шести хустинок, скатертини, рушників... Ви що, смієтеся з мене?! Я вам веліла принести все, випрасуване чи ні. Якщо через годину ваша учениця не прийде з рештою речей, то ми, пані Купо, дуже посваримося, я вас попереджую.

Цієї миті Гуже кашлянув у своїй кімнаті. Жервеза здригнулася. Боже мій, як же її відчитували перед ним!

Зняковіла й збентежена, вона стояла посеред кімнати, чекаючи на брудну білизну. Але коли вони розрахувалися, пані Гуже спокійно повернулася на своє місце біля вікна й взялася лагодити мереживну хустку.

— А прання? — несміливо запитала Жервеза.

— Ні, дякую, — відповіла старенька, — цього тижня нічого немає.

Жервеза зблідла. Отже, у неї більше не хочуть прати. Вона так розгубилася, що мусила сісти на стілець, бо у неї запаморочилося в голові, а ноги підламувалися. Жінка навіть не намагалася сказати бодай щось на своє виправдання і лише запитала:

— А що, пан Гуже захворів?

Так, йому було зле, він мусив повернутися додому замість того, щоб іти до кузні, і щойно приліг відпочити. Пані Гуже говорила дуже стримано, була вбрана, як завжди, у чорне плаття, а її обличчя обрамлював чернечий каптур. Платню на болтовому заводі знову врізали: з дев'яти франків до семи, бо тепер всю роботу виконували машини. Вона додала, що віднині вони муситимуть заощаджувати на всьому, тому збиралася прати свої речі сама. Звісно, було б дуже добре, якби Купо повернули гроші, які їм позичив її син. Але вона не судитиметься з ними, якщо вони не в змозі виплачувати борг. Коли пані Гуже заговорила про борг, Жервеза опустила голову — здавалося, вона стежила за швидкими рухами голки, що зшивала одне вічко з іншим.

— А все ж, — вела далі мереживниця, — якби ви трохи стримували себе у витратах, то змогли б розрахуватися. Бо, зрештою, харчуєтесь ви дуже добре, а отже, й витрачаєте багато, я цього певна... Якби ви віддавали всього по десять франків щомісяця...

Її перебив голос Гуже, який гукав до неї:

— Мамо! Мамо!

Майже одразу повернувшись від сина і знову сівши на своє місце, пані Гуже звернула мову на інше. Безперечно, коваль попрохав її не вимагати в Жервези грошей. Але за п'ять хвилин вона мимоволі знову заго-

ворила про борг. О! Вона давно знала, що так станеться, що бляхар проп'є пральню й доведе свою жінку до згуби. Її син ніколи б не позичив ті п'ятсот франків, якби її слухав. Тепер він був би одружений, не нидів би світом, гадаючи, що до кінця віку залишиться нещасним. Пані Гуже розпалювалася все дужче й вже прямо звинувачувала Жервезу в змові з Купо, щоб обкрутити її довірливого сина. Атож, є такі жінки, що роками лицемірно вдають із себе порядних, а потім раптом їхня негідна поведінка відкривається під усім білим світлом.

— Мамо! Мамо! — знову загукав Гуже, цього разу вже роздратовано.

Старенька підвелася й вийшла, а коли повернулася, знову сідаючи до мережива, сказала:

— Зайдіть до нього, він хоче вас бачити.

Тремтячи з голови до ніг, Жервеза увійшла, лишивши двері відчиненими. Ця сцена її дуже бентежила, бо вона була ніби зізнанням у своїх почуттях перед пані Гуже. Маленька тиха кімнатка з вузьким залізним ліжком лишилася такою ж завішаною малюнками й нагадувала кімнату п'ятнадцятирічного хлопця. Кремезне тіло Гуже, який був приголомшений, прибитий відвертими словами матінки Купо, непорушно витяглося на ліжку, очі були червоними, а гарна русява борода все ще мокра від сліз. Під час нападу шаленства він, схоже, безжально молотив подушку своїми кулаками, бо з розірваної наволочки лізло пір'я.

— Послухайте, мама помиляється, — мовив він до прачки ледве чутним голосом. — Ви мені нічого не винні, і я не хочу, щоб будь-хто про це заводив мову.

Гуже підвівся й подивився на неї. Сльози одразу підкотилися йому до очей.

— Пане Гуже, ви занедужали? — прошепотіла Жервеза. — Заради Бога, скажіть, що з вами!

— Нічого, дякую. Вчора я дуже натомився. Хочу трохи відпочити.

Та його серце краялось, і він не зміг стримати крику:

— Ах, Боже мій, Боже мій! Цього не мало статися, не мало! Ви ж заприсяглися! А тепер воно сталося, сталося!.. Ах, Боже мій! Мені так боляче! Ідіть звідси!

Він випроваджував її благальними жестами. Жервеза не зважилася підступити до ліжка і пішла геть, як він і просив, отупіла й нездатна дібрати слів, щоб його втішити. У сусідній кімнаті вона забрала свій кошик, але зволікала й не виходила: їй дуже хотілося здобути бодай на слово. Пані Гуже далі сиділа над роботою, не піднімаючи голови. Нарешті вона сказала:

— Що ж! На все добре, і передайте мої речі, потім якось розрахуємось.

— Так, добре, до побачення, — пробелькотіла Жервеза.

Вона повільно зачинила двері, востаннє поглянувши на цю чисту, охайну оселю, де немов лишила якусь часточку своєї гідності. До пральні вона повернулася геть безтямна, як корова, що йде до свого стійла, не думаючи про дорогу. На стільці біля печі сиділа матінка Купо — це вперше вона підвелася з постелі. Але прачка жодним словом їй не дорікнула; вона була надто пригнічена й знесилена, у неї боліло все тіло, ніби її побили; вона думала про те, що життя надто вже тяжке і що добре було б зараз же померти, але, хай там як, серце сам собі не вирвеш.

Тепер Жервезі було байдуже геть до всього. Млявим жестом руки вона всіх посилала до дідька. З кожною новою неприємністю вона все дужче віддавалася єдиній своїй втісі — попоїсти тричі на день. Пральня хай хоч завалиться: якщо тільки її не приб'є, вона залюбки вибереться звідти навіть без сорочки. А пральня таки валилася, але не відразу, а потроху, день по дню. Клієнтки одна за одною сварилися з нею й віддавали білизну куди-інде. Пан Мадіньє, панна Реманжу і навіть Боші повернулися до пані Фоконьє, яка була набагато пунктуальнішою. Усім врешті набридло по три тижні випрошувати пару панчіх та надягати на себе сорочки з масними плямами, що залишилися з минулого недільного обіду. Жервеза, не шкодуючи

гострого слівця, бажала їм щасливої дороги й шпетила їх на свій манір, заявляючи, що дуже рада, що більше не мусить бабратися в їхньому бруді. Що ж! Увесь квартал міг її кинути — вона лише спекалася б доброї купи сміття; до того ж і роботи поменшало б. Тим часом у неї залишились тільки ті, хто невчасно розраховувався, мандрюхи та жінки, як пані Годрон, чії речі так смерділи, що жодна прачка з Нової вулиці не хотіла їх брати. Пральня зовсім занепала, Жервеза мусила звільнити свою останню робітницю, пані Пютуа; у неї лишилася сама учениця, зизоока Огюстіна, яка з кожним роком ставала все тупішою. Та навіть для них двох не завжди була робота, тож вони нерідко просиджували на табуретках від обіду й до самого вечора. Словом, усе йшло за вітром. Наближався цілковитий крах.

Звісно, до лінощів та злиднів разом додавалася й бруднота. Годі було впізнати ту гарну, голубеньку, як ясне небо, пральню, що колись була Жервезиною гордістю. Дерев'яні панелі та шибки вітрини, які забували помити, були від гори до низу обляпані багнюкою з-під екіпажів. У вікнах на латунних дротинах теліпалися три сірі ганчірки, що лишилися від клієток, які померли в лікарні. Всередині все здавалося ще жалюгіднішим: від білизни, яка сушилася під стелею, у кімнаті було так вогко, що повідклеювалися шпалери в стилі Помпадур, перетворившись на шмаття, яке звисало, наче обважніла від пилюки павутина; піч, побита й роздовбана ударами кочергою, стояла в кутку, як купа старого залізаччя в крамниці з мотлохом; за робочим столом, складалося враження, обідав цілий гарнізон — такий він був заляпаний кавою й вином, замащений варенням, засмальцьований щоденною гульбою. До всього цього додавався їдкий запах крохмалю, сморід плісняви, підгорілого сала та брудної білизни. Але Жервеза там почувалася пречудово. Вона не помічала, що у пральні стало брудно, вона звикла до обірваних шпалер, до замацаних панелей, бо й сама настільки опустилася, що днями ходить невмивана у подертій

спідниці. Ця брудота була для неї таким собі теплим гніздечком, вмостившись у якому, вона розкошувала. Залишати речі безладно розкиданими, спостерігати, як пил забиває всі щілини й стелиться оксамитовим покривом, відчувати, як все навколо завмирає, а будинок занепадає, перебувати у лінивому заціпенінні — все це стало для Жервези насолодою, п'янило її. Головне для неї — спокій, а щодо решти — вона й оком не моргне. Борги, що дедалі більшали, її більше не хвилювали. У стосунках з людьми вже не було тієї порядності, що раніш: заплатити чи не заплатити — нічого не знала напевно й не любила про це думати. Коли їй припиняли давати в борг в одній крамниці, вона йшла до іншої, по сусідству, й брала набір там. Вона влізла в борги по самі вуха й була винна ледь не всім на світі. На вулиці Гут-д'Ор їй соромно було проходити повз вугляра, бакалійника, зеленярку; через це, йдучи до великої пральні на Новій вулиці, їй доводилося робити гак вулицею Пуасоньє — добрих десять хвилин ходьби. Крамарі приходили й обзивали її шахрайкою. Одного вечора чоловік, який продав був меблі для Лантьє, збував усіх сусідів: він репетував, що коли вона зараз же з ним не розрахується, він зажере їй спідницю й візьме своє бодай так. Звісно, сцени на кшталт такої викликали у Жервези дрож, але щойно все закінчувалося, вона стріпувалася, як побитий собака, і ніколи не втрачала через це апетиту, сідаючи до вечері. От уже вчепилися ці нахаби! Не було в неї грошей, не карбувала ж їх вона! До того ж крамарі — ті ще шахраї, а чекати — це їхня робота. Засинаючи у своїй норі, вона тікала від думок про те, що неминуче має трапитися. Краху не уникнути, пропади воно все пропадом! Але доти вона хотіла, щоб їй дали спокій.

Тим часом матінка Купо оклигала. Ще один рік родина так-сяк животіла. Влітку, звісно, завжди буває трохи більше роботи: танцівниці з кільцевих бульварів приносили білі спідниці та перкалеві сукні. Але крах помалу й невідворотно насувався, щотижня Купо дедалі глибше поринали у безвихідь. Хоча між періодами

падінь траплялися й злеті: бували дні, коли вони стояли перед порожнім буфетом, а в животах у них аж бурчало від голоду, іншим разом — наїдалися телятиною під саму зав'язку. На вулиці часто бачили, як матінка Купо, ховаючи щось під фартухом, прогулювалася до ломбарду, що на вулиці Полонсо. Вона сутулилася, прибирала блаженного святенницького виразу праведниці, що йде до церкви. Матінці Купо навіть стали подобатися такі прогулянки: стару розважали ці справунки з грішми, торг поношеними речами живив пристрасть старої пліткарки. Службовці ломбарду з вулиці Полонсо добре її знали; вони називали її «Бабцею чотири франки», бо завжди, коли за клуночки завбільшки з кусень масла на два су їй пропонували три франки, вона просила чотири. Жервеза була ладна продати хоч і всю хату; закладання речей переросло в якусь манію, вона залюбки й волосся обтяла б, якби хтось дав за нього гроші. Це було дуже зручно: віднести в заклад якусь річ, знаючи, що потім на тебе чекає чотирифунтова хлібина. До ломбарду перекочувувало все її шуплаття: білизна, одяг, ба навіть деяке начиння й меблі. Спочатку, якщо тиждень видавався вдалий, вона викупувала речі, щоправда, наступного тижня знову несла все назад. Але потім їй стало байдуже до речей, вона губила і продавала заставні квитанції. Лиш одного разу краялось її серце — коли довелося пустити в діло годинник з маятником, щоб заплатити двадцять франків судовому виконавцеві, який прийшов описувати майно. Доти вона присягалася, що ліпше помре з голоду, ніж доторкнеться до свого годинника. Коли матінка Купо понесла його в коробці з-під капелюха, Жервеза впала на стілець — з безпорадно обвислими руками та зі сльозами на очах, — немов у неї відібрали все її багатство. Але коли матінка Купо несподівано повернулася з двадцятьма п'ятьма франками, ті додаткові п'ять франків неабияк втішили її; вона негайно послала стару по склянку горілки за чотири су, щоб обмити п'ятифранкову монету. Тепер, коли між собою мирили, вони нерідко разом випивали: примостившись

на краєчку робочого столу, перехилилися по чарочці бовтанки — горілка навпіл із смородинівкою. Матінка Купо вміла надзвичайно спритно принести в кишені фартуха повну склянку, не розплескавши ані краплі. Сусідам не треба знати, що саме вона несе, чи не так? Та насправді сусіди все чудово знали. Зеленька, торговка потрухами, підручні з бакалійної крамниці, бувало, казали: «Диви! Стара в кишені знову наперсток несе». І квартал цілком справедливо ще дужче гудив Жервезу. Вона прожирала все, тож незабаром прикінчить і свою халупу. Атож, ще три чи чотири рази кусне, й хата стоятиме пустою.

Посеред усього цього всеосяжного занепаду Купо розкошував. Цей клятий п'яндига почувався здоровим, як дуб. Справді, він ніби гладшав від шмурдяку. Купо багато їв, кепкував із хирлявого Лорійо, який казав, що питво вбиває людей, і у відповідь поплескував себе по череву, жирному й тутому, як бубон. Він вигравав на ньому цілі концерти, вечірні хорали ненажери; гучними звуками, видобутими з нього, немов з великого барабана, він міг би заробляти не згірш за ярмаркового зубодера. Лорійо, якому було досадно, що сам він не міг похизуватися таким животом, казав, що то погане, нездорове сало. Та Купо було байдуже, він напивався ще сильніше і не скаржився на здоров'я. Його посивіле волосся маяло на вітрі, а обличчя з іще дужче випнутою мавпячою щелепою набуло характерного для п'яниці винного відтінку. Він і далі поводився, мов якийсь хлопчак, і відповідав лайкою дружині, коли та хотіла розповісти йому про свої негаразди. Хіба це чоловіче діло — забивати собі голову такими клопотами? Якщо дома не було хліба, то це не його морока. Він мав отримувати своє їдло зранку і ввечері, а звідки воно бралось, його не хвилювало. Тижнями сидючи без роботи, він ставав ще вимогливішим. До речі, він чудово ладнав з Лантьє і завжди по-дружньому плескав його по плечах. Звісно, Купо не знав про жінчине безпутство; принаймні багато людей — зокрема Боші, Пуасони — присягалися всіма богами, що він нічогосінько не підозрює, але коли

довідається, то станеться щось страшно. Однак пані Лера, його рідна сестра, кивала головою й казала, що знає чоловіків, яким байдуже до зради дружини. Однієї ночі Жервеза, коли потемки поверталася з капелюшничкової кімнати, дістала по заду ляпанця; вона вся похолола від страху, а потім змогла переконати себе, що вдарилася об бильце ліжка. Справді, не міг же її чоловік за цих жахливих обставин розважатися, отак збиткуючись над нею.

Лантьє так само жив — не тужив. Він дуже піклувався про себе, міряв свій живіт паском від штанів, постійно боячись, що доведеться його затягувати чи попускати, кокетливо казав, що задоволений собою і не хоче ані худнути, ані гладшати. Йому важко було догодити харчами, тому що кожную страву він оцінював з погляду збереження розміру талії. Навіть коли вдома не лишалось ані су, йому потрібні були яйця, котлети, легкі й поживні страви. Відколи почав ділити господиню з чоловіком, він вважав себе за справжнього хазяїна оселі: підбирав монети по двадцять су, що валялися, постійно попихав Жервезою, бурчав, горлав, ніби це була більше його домівка, ніж Купо. Словом, у хаті тепер було двоє господарів. І цей старий-новий хазяїн, куди хитріший, перетягнув ковдру на себе, збирав вершки з усього: зі спільної дружини, столу й решти всього. Обдирав родину, та й годі! Тепер він більше не соромився привселюдно колотити своє масло. Нана лишалася його мазункою, бо він любив маленьких гарненьких дівчаток. Про Етьєна ж дбав дедалі менше, бо хлопці, на його думку, самі мають давати собі раду. Коли хто приходив до Купо, то завжди натрапляв на Лантьє, який у пантофлях і без піджака виходив із задньої кімнати з незадоволеним виглядом господаря, якого потурбували, і відповідав замість Купо, заявляючи, що немає жодної різниці.

Між цими двома панями Жервезі жилося не дуже весело. Дякувати Богу, хоч на здоров'я не скаржилася! Вона теж стала доволі огрядною. Але мати двох чоловіків на шиї, яких треба доглядати й утішати, їй часто

бувало понад силу. О Господи, Господи! Достатньо й одного чоловіка, щоб мати повну голову клопоту! Найгірше було те, що ці пройдисвіти чудово між собою ладнали. Вони ніколи не сварилися; увечері, попоївши, спиралися ліктями на край столу й теревенили собі, кепкуючи один з одного; цілими днями швендяли разом, як два коти, що ненастанно шукають якоїсь поживи, щоб запопасти. Коли вони приходили додому злі, то весь свій гнів зганяли на Жервезі. Вона й така, вона й сяка, нехлюя, нетіпаха! Горлопанячи, поливаючи її лайкою й вішаючи на неї всіх собак, вони, здавалося, здружувалися ще більше. Їй навіть не спадало на думку огризатися. Попервах, коли один кричав, вона очима благала другого заступитися за неї, закинути добре слівце. Однак її мовчазні благання були марними. Зрештою вона впокорилося, горбила гладкі плечі, зрозумівши, що їм подобалось лупцювати її, таку кругляву, як пампушка. Купо, страшений грубіян, обзивав її послідущими словами. Лантьє, навпаки, добирав дотепів, вимудровував рідкісні слівця, що ранили її ще глибше. На щастя, людина до всього звикає: образливі фрази й кривди від обох чоловіків стікали по її гладенькій шкірі, як вода по клейонці. Дійшло вже до того, що їй більше подобалося, коли обоє гнівалися, бо в доброму гуморі вони напосідали дужче, без кінця чіплялися до неї й не давали спокійно випрасувати бодай одного чепчика. А ще вони вимагали всіляких витребеньок, вона мусила солити й не солити, говорити чорне й говорити біле, пестити й ніжненько вкладати їх по черзі спати. Наприкінці тижня в неї вже голова йшла обертом, руки й ноги судомило, очі лізли на лоба — вона була геть затуркана. Таке життя виснажить будь-яку жінку.

Так, Купо і Лантьє зганяли її зі світу — інакше й не скажеш; вони палили її з обох кінців, як то кажуть про свічку. Звісно, бляхар був неотесою, а от капелюшник — аж занадто освічений, але його освіта нагадувала білу сорочку, вбрану на немиту людину, — з брудом на spodі. Одного разу їй наснилося, що вона сидить на

цямрині, Купо кулаком штовхає її вниз, а Лантьє тим часом лоскоче її стегна, щоб вона швидше зіскочила. Що ж! Дуже схоже на правду. О! У неї були добрі вчителі, тож немає нічого дивного в тому, що вона так опускалася. Люди з кварталу були несправедливими, коли дорікали їй за мерзенну поведінку, бо не вона винна, що її спіткало таке лихо. Часом, коли Жервеза розмірковувала про все це, їй аж мурашки по шкірі бігли. Але потім вона казала сама собі, що справи могли обернутися ще гірше. Краще було мати двох чоловіків, ніж, наприклад, втратити обидві руки. Таке становище здавалось їй цілком природним, ба навіть пересічним, і в ньому вона старалася віднайти бодай якусь втіху. Жервеза не відчувала ненависті ні до Купо, ні до Лантьє, що найкраще свідчило про те, наскільки ситуація стала буденною і звичною. Якось у театрі «Гетé» вона бачила виставу про негідницю, яка ненавиділа свого чоловіка й отруїла його заради коханця; Жервеза тоді страшенно обурилася, бо у своєму серці вона ніколи не відчувала нічого подібного. Хіба не розважливіше було б жити в мирі й злагоді всім трьом? Ні, ні, не треба цих дурниць, вони лиш ускладнюють життя, яке й без того зовсім не мед. Зрештою, незважаючи на борги й злидні, що їм загрожували, вона могла б почуватися зовсім безтурботною й цілком задоволеною, якби бляхар та капелюшник менше з неї збиткувалися й дозволяли їй.

Ближче до осені справи в родині, як на лихо, йшли дедалі гірше. Лантьє скаржився, що худне, й щодня все дужче кривив рота. Він бурчав через усе на світі, пирхав, коли бачив миску з картоплею, казав, що не може їсти те вариво, бо потім на нього нападає бігавка. Найдрібніші непорозуміння закінчувалися тепер запеклими сварками, в яких вони звалювали вину за злидні одне на одного; і їм було збіса непросто примиритися, перш ніж вкластися спати по своїх ліжках. Голодний — що скажений: на що накинеться, те й куса. Лантьє нюхом чув розорення, йому страшенно досадно було усвідомлювати, що все в хаті виїдено, виметено, що не

за горами день, коли йому доведеться взяти свого капелюха й деінде шукати собі лігво та їдло. Він чудово обжився у своєму кубельці, засвоїв купу приємних звичок, його всі обожнювали — справдешній рай, якого годі знайти в іншому місці. Дідько! Але не може людина напхатися по саме горло і все ще мати повну тарілку наїдків. Зрештою, йому варто було гніватися на своє черево, бо саме там зникла пральня разом з усім добром. Проте він зовсім так не вважав і безперестанку злісно гудив Купо за те, що вони за два роки докотилися до злиднів. Справді, як можна бути такими недолугими? Він кричав, що Жервеза зовсім не вміє розпоряджатися грошми. От лиха година! Що з ними буде далі? Друзі так підвели його саме тоді, коли він був за крок від укладення неймовірно вигідної угоди — шість тисяч франків платні на фабриці; уся сімейка запаніла б!

Одного грудневого вечора обляглися, не вечерявши. У них не було ані шеляга. Набурмосений Лантьє тепер спозаранку йшов геть, блукав вулицями в пошуках іншої домівки, де його міг би звеселити запах страви. Довгими годинами він висиджував біля грубки й про щось розмірковував. Потім, ні з того ні з сього, Лантьє почав виявляти приязнь до Пуасонів. Він більше не кепкував зі стражника й не називав його Баденгом, ба навіть погоджувався, що, можливо, імператор — таки непоганий хлопець. Здавалося, він особливо шанував Віржині, жінку з головою, як сам казав, що зуміла б дати лад власній справі. Було очевидно, що Лантьє підлещувався до них. Можна було навіть подумати, що він мав намір переїхати й столуватися в них. Але він хотів убити двох зайців, замисливши дещо хитромудре. Відколи Віржині звірилася йому, що хотіла б відкрити якусь крамничку, Лантьє почав крутитися коло неї й переконувати в тому, що це справді пречудовий задум. Атож, вона була ніби створена для торгівлі: показна, привітна, жвава. О! Вона свого доскочить, треба лиш захотіти. Оскільки гроші, тітчин спадок, давно лежали напхвату, Віржині, звісно, мала слушність: пора обли-

шити шитво — якісь нещасні чотири сукні за сезон — і братися до комерції. Лантьє перераховував людей, які, заробивши золоті гори, продавали свої крамнички: зеленярка на розі вулиці, торговка фаянсом з кільцевого бульвару; нині ж бо чудовий час — хоч пилюку з прилавків продавай. Тим часом Віржині вагалася. Вона підшукувала крамничку до винайму і не бажала виїжджати з кварталу. Нерідко Лантьє відводив її вбік і хвилин десять пошепки про щось з нею балакав. Здавалося, він схиляв її до чогось, а вона більше не перечила і немовби вповноважувала його діяти. Усе це скидалося на якусь таємну змову — багатозначні підморгування, недомовки, — що виявлялося навіть у їхньому рукостисканні. Відтоді Лантьє, залишаючись вдома, знову почав багато говорити; жуючи черствий хліб, спідлоба поглядав на подружжя Купо, надокучаючи своїм постійним ниттям. Цілими днями Жервеза вислуховувала скарги, нарікання на злидні, про які капелюшник постійно розводився. Звісно ж, він думає не про себе, хай Бог милує! Разом з друзями він скільки завгодно може перебиватися з хліба на воду. Проте, маючи здоровий глузд, необхідно добре усвідомлювати своє становище. У кварталі треба було віддати щонайменше п'ятсот франків: пекареві, вугляреві, бакалійнику та іншим. Ба більше, вони не заплатили комірне за два квартали — це ще двісті п'ятдесят франків. Пан Мареско, власник будинку, погрожував їх виселити, якщо вони не розрахуються з ним до першого січня. Врешті-решт, ломбард поглинув усе: не лишилося й дріб'язку, за який дали б навіть три франки, — аж так домівку було вичищено. На стінах лишилися самі цвяхи, нічого більше. Їх було фунтів зо два, по три су за фунт. Вражена цими підрахунками, Жервеза відчувала безпорадність, вона сердилася, грюкала кулаком по столу або ж заходилася плачем, мов несамовита. Одного вечора вона, втративши самовладання, закричала:

— Завтра ж я заберуся звідси!.. Краще покладу ключа під двері й спатиму на вулиці, аніж далі житиму серед такого страхіття.

— Мудріше було б, — лукаво мовив Лантьє, — передати оренду, якби лише хтось нагодився... Коли вже ви обоє надумали позбутися пральні...

Жервеза, не тямлячись з люті, перебила його:

— Та хоч зараз, хоч цієї миті!.. О, з радістю спекалася б!

Далі капелюшник заговорив як людина дуже практична. Передаючи оренду новому мешканцеві, вони могли б домовитися, щоб той заплатив за два попередні квартали. І тут Лантьє наважився заговорити про Пуасонів, нібито Віржині підшукувала собі крамничку, і їй це приміщення, можливо, підійшло б. Він оце саме пригадав, як вона казала, що хотіла щось подібне. Але прачка, почувши ім'я Віржині, вмить утихомирилася. Там видно буде: спересердя, авжеж, можна сказати, що гайнеш галасвіта, але якщо подумати, то не все так просто, як здається.

Наступними днями Лантьє марно заводив ті самі балачки: Жервеза відповідала, що за своє життя і з гіршої біди виплутувалася. Хіба ж воно стане краще, коли вони позбудуться пральні?! Цим вони не наїдяться. Навпаки, вона знову набере робітниць і знайде нових клієнток. Говорила це, тільки щоб відкараскатися від капелюшника, який своїми міркуваннями намагався переконати її, що вона вже на лопатках, розчавлена боргами, без найменшої надії знову бути на коні. Але він геть недоречно знову промовив ім'я Віржині, чим розлютив її ще дужче. Ні, ні, ніколи! Вона завжди мала сумніви щодо сердечності Віржині; і якщо Віржині прагнула здобути цю крамничку, то лише для того, щоб принизити її. Краще вже віддати її першій-ліпшій жінці з вулиці, а не цій довготелесій лицемірці, яка, напевно, роками чекала, поки вона покотиться у прірву. О! Їй усе зрозуміло. Тепер вона збагнула, чому котячі очі цієї балакухи займалися жовтими іскрами. Певна річ, Віржині не забула шмагання в пральні, її злоба жевріла під попелом. Що ж! Нехай начувається й пам'ятає ту прочуханку, якщо не хоче дістати на горіхи вдруге. Довго чекати не доведеться, вона швидко

начистить їй зад. Лантьє, приголомшений цим потоком брудної лайки, накинувся на Жервезу: назвав її впертою ослицею, чорноротою, твердошкурою і так розплався, що охрестив Купо селяком і звинуватив його в тому, що той не може навчити жінку шанувати товариша. Потім, розуміючи, що гнівом тільки все зіпсує, він запрягнувся, що ніколи більше не братиметься за чужі справи, бо віддяки за це годі чекати. Він і справді більше не заводив мови про те, щоб передати оренду, вичікуючи ліпшої нагоди заговорити про цю справу та вмовити прачку згодитися.

Настав січень — гідка пора, вогка й холодна. Матінка Купо, пробухикавши весь грудень, після Богоявлення злягла й більше не підводилася з ліжка. То були наче дивіденди, на які вона чекала наприкінці кожного року. Але цього разу всі говорили, що з кімнати вона вийде хіба вперед ногами; і справді, попри те, що вона була все ще гладкою й опасистою, її страшне хрипіння віщувало близький кінець: їй вже паралізувало одне око і перекосило пів обличчя. Звісно, у дітей навіть думки не було допомогти їй переставитися, але вона так довго мучилася й так усім надокучала, що в глибині душі родичі бажали її смерті, що стала б для них полегшею. Їй самій так було б набагато ліпше, бо вона своє вже віджила, хіба ні? А коли своє віджив, то нема про що шкодувати. Лікар, якого покликали одного разу, більше не приходив. Щоб не здавалося, ніби її зовсім забули, їй давали трав'яний чай. Майже щогодини заходили поглянути, чи вона ще жива. Стара так задихалася, що більше не могла говорила, але око її лишалось гострим, жвавим і ясним, тож на людей вона дивилася пильно. У тому погляді було чимало всього: жаль за прожитими роками, смуток від усвідомлення того, що рідня так спішить збутися її, злість на розпусну Нана, яка вже не соромилася вставати вночі і в самій сорочці підглядати крізь скляні двері.

Одного понеділка Купо повернувся ввечері додому п'яний-п'янючий. Відколи матері стало зовсім зле, він постійно перебував у розчуленому настрої. Коли він ліг

і захропив без задніх ніг, Жервеза ще трохи посовалася по хаті. Щоночі вона по кілька годин просиджувала біля матінки Купо. Втім, і Нана поводитися добросовісно, продовжуючи спати біля старої, й казала, що неодмінно всіх покличе, коли почує, що та помирає. Цієї ночі, оскільки дівчинка міцно спала, а хвора нібито тихенько дрімала, прачка поступилася Лантьє, який кликав її зі своєї кімнати, вмовляючи трохи перепочити. Горіти лишилася тільки одна свічка, яку поставили долі за шафою. Аж раптом, годині о третій ночі, Жервеза зіскочила з ліжка, охоплена незрозумілим раптовим жахом. Їй здалося, що на неї дмухнуло холодом. Недогарок свічки погас, тож вона потемки почала зав'язувати спідниці, її руки тремтіли від страху. Раз по раз натикаючись на меблі, вона дісталася кімнатчини недужої і лише там змогла запалити невеличку лампу. У цій гнітючій сутінковій тиші лише бляхареве хропіння звучало двома глибокими нотами. Нана, розлігшись на спині, спокійно дихала, відкопиливши губки. Піднявши лампу, — від цього руху на стінах затанцювали величезні тіні, — Жервеза освітила обличчя матінки Купо й побачила, що воно геть біле, голова звислася на плече, а очі розплющені. Матінка Купо була мертва.

Тихенько, без жодного скрику, похолола від жаху, але дбаючи про обережність, прачка повернулася до кімнати Лантьє. Він уже заснув. Вона нахилилася до нього і прошепотіла:

— Чуєш, вона померла.

Ще не отямившись від сну, він пробурмотів:

— Дай мені спокій, лягай спати... Чим ми їй допоможемо, якщо вона мертва?

Тоді, звівшись на лікті, запитав:

— Котра година?

— Третя.

— Лише третя година ночі! Лягай-но мерщій. Ще застудишся... Розберемось, як розвидниться.

Але Жервеза його не послухала і повністю вдяглася. Тоді, загорнувшись у ковдру, Лантьє повернувся носом до стіни й щось пробуркотів про бісову жіночу впер-

тість. Невже так горіло сповістити всім, що в будинку небіжчик? Дізнатися таке серед глупої ночі аж ніяк не весело! Він страшенно дратувався, що йому ті балачки перебили сон. Тим часом, зібравши і віднісши до себе в кімнату всі свої речі, навіть шпильки для волосся, вона й заридала, давши волю сльозам, більше не боячись, що її заскочать з капелюшником. У глибині душі Жервеза дуже любила матінку Купо, і їй тепер було надто гірко, хоча першої миті вона відчула тільки страх і досаду, що та обрала такий невдалий час, щоб віддати Богові душу. Сама-самісінька, вона голосно плакала в тиші; бляхар і далі хропів, вона гукала його й термосила, потім вирішила дати йому спокій, зрозумівши, що мороки, якщо він прокинеться, тільки побільшає. Жервеза повернулася до небіжчиці й побачила, що Нана вже сидить на ліжку й протирає очі. Усе зрозумівши, допитлива, як безпутна швендя, дівчинка витягувала голову, щоб краще роздивитися свою бабцю; вона не казала ані слова, ледь тремтіла, здивована й задоволена цією смертю, якої чекала останні два дні як чогось лихого, забороненого для дитячих очей; і перед цим білим, застиглим, мов маска, обличчям, що загострилося в останньому пориванні волі до життя, її зіниці, як у молоденької кішки, розширилися, а спина зацімліла так само, як це бувало, коли вона стояла як укопана, перед скляними дверима й шпигувала за тим, що зовсім не стосується малих шмаркачок.

— Ну ж бо, вставай, — стиха мовила мати. — Тобі не потрібно тут залишатися.

Дівчинка неохоче сповзла з ліжка, обертаючи голову й не відриваючи погляду від покійниці. Жервеза морочила собі голову, не знаючи, де до ранку прилаштувати Нана. Вона вже було вирішала звеліти їй вдягатися, коли це до кімнати зайшов Лантьє, у штаних і пантофлях; він більше не міг заснути, йому було трохи соромно за свою поведінку. Він швиденько все владнав.

— Хай лягає в моє ліжко, — прошепотів він. — Місця вистачить.

Нана звела на матір і Лантьє свої великі ясні очі, прибравши такого невинного вигляду, як це бувало на Новий рік, коли їй дарували шоколадні цукерки. Вмовляти її не довелося: ледь торкаючись долівки голими ноженятами, вона побігла в самій сорочці, ящірочкою ковзнула в ліжко, що було ще тепле, простяглася й завмерла, так що її тендітне тіло під ковдрою заледве було знати. Щоразу заходячи до кімнати, мати бачила її німотне обличчя й блиск в очах: вона не спала, не ворушилася, лежала, розчервоніла, й, здавалося, про щось думала.

Тим часом Лантьє допомагав Жервезі одягати матінку Купо; робота виявилася не з легких, бо небіжчиця була доволі огрядна. Ніхто б ніколи не подумав, що у цієї старої таке гладке й біле тіло. Вони надягнули на неї панчохи, білу спідницю, кофтину, чепчик — найліпше, що було з її одягу. Купо хропів далі, виводячи дві ноти: глибоку низхідну та тонку висхідну. Це було схоже на церковну музику, що супроводжує службу в Страсну п'ятницю. Згодом, коли покійницю було як годиться споряджено й покладено на ліжко, Лантьє налив собі склянку вина, щоб оговтатися, бо йому аж душу вивертало. Жервеза порпалася в комоді, шукаючи маленький мідний хрестик, який був у неї ще з Пласана, але згадала, що матінка Купо сама його й продала. Жервеза з Лантьє затопили в грубці. Решту ночі вони просиділи, дрімаючи на стільцях, допиваючи почату пляшку вина, пригнічені й насуплені одне на одного, неначе почувуючи себе в чомусь винними.

Годині о сьомій, ще й на світ не зоріло, Купо нарешті прокинувся. Дізнавшись про нещастя, він спочатку не повірив, вирішив, що з нього кепкують, і щось пробуркотів. Потім, зірвавшись з ліжка, він кинувся на коліна перед покійницею, почав її цілувати і заревів, як теля. Купо так ридав, що простирadlo, яким він утирав сльози, одразу стало мокрим. Жервеза, дуже зворушена чоловіковим горем, знову почала схлипувати, припустившись біля нього. Атож, у нього душа добріша, ніж може здатися. Страждання Купо збільшував

нестерпний головний біль. Незважаючи на десять годин сну, він досі був трохи підхмелений, куйовдив руками волосся, язик заплітався, як завжди після пиятики. Стиснувши кулаками голову, він голосив. Боже, Боже! Його бідолашна матір, яку він так любив, померла! О! Як же в нього болить довбешка — ледь не лусне! Голова ніби жаром горить, а до всього ще й серце від болю крається! Яка ж несправедлива доля — отак терзати людину!

— Ну ж бо, не розкисай, — мовив Лантьє, піднімаючи його. — Мужайся, друже.

Він налив йому склянку вина, але Купо пити не захотів.

— Що це зі мною коїться? У роті якийсь мідний присмак... Це все матінка. Щойно побачив її, як відчув цей присмак міді... Матінко! Боже мій! Мамо, мамо...

Він знову розплакався, як дитина. Щоб загасити вогонь, який палав у грудях, він все-таки випив склянку вина. Незабаром Лантьє зник, сказавши, що слід повідомити родичів та заявити про смерть у мерію. Йому треба було провітритися, він нікуди не квапився, курив цигарки й насолоджувався свіжою вранішньою прохолодою. Вийшовши від пані Лера, у кварталі Батіньоль Лантьє навіть заглянув до молочної крамниці, де випив чашку гарячої кави. Він просидів там близько години, про щось розмірковуючи.

Тим часом годині о дев'ятій вся родина зібралася в пральні, віконниці якої лишалися зачиненими. Лорійо не плакав; у нього було термінове замовлення, тому, потупцявши трохи з належним виразом обличчя, він майже одразу повернувся до майстерні. Пані Лорійо та пані Лера обіймали обох Купо та втирали очі, з яких котилися дрібні сльози. Потім перша, швидко роззирнувшись кімнатою, де лежала покійниця, раптом підняла голос, сказавши, що так не годиться — ніхто не ставить біля небіжчиці запалену лампу, потрібно запалити свічки. Тож Нана послали купити жмут великих свічок. Що тут скажеш! У Шкандиби тільки й вмирати — вона вам ловко все влаштує! Отака недотепа: не

знати навіть, як поводитися з мерцем! Вона що, ніколи нікого не ховала? Пані Лера мусила піднятися до сусідів по хрещика, але замість маленького розп'яття принесла великого чорного дерев'яного хреста, до якого був прибий Христос із розмальованого картону. Те розп'яття повністю закрило груди матінки Купо і своєю вагою ніби причавило її. Потім почали шукати свячену воду, але її ні в кого не було, тому Нана знову мала бігти до церкви й набрати пляшку. Немов за помахом руки, комірчина прибрала геть інакшого вигляду: на маленькому столику горіла свічка, а поруч стояла склянка зі свяченою водою, в якій була гілочка самшиту. Тепер, якщо хтось зайде, то воно хоча б по-людському. Щоб сусідам було де сісти, у пральні півколом розставили стільці.

Лантьє прийшов аж об одинадцятій годині. Він вже побував у похоронному бюро й розпитав, що там і до чого.

— Труна — дванадцять франків, — повідомив він. — Якщо ви хочете замовити заупокійну службу в церкві, то це коштуватиме ще десять франків. За дроги правлять залежно від оздоблення...

— О! Це зовсім ні до чого, — прошепотіла пані Лорійо, підвівши голову з тривожним і здивованим виглядом. — Маму цим не повернеш, правда?.. Слід зважати на те, що в кишені.

— Безперечно, я й сам так гадаю, — обізвався капелюшник. — Я дізнався ціни про всяк випадок, просто щоб ви мали на увазі... Скажете мені, яка ваша воля, а я після обіду піду замовлю.

Вони впівголоса розмовляли в тьмяному світлі, що проникало у приміщення крізь щілини у віконницях. Двері до кімнатчини матінки Купо лишили відчиненими навстіж, і з їх зяючої пройми розходилась глибока мертва тиша. Надворі лунав дитячий сміх, під блідим зимовим сонцем дітлахи кружляли у танку. Раптом почувся голос Нана, яка втекла від Бошів, до яких її відіслали. Вона командувала своїм пронизливим голосом, закаблуки тупотіли по бруку, а слова

пісні злітали в повітря, як цвірінькання галасливих горобців:

Віслючок, віслючок,
В нього ніжка болить.
Йому справила пані
Ногавиці нові.
І бузкові туфлі, лі, лі,
І бузкові туфлі!

Жервеза, якийсь час помовчавши, сказала:

— Певна річ, ми небагаті, але все-таки слід чинити, як годиться... Якщо матінка Купо нічого не залишила у спадок, то це не причина, щоб зарити її в землю, як собаку... Ні, треба замовити заупокійну службу і пристойні дроги...

— А заплатить хто? — роздратовано запитала пані Лорійо. — Ми аж ніяк не можемо, бо минулого тижня зазнали збитків; ви теж не заплатите, бо у вас вітер в кишенях гуляє... Ось бачите, до чого доводить оце ваше прагнення напускати людям в очі туману!

Купо, коли запитали про його думку, щось забелькотів і махнув рукою, ніби йому зовсім байдуже, а тоді задрімав прямо на стільці. Пані Лера сказала, що заплатить свою частку. Вона поділяла думку Жервези, що все треба зробити по-людському. Тоді, взявши клаптик паперу, вони вдвох взялися за підрахунки: загальна сума сягала близько дев'яноста франків, бо після тривалого обговорення вирішили, що дроги треба оздобити вузьким ламбрекеном.

— Нас троє, — підсумувала прачка. — Кожне дасть по тридцять франків, від цього ніхто не розориться.

Але пані Лера вибухнула люттю:

— Що ж! А я проти, так, я проти!.. І річ зовсім не в тридцяти франках. Я б дала і сто тисяч, якби їх мала і якби це допомогло воскресити маму... Та тільки не люблю я чваньків. Ви зі своєю пральнею тільки й думаете, як би його похизуватися перед кварталом. Але нам такого не треба. Ми не викаблучуємося... О! Робіть, як собі знаєте. Хоч пір'я на дроги почепіть, щоб пишніш було.

— Ніхто від вас нічого не вимагає, — врешті відповіла Жервеза. — Навіть якби мені довелося себе продавати, — я не хочу терзатися докорами сумління. Я годувала матінку Купо без вас, без і поховаю... Одного разу вже казала вам: я підбираю бездомних котів, тож і вашу матір не лишу на гноївні.

Пані Лорійо заплакала, зібравшись іти додому, але Лантьє вмовив її залишитися. Збилася така буча, що пані Лера, цитькнувши на жінок, тихцем заглянути до кімнатчини матінки Купо, кинувши на небіжчицю тривожний погляд, неначе боялася побачити, що та прокинулася й слухала, про що це біля неї говорили. Тієї миті дітлахи надворі знову завели танок, тоненький пронизливий голосок Нана перекрикував усі інші.

Віслючок, віслючок,
В нього пузде болить.
Йому справила пані
Начеревник новий.
І бузкові туфлі, лі, лі,
І бузкові туфлі!

— Боже мій! Як же допекли ці діти своїми співами! — мовив Лантьє до Жервези, яка дрижала всім тілом і мало не ридала від прикрості та горя. — Скажіть-но їм замовкнути і відведіть Нана до консьержки, надавши добрих ляпанців!

Пані Лера і пані Лорійо пішли обідати, пообіцявши повернутися. Купо сіли за стіл і попоїли трохи ковбаси, але без особливої охоти, намагаючись навіть не дзенькати виделками. Їх пойняла страшенна досада, накопилось якесь отупіння через бідолашну матінку Купо, що ніби стояла в них над душею і заповнювала собою всі кімнати. Їхнє життя вийшло зі своєї колії. Спочатку вони сновигали кімнатами, не знаючи, до чого взятися, відчуваючи знемогу, як на ранок після гулянки. Лантьє, не гаючи часу, пішов до похоронного бюро, взявши з собою тридцять франків пані Лера та шістьдесят франків, які Жервеза позичила в Гуже, збігавши до них простоволосою, неначе оглашенна. Пополудні прийшло декілька сусідок, спонукуваних цікавістю, які все зітха-

ли та закочували заплакані очі. Вони заходили до кімнатчини, розглядати небіжчицю, хрестилися та кропили гілочкою самшиту, змоченою у свяченій воді. Потім сідали в пральні, де без кінця говорили про «любу небіжчицю», не втомлюючись цілими годинами повторювати ту саму фразу. Панна Реманжу помітила, що їй праве око лишилося трохи розплющеним, пані Годрон одно говорила, який у покійниці, як на її вік, гарний колір шкіри, а пані Фоконье була приголомшена, бо ще три дні тому вона бачила, як небіжчиця попивала каву. Атож, це діло швидке, кожен може завтра переставитися. Надвечір обом Купо це все почало вже набридати. Надто велика мука для родини — так довго залишати тіло померлого в домі. Урядові варто було б ухвалити якийсь закон щодо цього питання. Ще цілий вечір, ціла ніч і цілий ранок — далєбі, це довіку не скінчиться! Коли людина припиняє плакати, горе обертається на роздратування, і тоді дуже легко втратити самовладання. Матінка Купо, яка німа й нерухома лежала в глибині вузької комірчини, все дужче й дужче заповнювала собою оселю, ставала тягарем, що тиснув на всіх довкола. І родина, забувши шануватися, поверталась до своїх щоденних клопотів.

— Підвечеряйте разом з нами, — запропонувала Жервеза пані Лера та пані Лорійо, коли ті повернулися. — Ми всі так журимося, нам треба триматися купи.

Робочий стіл застелили скатертиною. Дивлячись на тарілки, кожен згадував бенкети, що колись тут влаштовували. Повернувся Лантьє. Спустився Лорійо. Пекар допіру приніс пиріг, бо прачці й у голові не було куховарити. Коли всі посідали до столу, зайшов Бош і сказав, що до них хоче навідатися пан Мареско. Він і справді зайшов, дуже поважний, з широкою орденською стрічкою на сурдуті, мовчки вклонився й попрямував просто до комірчини, де став на коліна перед покійницею. Бувши дуже побожним, він вдумливо, як кюре, помолився, назнаменував над небіжчицею хрест святий, окропив її свяченою водою, взявши до рук самшитову гілочку. Уся родина, що вже підвелася з-за

столу, була надзвичайно вражена побаченням. Закінчивши свою молитву, пан Мареско повернувся до пральні й звернувся до Купо:

— Я прийшов по платню за два попередні квартали. Ви готові розрахуватися?

— Ні, пане, не зовсім, — пробелькотіла Жервеза, якій було дуже неприємно, що ця розмова відбувалася у присутності Лорійо. — Розумієте, через нещастя, що в нас трапилося...

— Так, звісно, але в кожного свої клопоти, — відказав власник будинку, розчепірюючи здоровенні пальці колишнього робітника. — Мені дуже прикро, але більше чекати я не можу... Якщо післязавтра вранці ви не заплатите, мені доведеться вас виселити.

Зі сльозами на очах Жервеза склала руки в німому благанні. Різко хитнувши своєю величезною головою, він дав їй зрозуміти, що всі благання марні. До того ж, з поваги до небіжчиці, сперечатися аж ніяк не випадало. Задкуючи до дверей, він повільно вийшов.

— Тисячу разів перепрошую, що потурбував вас, — пробурмотів пан Мареско. — Тож післязавтра вранці, не забудьте.

Проходячи повз кімнатчину матінки Купо, він ще раз віддав шану померлій, побожно схиливши коліно перед навстіж відчиненими дверима.

Спочатку їли швидко, щоб не здавалося, ніби мали з того якесь задоволення. Але дійшовши до десерту, всі сповільнилися — їх здолало бажання посмакувати. Час від часу Жервеза чи котрась із сестер йшли з повним ротом поглянути на небіжку, не випускаючи з рук серветки, а коли поверталися й дожовуючи сідали до столу, всі решта дивилися на них якусь секунду, немов щоб дізнатися, чи все там добре. Потім жінки стали підходити до покійниці дедалі рідше, і зрештою про матінку Купо зовсім забули. Щоб висидіти всю ніч і не заснути, заварили великий баняк дуже міцної кави. Годині о восьмій прийшли Пуасони, яким запропонували випити по чашці кави. Лантьє, який стежив за виразом Жервезинового обличчя, вирішив, що настав

слухний момент, якого він чекав із самого ранку. Коли зайшла мова про нахабність господарів, що приходять вимагати гроші в домівки, де лежить покійник, він сказав:

— От же езуїт, негідник, а таку міну скорчив, ніби службу править!.. На вашому місці я послав би цю його крамничку під три чорти.

Жервеза, зморена втомою, засмикана й знервована, відповіла, що було на серці:

— Так, авжеж, я не чекатиму на судовиків... О! Я вже наїлась усім цим по саму зав'язку, по саму зав'язку.

Лорійо, тішачись думкою, що Шкандиба більше не матиме пральні, гаряче її підтримали. Звісно, заклад обходиться їй дуже дорого. Якщо, наймаючись до когось на роботу, вона й зароблятиме лише три франки, то принаймні не матиме таких видатків і не боятись втратити великі гроші. Вони раз за разом повторювали цей аргумент, щоб переконати в його слушності Купо, але він багато пив, перебував у розчуленому стані й самотньо плакав над своєю тарілкою. Коли прачка, здавалося, почала вагатися, Лантьє підморгнув Пуасонам, і довготелеса Віржині долучилась до розмови, заговоривши дуже люб'язно:

— А знаєте, ми з вами могли б домовитися. Я перебрала б на себе оренду до закінчення строку дії угоди і владнала б вашу справу з власником будинку... Зрештою, так ви почуватиметеся набагато спокійніше.

— Ні, дякую, — відповіла Жервеза, здригнувшись, ніби її пройняло морозом. — Яюсь-то розрахуюся, дістану грошей. Працюватиму. Дякувати Богові, руки у мене є, і я вже постараюся збутись цієї халепи.

— Поговорите про все згодом, — поспішив втрутитися капелюшник. — Не зовсім зручно такого дня... Обміркувати цю справу можна й пізніше, хоча б завтра.

Тієї миті пані Лера, що пішла була до кімнатчини з покійницею, перелякано скрикнула. Вона побачила, що свічка догоріла до краю й погасла. Усі кинулися запа-

лювати іншу, хитаючи головами й повторюючи, що це недобрий знак, коли біля небіжчика гасне свічка.

Почалося чування. Купо приліг, — але не для того, щоб спати, сказав він, а щоб подумати; п'ять хвилин потому він уже хропів. Коли Нана відправили спати до Бошів, вона розплакалася, бо від самого ранку тішила себе надією зручно вмотитися у великому ліжку свого доброго друга Лантьє. Пуасони посиділи до півночі. Кава дуже діяла на нерви дамам, тому згодом вони приготували в салатниці глінтвейн. Бесідники почали виливати один одному душу. Віржині заговорила про село: вона хотіла б, щоб її поховали десь у лісі і щоб на могилі росли польові квіти. Пані Лера вже приготувала саван для свого похорону й тримала його у шафі, поклавши біля нього букетик лаванди; вона бажала вдихати приємний запах, коли разом з кротами їстиме землю. Потім, без жодного переходу, поліцейський розповів, що зранку арештував гарненьку високу дівчину, яка щойно була вчинила крадіжку в ковбасній крамниці; в комісаріаті її роздягли і знайшли десять ковбас, підвішених довкола тіла, спереду і ззаду. Пані Лорійо з гидливим виразом обличчя сказала, що в житті не їла б тієї ковбаси. Товариство почало стиха посміюватись, повеселіло, не порушуючи, однак, пристойності.

Та коли допивали глінтвейн, з комірчини почувся дивний шум, якесь глухе дзюрчання. Усі попідводили голови й перезирнулися.

— Нічого такого, — спокійно мовив Лантьє, притишуючи голос. — То з неї тече.

Це пояснення заспокоїло присутніх. Вони закивали головами й поставили склянки на стіл.

Нарешті Пуасони рушили додому. Разом з ними пішов Лантьє, сказавши, що заночує в друга, щоб звільнити своє ліжко дамам, які могли б на ньому по черзі відпочивати, бодай з годину. Лорійо піднявся нагору, повторюючи, що відколи одружений, ніколи ще не лягав спати сам. Жервеза з двома сестрами, що лишилися із заснулим Купо, вмотилися біля грубки, на яку

поставили каву, щоб вона була гарячою. Там вони й сиділи, скоцюрбившись, склавши руки на фартухах, посхилялися до вогню й тихенько перемовлялися в глибокій тиші кварталу. Пані Лорійо скаржилася, що не мала чорної сукні, однак їй не хотілося її купувати, бо з грошима в них нині дуже сутужно, атож, дуже сутужно; і вона запитала Жервезу, чи не лишилося в матінки Купо тієї чорної спідниці, що подарували їй на іменини. Тож Жервеза мусила піти пошукати спідницю. Якщо вшити в пояску, вона могла б згодитися. А ще пані Лорійо захотіла отримати стару білизну, заговорила про ліжко, шафу, два стільці, вишукуючи очима начиння, яке треба було поділити. Вони мало не посварилися. Їх примирила пані Лера, яка була справедливішою за свою сестру: оскільки Купо дбали про матір, то саме їм і повинно дістатися все добро небіжки, ті нещасні лахи. Усі втрьох знову закуняли над грубкою, сонними головами ведучи монотонну розмову. Ніч видавалася їм страшенно довгою. Час від часу вони збадьорювалися, пили каву, зазирали до кімнатчини, де тьмяним червонястим полум'ям горіла свічка, гноту якої не можна було підрізати. Під ранок всі вони тремтіли, незважаючи на сильний жар, що йшов від грубки. Жінки були геть знеможеними, втомленими від нескінченної балаканини, в роті у них пересохло, очі пекли. Пані Лера звалилася на ліжко Лантьє і захропіла, як чоловік, тимчасом як дві інші, опустивши голови на коліна, спали біля грубки. Свічка в матінки Купо погасла. А коли в темряві знову почулося глухе дзюрчання, пані Лера, щоб заспокоїти саму себе, голосно промовила:

— З неї тече, — повторювала вона, запалюючи нову свічку.

Похорон мав відбутися о пів на одинадцять. Чудовий ранок, не згірший за ніч і день напередодні! Жервеза, хоч і не мала жодного су, дала б сотню франків тому, хто прийшов би й забрав матінку Купо години на три раніше. Все-таки хоч як людину люби, але вона стає важким тягарем, коли помирає; і що більше її любиш, то швидше хочеш її позбутися.

Уранці перед похороном, на щастя, завжди повно клопотів. Треба зробити й налаштувати купу всього. Спочатку поснідали. Потім нагодився дядько Базуж, трунар із сьомого поверху, який приніс домовину і мішок з тирсою. Цей добродій зроду не тверезів. Того ранку, о восьмій годині, він був усе ще веселенький після вчорашньої забави.

— То це сюди, правильно? — запитав трунар.

Він поставив домовину, що заскрипіла, як і будь-який новий ящик.

Але кинувши поруч мішок із тирсою, він застиг, вирячив очі й роззявив рота, коли побачив перед собою Жервезу.

— Даруйте, перепрошую, я помилився, — забелькотів він. — Мені сказали, що це для вас.

Він уже підняв був мішок, але прачка вигуком зупинила його:

— Покладіть! Це в нас похорон.

— А! От лиха година! — мовив він, ляснувши себе по стегну. — То це для старої... Зрозуміло...

Жервеза геть пополотніла: дядько Базуж приніс труну для неї. А той вів далі, намагаючись допроситися вибачення:

— Бачте-но, учора мені сказали, що у вас на першому поверсі померла жінка. От я й подумав... Знаєте, в нашій справі, з усім оцим, влітає в одне вухо і вилітає з другого. Хай там як, а я дуже радий за вас. Усе-таки що пізніше, то краще, еге ж? Хоча життя — не завжди весела штука. Ох! Далеко не завжди!

Вона слухала його, а сама задкувала, боячись, що він схопить її своїми великими брудними лапами і вкладе до свого ящика. Адже одного разу, коли вона виходила заміж, він казав їй, що знає жінок, які подякували б йому, якби він прийшов по них. Ні! Їй до такого ще далеко, на одну думку про це аж морозом сипнуло поза спиною. Хоч її життя й пішло шкереберть, але покидати цей світ так рано вона не хотіла; краще вже вона роками конатиме з голоду, ніж прийме смерть за одну-єдину мить.

— Та він п'яний, як чіп, — прошепотіла Жервеза з виразом огиди й жаху на обличчі. — Якщо вже деруть немалі гроші, то могли б, принаймні, не присилати таких пияків.

Тоді трунар почав нахабно насміхатися над нею:

— Послухайте, добродійко, по вас я прийду іншим разом. Завжди до ваших послуг, щоб ви знали! Тільки гукніть. Мене недаремно звать дамським розрадником... І не плюй на дядька Базужа, бо він у своїх руках тримав жінок, шикарніших за тебе, які дали себе вкласти без жодних скарг, ще й раді-радісінькі були, що нарешті спочинуть у земельці.

— Замовкніть-но, дядьку Базуж! — суворо прикрикнув Лорійо, що прибіг був, почувши гамір. — Такі жарти геть непристойні. Якщо ми поскаржимося, вас виженуть... Швиденько забирайтеся звідси, якщо не шануєте принципів.

Трунар пішов, але з вулиці ще довго було чути його белькотіння:

— Які ще принципи?!.. Нема ніяких принципів... Нема ніяких принципів... Нема нічого, крім порядності!

Нарешті вибило десятю годину. Дроги запізнювалися. У пральні вже зібрався люд — сусіди і друзі: пан Мадіньє, Халява, пані Годрон, панна Реманжу; щохвилини чоловіча чи жіноча голова просовувалась у щілину між зачиненими віконницями чи у двері, щоб поглянути, чи не повзуть ті опішні дроги. Рідні, що зібралися в задній кімнаті, віталися з усіма, потискаючи руки. Хвилини мовчання раз у раз переривалися квапливим перешіптуванням. Марудне й напружене чекання розбавлялось метушливим шелестінням суконь: пані Лорійо десь загубила свою носову хустинку, пані Лера шукала, в кого б позичити молитовника. Кожен, хто заходив, передовсім помічав у кімнатчині перед ліжком відкриту труну; і кожен мимоволі міряв її краєм ока, доходячи висновку, що опасиста матінка Купо в ній нізащо не поміститься. Усі презирилися, висловлюючи цю думку лише поглядом. Раптом біля вхідних дверей здійнялася якась метушня.

Зайшов пан Мадіньє і, розвівши руки, оголосив стриманим урочистим голосом:

— Приїхали!

Але це були ще не дроги. Один за другим спішним кроком увійшло четверо факельників, з червоними обличчями, зашкарубленими від важких вантажів руками, у чорному смердючому вбранні, потертому й лискучому від човгання об труни. Першим ступав дядько Базуж, дуже п'яний і дуже поштивий; щойно він виходив на роботу, до нього повертався його апломб. Не промовивши ані слова, вони похилили голови і поглядом важили матінку Купо. Узявшись до справи, вовтузилися недовго: бідолашну стареньку запакували, як раз плюнути. Наймолодший з них, маленький, зизокий, висипав тирсу до труни і розгріб її, вминаючи, ніби учиняв хліб. Інший, високий і худий, жартун з виду, слідом за ним накрив тирсу саваном. Потім на рахунок «раз, два, пішли!» усі четверо підхопили небіжку — двоє за ноги, двоє за плечі — й поклали у домовину. Так швидко й млинця не перевернеш. Ті, хто повитягували були шиї, могли подумати, що матінка Купо сама заплигнула до свого ящика. Вона ковзнула всередину, як до себе в кубельце, — ох! — саме уприщерть, так уприщерть, що було чути, як шерехнула об свіже дерево. Припасовано з усіх боків — картина в рамці та й годі. Хай там як, а вона таки помістилася, і це здивувало всіх присутніх. Звичайно, відучора вона могла б і зсохнутися. Тим часом факельники стояли й чекали; малий зизокий узяв віко, ніби запрошуючи рідню востаннє попрощатися з небіжчицею, а Базуж встромляв до рота цвяхи й лаштував молоток. Тоді Купо, обидві сестри, Жервеза та всі решта кинулись на коліна, почали цілувати матінку, що йшла від них, лили рясні сльози, що гарячими краплями падали й котилися по цьому скам'янілому обличчі, холодному, як лід. Довго не стихало голосне ридання. Опустили віко, дядько Базуж став вганяти цвяхи, мов справжній майстер пакування, з двох ударів по кожному. Ніхто вже більше не чув свого власного плачу в цій гуркотнечі,

що нагадувала лагодження меблів. Тепер було по всьому. Можна було рушати.

— Як можна такої миті замилувати людям очі?! — мовила пані Лорійо до свого чоловіка, побачивши перед дверима пральні катафалк.

Катафалк збурих увесь квартал. Торговка потрухами гукнула хлопців з бакалійної крамниці, маленький годинникар вискочив на тротуар, сусіди повихилилися з вікон. І весь цей люд говорив про ламбрекен з білими бавовняними торочками. О! Краще б ці Купо повіддали борги! Але, як казали Лорійо, пиха завжди лізе, як шило з мішка.

— Яка ганьба! — тієї хвилини приказувала Жервеза, мавши на увазі ланцюжника та його дружину. — Подумати лишень: ці скупердяги навіть букетика фіалок не принесли рідній матері!

Лорійо й справді прийшли з порожніми руками. Пані Лера принесла вінок зі штучних квітів. Також на труну поклали вінок із безсмертників та букет, що їх купили Купо. Факельникам довелося добряче піднатужитися, щоб підняти й встановити труну на дроги. Процесія збиралася повільно. Купо та Лорійо, у сурдутах, з капелюхами в руках, очолили ходу. Перший, розчулений настроєм якого підтримували дві склянки білого вина зранку, тримався за зятеву руку; його ноги підломлювалися, а голова тріщала. Слідом ішли пан Мадіньє, дуже поважний, весь у чорному, Халява в пальті поверх блузи, Бош у жовтих штанях, що виглядали доволі дивно й недоречно, Лантьє, Годрон, Вишкварок, Пуасон та інші. За ними йшли дами. У першому ряду — пані Лорійо, волочачи по землі перешиту спідницю небіжчиці, та пані Лера, ховаючи під шаллю зладоване нашвидкуруч траурне вбрання — жакетку з бузковими візерунками; позаду них — Віржині, пані Годрон, пан Фоконьє, панна Реманжу та всі решта. Коли дроги рушили й повільно спустилися вулицею Гут-д'Ор, де перехожі хрестилися й скидали капелюхи, четверо факельників стали на чолі: двоє попереду та по одному ліворуч і праворуч. Жервеза

затрималася, бо мала замкнути пральню. Залишивши Нана під опікою пані Бош, вона побігла наздоганяти процесію, тимчасом як дівчинка, яку біля воріт тримала за руку консьєржка, з глибою цікавістю спостерігала за тим, як її бабуся зникала в кінці вулиці у такій гарній кареті.

Саме коли засапана прачка наздогнала траурну ходу, з іншого боку до неї приєднався Гуже. Він пристав до чоловіків, але обернувся й привітався, так сумирно кивнувши головою, що Жервеза враз відчула себе геть нещасною і знову зайшлася слізьми. Вона ридала вже не тільки за матінкою Купо, вона оплакувала набагато більшу втрату, якої не могла висловити словами, яка гнітила її душу. Всю дорогу вона хустиною втирала сльози. Пані Лорійо, з сухими очима і палаючими щоками, скоса позирала на неї, ніби звинувачуючи в лицедійстві.

Церковна церемонія пройшла швидко. Служба, щоправда, трохи затяглася, бо священник був дуже старий. Халява та Вишкварок забажали зостатися надворі, щоб не подавати на бідних. Пан Мадіньє пильно стежив за кюре й ділився своїми спостереженнями з Лантьє: ці блазні, перемелюючи в роті латину, самі не тямлять, що кажуть; вони вам кого-завгодно поховають, охрестять чи обвінчають без найменшого поруху в серці. Пан Мадіньє гудив ці мудровані церемонії, ці свічки, ці сумовиті голоси, усі ці штуки, що демонструвалися перед ріднею. Справді, дорогу тобі людину ти втрачаєш двічі: вдома і в церкві. Усі чоловіки з ним погоджувалися, бо коли службу закінчено, настає дуже тяжка мить: проказуючи молитви, всі присутні мусять пройти перед труною, кроплячи її свяченою водою. На щастя, цвинтар був недалеко: невеличке кладовище у кварталі Шапель, маленький гайок, що виходив до вулиці Маркаде. Процесія прибула туди, перетворившись на безладну штовханину. Усі тупотіли закаблуками й говорили про своє. Промерзла земля аж дудніла — тут залюбки затанцюєш, щоб зігрітися. Викопана яма, біля якої поставили труну, вже геть обмерзла, стала біляс-

тою і кам'янистою, як гіпсовий кар'єр. Присутнім, що поставали навколо куп землі, було геть не весело чекати на такому холоді, а яма перед очима гнітила їх ще дужче. Нарешті з хатинки вийшов священник у стихарі. Він тремтів і видихав клуби пари щоразу, як промовляв "de profundis". Востаннє перехрестившись, він пішов геть, не бажаючи починати знову. Копач узяв лопату, але через холоднечу земля відколупувалася величезними брилами, що вибивали в ямі траурну музику — справжнє бомбардування труни, справжній тобі гарматний обстріл, під яким, імовірно, тріщало дерево. Навіть у викінченого егоїста від такої музики краялося б серце. Знову почався плач. Проводжаючі уже виходили на вулицю, але й досі чули ті гарматні постріли. Халява, хукаючи на долоні, голосно зауважив: «От лиха година! Бідолашній матінці Купо точно гаряче не буде!»

— Пані та панове, — мовив бляхар до кількох друзів, що лишилися на тротуарі з ріднею, — дозвольте запропонувати вам трішки підживити душу.

І він першим увійшов до винарні, що була поряд, на вулиці Маркаде, й називалася «Коло цвинтаря». Жервеза, затримавшись на вулиці, гукнула Гуже, який, кивнувши їй, пішов було геть. Чому він не хоче випити з ними склянку вина? Він поспішав, мав повертатися до майстерні. Якусь мить вони дивилися одне на одного, не кажучи ані слова.

— Я прошу вас простити мені за ті шістьдесят франків, — прошепотіла нарешті прачка. — Я була як несамовита і раптом згадала про вас...

— О! Пусте, не варто вибачатися, — перебив її коваль. — Лиш знайте, що я завжди до ваших послуг, якщо з вами трапиться якась біда... Але не кажіть про це матері, бо у неї своя думка щодо цього, а я не хочу її засмучувати.

Жервеза не могла відвести від нього погляду, і дивлячись на це добре і таке зажурене обличчя, на цю гарну русяву бороду, вона шкодувала, що свого часу не погодилася на його пропозицію виїхати кудись із ним і там щасливо жити разом. Потім у неї виникла інша,

жахлива думка — за будь-яку ціну позичити в нього грошей, щоб заплатити комірне. Вона затремтіла й промовила лагідним голосом:

— Отже, ми не посварилися, правда?

Він кивнув головою і відповів:

— Звісно, ні. Ми ніколи не посваримося... Проте, ви ж розумієте, все скінчено.

І він пішов сягнутими кроками, лишивши приголомшену Жервезу з цими останніми словами, що звучали в її вухах, як подзвін. Заходячи до винарні, вона чула, як внутрішній голос нашіптував: «Усе скінчено. Що ж! Усе скінчено! Тепер нічогосінько не вдієш, якщо все скінчено!» Вона сіла, з'їла трохи хліба з сиром і випила склянку вина, що стояла перед нею.

Діялось це на першому поверсі, у довгій залі з низькою стелею, де стояли два великі столи. Пляшки вина, чвертки хліба, дебели трикутники сиру брі на трьох тарелях вишикувались в ряд. Товариство під'їдало нашвидку, без скатертини й приборів. Трохи далі, біля грубки, у якій потріскували дрова, четверо факельників доїдали свій обід.

— Господи Боже! — промовив пан Мадіньє. — Кожному свій час. Старі звільняють місце молодим... Оселя здасться вам такою пустою, коли ви повернетеся додому.

— О! Мій брат відмовляється від того приміщення, — квапливо підхопила розмову пані Лорійо. — Їхня пральня зовсім розорилася.

Над Купо вже, мабуть, попрацювали. Усі переконували його передати оренду. Навіть пані Лера, яка віднедавна заприязнилася з Лантьє та Віржині, захопившись думкою, що між ними двома, напевно, щось було, говорила про крах і в'язницю з жахним виразом обличчя. І раптом бляхар, добряче перебравши міру, розсердився, його розчулення перетворилося на лютя:

— Слухай! — крикнув він дружині просто в обличчя. — Я хочу, щоб ти мене послухала! Ти завжди робиш, як заманеться твоїй бісовій макітрі. Але цього разу буде по-моєму! Второпала?

— Гай-гай! — озвався Лантьє. — Чи хто коли переконав її добрим словом?! У її голову молотком треба все втовкмачувати.

І обоє накинулися на неї. Однак це не заважало щелепам працювати: сир зникав, вино лилось, як водограй. Жервеза помалу слабнула під їхнім натиском. Вона нічого не відповідала й похапцем напихала рот, ніби на неї напав страшенний голод. Коли їм набридло, вона повільно підвела голову й сказала:

— Може, годі, га? Насправді мені начхати на цю пральню! Вона мені більше не потрібна... Мені начхати, щоб ви знали! Усе скінчено!

Тоді, замовивши ще сиру й хліба, вони заговорили серйозно. Пуасони ставали орендарями й обіцяли розрахуватися за два попередні квартали. Бош із гордовитим видом схвалював угоду від імені власника. Він навіть одразу знайшов для Купо вільне житло — на сьомому поверсі, в одному коридорі з Лорією. Щодо Лантьє, то він хотів би лишитися у своїй кімнатці, якщо Пуасони не проти. Стражник кивнув головою: зовсім не проти, друзі завжди повинні жити у злагоді, незважаючи на різні політичні погляди. І Лантьє, більше не втручаючись у перемовини, як людина, що владнала свій справунок, узяв здоровенну скибку хліба й намастив її м'яким сиром. Він розвалився на стільці і смакував з величезним задоволенням, щоки розчервонілися, очі палали зачасною радістю. Примружившись, Лантьє позирав то на Жервезу, то на Віржині.

— Агов! Дядьку Базуж! — гукнув Купо. — Ідьте сюди, вип'ємо по одній. Ми не горді, тут усі робітники.

Четверо факельників, які вже зібралися було йти геть, повернулися, щоб випити з усіма. Не те щоб вони нарікали, але та пані важила чималенько, тож скляночку вина вони таки заробили. Дядько Базуж пильно дивився на прачку, але не сказав їй жодного недоречного слова. Жервезі стало зле, вона встала й покинула товариство чоловіків, які вже добряче були напідпитку. Купо, п'яний, як квач, знову починав ревіти й казати, що йому тоскно.

Увечері, повернувшись додому, прибита Жервеза довго сиділа на стільці. Кімнати здалися їй величезними й порожніми. Справді, це стане неабияким полегшенням. Але в тій глибокій ямі, у невеличкому гайку на вулиці Маркаде, вона залишила не тільки матінку Купо. Багато чого вона поховала того дня – власне, цілий шматок свого життя: позбулася і пральні, і гонору господині, та й інших почуттів теж. Так, не тільки стіни стояли голі, у її серці зяяла пуста. Це був цілковитий крах, падіння у прірву. Вона почувалася дуже втомленою, але вона знайде в собі сили, оклигає й, можливо, колись знову зіпнеться на ноги.

О десятій годині Нана, роздягаючись перед сном, почала плакати й тупотіти ногами. Їй кортіло спати в бабусиному ліжку. Мати спробувала її налякати, але дівчинка надто швидко подорослішала, тому мерці будили в ній хворобливу цікавість, а не страх. Урешті-решт, щоб мати спокій, дівчинці таки дозволили лягти в ліжко матінки Купо. Це дівчисько любило великі ліжка: розлягатися в них, перекочуватися. Тієї ночі вона спала дуже солодко на теплій і м'якій перині, що так приємно її лоскотала.

X

Нове помешкання Купо було на сьомому поверсі, у під'їзді «В». Минувши двері панни Реманжу, слід було повернути коридором ліворуч. Потім ще раз повернути. За першими дверима жили Біжари. Майже навпроти, у задушливій норі під маленькими східцями, що вели на дах, спав старий Брю. Ще через двоє дверей була домівка Базужа. Саме навпроти нього й оселилися Купо — у кімнаті й комірчині, що вікнами виходили на подвір'я. Далі коридором мешкало тільки дві родини, за якими, у самому кінці, жили Лорійо.

Кімната з комірчиною, і більш нічого. Тепер Купо жили високо, як на сідалі. До того ж їхня кімната була завбільшки з долоню. У ній доводилося спати, їсти і робити все інше. У комірчині заледве вистачило місця для ліжка Нана. Роздягатися дівчинка мусила в батьківській кімнаті, а двері на ніч лишали відчиненими, щоб вона там не задихнулася. Помешкання було таке тісне, що всі їхні речі не помістилися б, тому Жервеза, покидаючи крамничку, дещо залишила Пуасонам. Ліжко, стіл, четверо стільців — отак і заставили кімнату. Не мавши сміливості розлучитися з комодом, — на саму думку про це у неї краялося серце, — вона захарастила весь вільний простір цим здоровенним одороблом, яке затулило половину вікна, через що одна його стулка взагалі не відчинялася, і в кімнаті стало ще темніше й похмуріше. Коли Жервезі хотілось виглянути на подвір'я, їй, дедалі огряднішій, бракувало місця, тому, щоб щось побачити, вона боком протискалася до вікна й вигинала шию.

Попервах прачка одно сиділа й плакала. Їй було дуже тяжко звикати жити у своїй новій домівці, де ніяк і повернутися, адже вона вже звикла до простору.

Жервеза задихалася й годинами простоювала біля вікна, затиснена між комодом та стіною, аж доки не починало ломити шию. Лише там їй дихалося вільно. Щоправда, двір навіював сумні думки. Навпроти, на сонячному боці, на шостому поверсі було те вікно, про яке вона колись мріяла, де щовесни тоненькі стебла турецьких бобів плелися по натягнутих мотузках. Її ж кімната розташовувалася в затінку: резеда в горщиках загинула за тиждень. Ох! Життя йшло кудись не туди, зовсім не на таке вона сподівалася. Замість кохатися на схилі літ у квітах, вона опинилася серед такого бруду! Одного разу, коли Жервеза визирнула з вікна, її поійняло дивне відчуття, вона ніби побачила саму себе там, у підворітті, як вона стоїть біля сторожки консьєржів із задертою головою, вперше розглядаючи будинок. І цей стрибок на тринадцять років у минуле сколихнув їй серце. Подвір'я не змінилося: голі фасади лише трохи почорніли й пооблуплювалися; з поїдених іржею стічних жолобів так само піднімався сморід; на шворках перед вікнами сохла білизна й провітрювалися закаляні дитячі пелюшки; унизу розбита бруківка була такою ж брудною від вугільного пилу зі слюсарні та всяїна стружками зі столярні; ба навіть у вогкому кутку біля колонки калюжа, що натекла з фарбарні, була ясно-блакитна, такого ж ніжного відтінку, як і колись. Але нині Жервеза відчувала, що сама постаріла й змарніла. Тепер вона не стояла перед будинком, звівши очі догори, весела й завзята, з думкою про гарненьку квартирку. Вона опинилася під самісіньким дахом, у закутку для бідарів, у найбруднішій норі, у місцині, куди ніколи не заглядає жоден сонячний промінь. Тому вона й плакала: хіба могла її тішити така доля?

А втім, коли Жервеза трохи звикла до нового місця, жилося їм спочатку досить таки непогано. Зима майже закінчилася, а невеликі грошенята за меблі, які продали Віржині, полегшили облаштування. До того ж, як стало на погоду, їм поталанило: Купо найнявся на роботу за містом, в Етампі. Пробувши там три місяці, він жодного разу не напився, зцілившись сільським пові-

трян. Ніхто навіть не здогадується, як воно цілюще впливає на п'яниць, відбиваючи в них охоту до пиятки, щойно вони полишають Париж, вулиці якого просякли горілчаними та винними випарами. Повернувшись свіжим, як дика ружа, він мав у кишені чотириста франків, якими вони розрахувалися по двох прострочених платежах, за які поручилися були Пуасони, а також повіддавали найнагальніші дрібні борги у кварталі. Тепер Жервеза спокійно могла ходити тими вулицями, де вона й очей показати не сміла. Певна річ, вона найнялася прасувальницею поденно. Пані Фоконьє, дуже чуйна жінка, особливо якщо їй полестити, залюбки взяла її назад до себе. Вона навіть, з огляду на колишнє Жервезине становище господині, настановила її старшою робітницею й платила їй три франки за день. Здавалося, що справи в родині помаленьку налагоджувалися. Жервеза навіть уявляла той день, коли вони зможуть, працюючи та заощаджуючи, розрахуватися з усіма боргами та більш-менш обжитися. Однак розміялася вона про це згарячу, зрадівши тій чималій сумі, яку заробив чоловік. Дещо охолонувши, Жервеза вирішила приймати життя таким, як воно було, адже добре знала, що все хороше швидко минає.

Та найдужче Купо страждали від того, що в їхній крамничці порядкували Пуасони. За своєю природою вони не були заздрісними, але їм було нестерпно чути, як сусіди в їхній присутності повсякчас вихваляли удосконалення, запроваджені їхніми наступниками. Особливо старалися Боші, а також Лорійо. Як їх послухати, то гарнішої крамнички ніхто ніколи й не бачив. Не забували вони згадати й про жахливий стан, у якому Пуасони отримали приміщення, розповідаючи, що саме тільки прибирання обійшлося їм у тридцять франків. Після довгих вагань Віржині вирішила відкрити невеличку крамничку з ласощами: цукерками, шоколадом, кавою, чаєм. Лантьє особливо радив такий вид комерції, бо на солодошах, за його словами, можна заробити величезні гроші. Крамничку помалювали в чорне з жовтими смугами — то були дуже вишукані

кольори. Троє столярів тиждень працювали над устаткуванням стелажів, вітрин, прилавка з полочками для слоїків, як у кондитерських. Невеличкий спадок, що його Пуасони тримали у сховку, схоже, добряче підточився. Але Віржині триумфувала, а Лорійо вкупі з Бошами не забували розказувати Жервезі про кожен стелаж, вітрину чи слоїк, зловтішаючись з того, як мінилося обличчя прачки. Людина, дарма що незаздрісна, завжди казиться, коли хтось взуває її чоботи й ними ж її чавить.

Але тут ішлося ще й про чоловіка. Казали, що Лантьє кинув Жервезу. У кварталі дійшли одностайної думки, що він вчинив правильно. Зрештою, має ж запанувати бодай якась моральність на їхній вулиці. Уся похвала за цей розрив дісталася прогнозі-капелюшнику, якого дами обожнювали так само, як і раніш. Переповідали навіть деякі подробиці: нібито прачка так осатаніла, що він мусив надавати їй ляпасів, аби заспокоїти. Звичайно, ніхто не говорив цілковитої правди; ті, хто могли б її знати, вважали, що все надто просто й не дуже цікаво. Можна, звісно, було сказати, що Лантьє й справді кинув Жервезу, але в тому сенсі, що тепер вона вже не була в його розпорядженні день і ніч. Але коли його посідало бажання, він навідувався до неї на сьомий поверх, бо панна Реманжу іноді бачила, як він виходив від Купо в дещо незвичний для візитів час. Словом, їхні стосунки помаленьку тривали й далі, не даючи ні йому, ні їй особливої втіхи. То була просто давня звичка, взаємна люб'язність, не більше. Однак ситуацію ускладнювало те, що тепер у кварталі до однієї постелі вкладали Лантьє та Віржині. І знову люди випереджали події. Безперечно, капелюшник крутився біля високої чорнявки, та це було цілком зрозуміло, адже в цій оселі вона займала Жервезине місце. Ходив навіть жарт, що якимось уночі він, як це бувало раніше, пішов до сусідньої кімнати по Жервезу й приніс до себе Віржині, а оскільки було темно, впізнав її аж на світанку. Ця історія всіх звеселяла, але насправді Лантьє ще не зайшов аж так далеко: він

ледве дозволяв собі вщипнути її. А проте Лорійо часто із замилюванням говорили перед прачкою про любощі Лантьє та пані Пуасон, сподіваючись викликати в ній ревності. Боші теж вторували, що такої гарної пари зроду не бачили. Найдивнішим у цьому всьому було те, що ніхто на вулиці Гут-д'Ор, схоже, не присікувався до нового троїстого шлюбу; атож, моралісти, суворі до Жервези, до Віржині ставилися дуже милостиво. Можливо, причиною такої поблажливості сусідів стало те, що її чоловік був стражником.

На щастя, ревностями Жервеза зовсім не терзалася. До невірності Лантьє вона ставилася дуже спокійно, бо вже давно її серце не мало жодного стосунку до їхнього зв'язку. Мимохіть, нікого не питавши, вона чула бридкі оповіді про капелюшникові походеньки з усілякими дівчатами, першими-ліпшими чепурухами, що плентали вулицею; і Жервезі до цього було настільки байдуже, що вона навіть не обурювалася і не знаходила в душі досить злості, щоб порвати з ним. Утім, прийняти нову полюбовницю свого коханця їй було не так легко. Віржині — це зовсім інша річ. Вони все це вигадали лише для того, щоб подратувати її; і хоч їй було начхати на всі його інші дрібні інтрижки, Жервеза не могла не перейматися стосунками Віржині та Лантьє. Тож коли пані Лорійо чи якась інша схида казала при ній, що Пуасонові роги вже не пролазять у ворота Сен-Дені, вона ставала геть біла, її груди розривалися, серце пекло від болю. Вона зціплювала губи, намагаючись приховати свій гнів, бо не хотіла, щоб її вороги потішалися над нею. Але, напевно, Жервеза таки дорікала Лантьє, тому що якимось пополудні панна Реманжу почула звук ляпаса; хай там як, а вони точно посварилися, і Лантьє два тижні не розмовляв з прачкою, але потім прийшов до неї перший, і все знову пішло-поїхало, наче нічого й не сталося. Жервеза й цього разу, втім, як і завжди, поступилася, бо не хотіла ні з ким чубитися й не мала бажання псувати собі життя ще дужче. Ох! Їй було вже не двадцять років, вона більше не любила чоловіків так, щоб шмагати чийсь зад за їхні

чудові очі, наражаючись на неприємності. Однак усе це накопичувалося в ній роками.

А Купо все смішкував. Цей простакуватий чоловік, що не хотів помічати, як його жінка скакала в гречку, реготав, аж за живота брався, з рогатого Пуасона. На те, що коїлося в нього дома, він дивився крізь пальці, ба навіть не помічав, а от у чужій хаті це здавалося йому страшенно кумедним, тож він зі шкіри пнувся, щоб вистежити подібні пригоди, коли сусідські дами стрибають через пліт. Ох і телепень цей Пуасон! А воно ще й при шпазі, дозволяє собі штовхати людей на тротуарі! Купо давав волю своєму нахабству й глузував із Жервези. Ба, як воно все повернулося! Ловко її коханчик кинув! Не щастило їй: спершу з ковалем не повелося, а потім і з капелюшником облизня спіймала. Її біда в тім, що вона зналася з представниками несерйозних ремесел. Чого ж було не взяти якогось муляра, людину солідну, що звикла добре місити розчин? Звісно, усе це він говорив задля сміху, але Жервеза все одно страшенно зеленіла, бо він впивався в неї своїми маленькими сірими очицями, ніби хотів просвердлити її наскрізь, вганяючи свої слова. Коли Купо заводив розмову про всіляку мерзоту, вона ніколи не могла втямити, говорив він насправжки чи жартома. У людини, що всенький рік заливається спиртним, уже не всі вдома, а бувають і такі чоловіки, що у двадцять років страшенно ревнують, а до тридцяти стають від випивки куди легкодумнішими щодо подружньої вірності.

Треба було бачити, як бундючився Купо на вулиці Гут-д'Ор! Пуасона він обзивав рогносцем. Авжеж, це заткне пельки всім базікам! Тепер уже роги галузилися не на його голові. О! Він своє знав! Якщо комусь здавалося, нібито раніше він нічого не чув, то це лише тому, що не любив пліток. Кожне заглядає до свого горшка й чухається там, де йому свербить. А якщо йому не свербіло, то не чухатися ж йому сусідам на втіху, хай йому біс! І що собі думає стражник? Тепер бо це була правда; коханців заскочили на гарячому, і

це вже не якісь там порожні балачки. Купо обурювався, казав, що, мовляв, не може збагнути, як чоловік, державний службовець, терпить у своїй домівці таку наругу. Схоже, стражникові подобалося харчуватися чужими недоїдками, от і все. Попри це, Купо, нудьгуючи вечорами наодинці з дружиною в їхній норі під самісіньким дахом, ішов униз по Лантьє і тягнув його живосилом за собою. Йому здавалося, що в їхньому кублі стало сумно, відколи товариш з ними не жив. Він мирив його з Жервезою, якщо помічав, що між ними пробігла чорна кішка. А бодай йому! Чи не послати їм усіх під три чорти? Хіба не може людина розважатися на власний розсуд? Купо хихотів, а в його побаранілих очах п'яниці прозирала якась дивна думка: здавалося, щоб звеселити собі життя, він ладен був поділитися з капелюшником геть усім. І саме такими от вечорами Жервезі було важко збагнути, говорив навсправжки чи жартома.

Посеред усіх цих перипетій Лантьє ходив, задерши кирпу. З довколишніми він тримався поблажливо й гідно. Уже тричі він запобіг сварці між Купо та Пуасонами. Мир і згода між двома родинами була запорукою його благоденства. Його опіка, тверда й водночас ніжна турбота змушували Жервезу й Віржині вдавати надзвичайно дружнє ставлення одна до одної. Він верховодив чорнявою й білявою спокійно, як паша, жиріючи зі свого крутіства. Цей шельма й досі заправляв обома Купо, хоч уже починав об'їдати Пуасонів. О! Йому це зовсім не муляло! Один заклад проковтнувши, тепер він брався за другий. Зрештою, тільки таким людям і щастить.

Того року, в червні, Нана приймала перше причастя. Їй ішов тринадцятий рік: вона була вже висока, як тичка, й мала зухвалий вигляд. Торік її були вигнали з уроків катехізису через погану поведінку; кюре прийняв її цього разу тільки тому, що боявся, що вона більше не повернеться, а він випустить на вулицю ще одну поганку. Нана аж танцювала з радості, уявляючи себе в білій сукні. Її обіцяли подарувати Лорійо, хре-

щени батько й мати; про свій подарунок вони розповіли всім у будинку. Пані Лера пообіцяла вуаль та чепчик, Віржині — сумочку, Лантьє — молитовник. Таким чином, Купо чекали на церемонію, нічим надто не переймаючись. Навіть Пуасони, які хотіли справляти вхідчини, обрали якраз цю okazji, прислухавшись, звісно, до поради капелюшника. Вони запросили Купо та Бошів, чия донька теж приймала перше причастя. На вечір вони мали приготувати бараняче стегенце та ще щось до нього.

Якраз напередодні, саме коли Нана зачудовано роздивлялася викладені на комоді подарунки, Купо повернувся додому в жахливому стані. Паризьке повітря знову забивало йому памороки. Ні сіло ні впало він накинувся на дружину й дитину з образливими словами, яких не годилось би вимовляти за таких обставин. До речі, Нана, постійно чуючи вдома брудну лайку, сама починала лихословити. Сварячись із матір'ю, вона зовсім не цуралася називати її конякою чи коровою.

— Жерти! — горлав бляхар. — Дайте-но юшки, бісове поріддя!.. Ото вже ця бабня зі своїм ганчір'ям! Зараз я пошматую всі ваші цяцьки, якщо не дасте юшки, чуєте?!

— Який же він нестерпний, коли набереться! — роздратовано буркнула Жервеза.

І, обернувшись до нього, мовила:

— Гріється, не заважай нам.

Нана поводитися чемно, бо такого дня їй хотілося бути милою. Вона далі розглядала подарунки, що лежали на комоді, опускала додолу очі й вдавала, що не розуміє грубих батькових причіпок. Але бляхар, коли приходив напідпитку, був страшенно в'їдливым. Прямо у вухо доньки він почав кричати:

— Я тобі дам білих суконь! Що, знову напхаєш папір у корсаж, щоб зробити собі цицьки, як минулої неділі?.. Ну-ну, постривай! Я добре бачу, як ти крутиш задом. Не дають тобі спокою лахи, геть замакітрили тобі голову... Ану марш звідси, мале опудало! Забери

свої лапи й сховай-но все до шухляди, поки воно не полетіло тобі межі очі!

Нана, похиливши голову, не відповіла йому ані словом. Вона тримала маленький тюлевий чепчик, про ціну якого щойно запитувала в матері. А коли Купо простягнув руку, щоб вирвати той чепчик, Жервеза відштовхнула його й закричала:

— Та дай уже дитині спокій! Вона чемно поводитьсь й нічого поганого не робить.

Тоді бляхар посипав лайкою, як із торби:

— Ич, які відьми! Мати й донька — одним миром мазані. Оце ловко — йти до причастя, лише щоб повитрищатися на чоловіків. Тільки спробуй сказати, що це не так, мала негіднице! Одягну тебе в мішковину, хай подере тобі шкіру. Атож, у мішковину, щоб вас відвернуло від неподобства, тебе й твоїх святців. Треба мені оце, щоб тебе навчали всякого свинства?.. Господи Боже! Та послухайте ж мене!

І раптом розгнівана Нана обернулася, тимчасом як Жервеза витягнула вперед руки, щоб уберегти речі, які Купо погрожував порвати. Дівчинка втупилася в батька очима, а потім, забувши про сповідникову пораду бути стриманою, процідила крізь зуби:

— Свиня!

Поївши супу, бляхар одразу вклався спати. Наступного дня він прокинувся в чудовому гуморі. Вчорашнього хмелю в голові якраз вистачало, щоб бути привітним. Він дивився, як донька прибиралася, милувався її білою сукнею і визнав, що вона зробила з малої шмаркачки справжню панну. Зрештою, сказав він, такого дня кожен батько має пишатися своєю донькою. Треба було бачити, з якою граційністю трималася Нана у своїй трохи закороткій сукні, як ніяково усміхалася, мов наречена. Коли вони зійшли вниз і Нана помітила на порозі сторожки Поліну, так само прибрану, вона спинилася, обвела її уважним поглядом, а потім привітно заговорила, побачивши, що сусідку гірше причепурили й вдягнули, як опудало. Обидві родини разом пішли до церкви. Нана й Поліна кроку-

вали попереду, з молитовниками в руках, притримуючи вуалі, що їх напинав вітер. Ідучи мовчки, вони ледь не лускали від гордоців, коли бачили, як люди виходили з крамниць, щоб подивитися на них, і корчили побожні міни, чуючи, як хтось каже, які вони милі дівчатка. Пані Бош та пані Лорійо постійно відставали, обмінюючись думками щодо Шкандиби, справжньої прожери, чия донька ніколи б не могла піти до причастя, якби рідня не подарувала їй усе, атож, геть усе, навіть нову сорочину, з поваги до Божого вітваря. Пані Лорійо особливо переймалася сукнею, своїм дарунком, тому гримала на Нана й обзивала її нечупарою щоразу, як дівчинка, проходячи надто близько біля вітрин крамниць, витирала з них спідницею пилюку.

У церкві Купо безперестанку плакав. Це було безглуздо, але він не міг стриматися. Йому аж дух захопило, коли кюре широко розводив руки, а маленькі дівчатка, схожі на янголят, ішли, тримаючись за руки. Органна музика відлунювали у його череві, а приємний запах ладану змушував його принюхуватися, ніби йому в обличчя тицяли букет квітів. Словом, він страшенно розчулився, його пройняло до самого серця. Коли дівчаткам давали гостії, залунав особливо милозвучний гімн, що проникав у саме його ество, викликаючи дрож у всьому тілі, аж до останнього хребця. Правду кажучи, багато м'якосердих людей навколо нього також плакали, подістававши свої хустинки. І справді, це був пречудовий день, найпрекрасніший день у житті. Але, щойно вийшовши із церкви, він рушив перехилити по скляночці з Лорійо, який відбув церемонію, не проронивши ані сльози, і тепер кепкував з нього. Купо дратувався, казав, що те вороння навмисно палить у своїх церквах диявольське зілля, щоб паморочити людей. Потім бляхар визнав, що пустив сльозу, але це свідчило лише про те, що в грудях у нього серце, а не камінь. І він попросив налити ще по одній.

Увечері на вхідчинах у Пуасонів було дуже весело. Від початку й до завершення гостини панував дружній

настрій, без жодних чвар. Трапляються в житті невдалі дні, але бувають також приємні вечори, години, коли й вороги поводяться між собою люб'язно. Лантьє, мавши по ліву руку Жервезу й по праву — Віржині, люб'язно ставився до обох і не шкодував для них ніжних слів, щедро вділяючи тій і тій знаки уваги, неначе той півень, що прагне миру у своєму курнику. Навпроти них із затуманеним мрійливим поглядом сидів Пуасон, мовчазний і суворий стражник, що звик, прикривши очі, ні про що не думати під час своїх довгих чергувань на вулиці. Та королевами цього свята були дві дівчинки, Нана й Поліна, яким дозволили не перевдягатися; вони сиділи випроставшись, бо боялися забруднити свої білі сукні, і їм раз по раз нагадували підвести голову вище та їсти охайно. Врешті Нана це набридло, і вона вихлюпнула вино собі на корсаж. Здійнялася метушня, дівчинку роздягнули, а корсаж негайно заправи водою.

Потім, за десертом, зайшла серйозна розмова про майбутнє дітей. Пані Бош уже вирішила, куди прилаштувати Поліну: вона піде до майстерні, де гаптують золотом і сріблом; там заробляли по п'ять-шість франків за день. Жервеза поки що не визначилася з майбутнім Нана, бо та ні до чого не мала охоти. О! Вона б лише цілими днями гасала вулицями, але до якоїсь роботи привчена геть не була.

— Бувши на вашому місці, — мовила пані Лера, — я віддала б її у квіткарство. Це робота чиста й приємна.

— Усі квіткарки — повійниці, — буркнула пані Лорійо.

— Отакої! А я? — обурилася вдова, заговоривши крізь зціплені зуби. — Оце так ввічливість! Знаєте, я не якась сучка, щоб задирати лапи вгору, щойно хтось свисне!

Але всі присутні зацитькали на неї:

— Пані Лера! О, пані Лера!

І краєм ока вказали їй на двох дівчаток, що вперше причастилися того дня й сиділи, повтикавши носи до склянок, щоб не засміятися. Зважаючи на них, навіть чоловіки увесь вечір стежили за своїми словами. Але

пані Лера не бажала дослухатися до зауважень присутніх. Те, що допіру сказала, вона чула у найвишуканішому товаристві. Звісно ж, вона чудово знає, як саме треба висловлюватися: їй часто робили компліменти за те, що вона вміла про все розказати навіть перед дітьми, ніколи не порушуючи правил пристойності.

— Щоб ви знали, серед квіткарки є дуже хороші жінки! — кричала вона. — Вони такі самі, як усі інші, — з плоті та крові. Однак вони вміють стримувати себе, а якщо їм доводиться йти на гріх, то принаймні обирають зі смаком... Атож, це завдяки квітам. І саме це мене і вберегло...

— Боже мій! — перебила її Жервеза. — Я нічого не маю проти квітів, хай би воно тільки подобалося Нана, от і все. Але не можна заважати дітям іти за своїм покликанням... Ну-бо, Нана, годі тобі маніритися, краще скажи: квіти тобі подобаються?

Дівчинка, схилившись над тарілкою, збирала крихти від пирога наслиненим пальцем, а потім облизувала його. Вона не квапилася відповідати, сиділа мовчки, хихикаючи своїм розпусним сміхом.

— Авжеж, мамо, подобаються, — нарешті обізвалася вона.

Відтак справу одразу ж і влагодили. Купо залюбки погодився, щоб наступного дня пані Лера взяла дівчинку до майстерні, що на Каїрській вулиці, де вона працювала. А товариство заговорило про життєві обов'язки. Бош сказав, що Нана і Поліна, прийнявши причастя, стали дорослими жінками. Пуасон додав, що тепер вони мусять уміти куховарити, церувати шкарпетки, поратися в господі. Заговорили навіть про їхнє майбутнє одруження та про дітей, що колись у них з'являться. Обидві слухали й нишком посміювалися, притиснувшись одна до другої, пишаючись тим, що були вже жінками, зашарівшись і зніжковівшись у своїх біленьких сукнях. Та найбільше їм було втіхи, коли Лантьє жартома запитав, чи вони вже мають кавалерів. Нана змусила зізнатися, що вона закохана у Віктора Фоконьє, сина матеріної господині.

— Що ж! — мовила пані Лорійо до Бошів, коли вже всі розходилися. — Звісно, Нана наша хрещениця, але якщо з неї надумали зробити квіткарку, то ми про неї більше навіть чути не хочемо. Ще одна бульварна повія... Не мине й пів року, як вона втече.

Піднімаючись сходами нагору, Купо зійшлися на думці, що все минуло чудово і що Пуасони зовсім не погані люди. Жервезі навіть сподобалося, як вони облаштували крамницю. Вона гадала, що їй буде тяжко провести цей вечір у своїй колишній оселі, де нині обживалися інші, й сама собі дивувалася, що не злостилася ані миті. Роздягаючись, Нана запитала в матері, чи в дівчини з третього поверху, що минулого місяця вийшла заміж, теж була муслінова сукня, як у неї.

Та це був останній щасливий день для їхньої родини. Протягом наступних двох років Купо опускалися все нижче й нижче. Найсутужніше було взимку. І якщо теплої пори вони мали бодай якийсь кусень хліба, то разом із сльотою та холодом до їхньої по-сибірському студеної нори приходив голод, що змушував тупцювати коло порожнього буфета й лягати спати, так і не повечерявши. Мерзений грудень пробирався до них крізь шпарину під дверима й приносив їм усі можливі негаразди: безробіття, мляві лінощі, безпросвітну нужду, холоднечу та вільгість. Першої зими вони ще коли-не-коли запалювали грубку й купчилися біля неї, прагнучи більше зігрітися, аніж попоїсти. Другої зими грубка просто стояла й іржавіла, а її чавунний стовп, здавалося, ще більше холодив кімнату своїм похмурим виглядом. Та найбільше їх підкошувало й зводило зі світу комірне, яке вони мусили платити. О, цей січневий квартал, коли в хаті немає ні шеляга, а старий Бош приносить рахунок! Тоді холодом віє ще дужче, немов пронизує північним вітром. Наступної суботи з'являється пан Мареско, у теплому пальті та вовняних рукавицях, нацуплених на дебели лапи. За кожним словом він погрожує виселенням, а надворі тим часом падає й падає сніг, ніби лаштуючи їм на вулиці постіль з білими простирадлами. Щоб заплатити

за помешкання, вони ладні були власну шкуру продати. Саме через те комірне їхній буфет і грубка стояли впо-
рожні. Щоправда, бідкання ширилося по всьому будинку. На всіх поверхах стояв плач і стогін — ця музика нещастя котилася сходами й коридорами. Якби в кожній родині хтось помер, то й тоді в будинку не зчинилось би такого органного ревища. Справдешній день Страшного суду, кінець кінця, нестерпний відчай, погибель для вбогого люду. Одна жінка з четвертого поверху цілий тиждень ходила торгувати собою на розі вулиці Бельом, а робітник, муляр із шостого поверху, обікрав свого хазяїна.

Звісно, Купо самі були в усьому винні. Хай як тяжко буває в житті, а люди завжди можуть дати собі раду, дотримуючись порядку та ощадливості, — от хоча б Лорійо, які завжди вчасно вносили гроші за житло, загорнувши їх у шмат брудного паперу. Але ті, правду кажучи, жили, як голодні павуки: сама праця після того, як подивишся на них, викликає лише огиду. Нана своїми квітами ще нічого не заробляла, проте її утримання обходилося недешево. На Жервезу в пані Фоконьє починали позирати скоса. Вона поступово втрачала хист, псувала речі так часто, що господиня знизилася їй платню до сорока су — стільки заробляли партачки. При цьому Жервеза, будучи дуже гонористою й дратівливою, лізла всім межи очі зі своїм колишнім становищем власниці пральні. Вона прогулювала цілі дні, ні сіло ні впало могла піти геть з роботи, а одного разу, наприклад, коли пані Фоконьє взяла до себе на роботу пані Пютуа, її колишню робітницю, пліч-о-пліч з якою тепер доводилось працювати, вона так розсердилася, що два тижні взагалі не з'являлася в пральні. Після таких витребеньок її знову приймали лише з милосердя, що злило її ще дужче. Певна річ, платня наприкінці тижня була геть мізерною, і Жервеза з прикрістю визнавала, що врешті-решт якоїсь суботи вона сама муситиме доплачувати хазяйці. Купо ж, якщо й працював, то, очевидно, віддавав усе зароблене на благо уряду, бо Жервеза, відколи він повернувся з

Етамп, не бачила в нього ані шеляга. Вона більше не цікавилася, скільки грошей він отримував у дні платні. Він приходив, матляючи руками, з порожніми кишеньками, часто навіть без носової хустинки. Ба! Він і справді десь посіяв свого носовика, або ж його поцупив якийсь товариш-пройдисвіт. Попервах він намагався бодай якось виправдатись, придумуючи всілякі брехні: десять франків віддав на якийсь внесок, двадцять франків випали з кишені через дірку, яку одразу й показував, п'ятдесят франків розійшлися на виплату вигаданих боргів. Згодом він перестав завдавати собі цим клопоту. Гроші випаровувалися — та й квит! Вони в нього були не в кишені, а в животі — ще один нічогенький спосіб приносити гроші своїй старій. Дослухавшись до поради пані Бош, прачка ходила чатувати чоловіка біля майстерні, щоб зненацька його заскочити й забрати отриманий заробіток, але рідко з того щось виходило, бо товариші попереджували Купо і гроші зникали в його черевиках чи ще брудніших місцях. Пані Бош дуже добре зналася на цьому ділі, адже її чоловік часто заховував десятифранкові монети, щоб потім пригощати кролятиною своїх приятельок. Вона нишпорила по найдрібніших шпаринах у його одязі й зазвичай знаходила монету, якої бракувало, в козирку кашкета, зашиту між шкіряним верхом та підкладкою. Але бляхар був не з тих, хто набиває свої лахи золотом! Він усе ховав собі до шлунка. Не могла ж Жервеза взяти ножиці й розпороти йому черево!

Атож, вони самі були винні, що скочувалися все нижче й нижче. Та це саме ті речі, в яких ніхто сам собі не зізнається, тим паче, загрузнувши в багні. Вони нарікали на злу долю, стверджували, що Бог розгнівався на них. Їхня домівка перетворилася на справжній балаган, в якому вони цілими днями гиркалися. Щоправда, до бійки ще не доходило, якщо не брати до уваги кількох ляпасів, завданих у розпалі сварки. Найсумнішим було те, що їхні почуття приязні розлетілися, як канарки з відчиненої клітки. Родинне тепло,

що існує між батьками, матерями та дітьми, коли вони міцно тримаються купи, покидало їх, і тепер кожне дрижало від холоду у своєму кутку. Усі троє — Купо, Жервеза, Нана — були злі, як собаки, гризлися через найменшу дрібницю, а в їхні очі палали гнівом. Здавалось, ніби зламалася якась пружина в родинному механізмі, що змушує серця щасливих людей битися в одному ритмі. О, Жервеза вже не тремтіла так, як раніше, коли бачила Купо на краю даху, на висоті дванадцять-п'ятнадцять метрів над тротуаром. Сама б вона його не зіштовхнула, але якби він узяв і впав додолу, то, їй-богу, світ небагато втратив би. Днями, коли вони сварилися, вона кричала, що ніяк не дочекається, щоб його принесли на марах. Та вона була б просто щасливою, якби це колись сталося! Яка користь із такого п'яниці? Він лише доводить її до сліз, об'їдає, підбиває на гріх. Таким нікчемним чоловікам можна побажати тільки одного — якнайшвидше потрапити до могили, щоб станцювати над нею польку, позбувшись цього клопоту. І коли мати кричала: «Вбити тебе мало!», донька підхоплювала: «А бодай ти луснув!» Нана читала в газетах про нещасні випадки і з неприродним інтересом міркувала про них. Її батькові неабияк пощастило: його збив омнібус, а він навіть не протверезів. Коли вже він нарешті здохне, цей гаспид?

Знемагаючи від цього отруєного нуждою животіння, Жервеза страждала ще більше, коли бачила довкола себе нужденних, що постійно недоїдали. Ця частина будинку була кутком харпаків, де три чи чотири родини ніби змовилися не їсти кожного дня. І коли відчинялися їхні двері, стравою звідти пахло вкрай рідко. По всьому коридору панувала мертва тиша, а стіни гулко відлунювали, як порожні животи. Часом здіймалась веремія, чувся жіночий плач, скигління змученої голодом дівчорі — у деяких сім'ях люди гризлися, тільки щоб заглушити відчуття голоду. Це була якась суцільна судома шлунка, від якої всім перехоплювало горло, а голод ширився крізь роззявлені роти. Груді западали, не маючи чим дихати, крім цього повітря, в якому

навіть мошва не змогла б вижити через брак харчів. Але найбільш шкода Жервезі було старого Брю, що жив у норі під східцями. Він ховався в ній, як бабак, і скручувався клубком, щоб було не так холодно. По кілька днів він лежав там на купі соломи й не рухався. І навіть голод не виганяв його звідти, бо безглуздо було виходити й нагулювати апетит, якщо в гості все одно ніхто не запросить, щоб нагодувати. Коли його не бачили по три-чотири дні, сусіди прочиняли двері, щоб подивитися, чи він не помер. Але ні, життя ще жевріло в ньому, тільки ледве-ледве, хіба що в очах; він чекав смерті, а вона забула про нього! Жервеза, коли мала хліб, вдіяла йому якісь крихти. Хоч вона стала злою й зненавиділа чоловіків через Купо, її співчутливість до тварин лишилася такою ж щирою; а дядько Брю, цей бідолашний старий, якого всі кинули напризволяще, бо він більше не міг утримати в руках інструмента, здавався їй таким собі геть охлялим псом, який уже віджив своє і якого навіть шкуродери не хочуть брати на шкуру чи жир. Важким каменем на її серці лежало усвідомлення того, що він лежав там, по другий бік коридору, забутий Богом і покинутий людьми, що живився виключно самим собою, худнучи і маліючи до розмірів дитини, зморщуючись і дубіючи, як помаранчі, що їх сушать на коминку.

Анітрохи не менше прачка страждала через сусідство з Базужем, трунарем. Їхні помешкання розділяла дуже тоненька дощана перегородка. Він навіть пальцем у носі не міг подлубатися, щоб вона не почула. Коли він повертався увечері додому, вона мимоволі дослуховувалась до всіх його рухів: ось він кинув на комод свого чорного шкіряного капелюха, і той глухо гупнув, як грудка землі по віку домовини; ось він повісив на вішалку чорне пальто, яке тихо зашурхотіло об стіну, як крила нічного птаха; а ось він роздягається і кидає посеред кімнати своє чорне лахміття, наповнюючи її траурним духом. Вона слухала його тупцяння, полохалася від його найдрібнішого руху, підскакувала, коли він натикався на меблі чи торохтів посудом. Цей кля-

тий пияк став її нав'язливою думкою, німим страхом, що переплітався з допитливістю. Глумливий, завжди п'яний, з повним черевом і порожньою макітрою, він кашляв, плювався, горланив непристойні пісеньки, лихословив і бився об стіни, перш ніж надибати ліжко. Геть пополотніла, Жервеза сиділа й думала-гадала, що він там поробляє: вона уявляла всілякі жахливі речі, вбивала собі в голову, що він, напевно, приніс додому мертвяка й засовує його під ліжко. Хай Бог милує! Адже в газетах якось писали про одного працівника похоронного бюро, який зберігав удома труни з маленькими дітьми, щоб не завдавати собі клопоту й не їздити раз по раз на цвинтар. Хай там як, але коли Базуж повертався додому, з-за перегородки віяло смертю. Йй-богу, здавалося, ніби живеш біля самісінького Пер-Лашез, справжнього королівства мертвих. Цей звіряка лякав її своїм постійним сміхом до самого себе, так ніби його ремесло звеселяло йому душу. А коли він нарешті заспокоювався й гепався на ліжко, то починав так неймовірно хропіти, що прачці аж забивало подих. Цілими годинами вона нашорошувала вуха й уявляла, як у сусідній кімнаті гуркочуть похоронні дроги.

Та найгірше було те, що, незважаючи на всі свої страхи, щось нестримно вабило Жервезу до Базужа, спонукало її прикладати вухо до стіни, щоб краще чути. Базуж справляв на неї таке саме враження, що й вродливі чоловіки справляють на порядних жінок: їм дуже хочеться спізнати їх, але вони ніяк не можуть наважитися — на заваді стоїть виховання. Що ж! Якби її не стримував страх, вона б поступилася своєму бажанню відчути на дотик смерть. Часом вона ставала такою дивною — затамовувала подих, дослухалася до кожного Базужового руху, сподіваючись збагнути їхній потаємний зміст, — що Купо насмішкувато запитував, чи не закрутила вона часом шури-мури з трунарем. Жервеза сердилася, говорила, що хоче переїхати, — так її вернуло від цього сусідства. Та щойно старий повертався зі своїм цвинтарним духом, вона мимоволі знову поринала в роздуми, прибираючи збудженого й

боязкого вигляду дружини, що мріє вчинити перелюб. Хіба ж не він уже двічі обіцяв вкласти її на якесь ліжечко й віднести кудись, де так солодко спиться, що одразу забуваєш про всі злигодні. Може, це таки справді велика втіха. Мало-помалу її охоплювала дедалі більша спокуса спізнати це відчуття. Хоча б протягом двох тижнів чи навіть місяця. О! Проспати місяць, особливо взимку, коли треба платити комірне, коли вона знемагала під тягарем життєвих труднощів! Але це було неможливо: якщо проспав бодай годину, то мусиш спати вже вічно; від цієї думки вона ціпеніла, її захоплення смертю відступало перед вічною і суворою вірністю, якої вимагала земля.

А проте одного січневого вечора Жервеза обома кулаками загрюкала в перегородку. Вона пережила жахливий тиждень: ображена всіма, з порожніми кишеньками, на межі відчаю. Того вечора їй було недобре, її трясла пропасниця, а перед очима танцювали вогняні кола. Якоїсь миті їй хотілося викинутися з вікна, але потім вона почала гримати в перегородку і кричати:

— Дядьку Базуж! Дядьку Базуж!

Трунар скидав черевики й наспівував: «Три красуні поживали». Схоже, того дня його справи йшли добре, бо він здавався ще веселішим, ніж зазвичай.

— Дядьку Базуж! Дядьку Базуж! — загукала Жервеза ще голосніше.

Невже він не чує її? Вона була готова здатися на його ласку — нехай бере її обіруч і несе туди, куди відносить інших жінок, убогих і багатих, яких він утішав. Він дратував її своєю пісенькою «Три красуні поживали»: у ній Жервезі вчувалася погорда чоловіка, в якого багато коханок.

— Ну що там таке? Що сталося? — забурмотів Базуж. — Комусь зле?.. Уже йду, матусю!

Але почувши цей хрипкий голос, Жервеза ніби пробудилася від жаского сну. Що вона коїть? Невже це вона грюкала в перегородку? Її наче обухом по голові вдарило, сідниці стиснулися від переляку; вона позад-

кувала, уявивши на мить, як величезні трунареві руки просовуються крізь стіну, щоб ухопити її за волосся. Ні, ні, вона не хоче, вона ще не готова. Якщо вона й стукнула, то ненавмисне, просто ліктем вдарилась, коли незграбно повернулася. Її скував жах, що піднімався від ніг до голови, вона подумки бачила, як старий волочить її, геть застиглу, з білим, як крейда, обличчям.

— То що, нікого немає? — знову озвався серед тиші Базуж. — Стривайте, ми вміємо догодити дамам.

— Ні-ні, даруйте, — мовила нарешті здушеним голо-
сом прачка. — Мені нічого не потрібно. Дякую.

Поки трунар засинав, щось буркочучи, вона тремтіла від страху, дослухаючись до звуків у його кімнаті, не наважуючись поворухнутися, бо боялася, що він подумає, нібито вона знову стукає. Вона заприсяглася собі, що відтепер поводитиметься обачніше. Хай хоч ревом ревтиме, а сусіда на поміч не кликатиме. Вона це говорила, щоб заспокоїти себе, та попри все незбагнений потяг до трунаря знов і знов охоплював її.

У своєму злиденному кутку, серед своїх і чужих негараздів, Жервеза все-таки знаходила чудовий приклад відваги в родині Біжарів. Маленька Лалі, восьмирічне дівча, завгрубшки з лозину, дбала про порядок в оселі, як доросла жінка. А велося їй ой як тяжко: на її руках зосталося двійко малюків, трирічний братик Жуль і п'ятирічна сестричка Анрієта, яких не можна було спускати з ока, навіть коли вона замітала підлогу чи мила посуд. Відколи Біжар копняками в живіт убив свою дружину, Лалі стала для них маленькою матусею. Не мовивши ані слова, вона з власної волі заступала небіжчицю — аж так, що батько-нелюд, щоб довершити схожість, товк тепер дівчинку, як колись товк її матір. Коли він приходив п'яним, йому потрібна була жінка, щоб її молотити. Але йому було невтямки, що Лалі ще зовсім дитина; він лупив її, як лупив би свою стару. Одним лящем він покривав усе її обличчя, а шкіра в неї була ще така ніжна, що відбиток п'яти його пальців не сходив днів зо два. То були ганебні хльос-

кання, копняки гарма-дарма — скажений вовк накидався на бідолашне маленьке кошеня, полохливе й ласкаве, до сліз худеньке, яке ніколи не скаржилося, чії прегарні оченята були сповнені мовчазної покірності. Жодного разу Лалі не обурилася. Хіба трохи нагинала голову, щоб прикрити обличчя, і стримувала крик, аби не колошкати сусідів. А коли батько втомлювався ганяти її носачами по всій кімнаті, вона якийсь час збиралася на силі, а потім бралася до роботи: купала дітей, варила юшку, витирала пил на меблях, не лишаючи ніде ані порошинки. Бути битою входило до її щоденних обов'язків.

Жервеза пройнялася дружніми почуттями до своєї сусідки. Вона ставилася до неї, як до рівні, як до дорослої жінки, яка вже знала життя. Треба сказати, Лалі мала бліде й серйозне обличчя, на якому застиг вираз старої панни. Почувши мову дівчинки, можна було подумати, що їй років зо тридцять. Вона чудово вміла скуповуватись у крамницях, латати одяг, наводити лад в оселі, а про дітей говорила так, ніби сама вже двічі чи тричі народжувала. Люди усміхалися, коли чули цю восьмирічну дівчинку, а потім їм стискалося горло, і вони йшли собі, щоб не заплакати. Жервеза якомога частіше кликала її до себе, давала дівчинці все, чим могла поділитися — їжу, стару одіж. Одного дня, попросивши дівчинку поміряти стару жакетку Нана, вона аж дихати забула, коли побачила її вкриту синцями спину, здертий закривавлений лікоть, усе її невинне мученицьке тіло, обтягнуті шкірою кісті. Що ж, дядько Базуж уже міг лаштувати для неї домовину: довго Лалі не протягне! Але дівчинка просила прачку нікому не розповідати про це. Вона не хотіла, щоб батько мав через неї неприємності. Вона заступалася за нього, запевняла, що він не був би таким злим, якби не пив. Він просто божевільний, який не знає, що робить. О! Вона прощала йому, адже божевільним треба все прощати.

Відтоді Жервеза була насторожі, готова втрутитися, щойно почувши, як Біжар піднімався сходами. Але

переважно вона сама діставала кілька штурханів. Часом, коли Жервеза вдень заходила до них, то бачила Лалі прив'язаною до ніжки залізного ліжка. Це була слюсарева витівка, який, перш ніж піти з дому, зв'язував їй ноги й перетягував живіт грубою мотузкою. І ніхто не міг збагнути, навіщо він це робив; просто забаганка схибленого від пиятики мозку з єдиною очевидною метою — мучити крихітку навіть під час своєї відсутності. Коли Лалі стояла цілими днями прив'язаною до ліжка, її тіло німіло, ноги терпли; одного разу вона провела так усю ніч, бо Біжар десь зав'язався. Коли обурена Жервеза хотіла її відв'язати, дівчинка благала не чіпати мотузки, бо її батько лютуватиме, якщо побачить, що вузли зав'язано інакше. Справді, їй зовсім не боліло, вона просто відпочивала. Дівчинка говорила це з усмішкою, хоч її маленькі херувимські ноженята набрякли й задубіли. Вона лише журилася, що прив'язаною не могла нічого робити й мусила дивитися на безлад у домівці. Краще б батько вигадав щось інше. Та все одно вона наглядала за дітьми, змушувала їх слухатися, підкликала до себе то Анрієту, то Жуля, щоб утерти їм носа. Мавши вільні руки, вона щось плела, щоб хоч з якоюсь користю згаяти час, поки чекала батька. Але найдужче Лалі страждала, коли Біжар відв'язував її: доброї чверть години вона волочилася по долівці й не могла підвестися, бо ноги її не тримали.

Тим часом слюсар вигадав нову забаву. Він розжарював на сковороді монети, а потім клав їх скраю коминка. Потім кликав Лалі й загадував піти купити два фунти хліба. Дівчинка, нічого не підозрюючи, хапала гроші, скрикувала, кидала монети на землю, трясучи обпеченою долонькою. А він починав казиритися. Що за огидне дівчисько! Гроші вона, бачте, розкидає! І погрожував вирвати сраку, якщо вона негайно їх не підніме. Якщо дівчинка вагалася, то отримувала перше попередження — такого міцного стусана, що аж каганці в очах засвічувалися. Мовчки, зі слізьми на очах, вона підбирала монети і йшла, трясучи ними в пригорщі, щоб остудити.

Ні, нікому не під силу уявити, які кровожерливі вигадки можуть зродитися в голові п'яниці. Наприклад, якось пополудні Лалі, з усім упоравшись, гралася з дітьми. Вікно було розчахнуте, і протяг, що гуляв коридором, злегка грюкав дверима, то зачиняючи, то відчиняючи їх.

— Це пан Вітрик, — казала дівчинка. — Заходьте ж бо, пане Вітрику. Будь-ласка, звольте завітати до нас.

Вітаючи вітер, вона схилялася в реверансі перед дверима. Позаду неї Анріета і Жуль також віталися, зрадівши такій грі, і заливалися сміхом, ніби їх хтось лоскотав. Лалі, бачивши, як вони весело бавляться, вся розчервонілася й навіть сама відчула втіху, що траплялося дуже зрідка.

— Добридень, пане Вітрику. Як ся маєте, пане Вітрику?

Але двері штовхнула чиясь груба рука — це був старий Біжар. Сцена враз перемінилася: Анріета й Жуль попадали, відлетівши до стіни, тимчасом як перелякана Лалі так і застигла в реверансі. Слюсар тримав у руці велику візницьку пугу, зовсім новеньку, з довгим білим пужалном та шкіряним ремінцем, що закінчувався тоненьким шпагатовим хвостиком. Він поклав пугу скраю ліжка, не давши звичного копняка дівчинці, яка, наставивши задок, вже готувалася до ударів черевиком. У кривій посмішці вицирилися чорні зуби — Біжар був дуже веселий, дуже п'яний, по його мармизі було знати, що він вигадав якусь чергову розвагу.

— Що, вдаєш із себе шльондру, нікчемне дівчисько! — вигукнув він. — Я ще з вулиці почув, як ти тут витанцьовувала... Ну ж бо, підійди! Та ближче, хай тобі грець! Лицем повернись, я не збираюся нюхати твоє гузно. Чи я тебе чіпаю, що ти тремтиш, як курча?.. Скинь-но з мене черевики.

Лалі, приголомшена тим, що не дістала прочуханки, геть зблідла й зняла з нього черевики. Він сидів скраю ліжка, потім ліг, не роздягнувшись, і лежав з розплющеними очима, дивлячись, як дівчинка совалася по

хаті. Дівчинка ціпеніла під тим його поглядом, її руки й ноги скував такий страх, що вона врешті розбила чашку. Тоді, не підводячись з ліжка, Біжар узяв і показав їй пугу.

— Агов, мала недотепо, дивися сюди: це тобі подарунок. Атож, це ще п'ятдесят су, що я витратив на тебе... З цією цяцькою мені не треба буде більше бігати за тобою, а тобі тепер не заховатися в кутку. Хочеш спробувати?.. Ага! Чашки бити!.. Ану, гоп! Танцюй-но, роби свої реверанси пану Вітрику!

Навіть не піднімаючи з подушки голови, розлігшись на спині, він гучно лягнув здоровенною пугою, як кучер, що поганяє коней. Потім, витягнувши руку, хльоснув Лалі, обвивши батогом довкола її стану, і крутнув, як дзигу. Вона впала й спробувала відповзти, але він хльоснув знов, поставивши її на ноги.

— Гоп! Гоп! — горлав він. — Оце так верхогони!.. Ба! Який чудовий зимовий ранок: лежиш собі, в теплі, в добрі, і не треба збивати ніг... Ану, в цей куток! Дістав, вертихвістко! Ану, в другий! Знову дістав! А, ти під ліжко лізеш? То я тебе пужалном натовчу!.. Гоп! Гоп! Но, конику! Но!

На устах Лалі виступала тоненька смужка піни, жовті очі викочувалися з темних очниць. Збожеволіла дівчинка завивала й кидалася по всіх закутках кімнати, скручувалася клубком і качалася долі, тулилася до стін, але тоненький кінчик величезної пуги скрізь її діставав, вибухав петардою у вухах, впивався у тіло, залишаючи на ньому червоні смуги. Справжнє дресирування тварини, яку навчають танцювати. І треба було бачити, як ця крихітка витанцьовувала! Її п'яти високо злітали вгору, як у дівчаток, що стрибають через мотузку і кричать: «Живіші!» Вона зовсім знесиліла, підстрибувала, як гумовий м'ячик, і, осліпнувши від болю та жаху, більше не шукала якогось сховку, потрапляючи під удари. А її нелюд-батько торжествувал, обзивав її брудною шваброю, запитував, чи з неї вже досить і чи добре вона затимила, що втекти від нього тепер не варто й сподіватися.

Аж раптом до кімнати увірвалася Жервеза, яка почула зойки дівчинки. Побачивши таку картину, вона знавісніла від обурення.

— От же поганець! — крикнула вона. — Ану облиш її, розбійнику! Я підую заявлю на тебе до поліції!

Біжар загарчав, як тварина, яку потривожили:

— Послухай, ти, криволапа! Не пхай свого носа до чужих справ. Може, мені треба ще й рукавички надіти, перш ніж її лушпарити?.. Це тільки попередження, просто, щоб дати їй пам'яткового, показати, що в мене довгі руки.

А тоді ляснув батогом востаннє, поціливши Лалі в обличчя. Горішня губа в дівчинки тріснула, зацебеніла кров. Жервеза вхопила стільця й хотіла кинутися на слюсаря. Але дівчинка благально простягнула до неї руки, переконуючи, що це дрібниці, що їй зовсім не боляче. Вона витерла кров краєчком фартуха і почала втихомирювати дітей, які голосно плакали, немовби це їх оджарили пугою.

Задумуючись про долю Лалі, Жервеза більше не сміла нарікати. Їй хотілося бути такою ж відважною, як ця восьмирічна дитина, яка самотужки зносила більше, ніж решта жінок їхнього будинку всі вкупі. Вона бачила, що дівчинка, яка місяцями сиділа на хлібі й воді, жила надголодь, ніколи не мавши вдосталь навіть сухарів, так схудла й ослабла, що ходить, тримаючись за стіни. А коли Жервеза потай приносила їй якісь м'ясні недоїдки, у неї краялось серце: дитина мовчки ковтала разом з рясними слізьми малесенькі шматочки, бо її горло, звужене від постійного недоїдання, не хотіло пропускати їжі. А проте дівчинка завжди була тихою й сумірною, не по літах розсудливою, готовою з повним самозреченням виконувати обов'язки маленької матері, навіть якщо доведеться померти від материнських почуттів, що переповнювали її, так рано пробудившись в цьому невинному тендітному дитинчаті. Жервеза намагалася брати приклад з цього милого створіннячка, що було взірцем терпіння й прощення, і хотіла навчитися в неї мовчки зносити свої страждання. Але

дуже промовистим був безмовний погляд чорних покірних очей Лалі, в глибині яких чаївся морок агонії та злиднів. Ніколи ані слова, тільки широко розплющені величезні чорні очі.

Тим часом у родині Купо сивуха з «Пастки» помалу робила свою згубну справу. Прачка бачила, що недалеко той день, коли її чоловік візьме батога, як Біжар, і накаже їй танцювати. І від нещастя, що їй загрожувало, вона ставала ще чутливішою до горя дівчинки. Так, Купо ступив на криву стежину. Минули ті часи, коли веселуха скрашувала йому життя. Він не міг більше ляскати себе по череву й пихато розповідати, що від клятого пійла тільки гладшає, бо нездоровий жовтий жир перших років його пиятики розтанув, він перетворився на тріску, а свинцевий колір обличчя набув зеленавих відтінків мертвеччини, що гниє в калюжі. Апетит йому теж відбило. Мало-помалу він втратив охоту до хліба, а згодом дійшов до того, що гидував м'ясом. Жервеза могла поставити перед ним щонайсмачніше рагу, та його шлунок уже не приймав їжі, а зуби відмовлялися жувати. Щоб бодай якось триматися, йому потрібна була півлітра горілки денно; це й був його раціон, його їжа й питво, єдиний харч, що він міг перетравити. Уранці, прокинувшись, він доброї чверть години сидів на ліжку, скоцюрбившись удвоє, кашляв так, що аж кості хрустіли, тримався за голову й спльовував гірке, як столітник, мокротиння, що пекло йому в горлі. Так ставалося щодня, тож горщик можна було готувати звечора. На ноги він твердо спинався тільки тоді, як випивав першу склянку — справжні ліки, що припікали його хворі тельбухи. Але протягом дня неприємні симптоми поверталися. Спочатку Купо відчував немов якийсь лоскіт, пощипування по шкірі в ногах і руках. Він сміявся і казав, що то його стара, напевно, насипала в постіль якогось зілля, що так приємно скобоче. Потім ноги ставали важкими, лоскіт припинявся й переходив у страшні корчі, що стискали його м'язи, як лещатами. Оце вже йому зовсім не подобалося. Він більше не сміявся: зігнувшись від болю,

спинявся зненацька на тротуарі, у вухах дзвеніло, в очах мерехтіли іскри. Усе йому здавалося жовтим, будинки кружляли в танку, і кілька секунд він стояв, похитуючись, боячись упасти пластом додолю. А бувало, що сонце пригрівало його, а він дрижав, наче його обливали крижаною водою. Та найдужче його діймало те, що обидві руки трохи тремтіли. Особливо завинила права, яка часом викидала ще ті колінця. Хай Бог не дає! Виходить, він більше не чоловік, він перетворюється на стару бабу? Купо знавісніло напинав м'язи, стискав у кулаці склянку, закладався, що триматиме її нерухомо, ніби в мармуровій руці; але склянка, попри всі зусилля, несамовито танцювала, стрибала то праворуч, то ліворуч і тряслася, покwapно й рівномірно. Потім він осушував її і несамовито кричав, що, випивши ще з десяток таких, навіть бочку втримає в руці, не сіпнувши й пальцем. Жервеза вмовляла його кинути пити, якщо він хоче, щоб у нього перестали тремтіти руки, але він лише сміявся з неї, глушив літр за літром, й усе повторювалося знову і знову, Купо казився і лаяв омнібуси, які проїжджали повз і через які розпліскувалося його пиття.

Одного березневого вечора Купо прийшов додому мокрий як хлющ. Повертаючись із Халявою з Монружа, де вони всмак насьорбалися вугрової юшки, він ішов під зливою від застави Фурно аж до застави Пуасоньєр — не близький світ. Уночі на нього напав страшений кашель; він, весь червоний, палав у гарячці, натужно й хрипло дихав, як дірваний міх. Лікар, по якого послали Боші, прийшов зранку, послухав його, похитав головою, а тоді відвів Жервезу вбік і порадив покласти чоловіка до лікарні. У Купо було запалення легенів.

І Жервеза, певна річ, не стала вбиратися. Колись вона скоріш голову на відруб дала б, аніж довірила свого чоловіка якимсь горе-медикам. Після того нещастя на вулиці Нації вона витратила всі заощадження, щоб самій виходжувати його. Але всі приятні почуття до чоловіка швидко згасають, коли він через пиятику

скочується до рівня тварини. Ні, ні, тепер вона не збирається завдати собі такої мороки. Хай би забирали й ніколи не повертали — вона ще й спасибі скаже. Проте, коли до них прийшли з ношами й поклали на них Купо, як якусь дровиняку, Жервеза геть збіліла й закусила губи. Хоч вона й бурчала, казала, що, мовляв, нарешті його здихається, в її словах не було щирості: якби вона мала в шухляді принаймні десять франків, то не відпустила б його. Жервеза провела Купо аж до лікарні Ларібуазьєр, подивилася, як санітари поклали його на ліжко в кінці величезної палати, де з помертвілими обличчями рядами лежали хворі, що підводилися й пасли очима новака, якого несли. То була палата для тяжкохворих: їдкий лікарняний запах забивав дух, а від сухотного кашлю, що лунав звідусіль, можна було вихаркати власні легені. До того ж палата мала вигляд маленького цвинтаря Пер-Лашез, а ряди білих ліжок скидалися на алею надгробків. Купо каменем лежав на своїй постелі, тож незабаром Жервеза пішла, не дібравши ані слова, щоб його втішити, не мавши в кишені нічого, чим би його розрадити. Надворі вона обернулася й поглянула на монументальну будівлю лікарні. Вона згадала ті давно минулі дні, коли Купо, примостившись на самому краєчку даху, покривав його цинковими листами й виспівував на сонці. Тоді він ще не пив і мав шкіру, як у панночки. Вона видивлялася його з вікна готельчика «Бонкер», помічала у високості неба, і вони обоє махали хустинками, надсилаючи одне одному вітання. Так, працюючи на даху лікарні, він і гадки не мав, що сам колись в ній опиниться. Тепер він не пурхає по карнизах, як веселий гуляка-горобець, а лежить внизу, у звитому власноруч гнізді, в лікарні, де здихатиме, як стара шкапа. Господи, якою ж далекою здається нині пора кохання!

Позавтра, коли Жервеза прийшла навідати Купо, вона побачила порожнє ліжко. Сестра-доглядальниця пояснила, що її чоловіка довелося перевести до притулку Святої Анни, бо напередодні він ні з того ні з сього почав верзти якусь бридню. Ох! У нього, мабуть,

не всі вдома: він бився головою об стіну й так репетував, що решта хворих не могли заснути. Схоже, це все через п'ятику. Алкоголь, що накопичився в організмі, скористався моментом, коли запалення легенів забрало всі його сили й поклато на лопатки, щоб накинутися на нього й розбурхати всі нерви. Жервеза прийшла додому сама не своя. Тепер її чоловік божевільний! Оце-то весело заживуть, якщо його випустять. Нана кричала, що його треба залишити в лікарні, бо він, чого доброго, обох їх колись прикінчить.

Жервеза змогла вибратися до притулку Святої Анни аж у неділю. То була ціла мандрівка. На щастя, омнібус, що ходив із бульвару Рошешуар до Гласьєр, проїжджав поблизу цього закладу. Вона зійшла на вулиці Санте й купила два помаранчі, щоб не з'являтися з порожніми руками. Ще одна озія із сірими корпусами та безкінечними коридорами, де пахло старими прогірклими ліками, що аж ніяк не навіювало радості. Та коли її завели до одномісної палати, вона дуже здивувалася, побачивши Купо у вельми веселому настрої. Він саме сидів на троні, чистенькому дерев'яному ящику, від якого зовсім не пахло. Їм обом стало смішно, що вона застала його, коли він саме справляв нужду, з випнутим гузном. Адже він хворий, то що можна від нього вимагати? Купо розсівся, як папа римський, і шкірив зуби, як колись. О! Видно, йому вже ліпше, раз знову береться за своє.

— А як легені?

— Минулося! — відповів він. — Полікували — і як рукою зняло. Ще кашляю трохи, та скоро все вихаркаю.

Потім, злізаючи зі свого трону й лягаючи у ліжку, він знову пожартував:

— А ти доброго носа маєш, коли, бач, не боїшся нюхнути табаки.

І обоє засміялися ще дужче. Їм і справді було весело. Цими грубими жартами вони виявляли свою радість. Той, хто пережив хворобу ближнього, знає, яке це щастя бачити, як до людини повертаються життєві сили.

Коли він вмостився у ліжку, Жервеза дала йому два помаранчі, чим дуже його розчулила. Купо знову став дуже милим, відколи пив трав'яний чай, а не стовбичив за шинквасами винарень. Нарешті вона зважилася заговорити про напад божевілля і здивувалася, що він відповідав цілком розумно, як у давні добрі часи.

— А, так, — мовив він, глузуючи сам із себе, — я таких нісенітниць наплів!.. Уявляєш, мені ввижалися щури, і я ганявся за ними рачки, щоб насипати солі їм під хвіст. А ти, ти кликала мене на допомогу, бо якісь чоловіки хотіли спровадити тебе на той світ. Словом, всіляка маячня, привиддя посеред білого дня... О! Я добре все пам'ятаю, макітра в мене ще варить... Тепер усе минулося, лише щось мариться, коли засинаю, та іноді сняться кошмари, але вони всім сняться.

Жервеза лишалася з ним аж до вечора. О шостій годині на обхід прийшов студент-практикант і попросив його витягнути руки. Тепер вони майже не тремтіли, хіба що кінчики пальців злегка посмикувалися. Щоправда, коли споночіло, Купо почав огортати неспокій. Він двічі підводився, сідав на ліжку, втуплювався у підлогу, водив очима по темних кутах палати. Раптом випростав руку і, нібито запопавши щось, гучно ляснув долонями.

— Що там таке? — запитала налякана Жервеза.

— Щури, щури, — пробурмотів він.

Потім затих, поринаючи в сон, аж раптом став шарпатися й вигукувати уривчасті слова:

— Хай йому грець! Вони гризуть мені шкуру!.. О, мерзотні тварюки!.. Ну, тримайсь! Підсмикни поділ! Остерігайся гадини позаду!.. А бодай тобі лиха година! Оце так покотилася, а ті нікчеми регочуть!.. Нікчеми! Пройдисвіти! Бандити!

Він розмахував у повітрі руками, стягнув із себе ковдру, накинув її жужмом собі на груди, щоб захистити їх від ударів якихось бороданів, що йому ввижалися. Прибіг черговий, а Жервеза тим часом пішла геть; їй аж на серці похолонуло від цієї сцени. Та через кілька днів, коли вона знову прийшла, Купо був цілком

здоровим. Навіть нічні привиддя минулися; тепер у нього сон був, як у немовляти — спав по десять годин без задніх ніг. Отож Жервезі дозволили забрати його додому. Прощаючись, студент-практикант дав Купо кілька корисних настанов і порадив дослухатися до них. Якщо він знову почне пити, буде йому те саме, і зрештою він пуститься духу. Атож, усе залежить лише від нього. Адже він сам бачив: як тільки припинив пиячити, знову став веселим і бадьорим. Що ж, доведеться йому і вдома жити сумирно, як у притулку Святої Анни, та уявляти, що він сидить під замком, а на світі немає жодних винарень.

— А цей пан має рацію, — мовила Жервеза, сидячи в омнібусі, що віз їх на вулицю Гут-д'Ор.

— Певна річ, що так, — відповів Купо, а потім, поміркувавши хвилинку, додав: — Але знаєш, склянка друга людину не вб'є, а лиш допоможе їжі засвоїтися.

І того ж таки вечора випив склянку запридуху для кращого травлення. Цілий тиждень він повадився досить розважливо. У глибині душі Купо був страшним боягузом, тому не мав жодного бажання скінчити свої дні в Бісетрі¹. Але його змагала пристрасть, перша склянка мимохіть штовхала до другої, третьої, четвертої, тому наприкінці другого тижня він повернувся до свого звичного раціону — півлітра самогону на день. Жервеза з розпачу ладна була його віддубасити. Подумати лишень: їй вистачило дурості розмріятися про повернення до гідного життя, бо в притулку вона побачила його при здоровому глузді! От і закінчилась вся її радість — цього разу вже назавжди! Ох! Тепер, коли вже ніщо не могло його виправити, навіть страх перед недалекою погібеллю, вона заприсягалася не чіпати його. Вдома справи йшли через пень-колоду, та Жервеза закривала на все очі й казала, що й сама розважатиметься на свій лад. Відтоді в оселі знову почалося пекло, Купо все глибше занурювались у багнюку,

¹ Бісетр — у різні часи військовий шпиталь, в'язниця, притулок для сиріт, божевільня.

поринали на самісіньке його дно, без жодного проблиску надії на кращі часи. Нана, коли батько давав їй ляпаса, розлючено запитувала, чого ця тварюка не лишилася в лікарні. Вона казала, що вже не дочекається, коли зароблятиме гроші й купуватиме йому горілку, щоб він швидше здох. Коли одного дня Купо почав нарікати на свій шлюб, Жервеза й собі розгнівалася. То йому дісталися чужі недоїдки? То вона, значить, постаралася, щоб він підібрав її на вулиці, заморочивши йому голову своїм невинним личком! Хай йому грець! Нахабства йому не позичати! Як не слово, то брехня. Вона не хотіла його, от де правда. Він реп'яхом волочився за нею, домагався її, тимчасом як вона радила йому добре подумати. І якби можна було повернути все назад, вона сказала б «ні» і швидше руку на відруб віддала б, ніж погодилася вийти за нього заміж. Так, не дівкою вона йому дісталася, але роботяща жінка без вінця вартує більше за неробу-чоловіка, що плямує свою честь і честь родини по всіх довколишніх шинках. Того дня вперше в родині Купо зчинилася справжня бійка: товклися так несамовито, що поламали стару парасольку й віника.

І Жервеза стримала дане собі слово. Вона геть опустилася: часто взагалі не з'являлась у пральні, цілі дні гаяла за балачками, працювала абияк. Коли якась річ падала в неї з рук, вона могла лишити її валятися долі: хай хтось інший нахилиться й підніме. Вона стала ще огряднішою, нічим не переймалася. Збайдужівши до всього, бралася за віника тільки тоді, коли мало не перечіпалася через сміття. Лорійо, коли проходили повз її кімнату, показово затикали собі носа; справжня гноївня — казали обоє. Вони жили так само відлюдкувато, в кінці коридору, відгородившись від злиднів будинку в тому своєму закутку, і тримали двері замкненими, щоб і франка нікому не позичати. О! Таких люб'язних сусідів хоч до серця прикладай! Авжеж, нічого сказати! Варто було постукати до них і попросити сірника, дрібку солі чи склянку води — кожен знав напевне, що двері грюкнуть прямо перед

його носом. А до всього, вони були ще й чорнороті. Коли йшлося про допомогу ближньому, Лорійо всіх запевняли, що ніколи не переймаються чужими справами. Але вони таки переймалися ними зранку до вечора і, щойно випадала нагода, перемивали людям кісточки. За зачиненими на засув дверима, ще й завішеними покривалом, щоб затулити щілини й замкову шпарку, вони смакували плітки, ні на мить не випускаючи з рук золоте дротиння. Особливо тішились, що Шкандиба пустилася берега, — цілий день муркотіли, як коти, коли їх гладять. Яка ж злидота, яка погибель, люди добрі! Вони чатували, коли вона вийде по харчі, й сміялися з маленького кусника хліба, який вона несла під фартухом. Вони рахували дні, коли їй доводилося класти зуби на полицю. Вони знали, яка завтовшки лежала в неї пилюка, скільки валялося немитих тарілок, могли перелічити всі дедалі помітніші ознаки занепаду через Жервезині лінощі. А її вбрання — то просто огидні лахи, що й тандитниця їх не підбрала б! Господи Боже! Непереливки тепер цій славній білявці, цій вертихвістці, що крутила колись задом у своїй гарненькій голубій пральні. Ось до чого призводить любов до їдла, пиятика й обжирання. Жервеза, здогадуючись, як вони її шпелили, часом скидала черевики, підходила до їхніх дверей й притискала до них вухом, але за покривалом нічого не було чути. Лише одного разу вона вловила, як вони назвали її «цицькатою», бо, незважаючи на схудлість від поганого харчу, груди в неї залишалися все ще пишними. Та хай собі теревенять! Жервеза, щоб уникнути закидів, і далі спілкувалася з ними, хоч і не чекала від цих негідників нічого, крім огуди. Проте вона вже не мала сил на те, щоб дати їм гідну відсіч і відбитися від них раз і назавжди. Та цур їм і пек! Вона тепер думала лише про своє задоволення: сидіти сиднем, крутити дулі, смикатися хіба що задля власної втіхи, ото й усе.

Якось у суботу Купо пообіцяв Жервезі повести її до цирку. Подивитися, як дами чвалом летять на конях і стрибають крізь паперові обручі, — це таки було варте

заходу. Купо саме отримав платню за два тижні й міг розщедритися на сорок су; вони навіть збиралися повечеряти десь удвох, бо Нана того вечора мала допізна затриматися на роботі через термінове замовлення. Але о сьомій годині Купо не було; о восьмій він теж не з'явився. Жервеза скаженіла. Певна річ, той п'яниця зі своїми товаришами спускає грошики по околишніх винарнях. А вона ж випрала чепчик і з самісінького ранку морочилася коло старої дір'явої сукні, щоб мати пристойний вигляд. Нарешті годині о дев'ятій, страшенно голодна й позеленіла від злості, вона вирішила піти пошукати Купо на сусідніх вулицях.

— Чоловіка виглядаєте? — гукнула пані Бош, побачивши її перекошене обличчя. — Він у дядька Коломба. Бош оце щойно частувався з ним вишнівкою.

Жервеза подякувала і швидко рушила тротуаром. Ну, хай він лиш попадеться їй на очі! Сіялась дрібна мжичка, тому прогулянка ставала ще менш приємною. Але дійшовши до «Пастки», Жервеза стишила ходу, злякавшись, що самій доведеться танцювати й скакати галопом, якщо розізлить чоловіка. Поміркувавши так, вона дещо охолочила й вирішила бути обачною. Шинок палав, газові лампи яскраво горіли, відбиваючись у дзеркалах, як маленькі білі сонця, каламарі та слоїки осявали стіни своїми барвистими відблисками. Якусь мить вона стояла, витягнувши ший, припавши очима до шибки, і в щілині між двома пляшками, що стояли на вітрині, розгледіла Купо, який разом з товаришами сидів за маленьким оцинкованим столиком в кінці зали. Їхні постаті невиразно проступали крізь синюватий тютюновий дим. А оскільки їхні голоси на вулицю не долинали, було дуже смішно бачити, як вони розмахували руками, випнувши бороди та викотивши очі. Чи чувана це річ, щоб чоловік кинув удома дружину, аби замкнутися у цій норі, де дихнути нічим?! Краплі дощу стікали по Жервезиній шії; вона випросталася, так і не наважившись увійти, і пішла до кільцевого бульвару, поринувши в думки. Навряд чи Купо зрадів би їхній зустрічі: він не любив, щоб за ним ходили

назирці. До того ж навряд чи порядній жінці годиться з'являтися в такому місці. Тим часом під мокрими деревами її почав пробирати легкий дроз, вона подумала, що може, чого доброго, підчепити якусь застуду, але й далі вагалася, не знаючи, на що зважитися. Двічі Жервеза поверталася до шинку й, припавши очима до шибки, з обуренням дивилася на триклятих п'яниць за столом, що й далі горлали та пили. Яскраве світло з «Пастки» відбивалося в калюжах на бруку, що бралися від дощу маленькими бульбашками. Щойно двері відчинялися й зачинялися, клацаючи мідними нащільниками, вона задкувала, ховаючись, і потрапляла ногами просто в калюжу. Подумки обізвавши себе дурепною, вона таки наважилася — штовхнула двері й рушила прямо до столика, за яким сидів Купо. Зрештою, вона прийшла по свого власного чоловіка. Мала на це повне право, адже він пообіцяв повести її того вечора до цирку. І нехай буде, що буде! Вона не збиралася кинути під дощем на вулиці, як брусок мила.

— Диви! Та це ж моя стара! — вигукнув бляхар, мало не вдавившись зі сміху. — Оце втнула так втнула! Хіба ж не кумедія?!

Халява, Вишкварок, Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, — усі зайшлися реготом. Так, це видалось їм кумедним, але вони самі не знали чому. Жервеза, трохи приголомшена такою реакцією на її з'яву, застигла на місці. Купо був нібито в доброму гуморі, тож вона зважилася сказати:

— Чуєш, ми вже маємо йти. Треба поквапитися. Ми ще встигнемо щось побачити.

— Я не можу встати, я прилип. Ну справді! — продовжував жартувати Купо. — Спробуй сама — і побачиш. Потягни мене за руку з усієї сили, чорт забирай! Ще сильніше, ну ж бо!.. Бачиш, це той пройдисвіт, дядько Коломб, прикрутив мене до свого ослона.

Жервеза підіграла йому, а коли відпустила руку, всі товариші у захваті від жарту так і зайшлися сміхом. Вони згиналися навпіл, хапалися один за одного, ревіли й тряслися, як віслюки, коли їх вичісують. У бляхаря

від сміху рот роззявився так, що аж горлянку стало видно.

— Бісова дурепо! — нарешті мовив він. — Сядь посидь хвилинку. Це куди ліпше, ніж телпатися під дощем... Так, я не прийшов, бо в мене були справи. І нічого губи копити, марно не старайся... Ану посуньтесь там, чуєте?

— Якщо пані зволить сісти мені на коліна, так їй буде набагато м'якше, — галантно запропонував Халява.

Жервеза, щоб не привертати до себе уваги, взяла стілець і сіла за три кроки від столика. Вона поглянула на те, що пили чоловіки, — це була якась гірка настоянка, що ніби золотом сяяла в склянках. По стільниці розтеклась невеличка її калюжка. Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, вмочував у неї палець і, не припиняючи розмови, виписував великими літерами жіноче ім'я «Елалі». Вишкварок здався їй дуже охлялим, худішим за тичку. У Халяви ніс розцвів і став синій, як бузина. Усі четверо замурзані, з огидними бородами, кошлатими й замизканими, як віники, якими чистять нічні горщики, вони не соромилися своїх подертих сорочок і вимахували бруднющими руками з грязюкою під нігтями. Та насправді з ними ще можна було показуватися на людях, бо цмулили вони години з шостої, тож вигляд мали все-таки пристойний, хіба що трохи посоловіли. Жервеза помітила, як двоє якихось чоловіків впивалися біля шинкваса. Вони були такі п'яні, що, сподіваючись промочити горло, перехиляли склянки повз рота, обливаючи сорочки. Дебелий дядько Коломб протягував свої здоровенні руки — гордість і честь закладу — і спокійно наливав одну за другою. Було дуже душно, дим з люльок здіймався до сліпучого газового світла, де кружляв, як пил, огортаючи відвідувачів дедалі густішою імлою. З цього туману долинав оглушливий і невиразний гамір, хриплі голоси, дзвін склянками, лайка та грюканина кулаків, схожа на вибухи. Жервеза, зіщулившись, з-під лоба споглядала все це видовище, що аж ніяк не могло веселити жінку, тим

паче незвиклу до такого. Вона задихалася, очі пеком пекли, голова обважніла від алкогольних випарів, що ними була просочена вся зала. Раптом Жервезу охопило якесь страшенно неприємне відчуття. Обернувшись, вона побачила позаду себе лембик, апарат для спювання, що працював за склом у маленькому дворикі, гулко стугонячи своїм пекельним начинням. Мідні трубки у присмерковому світлі тьмяно полискували і лише на згинах спалахували червоним відблиском, а тінь від пристрою, лягаючи на дальню стіну, вимальовувала якихось потворних хвостатих чудовиськ з роззявленими пащеками, що ніби хотіли поглинути всіх присутніх у шинку.

— Слухай, балакухо, та годі тобі вже киснути! — вигукнув Купо. — Ми, знаєш, з нудьгарями не панькаємося!.. Що питимеш?

— Нічого, звісно, — відповіла прачка. — Я ще не вечеряла.

— Тим паче! Крапля випивки — чудове підкріплення.

Але вона й далі супилася, тож Халява знову виявив свою галантність.

— Пані, напевно, любить щось солоденьке, — пробурмотів він.

— Я люблю чоловіків, які не напиваються, — сердито відказала вона. — Атож, люблю, коли платню приносять додому і тримають слово, якщо вже його дали.

— Он воно що тебе муляє! — сказав бляхар, не припиняючи зубоскалити. — Хочеш отримати свою пайку? То чого ж ти, дурна макітро, відмовляєшся від частування? Пий-но: то сама користь.

Жервеза пильно й серйозно подивилася на нього, — глибока борозна темною смугою перетяла їй чоло, — і повільно відповіла:

— Гаразд! Твоя правда, це таки непогана думка. Якщо вже так, то пропиватимемо грошенята разом.

Вишкварок підвівся і пішов по склянку ганусівки для неї. Жервеза підсунула стілець до столу. Потягуючи ганусівку, вона раптом пригадала, як колись давно, коли Купо до неї залицявся, вони у цьому самому шинку,

сидячи в куточку біля дверей, їли заспиртовані сливи. Тоді вона скуштувала тільки ягоди, а настоянку пити відмовилася. А тепер ось п'є. О! Вона дуже добре себе знає — наскільки їй бракує сили волі. Достатньо було лише її підштовхнути, щоб вона з головою поринула в пиятику. Ганусівка, до речі, здалась їй дуже смачною, хіба що трохи засолодкою. Жервеза посьорбувала свій напій і слухала, як Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, розповідав про свої стосунки з товстухою Елалі, що торгувала на вулиці рибою. Ця капосна баба винюхувала його в будь-якій винарні і заявлялася туди разом зі своєю тачкою. Марно товариші попереджали й ховали свого друга: Елалі однаково його знаходила, а вчора навіть дала камбалою по пиці, щоб знав, як прогулювати роботу. Ото справжня кумедія! Вишкварок і Халява рвали животи з реготу, плескали Жервезу по плечах, і вона теж мимоволі засміялася, ніби від лоскоту. Їй порадили брати приклад з товстухи Елалі: носити із собою праски й, запопавши Купо, просто на цинкованому столику в шинку прасувати йому вуха.

— Оце так-так! — вигукнув Купо, перевернувши догори денцем склянку, що її спорожнила Жервеза. — Добряче смикнула! Лиш погляньте, хлопці, як швиденько впоралася.

— Пані повторити? — запитав Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся.

Ні, їй було досить. Щоправда, Жервеза вагалася. Від ганусівки їй млоїло на серці. Треба було ліпше випити чогось міцнішого, щоб погамувати шлунок. Вона крадькома поглядала на машину для споювання, яка працювала позаду неї. Від вигляду цього триклятого казана, круглого, як черево багатія, з видовженим і крученим носом, у неї по спині пробігав холодок, страх перемішувався з бажанням. Металеві нутрощі величезної страховини були схожі на мідні кишки якоїсь відьми, що крапля за краплею випускала вогонь зі своєї утроби. Справжнє джерело отрути, безсоромна й мерзотна діяльність, яку варто було б у погребі ховати! Але разом з тим їй хотілося встромити туди носа, вдихнути

алкогольного запаху, скуштувати тієї гидоти, хай би навіть язик попекло й шкура з нього злізла, як з помаранча.

— А що це ви таке п'єте? — з цікавістю запитала вона чоловіків, світлячи очима, що загорілися від вигляду золоті рідини у їхніх склянках.

— Це, стара, — відповідав Купо, — трунок дядька Коломба... Годі тобі комизитися. Зараз дамо покуштувати.

Коли принесли склянку сивухи і від першого ковтка Жервезі зсудомило щелепи, бляхар, ляскаючи себе по стегнах, проказав:

— Ба! Обпекло тобі горлянку!.. А ти ковтай одним махом. З кожною склянкою лікар біднішає на шість франків.

Після другої склянки Жервеза перестала відчувати голод, що досі її немилосердно терзав. Вона помирилася з Купо й більше не сердилась, що він не дотримав свого слова. До цирку вони підуть іншим разом: не такі вже й кумедні ті фіглярі, що скачуть на конях. У дядька Коломба на голову не капає — тепло й затишно, а якщо гроші й підуть на оковиту, то принаймні для свого шлунка, що сповниться прозорої, блискучої, як золото, рідини. Ет! Хай усе йде до дідька! Її життя не було щедрим на втіхи; до того ж їй здавалася втішною думка тринькати гроші нарівні з Купо. Якщо їй тут добре, то чому б і не лишитися? Хай хоч стріляють — вона не зрушить з місця, де так зручно вместилися. Вона геть розімліла в теплі й добрі, корсаж прилип їй до спини, блаженство посягло її, скувавши руки й ноги. Обіпершись ліктями на стіл, вона сміялася сама до себе й порожнім поглядом водила по залі: її дуже веселили двоє чоловіків за сусіднім столиком, вайло та курдупель, які так повпивались, що почали цілуватися. Так, Жервезі все здавалося кумедним у «Пастці»: вона сміялася з круглого, як місяць у повні, обличчя дядька Коломба, справжнього міхура зі смальцем, з відвідувачів, що смоктали свої носогрійки, кричали й плювалися, з яскравих газових ріжків, світло яких вигравало на

дзеркалах і пляшках з алкоголем. Запах у шинку більше не був їй огидним; навпаки, він приємно лоскотав ніздрі, ба навіть здавався приємним; Жервезині повіки приплющилися, дихала вона помалу, але не задихалася, насолоджуючись розкошами лінивої дрімоти, що найшла на неї. А після третьої склянки Жервеза опустила голову на руки і вже не бачила більше нікого, крім Купо та його товаришів. Вона сиділа з ними лицем до лица, присунувшись зовсім близько, так, що в неї аж щоки пашіли від їхнього віддиху, і роздивлялася їхні брудні бороди, немов рахувала в них волосини. Тепер усі були дуже п'яні. Халява сидів з лялькою в зубах і пускав слину, мовчазний і серйозний, як сонний бик. Вишкварок розповідав про те, як він одним духом випивав цілу пляшку: затиснув її зубами, перекинув просто в горлянку і вицмулив. Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, сховався до шинквасу по колесо фортуни й сів грати з Купо на випивку.

— Двісті!.. Ич який, тобі завжди випадають великі числа.

Стрілка колеса скрипіла, а червона лялька, яка зображала Фортуну, крутилася під скляним ковпаком так швидко, що було видно лише червону пляму, ніби від вина.

— Триста п'ятдесят!.. Ти щось таки підкрутив, бісів шелихвіст! Ет! Цур йому! Більше не граю!

Жервеза й собі зацікавилася колесом фортуни. Вона пила, як не в себе, й називала Халяву «своїм синочком». Позаду неї апарат для споювання й далі працював, дзюркочучи, як підземний струмок. Вона втрачала надію спинити чи спорожнити його, її охопив похмурий гнів на нього, Жервезі хотілося застрибнути на величезного лембика, як на якогось звіра, лупцювати його закаблуками, роздовбати йому черево. В очах у неї туманилося, вона побачила, як апарат почав рухатися, відчувала, як її хапають його мідні лапи, як цівка рідини біжить крізь її тіло.

Потім зала закружляла, а газові ріжки почали котитися додолу, як зірки. Жервеза напилася до нестями.

Вона чула, як Суха Горлянка, або ж П'ю Не Нап'юся, голосно сварився з тим твердолобим дядьком Коломбом. От же злодюга-шинкар: три шкури дере ні за що! Але вони теж не в тім'я биті. Аж раптом почалася шттовхання, почувся гвалт, гуркіт перекинутих столів. Це дядько Коломб викидав товариство надвір — особливо не панькаючись, одним порухом руки. За дверима його лаяли, обзивали шахраєм. Дощ мрячив і досі, повівав крижаний вітерець. Жервеза загубила Купо, потім знайшла й знову загубила. Їй хотілося швидше дістатися додому, але вона боялася збитися зі шляху, тому йшла, обмацуючи стіни будинків. Ця несподівана пійма дуже її здивувала. На розі вулиці Пуасоньє вона впала у рівчак і подумала, що опинилася у себе в пральні. Від води, що лилася зусібіч, їй паморочилося в голові й ставало геть зле. Нарешті вона втрапила до свого будинку. Намагаючись втриматися на ногах, вона проскочила повз комірку консьєржів, де за столом сиділи Лорійо та Пуасони; ті, помітивши її в такому стані, гидливо скривилися.

Жервеза й сама не могла потім до пуття згадати, як дісталася до сьомого поверху. Коли вона вже звертала в коридор, маленька Лалі, яка чула її кроки, вибігла їй назустріч і, простягаючи до неї руки та лагідно усміхаючись, сказала:

— Пані Жервезо, тата нема вдома, ідіть подивіться, як сплять мої дітки... Ох, які ж вони милі!

Та, побачивши отупіле праччине обличчя, Лалі затремтіла й відсахнулася. Вона добре знала цей горічаний віддих, ці збаранілі очі, цей перекирваний рот. Не сказавши ані слова, Жервеза, спотикаючись, пішла далі, а дівчинка, стоячи на порозі своєї кімнати, мовчки дивилася їй услід чорними серйозними очима.

XI

Нана дорослішала, ставала дівчиною. До п'ятнадцяти років вона витяглася, як телятко: шкіра біла-білісінька, сама пухкенька, така кругла, немов клубочок. Ото ж бо й воно: п'ятнадцять років — міцні зуби, й ніяких корсетів. Свіже личко — кров з молоком, шкіра оксамитова, як персик, кумедний носик, рожеві губки, а оченята такі осяйні, що чоловікам хотілося запалити від них люльку. Пишне біляве волосся, що барвою скидалося на свіжу солону і розсипалося на скронях золотавим пухом, здавалося, підсвічувало веснянки на обличчі і немовби вінчало її голівку сонцесяйною короною. Ох і гарна лялечка, казали Лорійо, та мала шмаркачка, в якій ще материне молоко на губах не обсохло, а плечі вже округлилися, принаджуючи запахом зрілої жінки.

Тепер Нана більше не пхала собі до корсажу пожмаканого паперу. У неї з-під одягу випиналися груди — двійко свіженьких груденят, немов з білого едабу. Це її ніскілечки не бентежило, їй хотілося мати їх повну пазуху, вона мріяла про груди, як у мамки-годувальниці, — така вже ненаситна й нерозважлива юність. Особливої принадності їй додавала погана звичка — висовувати кінчик язика з-поміж біленьких зубів. Коли Нана роздивлялася себе у дзеркалі, вона помітила, що це їй личить. Отож цілими днями вона й висолоплювала язика, щоб покрасуватися.

— Та сховай уже свого брехунця! — кричала їй мати.

Нерідко доводилося втручатися й Купо, який грюкав кулаком і люто лаявся:

— Ану бігом засунь назад свого лизня!

Поводилася Нана дуже кокетливо. Ноги вона мила не щодня, зате носила дуже вузькі черевички, які

здавали їй нестерпних мук, стискаючи ноги немов лещатами. Коли люди бачили, як вона блідла, й запитували, що з нею, вона, не бажаючи зізнаватися у своєму кокетстві, відповідала, що в неї болить живіт. Виряджатися їй, коли вдома навіть хліба не вистачало, було доволі складно. Але вона творила дива: приносила з майстерні стрічки й прикрашала ними своє вбрання — пришивала до виношених суконь банти й помпони. Літо було для неї порою тріумфів. Щонеділі вона вдягала перкалеву сукню за шість франків і своєю білявою вродою засліплювала весь квартал Гут-д'Ор. Так, знали її від кільцевих бульварів до фортечних мурів і від Кліньянкурського шосе до Великої вулиці Шапель. Її називали «ціпонькою» за дуже ніжну шкіру й свіжий вигляд молоденької курочки.

Особливо любила їй одна сукня — біла в рожевий горошок, дуже проста, без жодних оздоб. Коротка спідничка не приховувала ніг, а широкі вільні рукави лишали руки відкритими аж до ліктів. Виріз у формі сердечка, який вона підшпилювала у якомусь темному закапелку на сходах, ховаючись від батькових запотилничників, відкривав її білосніжну шию й золотаву тільцю грудей. І нічого більше, ще тільки рожева стрічка, яка стягувала на потилиці біляве волосся і маяла за плечима. У цій сукні вона була свіжа, як квітка. Вона пахла юністю, чимось дитячим і водночас жіночим.

Тієї пори кожну неділю Нана проводила серед людського тлуму, це було таке собі побачення — з натовпом, з чоловіками, що проходили повз, кидаючи на неї ласі погляди. Вона чекала цього дня весь тиждень, її змагало бажання цих побачень, дівчина задихалася, всім своїм еством прагнула вирватися на свіже повітря, її вабили прогулянки на сонці серед святкового тамтешнього натовпу. Із самого ранку Нана чепурилася, годинами простоювала в самій сорочці перед уламком дзеркала, почепленим над комодом; крізь вікно її міг бачити весь будинок, тож мати сердилася й запитувала, коли вона нарешті припинить розгулювати голяка. А та спокійнісінько продовжувала собі приліплювати до

чола пасма волосся, змоченого цукрованою водою, пришивати гудзики до своїх черевичків чи оздоблювати сукню — босоніж, зі скуйовдженим волоссям, у сорочці, що сповзала з плечей. «А їй так личить! — казав Купо, насміхаючись із неї. — Справжня тобі покаянна Магдалина! Можна було б видавати її за дикунку й показувати людям за два су». А ще кричав: «Сховай своє м'ясо, дай людині хліба поїсти!». Вона й справді була чарівна, з білою й ніжною шкірою, з пишною гривною білявого волосся, коли спалахувала від злості на батька, коли не зважувалася відповісти йому, коли зубами перекушувала нитку так різко й люто, що аж здригалося все її напівоголене тіло.

Підобідавши, вона одразу тікала геть, бігла надвір. Тихомирна недільна днина огортала дрімотою весь будинок; майстерні внизу стояли зачинені; оселі світилися крізь розчахнуті навстіж вікна, виставляли напоказ накриті до вечері столи, що чекали на родини, які саме нагулювали апетит десь коло фортечних мурів; одна жінка з четвертого поверху користалася вихідним, щоб вимити кімнату: совала ліжко, тягала меблі, годинами співала ту саму пісню тихим плачним голосом. А на порожньому лункому подвір'ї, що спочивало від буденних клопотів, Нана, Поліна та інші дівчата заходжувалися грати у волан. П'ять чи шість подруг, які разом зростали, стали тепер королевами будинку й ділили між собою замилувані погляди перехожих. Коли через двір проходив якийсь чоловік, дзвенів ніжний дівочий сміх, а накрохмалені спідниці шелестіли, ніби війнуло вітром. Угорі, над дівчатами, струменіло розпечене й густе повітря, немов розімліле від лінощів і вибілене курявою променадів.

Але гра у волан була лише приводом для втечі з дому. На подвір'ї раптово залягала глибока тиша. Дівчата випурхнули на вулицю й полетіли до кільцевих бульварів. Там, узявшись попід руки й зайнявши всю широчінь вулиці, усі шестеро прогулювались у своїх світлих сукнях, з розмаяним волоссям, зв'язаним стрічками. Жваві лукаві оченята, що скрадливо позирали

навсібіч, все помічали, й дівчата, відкинувши назад голову, сміялися, виставляючи округлі підборіддя. Коли їм траплявся горбань чи якась старенька, що чекала біля тумби свого песика, вибухав гучний сміх, і шеренга розбивалася; одні лишалися позаду, тимчасом як другі тягнули їх за собою. Вони вигойдували стегнами, збивалися до купи, розбігалися, щоб привернути увагу перехожих та щоб корсажі тугіше облягали їхні юні тіла. Вулиця належала їм; тут вони вирости, бігаючи біля крамниць у своїх коротких спідничках, і тепер підсмикували їх вище колін, щоб поправити підв'язки. Отак вони й снували посеред повільного і безбарвного натовпу, поміж хирлявих дерев бульварів від застави Рошешуар до застави Сен-Дені, штовхаючись, пробиваючись крізь гурти людей, обертаючись і вигукуючи різні жарти, що супроводжувалися веселим сміхом. Їхні тріпотливі сукні лишали по собі слід гонористої юності; вони виставляли себе напоказ просто неба, у яскравому світлі дня, поводилися грубо й непристойно, як блудяги, залишаючись при цьому ніжними й жадними, як непорочні діви, що повертаються після купелі із закрученим на потилиці мокрим волоссям.

Нана в рожевій сукні, що світилася на сонці, ставала посередині. Вона йшла під руку з Поліною, сукня якої — жовті квіточки на білому тлі, — теж світилася, неначе поцяткована маленькими вогниками. А оскільки саме вони були найстарші, найжіночіші й найзухваліші, то й вели весь гурт, пишаючись від поглядів і компліментів незнайомців. Решта, зовсім ще дівчиська, плелися по боках, намагалися бундючитись, щоб люди сприймали їх за дорослих. Нана й Поліна, лукаві кокетки, виношували у своїх голівках чимало хитромудрих планів. Іноді вони щодуху починали бігти, щоб показати свої біленькі панчохи й помяти стрічками у волоссі. А коли дівчата зупинялися, вдаючи, що геть захекалися й зморились, десь поблизу неодмінно можна було помітити їхнього знайомого, якогось парубка з кварталу. Тоді вони починали повільно, з вихилясами, крокувати, перешіптуватися й посміюватися між собою, опустив-

ши додолу очі й скоса на нього позираючи. Вони й тікали з дому саме заради таких випадкових зустрічей серед вуличної шттовханини. Хлопці, по-недільному прибрані, у піджаках і капелюхах, спиняли їх на мить край рівчаків, щоб пожартувати й спробувати вщипнути їх за боки. Двадцятирічні робітники в розхристаних сірих блузах поважно балакали з ними, склавши руки на грудях, й пахкали їм в обличчя димом зі своїх носогрійок. Та це геть нічого не означало: ті хлопці росли вкупі з ними на тій самій вулиці. Хай там як, але дівчата вже зробили свій вибір. Поліна завжди натрапляла на одного із синів пані Годрон, сімнадцятирічного столяра, що пригощав її яблуками. Нана з другого кінця вулиці помічала Віктора Фоконье, праччиного сина, з яким вони цілувалися по темних закапелках. Але нічого більше; дівчата були надто обізнаними, щоб ненароком утнути якусь дурницю. А от говорили вони шпарко.

Потім, коли сонце вже котилося до обрію, ці молоденькі кізки з величезною втіхою дивилися на вистави вуличних артистів. На бульвар виходили, жонглери, фокусники, силачі та розстеляли на землі блаґенький килимок. Одразу починали юрбитися ґаволови, ставали кружка, тимчасом як посередині грав м'язами акробат у полинялому трико. Нана й Поліна, бувало, годинами вистоювали у щільному людському тлумі. Їхні гарненькі свіжі сукні м'ялися поміж брудними пальтами й робами, а голі руки, відкриті шиї, простоволосі голови обвівало сморідним диханням, запахами вина і поту. Та вони зовсім тим не гидували, сміялися, тішилися, розквітали рум'янцем, немов квіти на гноївні. Довкола них лунали грубі слова, найогидніша лайка, п'яна балаканина. Але це була їхня мова, яку вони чудово знали, тому лиш усміхнено озиралися, анітрохи не соромилися, а їхня єдвабна шкіра лишалася ніжно-білою.

Єдине, чого їм не хотілося, — це перестріти своїх татусів, особливо підпилих. Вони завжди трималися сторожко й попереджували одна одну.

— Поглянь, Нана! — вигукнула раптом Поліна. — Онде твій батько!

— Отакої! А він таки набрався, щоб мені провалитися! — роздратовано відповідала Нана. — Ну, дівчата, я вшиваюся! Мені зовсім не хочеться слухати його моралі... Диви! Он як заповор носом! Господи Боже, якби ж то він зламав собі карк!

А коли Купо об'являвся прямо перед нею і часу на втечу вже не лишалося, вона зіщулювалася, присідала й шепотіла:

— Ну ж бо, дівчата, сховайте мене!.. Він пообіцяв надавати мені копняків під хвіст, як ще колись побачить, що я вештаюсь вулицею.

Потім, коли пияк їх минав, вона вставала, і всі гуртом ішли за ним, пирскаючи зі сміху. Знайде її чи не знайде? Справжнісінька гра в хованки. Щоправда, одного разу Поліну запопав Бош і потягнув її за вухо додому, а Купо погнав Нана носачами під зад.

Коли починало смеркатися, вони наостанок ще трохи прогулювались і разом з потомленою юрбою в блідих сутінках поверталися додому. Курява в повітрі згусла, і небо немовби обважніло. Вулиця Гут-д'Ор здавалася провінційним закутком: кумасі стовбичили коло дверей, їхні гучні голоси порушували безтурботну тишу кварталу, де не було видно жодного екіпажа. На якусь хвилю дівчата зупинялися на подвір'ї, брали до рук ракетки і намагалися вдавати, що нікуди не ходили. Потім розходилися по домівках, дорогою вигадуючи якусь історію, часто непотрібну, бо батьки в той час були надто зайняті тим, що чубилися через пересолену чи недоварену юшку.

Тепер Нана була робітницею і заробляла сорок су в майстерні Тітревілів на Каїрській вулиці, де раніше відбувала навчання. Купо не віддавали її кудись-інде, бо хотіли, щоб вона лишалася під наглядом пані Лера, яка вже десять років була в майстерні за старшу. Щоранку мати позирала на годинника із зозулею, щоб запам'ятати час, коли Нана сама виходила з дому — така славна у своїй вузенькій і короткій старій чорній сукні, що була вже затісна у плечах, — а пані Лера зобов'язувалася записувати час її приходу, щоб потім повідомляти

Жервезі. Дівчині давали двадцять хвилин, аби дістатися від вулиці Гут-д'Ор до Каїрської вулиці, що було цілком достатньо, бо ноги в цих молодих дівчисьок, як у лані. Іноді вона приходила вчасно, але така червона й задихана, ніби здолала весь шлях від застави за десять хвилин, а решту часу десь тинялася. Найчастіше вона спізнювалася на сім чи вісім хвилин і до самого вечора лашилася до тітки, благала очима, намагаючись розчулити її і не скаржитись матері. Пані Лера з розумінням ставилася до юності й брехала Купо, але водночас без кінця й краю шпетила Нана, розповідаючи про свою відповідальність та небезпеки, що чигають на молоду дівчину на паризьких вулицях. О Господи, Господи! Та її саму нерідко переслідували! Вона дивилася на небогу очима, в яких постійно прозирали якісь двозначні думки, і була страшенно збуджена тим, що їй випало оберігати й леліяти невинність цього бідолашного кошеняти.

— Розумієш, — раз за разом повторювала вона, — ти мусиш усе мені розповідати. Я надто добре до тебе ставлюся, і якщо з тобою, крий Боже, трапиться якась лихо, мені доведеться кинутися в Сену... Слухай, моє кошенятко, якщо до тебе заговорить чоловік, ти маєш все переповісти мені, все, що він казав, не випускаючи ані словечка... Що? Ніхто нічого не казав? Присягаєшся?

Нана завжди сміялась у відповідь, кумедно скрививши свого ротика. Ні, ні, чоловіки до неї ніколи не обзиваються. Вона ходить надто швидко. Та й що б вони мали казати? Тим паче їй до них нема жодного діла! І вона з найневиннішим виглядом пояснювала причини запізнень: спинилася подивитися на малюнки чи проводила Поліну, яка завжди мала що розповісти. Хай ідуть слідом, якщо не вірять; вона навіть ніколи не сходила з лівого боку вулиці; бігла завжди швидко, випереджала всіх інших дівчат, наче возом їхала. Щоправда, одного дня пані Лера заскочила її на вулиці Пті-Каро: задерши голову, Нана сміялася разом з трьома іншими пройдисвітками-квіткарками з чоловіка, що голив бороду біля вікна. Дівчина розсердилася й при-

сягалася, що саме йшла до пекарні на розі, щоб купити булку за одне су.

— О, я наглядаю за нею, не переймайтеся, — казала висока вдова її батькам. — Я відповідаю за неї, як за саму себе. Хай лиш якийсь негідник доторкнеться до неї, я швидко з ним розберусь.

Майстерня Тітрівлів розташовувалась у просторому приміщенні на горішньому поверсі, всю середину якого займав величезний робочий стіл на козлах. Уздовж голих стін, на яких з-під брудно-сірих шпалер виднівся тиньк, тягнулися ряди стелажів, завалених старими коробками, пакунками, бракованими моделями, забутими там під грубим шаром пилу. Стеля від газового пальника вкрилася кіптявою. Обоє вікон відчинялися навстіж, і робітниці, не відходячи від столу, могли бачити людей, що прогулювалися по той бік вулиці.

Пані Лера, щоб подати добрий приклад іншим, приходила першою. Протягом наступних п'ятнадцяти хвилин двері раз по раз грюкали — молоденькі квіткарки заходили одна за одною, зіпрілі й розтріпані. Одного липневого ранку Нана з'явилася останньою, в чому, щоправда, не було нічого дивного.

— Ох, — мовила вона, — як було б добре мати свій екіпаж!

Навіть не скинувши капелюшка, чорного головного убору, свого так званого кашкета, що його вже набридло лагодити, вона підійшла до вікна і, вихилившись праворуч і ліворуч, виглянула надвір.

— На що ти там дивишся? — підозріливо спитала пані Лера. — Тебе проводив батько?

— Звісно, що ні, — спокійно відповіла Нана. — Ні на що я не дивлюсь... Здається, сьогодні буде досить спекотно. Йй-бо, непереливки буде тому, хто в таку погоду бігтиме, як я.

Ранок і справді видався жарким і задушливим. Робітниці опустили жалюзі, крізь які спостерігали за жвавою вулицею. Нарешті вони взялися до роботи, сівши обабіч столу, чільне місце за яким зайняла пані

Лера. Було їх вісім. Кожна мала перед собою горнятко з клеєм, щипчики, інші інструменти та подушечку для гофрування. На столі купою валявся дрiт, катушки, вата, зелений і брунатний папір, листя й пелюстки, вирізані з шовку, єдвабу чи оксамиту. Посередині стояла карафка з високим горлечком, куди котрась квіткарка встромила букетик за два су, що відучора в'янув у неї на грудях.

— О, та ви ще не знаєте! — мовила Леоні, вродлива чорнявка, схиляючись над подушечкою, на якій вона гофрувала пелюстки троянди. — Бідолашній Кароліні страшенно не пощастило з тим хлопцем, що приходив і підживдав її щовечора.

Нана, яка саме розрізала зелений папір на тонесенькі смужки, вигукнула:

— Дідько! Таж той малий волочиться за нею хвостом кожного Божого дня!

Майстрині тихенько захихотіли, тож пані Лера мусила приструнити дівчину. Насупивши брови, вона пробурчала:

— А ти, дочко, ловко вмієш язиком молоти! Хай-но я розкажу твоєму батькові, побачимо, як йому це сподобається.

Нана надула щоки, немовби стримуючи вибух сміху. Отакої! Розкаже її батькові! Він ще й не таке може втнути! Аж раптом Леоні квапливо прошепотіла:

— Гей! Тихо всі! Хазяйка!

І справді, до кімнати зайшла пані Тітрівіль, висока сухорлява жінка. Зазвичай вона сиділа в крамниці внизу. Робітниці дуже її боялися, бо вона не любила жартувати. Хазяйка повільно обійшла стіл, над яким тепер усі старанно посихляли свої голови й мовчки працювали. Одну робітницю вона обізвала криворукою і сказала їй переробити ромашку. Потім пішла собі геть — так само гордовито, як і завше.

— Бу-бу-бу! — передражнила хазяйку Нана, а всі решта зайшлися сміхом.

— Дівчата! Годі-бо, дівчата! — вигукнула пані Лера, намагаючись прибрати серйозного вигляду. — Ви змушуєте мене вжити заходів...

Але ніхто її не слухав — дівчата не боялися пані Лера. Вона ставилася до них надто поблажливо: їй подобалося товариство цих дівчаток, очі яких сяяли веселощами, подобалося відводити їх убік і випитувати в них про їхніх коханих, ба навіть ворожити їм на картах, коли скраю стола було трохи вільного місця. Її грубувате обличчя та незграбна постать аж світилися радістю, а сама вона мало не танцювали, щойно заходила розмова про любові. Не терпіла вона лише лихослів'я. Обходячись без лайливих слів, при ній можна було говорити геть усе.

Так, Нана отримала в майстерні нічогеньке виховання. О, для цього, безперечно, в неї були всі задатки! Але перебування в гурті дівчат, вкрай зіпсованих вбогістю й розпустою, стало його вінцем. Усі вони товклися в одному місці, і всі вкупі помалу псувалися; те саме буває з яблуками в кошиках, коли серед них є надгнилі. На людях, звісно, вони поводитися чемно, старалися не здаватися надто грубими чи надто лихослівними. Словом, удавали із себе пристойних панянок. А от як шушукалися по кутках, масні слова злітали з їхніх вуст, аж гай шумів. Щойно котрісь дві сходилися до купи, як вони одразу починали корчитися зі сміху, патякаючи казна-що. Потім, уже надвечір, дорогою додому знову починалися звірвання, звучали такі історійки, від яких волосся ставало дубом, і двійко розпашілих дівчат затримувалися на тротуарі посеред штовханини й тисняви. Ба більше, на дівчат, які ще лишалися розважливими, як Нана, впливав нездоровий дух, що витав у майстерні, запах танцюльок і гріхородницьких ночей, принесений робітницями-вітровійками, які приходили на роботу зі скуйовдженим волоссям і в таких пожмаканих спідницях, ніби вони в них і спали. Лінива млявість на ранок після гульні, невиспані очі й крути під ними, які пані Лера називала синцями кохання, розхлябана хода й захриплі голоси ширили розпусту над робочим столом, поміж ламкою красою штучних квітів. Нана жадно впивалася цим духом, коли біля неї сиділа дівчина, що вже бувала у бувальцях. Якийсь час вона

незмінно вмощувалася біля довготелесої Лізи, що нібито була вагітною, і видивлялася на свою сусідку осяйними очима, наче чекала, що та раптом надметься й лусне. Здавалося, що навчити її чогось нового було геть непросто. Не було нічого такого, чого б ця негідниця не знала: вона дізналася про все ще на вулиці Гут-д'Ор. У майстерні вона чула, як воно робиться, і сповнялася завзятого бажання спробувати й собі, наслідувати своїх подруг.

— Ох і душно, — пробурмотіла вона, підійшовши до вікна, ніби щоб дужче опустити жалюзі.

Але вона висунулася з вікна й знову почала розглядатися навсібіч. Тієї ж миті Леоні, слідкуючи за чоловіком, що стояв по другий бік вулиці, вигукнула:

— Що цей дідуган тут робить? Шпигує за нами вже зо чверть години.

— Якийсь старий бахур, — мовила пані Лера. — Нана, йди-но сядь! Адже я заборонила тобі стояти біля вікна.

Нана знову взялася скручувати стебла для фіалок, а вся майстерня почала стежити за тим чоловіком. То був ошатно вбраний добродій, у пальті, років п'ятдесяти; він мав бліде обличчя, дуже серйозний і статечний вигляд; сивувата, акуратно підстрижена борода закривала шию виложистим, як хомут, коміром. Цілу годину він стояв біля крамнички з лікарськими травами, позираючи на жалюзі майстерні. Квіткарки тихенько хихотіли, але вуличний гамір заглушував їхній сміх. Зігнувшись із заклопотаним виглядом над роботою, вони раз по раз поглядали вбік, щоб не загубити чоловіка з поля зору.

— Ти ба, — зауважила Леоні, — та в нього лорнет. О! Видно, якийсь багатій... Певна річ, чекає на Огюстину.

Але Огюстіна, висока негарна білявка, розлючено відповіла, що не любить стариганів. А пані Лера захитала головою і зі сповненою двозначності усмішкою прошепотіла:

— Дарма ви так, моя люба. Старі найласкавіші.

Тієї хвилі сусідка Леоні, маленька товстушка, шепнула їй щось на вухо, і Леоні, відхилившись на спинку стільця, залилась таким нестримним сміхом, що аж за живіт бралася, подивлялася на того пана й сміялася ще дужче. Вона белькотіла:

— Оце так! О! Оце так!.. Ох ця Софі й пройдисвітка!

— Що вона сказала? Що вона сказала? — перепитували майстрині, згораючи від цікавості.

Леоні витирала з очей сльози, але не відповідала. Трохи заспокоївшись, вона знову взялася за гофрування й промовила:

— Такого не можна повторювати.

Дівчата почали наполягали, але вона лиш крутила головою, знову пойнята нападом веселощів. Тоді Огюстіна, її сусідка ліворуч, попрохала її тихесенько прошепотіти почуте. Леоні нарешті згодилася й сказала їй щось на вухо. Огюстіна й собі покотилася з реготу. Далі вже вона переказала комусь ту фразу, що досягла таким чином усіх вух, супроводжувана вигуками і здушеним сміхом. Коли гидомирні слова Софі облетіли дівчат, вони презирнулися й гуртом розреготалися, трохи зашарілі й збентежені. Лиш пані Лера не знала, в чому річ, і їй було дуже досадно.

— Дуже нечемно робити так, як оце ви, дівчата, — мовила вона. — У товаристві не годиться перешіптуватися, щоб не чули інші... Щось непристойне, так? Ох же ж ловко!

Попри несамовите бажання дізнатися, вона не наважилася попросити повторити їй фразу Софі. Але, опустивши додолу очі, пані Лера з удаваною гідністю розважалася балаканиною робітниць. Щойно котрась із них промовляла слово, навіть найневинніше, яке стосувалося б, скажімо, роботи, усім решта вчувалося в ньому щось двозначне, вони перекручували те слово на свій копил, додавали йому непристойних значень, вбачали сороміцький підтекст у найпростіших фразах, таких як, до прикладу: «У мене щипчики тріснули» або «Хто це порпався в моєму горнятку?» Дівчата все приміряли до того чоловіка, що стояв навпроти, і кожним

своїм словом натякали на нього. Оце йому, певно, там гикалося! Кінець кінцем вони почали говорити щось зовсім нісенітне — так їм хотілося бути дотепними. Ця забава тішила їх, і вони, збуджені, з палаючими очима, заходили все далі й далі. Пані Лера не мала чого злоститися, бо ніхто не лаявся. Вона сама всіх аж до колькок розсмішила, коли сказала:

— Ой, панно Лізо, у мене вогник погас, поділіться своїм.

— Ах! У пані Лера вогник погас! — залунало в майстерні.

Пані Лера воліла пояснити:

— Коли ви, дівчата, доживете до мого віку...

Але її не слухали. Усі говорили про те, що треба покликати того пана, щоб він знову запалив вогник пані Лера.

Як серед цього нестримного реготу веселилася Нана — це треба було бачити! Вона не прогавила жодного двозначного слова й навіть сама підкидала дотепи, випнувши підборіддя й груди, ніби аж лускала від задоволення. Вона почувалася в цій атмосфері розпусти, як риба у воді. Соваючись на стільці, вона встигала скручувати пречудові стебла фіалок. О, який то був шик! Вона скручувала стебельце швидше, ніж курець цигарку. Вправним жестом хапала тоненьку смужку зеленого паперу, й за мить папір уже крутився та огортав латунну дротинку; потім крапля гуміарабіку вгорі, щоб склеїти, — і все, ніжний і свіжий зелений пагінець готовий оздобити дамські шати. Той шик був у її худеньких пальцях, гнучких і ласкавих, немов безкостих, пальцях гріхородниці. З усього ремесла вона спромоглася навчитися тільки цього, але так добре навикла, що їй доручали робити стебла для всієї майстерні.

Тим часом пан з протилежного боку вулиці зник. Майстерня, поринувши у гарячу задуху, стихла над роботою. Коли пробило полудень, час обідньої перерви, усі заворушилися. Нана, поквапившись до вікна, гукнула, що збігає й купить, кому що треба. Леоні замовила креветок на два су, Огюстіна — ріжок сма-

женої картоплі, Ліза — пучок редиски, Софі — сосиску. Потім, коли вона спускалася сходами, пані Лера, якій здалась дивною її небайдужість до вікна того дня, наздогнала її своїм швидким кроком і сказала:

— Стривай-но, піду з тобою, мені теж дещо треба.

Аж ось у провулку вона помітила того добродія, що стовбичив там і стріляв очима на Нана! Дівча почервоніло, як буряк. Тітка різко схопила її за руку й потягнула за собою на вулицю, а той тип рушив слідом. Ага! То цей бахур до Нана прийшов! Ну-ну! Просто чудово: п'ятнадцять з половиною років, а чоловіки вже отак волочаться за її спідницею! І пані Лера негайно почала про все розпитувати. Ох, Боже милостивий! Нана нічого не знала: він ходив за нею лише п'ять днів; щойно вона висовувала носа з дому, як одразу натикалася на нього. Дівчина гадала, що він підприємець, так, власник фабрики, де роблять кістяні гудзики. Пані Лера була неабияк вражена. Вони обернулася й краєм ока зиркнула на чоловіка.

— Одразу видно, що має торбу грошей, — пробурмотіла вона. — Слухай, кошенятко, ти маєш мені все розповісти. Тобі нічого боятися.

З цими балачками вони бігали з крамниці до крамниці по ковбасу, по городину, по смаженину. В руках вони тримали цілу купу наїдків у масному папері. Але це не заважало обом вихилатися, вони йшли, похитуючи стегнами, стиха посміювалися й кидали позад себе грайливі погляди. Навіть пані Лера ніби стала граційнішою і вдавала з себе молоду дівчину через того гудзикового фабриканта, що й далі йшов за ними.

— Вигляд у нього доволі елегантний, — заявила вона, повертаючи у провулок. — Аби лиш у нього були чесні наміри...

Потім, коли вони піднімалися сходами до майстерні, пані Лера, немов раптом згадавши про це, запитала:

— До речі, про що ви там шепотілися? Ну, що та Софі бовкнула?

Нана не стала церемонитися. Вона тільки обхопила пані Лера за шию, змусивши її спуститися на дві схо-

динки, бо таке справді не можна говорити вголос навіть на сходах, і прошепотіла їй той жарт. Він був такий грубий, що тітка лиш кивнула головою, вирячивши очі й роззявивши рота. Тепер принаймні її більше не гризтиме цікавість.

Обідали квіткарки на колінах, щоб не замастити робочого столу. Ковтали їжу вони поспіхом, їсти їм було нудно, вони радше згаяли б обідню перерву на розглядання перехожих чи на свої звірвання по закутках. Цього дня всі думали-гадали, куди подівся той вранішній добродій. Він і справді зник. Пані Лера й Нана презиралися, тримаючи рота на замку. І хоч було вже десять хвилин на другу, робітниці, схоже, не квапилися братися за свої щипчики, аж поки Леоні не пирхнула губами — так малярі окликають одне одного, — щоб попередити, що йде хазяйка. Усі миттю посідали на свої місця й поскилялися над роботою. Пані Тітревіль переступила поріг і з суворим виглядом обійшла стіл.

Починаючи з цього дня пані Лера тішилася з першої любовної приклучки своєї небоги. Вона не спускала з неї ока, супроводжувала її вранці і ввечері, вихваляючись своєю відповідальністю. Нана це, звісно, дратувало, але водночас вона пишалася тим, що її оберігають, немов якийсь скарб. Розмови, які вони вдвох вели на вулиці, коли фабрикант ішов за ними назирці, розпалювали й ніби спонукали її пуститися в пригоди. О, тітка розуміла, що таке почуття; гудзиковий фабрикант, цей уже немолодий і поважний пан, зворушив її, бо, врешті-решт, почуття зрілих людей завжди мають глибше коріння. Але вона пильнувала. Атож, до крихітки він дістанеться тільки через її труп. Одного вечора вона підійшла до добродія і випалила йому прямо у вічі, що так, як він, чинити не годиться. Він люб'язно вклонився їй, але нічого не відповів, як старий парубок, звиклий до грубощів своїх родичів. Насправді ж вона не могла на нього злитися: він мав надто вишукані манери. Дівчині ж вона давала практичні поради щодо кохання, робила натяки стосовно мерзотних чоловіків,

розповідала різноманітні історії про вітрогонок, що каюлися за свої вчинки, від чого Нана розімлівала, а в її очах, що сяяли на блідому обличчі, з'являвся якийсь підступний вираз.

Але одного дня на вулиці Фобур-Пуасоньєр фабрикант насмілився встромити свого носа поміж тіткою та небогою і пробурмотіти щось таке, чого не варто було казати. Налякана пані Лера заявила, що тепер уже боїться навіть за себе, і виклала все як на духу братові. Це вже була зовсім інша справа. У родині Купо збилася страшенна буча. Для початку бляхар як слід відшмагав доньку. Чого її там навчали? Ота вертихвістка плутається зі старими дідами? Ну гаразд! Хай тільки тепер спробує тинятися вулицями, одразу дістане на горіхи! Він швиденько переріже їй горлянку! Де це таке видано? Мала шмаркачка надумала безчестити всю сім'ю! Купо мало душі з неї не витрусив, все приказуючи, що вона — хай йому біс! — по струнці в нього ходитиме, бо тепер він сам за нею наглядатиме. Коли вона приходила додому, він уважно вдивлявся в її обличчя, намагаючись розгледіти в очах усмішку, що зостається після легеньких поцілунків, безгучних дотиків вуст. Він обнюхував її, крутив нею на всі боки. Одного вечора Нана знову дістала прочуханки, бо батько знайшов у неї на шиї темну плямку. Ця нахаба насмілилася заявити, що то не від поцілунку! Атож, вона це називала синцем, звичайнісіньким синцем, що його ненароком лишила Леоні. Він дасть їй синців! Він їй руки-ноги переламає, щоб облишила дурні забавки. А іноді, коли Купо був у добромум гуморі, він глузував і насміхався з неї. Справді-бо! Справжній скарб для чоловіка: худюча, як тріска, з ямками на ключицях, у яких кулак поміститься! Нана, бита за огидні речі, яких вона не робила, зморена жорстокістю батька і його бридкими обвинуваченнями, вдавала покірність загнаного звіра, під якою ховалися підступність і лють.

— Дай-но їй спокій! — повторювала розважливіша Жервеза. — Ти своїми балачками врешті-решт наженеш їй охоти.

О! Охоту, насправді, вона вже мала! Усе її тіло свербіло від бажання дати драла й пуститися берега, як казав батечко Купо. Він так часто нав'язувався до неї з цією думкою, що й порядна дівчина запалилася б. Навіть своїм криком і гвалтом він навчив її дечого такого, чого вона ще не знала, а це було досить-таки дивно. Отак у неї помалу з'явилися досить дивні манери. Якось зранку він помітив, що вона вовтузиться з якимось папірцем і чимось натирає собі обличчя. То була рисова пудра, яку дівчина, потураючи збоченому смаку, наносила на свою ніжну єдвабну шкіру. Купо так натер їй обличчя тим папером, що аж роздряпав, а ще обізвав її селючкою. Іншого разу вона принесла кілька червоних стрічок, щоб прикрасити ними свого старого чорного капелюха, якого так соромилася. А батько люто напався на неї, допитуючись, звідки взяли ці стрічки. Качаючись голічерева, певно, заробила! Га? Чи мо' де хапнула? Розпусна дівка чи злодюжка! Або, може, те й друге? Не раз він бачив у неї в руках всілякі оздобы: сердоліковий перстенець, мереживні манжети, позолочене сердечко, одну з тих цяцьок, що їх дівчата носять на грудях. Купо хотів усе потовкти, але вона люто боронила свої речі: вони належали їй, їх дівчині подарували дами чи вона виміняла ті прикраси у майстерні. Сердечко, наприклад, вона знайшла на вулиці Абукір. Коли батько розтрощив його закаблуком, Нана завмерла й стояла стовпом, бліда й заціпеніла, хоч у її серці бушувало бажання накинутися на нього, видряпати йому очі абощо. Цілих два роки вона мріяла про те сердечко, а тепер його отак розтоптали! Ні, це вже занадто, цьому треба нарешті покласти край!

Купо хотів тримати Нана в шорах, але своїм вихованням більше драгував її, ніж наставляв на пуття. Він часто перебирав міру, і його несправедливість лютила дівчину. Дійшло до того, що вона почала прогулювати роботу, а коли бляхар надавав їй чортів, вона лиш байдуже відповіла, що не хоче більше ходити до майстерні пані Тітрівіль, бо її завжди саджають біля Огюстїни, з

пельки якої смерділо, як від немитих ніг. Тоді Купо сам відвів її на Каїрську вулицю й задля покарання попросив хазяйку завжди садовити її біля Огюстіни. Два тижні поспіль він щоранку завдавав собі клопоту — проводив Нана від застави Пуасоньєр аж до дверей майстерні. Потім ще хвилин зо п'ять стояв на тротуарі, щоб упевнитися, що вона справді пішла на роботу і не вискочить назад на вулицю. Та одного ранку, затримавшись із товаришем у якійсь винарні на вулиці Сен-Дені, він через десять хвилин побачив, як негідниця бігцем прямувала вулицею, похитуючи стегнами. Два тижні вона водила його за носа: піднімалася до третього поверху замість іти до майстерні пані Тітрєвіль і сиділа на сходах, чекаючи, доки він піде геть. Коли Купо надумав було дорікати пані Лера, та рішуче відрубала, що на неї звертати нічого, адже вона розповіла небозі все, що мала розповісти про чоловіків, і не її вина, що дівча має охоту до тих мерзотників; тепер вона умиває руки і присягається, що більше ні в що не втручатиметься, бо добре знає про родинні плітки й про осіб, що насмілювалися звинувачувати її в тому, нібито вона потурала Нана й тішилася з того, як на її очах дівчина котилася в прірву. Зрештою Купо довідався від хазяйки, що його доньку під'юджувала інша робітниця, ота мала гуляка Леоні, яка допіру облишила квіти й пустилася на легкий хліб. Звісно, Нана ще дитина, якій до смаку всілякі цяцьки, якій подобається блукати вулицями, але вона ще може вийти заміж з флердоранжевим вінком на голові. Але, хай йому грець, вони мусять добряче поквапитися, якщо хочуть віддати її майбутньому чоловікові без ганджу, чистою і незайманою, словом, щоб усе було як у панночок, що шануються.

У будинку на вулиці Гут-д'Ор про старого, що крутився біля Нана, говорили як про людину, яку знали геть усі. О, він був дуже ввічливим, навіть трохи соромливим, але збіса затятим і терплячим — постійно тупцював кроків за десять позаду неї, як слухняне собача. Кілька разів він навіть заходив аж на подвір'я.

Одного вечора пані Годрон зустріла його на сходовому майданчику третього поверху: він тинявся вздовж поручнів, повісивши носа, збуджений і полохливий. Лорійо погрожували переїхати, якщо їхня небога-волоцюжка продовжуватиме приводити чоловіків у себе на хвості: це просто гидко, на сходах проходу не було, надвір не вийдеш, не наткнувшись на кожному поверсі на когось, хто винюхує й піджидає. Їй-богу, можна було подумати, що в цьому домі живе якась скажена самиця. Боші співчували бідолашному добродієві, такому поважному чоловікові, що вклепався в малу циндру. А він і справді був підприємцем, — вони бачили його гудзикову фабрику на бульварі Вілет, — і міг би ошчасливити будь-яку жінку, якби натрапив на чесну дівчину. Довідавшись такі подробиці від консьержів, усі мешканці кварталу, навіть самі Лорійо, почали надзвичайно шанобливо ставитися до старого з відвислою спідньою губою на блідому обличчі та сивуватою, акуратно підстриженою бородою, яка закривала шию виложистим, як хомут, коміром, коли той ішов за Нана по п'ятах.

Протягом першого місяця старий був для Нана неабиякою розвагою. Треба було його бачити: завжди коло неї, як на повідку, справжнісінький кухарчук, що в натовпі намацував спідницю з виглядом, ніби нічого не сталося. А його ноги! Такі цибаті, ну чисто тобі два сірники! Довбешка лиса, як коліно, тільки чотири завитки прикривали потилицю. Нана завжди кортіло спитати адресу стрижія, що робив йому проділ. Ох і дідуган! Нудьга та й годі!

Згодом, оскільки він без утоми волочився за нею, їй вже стало не до сміху. Вона відчувала якийсь неясний страх перед ним і була ладна закричати, якщо він підійде ближче. Часто, спинившись перед вітриною ювелірної крамниці, вона чула, як він щось квокче у неї за спиною. І те, що він говорив, завжди було правдою: їй таки хотілося мати того хрещика на оксамитовій стрічечці або ж малесенькі коралові сережки, такі дрібненькі, неначе дві крапельки крові. Прикраси прикра-

сами, але вона не могла й далі ходити у лахмітті: їй уже надокучило лагодити своє вбрання краденими обрізками з квіткової майстерні на Каїрській вулиці; особливо остогид їй капелюшок, на якому жовті квіти, поцуплені у пані Тітрівель, справляли те саме враження, що й закаляний жебраків зад, — достоту дзвониками обвішаний. Шлапаючи вулицями по грязюці, заляпана болотом з-під екіпажів, засліплена блиском вітрин, вона снувала в уяві різні бажання, від яких крутило в шлунку, як від голоду: бажання гарно вбиратися, їсти в ресторанах, ходити на вистави, мати власну гарно вмебльовану кімнату. Бліднучи від жадання, вона спиналася й відчувала, як від паризького бруку по її стегнах піднімається догори жар, шалена жага впитися тими насолодами, що збивали її з ніг у тлумі тротуарів. І щоразу саме в такі миті з'являвся дідок зі своїми пропозиціями, які нашіптував їй на вухо. Ох! Як же радо вона б ударила з ним по руках, якби не боялася його і попри свою зіпсутість не відчувала внутрішнього протесту, що робив незламним її опір, якби не охоплювали її жах і огида від вигляду цього незнайомого чоловіка.

Але коли настала зима, життя в родині Купо стало геть нестерпним. Нана діставала прочуханки кожного вечора. Коли батькові набридало бити дочку, мати давала їй штурханів, щоб навчити доброї поведінки. Нерідко зчинялася справжня веремія: коли одне било, друге захищало, а потім усі троє качалися по долівці серед друзок розбитого посуду. До того ж вони ніколи не наїдалися й гиніли від холоду. Коли дівча купувало собі щось гарненьке — бантик, гудзики для манжетів, — батьки відбирали ту річ і одразу ж пропивали. У неї не було нічого власного, окрім ляпасів, які отримувала перед тим, як вмотитися на подерте простирадло й усю ніч ловити дрижаки під куцою чорною спідничкою, якою накривалася замість ковдри. Ні, таке паскудне життя не могло тривати далі, Нана не мала жодного бажання пропадати тут ні за цапову душу. Батько вже давно нічого для неї не важив: коли батько напивається так, то це вже не батько, а мерзотна скотиняка,

якої хочеться позбутися. А тепер ще й мати падала в її очах. Жервеза теж почала пити. Вона залюбки заходила по чоловіка до дядька Коломба, сподіваючись на частування, охоче сідала до гурту, не гидуєчи вже, як першого разу, одним махом осушувала склянку за склянкою, годинами совала ліктями по столу і виходила звідти з вираженими осоловілими очима. Коли Нана, проходячи повз «Пастку», помічала там свою матір, що, вткнувши носа в чарку, сиділа у галасливій компанії п'яних чоловіків, її охоплював несамовитий гнів, адже молодь живе думками про інші ласощі й не розуміє випивки. Такими вечорами вдома на неї чекало вражаюче видовище: батько-п'яниця і мати-п'яниця, справдешнє чортяче кишло, де не було ані крихти хліба і ядуче смерділо спиртним. Словом, там і свята не витерпіла б. Ет! Якщо одного чудового дня вона візьме ноги на плечі, то батьки ще пошкоднують і розкаються, що самі витурили її з хати.

Якось у суботу Нана, повернувшись додому, застала батька й матір у зовсім жалюгідному стані. Купо валявся поперек ліжка й хропів. Жервеза, розвалившись на стільці, мотала головою і дивилася в порожнечу каламутним, тривожним поглядом. Вона навіть забула розігріти вечерю — рештки рагу. Свічка з непідрізаним гнотом освітлювала огидну злиденність комірчини.

— Це ти, швендявко? — пробелькотіла Жервеза. — Ну стривай, зараз батько тобі дасть!

Нана, геть сполотніла, стояла мовчки й дивилася на холодну грубку, на голий стіл, на всю цю понуру оселю, що сповнялася безнадії та жаху через двох отупілих п'яниць. Не скинувши капелюшка, вона обійшла кімнату, а тоді, зціпивши зуби, відчинила двері й ступила за поріг.

— Знову йдеш? — запитала мати, не змігши повернути голови.

— Так, забула дещо. Скоро повернуся. Бувайте.

Але вона не повернулася. Назавтра Купо протверезіли й здійняли бучу, звинувачуючи одне одного у втечі Нана. Еге! Далеко забігла, якщо досі не спинилася! Як

то кажуть дітям, коли пташка полетіла: треба насипати солі на хвіст — отоді, може, й піймається. Для Жервези це був тяжкий удар, який ще дужче її прибив, бо попри своє отупіння вона усвідомлювала, що падіння доньки, яка тепер геть збивалася з пуття, ще глибше затягувало її в багно; лишившись самотньою, вона більше не муситиме оглядатися на дитину й опуститься настільки низько, наскільки зможе. Так, ця збочена гадюка забрала разом зі своїми брудними спідницями останні рештки її власної гідності. Три дні вона безпробудно пила, лютувала і, стиснувши кулаки, послідуцими словами, що злітали зі спухлих губ, лаяла свою непутящу доньку. Купо оббіг усі кільцеві бульвари, придивляючись до кожної блудяги на шляху, а тоді, заспокоївшись, знову запалив свою люльку й став жити далі, наче нічого й не сталося. Тільки іноді він зривався з-за столу, хапав ножа, здіймав руки догори і кричав, що його збезчестили, а далі сідав і доїдав свою юшку.

У будинку, з якого щомісяця дівчата випурхували, як канарки з незамкненої клітки, випадок у родині Купо нікого не здивував. Зате Лорію торжествували. О, вони передбачали, що мала втекти! Купо дістали, що хотіли: усім квіткаркам одна дорога. Боші та Пуасони так само зловтішалися, виставляючи себе на людях бозна-якими чеснотливими. Тільки Лантьє боронив Нана, щоправда, не без лукавства.

— Господи! Та звісно, — промовляв він зі своїм пуританським виразом обличчя, — дівчина, яка тікає з дому, порушує всі закони. — А потім, з насмішкуватим блиском в очах, додавав: — Але, хай йому біс, те дівча надто вже гарне, щоб у такому віці товктися в таких злиднях.

— А ви хіба не знали? — вигукнула одного дня пані Лорію в сторожці Бошів, де вся ця кумпанія попивала каву. — Ну то слухайте! Правда, як те, що зараз день, що Шкандиба продала свою доньку... Атож, продала, і я маю докази!.. Отой старий, що з ранку до вечора товкся у нас на сходах, приходив до них розраховува-

тися. Це ж і сліпому було видно. А вчора, до речі, їх удвох бачили в «Амбігю», нашу дівулю та її зальотника... Йй-богу, вони живуть разом!

Каву швиденько допили, щоб обговорили цю новину. А що, цілком можливо, адже іноді ще й не таке трапляється. Врешті-решт навіть найпоміркованіші люди у кварталі стали говорити, що Жервеза продала свою доньку.

А Жервеза тепер човгала своїми шкарбанами й чхала на всіх на світі. Якби її на вулиці хтось обізвав злодійкою, вона навіть не обернулась би. Уже місяць як вона більше не працювала в пані Фоконьє, якій довелося виставити її за поріг, щоб уникнути скандалів. Протягом кількох тижнів вона наймалася до восьми пралень, працювала в кожній по два-три дні, а потім їй вказували на двері — так вона партачила, працювала недбало й неохайно, втрачала глузд настільки, що вже забувала й своє ремесло. Згодом, зрозумівши, що з прасування пуття не буде, вона його облишила й пішла поденницею в пральню на Нову вулицю. Бовтатися у воді, боротися з брудом, опускатися до найгрубішого і найпростішого, що є в цій справі, — це не так уже й погано, це тільки ще один крок униз із гори, з якої вона котилася. Пральня, певна річ, краси їй не додавала. Виходила вона звідти, як шолудивий собака, наскрізь мокра й посиніла. Однак Жервеза й далі гладшала, незважаючи на свої голодні танці перед порожнім буфетом, а кульгала вона тепер так сильно, що коли йшла поруч із людиною, то ледь не збивала її з ніг.

Звичайно, коли жінка доводить себе до такого стану, у неї не лишається ані краплі самоповаги. Жервеза давно вже позбулася колишніх гордощів, кокетства і не дбала ані про почуття, ані про пристойність, ані про поштивість. Йй можна було давати копняків куди завгодно — хоч спереду, хоч ззаду, — вона вже нічого не відчувала, бо стала надто брезклою і млявою. До речі, Лантьє остаточно покинув її: він уже навіть не щипав її задля годиться, а вона ніби й не помітила, як перервався цей тривалий зв'язок, що повільно згасав і

закінчився обопільною відразою. Вона всього-на-всього збулася зайвої мороки. Навіть стосунками Лантьє і Віржині Жервеза анітрохи не переймалася — настільки їй було байдуже до всіляких дурниць, через які колись так страшно навісніла. Вона їм і свічку потримала б, якби її попросили. Тепер усі знали, якої штуки втинали капелюшник та крамарка. Аж надто їм це було спосібно: рогоносець Пуасон через ніч ходив на чергування й цокотів зубами на безлюдних вулицях, поки вдома дружина з сусідом гріли одне одному ноги. О! Вони не квапилися, коли чули, як повільно гупали його чоботи попід крамницею, на чорній безлюдній вулиці, й навіть не думали висовувати носа з-під ковдри. Стражник має справно виконувати свої обов'язки, чи не так? Отож вони спокійно вилежувались собі до світанку, збиткуючись над добром цього суворого чоловіка, що тим часом стеріг добро інших. Увесь квартал Гут-д'Ор реготав із цього вдалого жарту. Рогатий представник влади — людей це потішало. Крім того, Лантьє зажив у них, як удома. Крамницю та її власницю — усе взяв на гурт. Нещодавно об'їв прачку, а тепер узявся за крамарку; якщо слідом за нею облаштує галантерейницю, продавчинь паперу, модисток, то проковтне і їх: щелепи у нього міцні.

Їй-богу, зроду-віку ще ніхто не бачив, щоб чоловік отак купався в солодощах. Лантьє зробив чудовий вибір для себе, порадивши Віржині торгувати ласощами. У нього була надто провансальська натура, щоб не обожнювати солодкого. Що й казати, він міг би жити на карамельках, желейках, драже і шоколаді. Особливо драже, які він називав «цукрованим мигдалем» і які так приємно лоскотали йому горлянку, що на одну згадку про них у Лантьє слина котилася. Уже рік він жив на самих цукерках. Коли Віржині кудись ішла й просила його наглянути за крамницею, він відчиняв шафки й напихався лагоминками. Часто за балачками, коли в крамниці збиралося п'ятеро-шестеро відвідувачів, він піднімав кришку одного зі слоївків, що стояли на прилавку, встромлював туди руку й починав гризти льодя-

ники; слоїк лишався відкритим і помалу порожнів. Ніхто на нього більше не зважав, а він казав, що це в нього така манія. А ще вигадав собі хронічний нежить та подразнення в горлі, що їх, мовляв, мусив гамувати чимось солодким, від якого ставало ліпше. Він і досі ніде не працював, але мав у голові дедалі серйозніші плани. Тепер якраз обмізковував пречудовий винахід — капелюх-парасольку, — капелюх, що з першими краплями дощу перетворювався б на голову людини на парасольку. Він пообіцяв Пуасону половину прибутків і час від часу позичав у нього франків по двадцять на досліди. Тим часом крамниця танула у нього в роті: усе добро зникало там, включно з шоколадними сигарами та люльками з червоної карамелі. Коли він об'їдався цукерок і, відчувши напад ніжності, на закуску вилизував десь у кутку господиню, їй здавалося, що все його тіло зацукроване, а губи — немовби праліне. Любо цілуватися з таким чоловіком! Далєбі, він наче медовим робився. Боші казали, що достатньо йому палець у каву вмочити, щоб перетворити її на справжнісінький сироп.

Роздобрівши від постійних десертів, Лантьє почав по-батьківському ставитися до Жервези. Давав поради, сварив за те, що їй тепер робота рук не йметься. Хай йому біс! У такому віці жінка мусить якось крутитися! А ще картав за те, що вона завжди грішила черевоугодництвом. Але людям треба подавати руку допомоги, навіть коли вони на це не заслуговують, тож він старався знаходити для неї якісь дрібні підробітки. До прикладу, вмовив Віржині, щоб та раз на тиждень наймала Жервезу мити підлогу в крамниці й кімнатах. Вона добре знала, що таке поташева вода, і за миття заробляла по тридцять су. Кожної суботи Жервеза приходила зранку з відром та щіткою і зовсім не страждала від того, що поверталася виконувати брудну принизливу роботу, роботу прибиральниці, в оселю, де колись сама панувала, будучи привабливою білявкою. Це стало крайнім приниженням, поклавши край її гордості.

Однієї суботи їй випала дуже важка робота. Три дні до того дощило, і здавалося, що покупці своїми черевиками занесли до крамниці всю грязюку їхнього кварталу. Віржині, гарно зачесана, з мереживними манжетами й комірцем, пишалася за прилавком, наче якась пані. Поруч, на вузьенькому, обтягнутому червоним молескіном ослінчику, по-свійському, наче справжній хазяїн краму, розвалився Лантьє. Час від часу він засовував руку до слоїка з м'ятними цукерками, щоб за звичкою погризти чогось солодкого.

— Послухайте, пані Купо! — гукнула Віржині, що, підібгавши губи, стежила за роботою прибиральниці. — Ви лишили бруд, онде, в тому кутку. Протріть-но трохи ретельніше.

Жервеза послухалася: повернулася в куток і знову взялася мити підлогу. Стоячи на колінах посеред брудної калюжі, вона згиналася вдвоє, її плечі випиналися вперед, а руки посиніли й задубіли. Змокла стара спідниця приліпилася до сідниць. Жінка скоцюрбилась на підлозі, як купа якогось непотребу: волосся розпатлане, крізь дірки в кофтині світилося зів'яле тіло: обвисле й зібгане складками, воно гойдалося й підстрибувало з кожним різким рухом. Жервеза страшенно впріла, рясні краплі поту котилися по обличчю й спадали додола.

— Де руки й охота, там спора робота, — повчально мовив Лантьє з повним ротом цукерок.

Віржині, що розсілася, мов якась королівна, напівзаплющеними очима далі стежила за миттям підлоги й раз по раз робила зауваження:

— Ще трохи праворуч. Тепер ретельніше пройдіться панелями... Знаєте, минулої суботи я була не дуже задоволена. Плями так і залишилися.

І обоє, капелюшник та крамарка, вместилися ще зручніше, як на троні, тимчасом як Жервеза плазувала в грязюці у них під ногами. Віржині, очевидно, торжествувала: якоїсь миті її котячі очі спалахнули жовтими іскрами, вона поглянула на Лантьє і хитро посміхнулася. Нарешті звершилася помста за те давнє шмагання в пральні, про яке вона ніколи не забувала!

Щоразу, коли Жервеза на мить припиняла терти підлогу, із сусідньої кімнати долидало тихеньке джеркотіння пилочки. За розчиненими дверима було видно профіль Пуасона, окреслений тьмяним світлом, що проникало знадвору. Він мав того дня вихідний і, користуючись нагодою, віддавався своїй пристрасті — майструванню коробочок. Чоловік сидів за столом і з надзвичайною старанністю вирізав арабески на червоному дереві коробки з-під сигар.

— Чуєте, Баденгу! — гукнув Лантьє, який знову почав по-приятельському називати поліцейського цим прізвиськом. — Віддайте-но мені вашу коробочку, я хочу подарувати її одній панянці.

Віржині вщипнула його, але Лантьє, й далі усміхаючись, люб'язно відплатив добром за зло, погладивши під прилавком їй коліно, і спокійнісінько забрав руку, коли чоловік підвів голову і повернувся до нього, показавши свою імператорську борідку та руді вуса, що настовбурчилися на землистому обличчі.

— А я, Огюсте, саме для вас її й робив, — сказав поліцейський. — На згадку про дружбу.

— А хай йому грець! Тоді доведеться залишити собі цю вашу штуковину! — сміючись, відповів Лантьє. — Ось візьму стрічку й повішу на шию.

Тоді зненацька, ніби ця думка нагадала йому про щось, вигукнув:

— До речі! Учора ввечері я стрів Нана.

Ця новина так приголомшила Жервезу, що вона сіла в брудну калюжу, яка розтеклася по крамниці.

— Ох! — тільки й спромоглася прошепотіти вона.

— Еге, спускаюсь я вулицею Мучеників і раптом бачу попереду дівча, що вистрибує під руку з якимось дідом, та й думаю собі: цей задок мені знайомий... Тоді я надав ходи й ніс до носа зустрівся з нашим чортеням, Нана... Що ж, їй, мабуть, нема на що нарікати, вона здавалася цілком щасливою: вбрана у гарну вовняну сукню, на шиї — золотий хрещик; така кумедна у своєму наряді!

— Ох! — ще тихіше зітхнула Жервеза.

Лантьє доїв м'ятні цукерки і взяв льодяника з іншого слоїка.

— Це дитя таке безпутне! — провадив він далі. — Уявіть собі, вона подала мені знак іти слідом, та ще й так зухвало! Потім відправила свого дідка до якоїсь кав'ярні... Так, чудасія, а не старий! Зовсім підтоптався!.. Я зостався стояти біля дверей, і вона вийшла до мене. От же зміючка! Гарненька, манірна, а лижеться, як мале щеня! Атож, поцілувала мене, розпитувала про всіх... Я теж був дуже радий, що зустрів її.

— Ох! — утретє мовила Жервеза.

Вона скулилася й чекала почути ще щось. Невже її донька не переказала їй ані словечка? У тиші, що запала, знову стало чути Пуасонову пилочку. Розвеселений Лантьє задоволено смоктав льодяника й прицмокував язиком.

— Що ж! От якби я її побачила, то перейшла б на другий бік вулиці, — заговорила Віржині, яка знову щосили вщипнула капелюшника. — Та я б спаленіла від обурення, якби котрась із цих дівок привіталася зі мною на людях... Хочете — вірте, пані Купо, хочете — ні, але ваша донька жахлива погань. Пуасон таких щодня обережками підбирає на вулиці, а то й ліпших за неї.

Жервеза мовчала і немов заціпеніла, невидючими очима втупившись у порожнечу. Нарешті вона повільно похитала головою, ніби у відповідь на власні думки, тимчасом як капелюшник мрійливо пробубнів:

— Такою поганню кожен залюбки поласував би, забувши про міру. Вона ж ніжна, як курча...

Але крамарка так грізно на нього глянула, що йому довелось прикусити язика й вдатися до якоїсь люб'язності. Він поглядом простежив за поліцейським, переконався, що той устроїв носа у свою коробочку, і скористався миттю, щоб переправити льодяника до рота Віржині. Вона вдоволено усміхнулася, а потім обернула весь свій гнів на прибиральницю.

— Покваптеся трохи, чуєте? Діло саме не зробиться, якщо стояти стовпом... Ну ж бо, жвавніше, я не хочу хлюпати в цій воді до самої ночі.

А потім, уже тихіше, злісно додала:

— Хіба я винна, що ваша донька хвойда?!

Жервеза цього, мабуть, не почула. Вона знову почала шурувати підлогу: зігнула спину, припала до землі й почала важко плазувати, немов жаба. Обіруч узявшись за щітку, вона котила перед собою чорну хвилю, що заляпувала її брудними бризками до самісінької голови. Їй лишалося тільки зігнати грязюку за поріг, до рівчака, і протерти підлогу ще раз.

Тим часом, перервавши мовчанку, заговорив Лантьє, що нудився без діла.

— Знаєте, Баденгу, — озвався він, — учора на вулиці Ріволі я бачив вашого начальника. Він збіса підупав; видно, й пів року не протягне... Ох, дідько! З таким-то життям!

Він говорив про імператора. Поліцейський, не підводячи очей, різким тоном відповів:

— Якби ви були при владі, то теж не були б таким гладким.

— О! Голубе мій, якби я був при владі, — вів далі капелюшник, удавши, що враз посерйознішав, — справи йшли б трішки ліпше, моє вам слово... Наприклад, їхня зовнішня політика. Їй-богу, від неї останнім часом аж у піт кидає! Кажу вам, якби я знав якогось журналіста, я б надихнув його своїми ідеями...

Лантьє все розпалювався. Догризши льодяники, він відкрив коробку й почав тягати з неї шматочки пастили, які ковтав, жваво жестикулюючи.

— Усе дуже просто... Передусім я відновив би Польщу, створив би велику скандинавську державу, якої б остерігався північний гігант... Далі я зробив би республіку з усіх отих німецьких князівств... Щодо Англії, її навряд чи варто боятися; якщо буде смикатися, я відправлю до Індії стотисячне військо... А до всього, погнав би костуром у спину турецького султана до Мекки і папу до Єрусалима... Що скажете? Був би в Європі порядок. Баденгу, ось погляньте сюди...

Він замовк і взяв у жменю п'ять чи шість шматочків пастили.

— Дивіться! Упорався б так само швидко, як з оцим. І вкинув до роззявленого рота всі шматочки один за другим.

— Імператор має інші плани, — відказав поліцейський по довгих роздумах, що тривали хвилини зо дві.

— Та годі вам! — розлючено крикнув капелюшник. — Знаємо ми його плани! Європа сміється з нас... Кожного дня тюльрійські посіпаки витягають вашого начальника з-під столу вкупі з двома великосвітськими шльондрами.

Тут Пуасон звівся на ноги, підійшов до Лантьє і, поклавши руку на серце, мовив:

— Ви ображаєте мене, Огюсте. Сперечайтесь, але не переходьте на особистості.

Віржині врешті не стерпіла й попросила чоловіків дати їй спокій. Європа була їй до одного місця. Як двоє чоловіків, що сходилися в усьому іншому, могли без утаву гризтися через політику? Кілька хвилин вони ще бурчали щось про себе. Потім поліцейський, щоб показати, що більше не сердиться, приніс вічко до коробочки, яку саме доробив; він оздобив її написом: «Огюстові, на згадку про дружбу». Лантьє, дуже влещений, відхилився на стільці назад і так розвалився, що мало не ліг на Віржині. Пуасон дивився на них своїми каламутними очима, в яких нічого не можна було прочитати, так само як нічого не відбивалося на несвіжому, як запліснявіла стіна, обличчі, але кінчики його рудих вусів самі собою раз у раз так дивно посмикувалися, що інший чоловік, менш певний своєї справи, ніж Лантьє, почав би непокоїтися.

Цей пройдисвіт Лантьє відзначався спокійною нахабністю, що так подобається жінкам. Коли Пуасон відвернувся, у нього зродилася чудернацька думка — поцілувати пані Пуасон у ліве око. Зазвичай він поведився сторожко й хитро, але коли мова заходила про політику, він одважувався на все, аби лишень в очах жінки взяти гору над супротивником. Ці пожадливі пестоші, зухвало вкрадені за стражниковою спиною, були його помстою імперії, що перетворювала Францію

на дім розпусти. Та цього разу він забув, що поруч була Жервеза. Вона саме протерла начисто підлогу й стояла біля прилавка, чекаючи на свої тридцять су. Той поцілунок анітрохи її не схвилював, наче то була звична справа, що зовсім її не стосувалася. Віржині, схоже, трохи драгувалася. Коли вона кинула тридцять су на прилавок перед Жервезою, та не ворухнулася, немов усе ще чогось чекала, мокра й жалюгідна, мов собака, якого витягли з канави.

— То вона вам так нічого й не сказала? — нарешті запитала вона капелюшника.

— Про кого це ви? — перепитав він. — А, так, Нана!.. Та ні, більше нічого. Ох же й губки в тієї обі-рванки! Як горнятко полуниць!

Затиснувши в жмені тридцять су, Жервеза пішла собі геть. Її стоптані шкарбани чвакали, як дві помпи, — такі собі музичні черевики, що вигравали свою арію, залишаючи на тротуарі відбитки широких підошов.

П'янички кварталу казали, що Жервеза пила, щоб забути про падіння дочки. Та й сама вона, коли підходила до шинквасу перехилити склянку горілки, прибирала трагічного вигляду й, заливши її у горлянку, повсякчас повторювала, що хоче швидше сконати. У ті дні, коли приходила додому п'яна, як хлющ, вона белькотіла, що це все через її горе. Але порядні люди знизували плечима: усі знали, як це наступати на корка в «Пастці» й спихати все на горе. Горе в пляшці — так це мало б називатися. Безперечно, спочатку Жервеза ніяк не могла перетравити втечі Нана. Усе, що лишилось від її гідності, бунтувало всередині неї; звісно, жодній матері не хочеться думати, що саме цієї хвилини до її дівочки підбивається перший-ліпший. Але вона надто вже отупіла, памороки їй зовсім забило, а серце було пошматоване, щоб довго відчувати сором. Він охоплював її й одразу минав. Іноді цілими тижнями, коли Жервеза не думала про свою малу хльорку, все у неї було добре, аж поки раптом її охоплювало розчулення чи гнів — часом надголодь, а часом з повним черевом, — нагальна потреба піймати Нана в якомусь зака-

пелку, де вона, може, поцілує її або, може, дасть лупки на догоду своєму скороминущому бажанню. Врешті-решт вона втратила будь-яке уявлення про гідність. Але ж Нана належала їй, хіба ні? А коли в людини є якась власність, то їй аж ніяк не хочеться, щоб та власність пішла за вітром.

Щойно її опосідали такі думи, Жервеза починала сновигати вулицями й роззиратися, як жандарм. Ох, якби ж то лишень побачити свою поганку! Вона швидко допровадила б її додому! Того року весь квартал був перевернутий догори дригом. Тоді саме прокладали Маджентський бульвар і бульвар Орнано, що змели на своєму шляху заставу Пуасоньєр і перетнули кільцевий бульвар. Квартал годі було впізнати. Один бік вулиці Пуасоньє зрівняли з землею. Тепер з вулиці Гут-д'Ор відкривався широченний просвіт, залитий сонцем і сповнений свіжого повітря, а на місці халуп, що затуляли краєвид з цього боку, на бульварі Орнано здіймався справжній монумент — семиповерховий будинок, вишукано оздоблений, немов церква, з блискучими вікнами, запнутими вишиваними шторами, від яких так і віяло багатством. Той будинок, білий-білісінкий, стояв прямо навпроти вулиці Гут-д'Ор і ніби осявав її потоками світла. Він навіть став приводом для щоденних суперечок між Лантьє та Пуасоном. Капелюшник усе скаржився на нищення Парижа, звинувачував імператора в тому, що той усюди зводить палаци, щоб вигнати робітників до провінції. Поліцейський же, блідий від ледь стримуваного гніву, відповідав, що навпаки — імператор передусім дбав про робітників, що він, якщо треба, доценту зруйнує весь Париж, аби лишень робітникам дати роботу. Жервезі теж не подобалися ці онови, що руйнували темний закапелок передмістя, до якого вона так звикла. Найдужче їй було досадно, що квартал гарнішав саме тієї години, як вона перетворювалася на руїну. Коли людина по вуха сидить у багні, їй зовсім не хочеться, щоб на неї світило сонце. Тож тими днями, коли Жервеза шукала Нана, вона страшенно казилася,

бо мусила перелазити через гори будівельних матеріалів, шкандибати роздובбаними тротуарами, натикатися на паркани. Ошатна кам'яниця на бульварі Орнано виводила її з терпцю. Такі домища будувалися якраз для таких хвойд, як Нана.

І все-таки їй час від часу вдавалося почути новини про доньку. Завжди знайдуться добрі люди, що квапляться повідомити вам неприємності. Так, Жервезі розповіли, що мала кинула свого діда — звичайна дурість недосвідченого дівчиська. З цим старим їй велося дуже добре: її леліяли, обожнювали, їй навіть могли б дати цілковиту волю, якби вона знала, як того добитися. Але молодість легковажна; Нана, ймовірно, гайнула з якимось джэнджиком — ніхто не знав напевне. Натомість, правдоподібним здавалося те, що якоесь пополудні на площі Бастилії вона попросила свого старигана три су на якусь дрібничку, так той і досі там її виглядає. У добірному товаристві це називають «піти по-англійському». Інші ж присягалися, що після того бачили, як вона витинала канкан в «Залі шалених танців» на вулиці Шапель. Тоді Жервеза вирішила обійти всі танцюльки в околиці. Щойно вона бачила танці — одразу заходила до закладу. Купо ходив разом із нею. Спочатку вони просто обходили зали й розглядали гультайок, що там викаблучувалися. Потім одного вечора, мавши в кишені якусь грошину, вони сіли за стіл і замовили глінтвейн, щоб погамувати спрагу й зачекати, чи не з'явиться часом Нана. За місяць вони вже й забули про доньку — ходили задля власного задоволення, їм подобалося дивитися на танці. Довгими годинами вони мовчки сиділи, обіпершись ліктями на стіл, очманівши від тупотіння, від якого двигтіла підлога, і, очевидно, тішилися у глибині душі тим, що стежили своїми потьмянілими очима за тутешніми шльондрами, які витанцьовували в червоному світлі задушливої зали.

Одного листопадового вечора вони зайшли отак до «Зали шалених танців», щоб погрітися. Надворі різучий холод щипав обличчя. Але в залі було повнісінько

люду. Там гуло, як у вулику; за столиками людно, посередині людно, у повітрі людно — напхалося, як оселедців у бочку. Атож, ті, хто люблять потрушки по-канському, мали чим поласувати. Двічі обійшовши залу і не надібавши вільного столика, вони вирішили трохи постояти й почекати, доки якась компанія забереється геть. Купо, у брудній блузі, у приплюснутому на тімені старому драповому кашкеті без козирка, переступав з ноги на ногу. Він стояв у проході і раптом побачив, як низенький худорлявий молодик, що зачепив його ліктем, проходячи повз, обтрушував рукав свого пальта.

— Агов! — люто вигукнув він, витягаючи носогрійку зі свого запалого рота. — Чи не хотіли б ви попросити вибачення?.. Воно, бач, гидує, що людина носить блузу!

Молодик обернувся й зміряв поглядом бляхаря, який вів своєї:

— Затям собі, бісів жевжику, що блуза — це найліпша одіж. Еге ж! Одіж трударів!.. Ось я, якщо хочеш, сам тебе обтрушу, ще й утру тобі маку... Чи бачено таке коли, щоб якийсьвилупок ображав робітника?!

Марно Жервеза намагалася його заспокоїти. Він пишався у своєму лахмітті, бив себе кулаком у груди й горлав:

— Там, під цією блузою, груди справжнього чоловіка!

— От брудна скотиняка! — пробурмотів молодик, зникаючи в натовпі.

Купо захотів його спіймати. Щоб його ображав якийсь фертик у пальті? Ще чого! Та це навіть не пальто, а якісь недоноски, щоб підчепити собі дівку, не витративши ані сантима. Хай тільки десь попадеться, він поставить його на коліна і змусить вклонитися блузі. Але натовп був надто щільним, щоб у ньому можна було швидко пересуватися. Вони з Жервезою ледь пробиралися серед людського тлуму; довкруг танцюристів товпилося три ряди глядачів, обличчя яких запалювалися щоразу, як котрийсь кавалер витягувався на підлозі або котрась дама надто високо піднімала ногу. Обоє вони були невисокі, тому, щоб побачити

щось окрім стрибучих шиньйонів і капелюхів, мусили спинатися навшпиньки. Хрипкі духові інструменти оркестру несамовито витинали кадрили, від звуків якої здригалася вся зала, тимчасом як пари танцюристів тупотіли ногами й збивали пилюгу, що затьмарювала палахке газове світло. Духота стояла просто нестерпна.

— Ось поглянь! — раптом вигукнула Жервеза.

— Що там?

— Оксамитовий капелюшок, оно.

Вони звелися навдибки. Ліворуч виднівся старий чорний оксамитовий капелюшок, над яким тіпалися два обскубані пера, достоту як плюмаж на катафалку. Але вони змогли розгледіти тільки цей капелюшок, що гарцював у скаженому танці, стрибав, вихрився, пірнав у натовп і знову виринав. Вони губили його в скаженій метушні голів і знову знаходили, коли він підстрибував вище за інших так задерикувато й кумедно, що люди довкола них тільки й сміялися з танців цього капелюшка, зовсім не знаючи, хто під ним.

— І що? — запитав Купо.

— Не впізнаєш цього волосся? — прошепотіла здавленим голосом Жервеза. — Голову на відруб даю — це вона!

Бляхар одним махом прорвався крізь натовп. Хай йому біс! Це справді була Нана! Ще й вбрана як ловко! На ній була стара шовкова сукня, вичовгана по столах дешевих кабаків, з обірваними воланами, що розліталися навсібіч. До всього, на плечах не було навіть поганенької шалі, тож усі могли бачити корсаж з обірваними петельками. Виходить, ця голодранка мала старого, що так леліав її, і при цьому опустилася до того, що тягалася з якимось кнуром, який, напевно, лупцював її! Та все одно вона лишалася свіжою й спокусливою: з кучерявим, як пуделя, волоссям і рожевеньким ротком під тим пройдисвітським капелюшком.

— Ну постривай, зараз ти в мене затанцюєш! — сказав Купо.

Нана, звісно, нічого не підозрювала. Витанцьовувала так, що треба було бачити! Вихиляла своїм задком пра-

воруч і ліворуч, пригиналася аж до землі, тупотіла ногами й підкидала їх майже до кавалерового обличчя, ледь не розриваючись навпіл. Люди товпилися навколо неї й плескали в долоні. Розшаліла Нана підсмикувала спідниці до самісіньких колін, звивалась у шаленому танці, наче підхльоснута, вертілася, ніби дзига, мало не розпластувалася на підлозі, а потім знов заводила спокійний танок і з неймовірною граційністю похитувала стегнами й грудьми. Так і хотілося затягти її до якогось закутка й осипати пестощами.

— Кажу вам, це моя донька! — кричав Купо. — Пропустіть мене!

Нана саме пнулася задки й замітала підлогу перами капелюшка, виставивши свою гузницю й злегка погойдуючи нею задля більшого враження. Діставши в зад добрячого копняка, вона випросталась і геть пополотніла, бо одразу впізнала своїх батька й матір. Оце так халепа!

— Геть! Геть! — заревли танцюристи.

Але Купо, допіру впізнавши в доччиному кавалері худорлявого молодика в пальті, чхати хотів на весь той люд.

— Так, це ми! — горлав він. — Не чекала, га?!.. От і піймалась тут зі своїм жовтодзьобим, що хвилину тому так зневажив мене!

Жервеза, зціпивши зуби, відштовхнула Купо й мовила:

— Замовкни!.. Усі ці пояснення тут ні до чого.

Підступивши ближче, вона вліпила Нана два замашні ляпаси. Перший збив набакир капелюшок з пір'ям, а другий лишив червоний відбиток на білій, як простирадло, щоці. Отетеріла Нана не плакала й не відбивалася. Оркестр гримів, натовп шаленів і люто вигукував:

— Геть! Геть!

— Ану бігом! — наказала Жервеза. — Ступай попереду! І не думай тікати, бо заночуєш у в'язниці.

Хирлявий молодик до того часу непомітно зник. І Нана закрокувала попереду, випроставшись на повен зріст, приголомшена прикрою невдачею. Щойно вона

стишувала ходу й невдоволено насуплювалася, запотилничник ззаду скеровував її прямо до дверей. Отак утрюх вони й вийшли — засміяні й освистані цілою залою, — тимчасом як оркестр догравав канкан з таким гримотінням, неначе тромбони почали плюватися ядрами.

Життя налагодилося. Нана, проспавши дванадцять годин у своїй комірчині, цілий тиждень поводитася дуже добре. Підлатала скромненьку суконьку, на голові носила чепчик, зав'язавши його стрічки на потилиці під волоссям. Охоплена благородним запалом, вона навіть заявила, що хотіла б працювати вдома, адже вдома можна заробити більше і не слухати сороміцьких балачок робітниць. І вона справді знайшла замовлення, облаштувалася зі своїми інструментами за столом, перші дні вставала о п'ятій годині ранку й скручувала стеблини для фіалок. Та, зробивши кілька кілька сотень, вона починала потягуватися, розправляючи зсудомлені руки, що відвикли від праці, задихаючись у замкнутому просторі після того, як добряче провіялася за останні півроку. Згодом горнятко з клеєм засохло, на пелюстках і зеленому папері з'явилися масні плями, тричі приходив замовник і влаштовував сцени, вимагаючи повернути зіпсований матеріал. Нана тинялася з кутка в кутку, діставала стусани від батька, від рання до вечора гризлася з матір'ю. Сварячись, обидві поливали одна одну найбруднішою лайкою. Довго тривати так не могло; на дванадцятий день дівча втекло, забравши з пожитків тільки скромненьку суконьку, що була на ній, та ще той чепчик на голові. Лорійо, що кусали губи після повернення і каяття небоги, тепер мало не падали з реготу. Ява друга — зникнення номер два: панянка подалася до Сен-Лазара¹, тож займіть свої місця! Ні, це було таки достобіса кумедно! А Нана вміла дременути! Що ж, тепер, якщо Купо захочуть втримати її в себе, їм не лишиться нічого іншого, крім як зашити їй дещо й посадити в клітку!

¹ Сен-Лазар — із середини XIX ст. до 1935 року жіноча в'язниця. Раніше — жіночий монастир.

Про людське око Купо вдавали, що раді були спекатися дівчиська, але в глибині душі лютували. Та незабаром усе вляглося. Дізнавшись, що Нана валандалася кварталом, вони й оком не моргнули. Жервеза стверджувала, що донька робить це, щоб поганьбити їх, і зовсім не переймалася брехнями. Якщо ж зустріне свою дівулю десь на вулиці, то, казала, навіть не бруднитиме рук, щоб дати їй ляпаса; так, усе скінчено; якби їй трапилося побачити, як та у рам'ї здихає десь на вулиці, вона пройшла б повз неї і навіть не здумала, що носила цю наволоч під серцем. А Нана витинала по всіх закладах в околиці. Знали її і в «Білій Королеві», і в «Залі шалених танців». Коли вона заходила до «Елізе-Монмартр», люди вилазили на столики, щоб побачити, як, танцюючи канкан, вона виконує «фиркання рачка». З «Червоного Замку» її двічі виганяли, тож тепер вона вешталася там тільки біля входу, виглядаючи когось знайомого. «Чорна Куля» на бульварі та «Турецький Султан» на вулиці Пуасоньє були пристойними закладами, куди вона ходила, коли мала спідню білизну. Але з усіх шинків кварталу найбільше їй подобалися «Бал-Ермітаж» у глибині брудного двору та «Бал-Робер» у провулку Кадран — дві смердючі тісні зали, освітлені півдюжиною олійних ламп, де ніхто не пильнував порядку, де всі вволю веселилися і ніхто не заважав кавалерам та їхнім дамам спокійно цілуватися по кутках. Траплялися в Нана і злети, і падіння, немов від помаху чарівної палички: іноді вона з'являлася пишно вбрана й причепурена, як вишукана дама, а іноді ходила вся в лахмітті, мов якась нечупара. Ох же й ловко їй жилося!

Кілька разів Купо здавалося, що вони бачили доньку в дуже непевних місцях. Вони одразу поверталися і йшли в протилежний бік, щоб часом не зустрітися з нею ніс до носа. Подружжя не мало ніякісінького бажання ставати посміховиськом для цілої зали заради того, щоб загнати додому таку волоцюгу. Аж одного вечора, десь годині о десятій, коли вони вже лягали спати, хтось постукав у двері. Це була Нана. Вона ціл-

ком спокійно попросилася залишитись у них на ніч. Боже милий, який вона мала вигляд! Простоволоса, у драній сукні, в дірявих черевиках — вбрання якраз, щоб нарватися на поліцію й заgrimіти до буцегарні. Звісно, вона дістала добрячої прочуханки, а потім жадібно накинулася на кусень черствого хліба і, геть знесилена, заснула з останнім відкушеним шматком у роті. Так воно й повелося. Щойно Нана трохи оклигувала, як одразу зникала. Ні слуху, ні прослуху — випурхнула пташка. Минали тижні й місяці, здавалося, що вона пропала, аж раптом об'являлася знову, ніколи не пояснюючи звідки, іноді бруднюща, що й дрючком гідко торкнутися, вкрита саднами з голови до п'ят, а іншим разом чепурненька, але така млява й зморена гульнею, що ледве трималася на ногах. Батькам довелося до цього звикнути. Шмагання не допомагало. Вони лупцювали її, а вона все одно поверталася до їхньої оселі як до якоїсь нічліжки, де можна тиждень-другий пожити. Нана знала, що за ночівлю платитиме прочуханкою, але, зваживши все як слід, згоджувалась бути битою, коли їй з того була якась вигода. До того ж лупцювання рано чи пізно набридає. Врешті-решт Купо змирилися з гулящим життям Нана. Прийшла чи не прийшла — аби тільки двері не лишала відчиненими. Та кат його бери, звичка точить гідність, як і будь-що інше.

Лиш одне страшенно драгувало Жервезу — коли донька з'являлася в сукні зі шлейфом і в капелюшку, прикрашеному перами. Ні, на такі розкоші вона не могла спокійно дивитися. Нехай собі гуляє, якщо хоче; але коли приходить до рідної матері, то нехай принаймні вбирається, як годиться вбиратися робітниці. Розкішні сукні спричиняли в будинку неабиякий розрух: Лорію хихотіли, збуджений Лантьє увивався довкола дівчини, вдихаючи аромат її парфумів, Боші забороняли Поліні товаришувати з цією роззяцьковою потіпахою. Також Жервеза злилася, коли Нана після нічних походеньок спала непробудним сном аж до полудня, розхристана, зі скуйовдженим волоссям з купою шпильок, ледве дихаючи, бліда, мовби нежива.

Вона термосила її п'ять-шість разів за ранок і погрожу-вала вилити на неї глек води. Жервезу виводила з рів-новаги ця вродлива нероба, напівгола, розжиріла від гріха, що пересипляла любовний хміль, від якого тіло в неї ніби набрякало і з якого вона не могла до пуття прокинутися. Нана розплющувала одне око, знов заплющувала його і далі поринала в сон.

Одного разу Жервеза, дорікаючи доньці за її роз-пусне життя й запитуючи, чи не тому вона приходить додому така розбита, що водиться з жовніриками, нарешті виконала свою погрозу й стріпнула над нею мокру руку. Оскаженіла Нана закуталася в ковдру й вигукнула:

— Та скільки можна, мамо?! Краще нам не говорити про чоловіків. Свого часу ти робила, що хотіла, от і я роблю, що хочу.

— Як? Що? — белькотіла Жервеза.

— Атож, я ніколи тобі цього не казала, бо воно мене не стосувалося, але ти анітрохи не соромилася. Я час-тенько бачила, як ти вешталася по пральні в самій сорочці, поки тато хропів... Якщо тепер тобі таке не подобається, то подобається іншим. Дай мені спокій, не треба було показувати прикладу!

Жервеза враз пополотніла, руки затремтіли, вона металася кімнатою, мов неприкаяна, тимчасом як Нана, перевернувшись на живіт і обхопивши подушку обома руками, поринула в безтурботний глибокий сон.

Купо тільки бурчав, але йому вже й на думку не спадало роздавати ляпаси. Він геть втрачав глузд. Та й справді, його марно було звинувачувати в тому, що він негодящий батько, бо випивка цілком притлумила в ньому всяке уявлення про добро і зло.

Тепер усе йшло як по писаному. Пів року він не просихав, а потім злягав і потрапляв до притулку Свя-тої Анни — наче вибирався на природу. Лорійо казали, що герцог Сивуха вирушив до своєї резиденції. За кілька тижнів потому його випускали з притулку, під-правленого й підлатаного, і він продовжував нищити себе аж до тієї пори, поки знов підупадав на силі й

потребував чергової поправи. За три роки він так побував у притулку Святої Анни сім разів. У кварталі балакали, що йому там приберігають окрему палату. Але найгірше в цій історії було те, що той затятий пияк щоразу заходив усе далі, тож за всіма нескінченними рецидивами можна було передбачити сумний фінал, коли ця трухлява бочка, з якої один за другим злітали обручі, геть розпадеться.

Усе це не додавало йому краси: примара з виду та й годі! Отрута алкоголю безжально роз'їдала його. Просякнуте випивкою тіло зморщувалося, як зародки в банках у лабораторіях. Коли він підходив до вікна, було помітно, як просвічувалися в нього ребра, — такий худий став. Щоки позападали, очі гноїлися, і якби то був віск, його вистачило б на цілий кафедральний собор. Ніс, червоний, розпухлий, стримів на брезклому обличчі, як гвоздика посеред спорожньої клумби. У всіх, хто знав його вік — сорок років, мороз пробігав поза спиною, коли він проходив повз, скоцюрбившись, хитаючись, старезний, як той брук на вулиці. І руки в нього трусилися дедалі дужче: права рука сіпалася так сильно, що часом, аби піднести склянку до рота, доводилося брати її обіруч. Ох, ця чортова трясця! Це єдине, що його дратувало, а до всього іншого Купо було байдуже. Іноді він бурчав, люто проклинаючи свої руки. А бувало, годинами уважно спостерігав за тим, як вони дригалися, підплигували, ніби жаби, і мовчав, анітрохи не сердився, а тільки дивився, ніби намагаючись розгадати, що ж то за механізм усередині змушує їх так витанцьовувати. Яюсь увечері за цим заняттям його застала Жервеза: по посинілих щоках п'яниці котилися рясні сльози.

Того літа, коли Нана взяла за звичку з'являтися у батьків посеред ночі, Купо було зовсім зле. Його голос змінився, так ніби оковита надала йому цілком нового звучання. Він оглух на одне вухо, а потім, через декілька днів, у нього погіршився зір. Щоб не гепнутися на сходах, йому доводилось триматися за поруччя.

Здоров'я його, як то кажуть, зійшло нінащо. У нього так боліла й паморочилася голова, що аж каганці в очах світилися. Ні з того ні з сього гострий біль пронизував руки й ноги; він блід, сідав, щоб не впасти, й з отупілим виглядом годинами не підводився зі стільця. Ба більше, після одного такого нападу йому спаралізувало руку на цілий день. Іноді він злягав: скручувався на ліжку клубком, забивався під ковдру, важко й протяжно дихаючи, як поранений звір. І тоді починалися напади, як у притулку Святої Анни. Зляканий, стривожений, змучений гарячкою, він у скаженому гніві качався по підлозі, шматував на собі одяг, гриз меблі зсудомленими щелепами, або ж на нього находило глибоке розчулення, і він усе скаржився на доньку, схиляючи й скиглячи, що його ніхто не любить. Одного вечора Жервеза й Нана разом повернулися додому і не застали його в ліжку. На його місці лежала подушка. А коли вони відкинули ковдру, то побачили його в щілині між ліжком і стіною: він цокотів зубами й розповідав, що якісь убивці приходили по його душу. Довелось їм удвох знову вкладати його в ліжко й заспокоювати, як малу дитину.

Ліки Купо знав лише одні — хильнути півлітри запридуху, щоб добряче вдарило в голову й поставило його на ноги. Так він лікувався щоранку. Пам'ять йому вже давненько відбило, у голові в нього було порожньо, і щойно він оклигував, одразу ж починав насміхатися зі своїх болячок. Їй-богу, він ніколи й не хворів. Купо вже дійшов до тієї межі, коли люди, лежачи на смертному одрі, запевняють, що цілком здорові. Що ж до решти, у нього теж були не всі вдома. Коли Нана поверталася після півторамісячного загулу, він гадав, що вона вибігала у справах неподалік. Нерідко, повишнувши на якомусь чоловічому плечі, вона йшла повз нього й сміялась, а він її не впізнавав. Словом, вона на нього більше не зважала і ладна була хоч на голову йому сісти, якби їй забракло стільця.

Як ударили перші морози, Нана вкотре повіялася, сказавши, що йде поглянути, чи немає в зеленярки

печених груш. Вона побачила, що вже настає зима, й не хотіла цокотіти зубами коло нетопленої грубки. Купо лиш обізвали її гадюкою, бо так тих груш і не дочекалися. Звісно, вона повернеться; минулої зими вона пішла купити тютюну на два су й пропала на три тижні. Та місяці спливали, а дівча так і не з'являлося. Цього разу вона, схоже, понеслась добрячим чвалом. Уже й червень настав, але й сонце не повернуло її додому. Очевидно, це був кінець: Нана десь знайшла собі й хліб, і до хліба. Одного дня Купо, будши на безгрішші, продали її залізне ліжко за шість франків, які одразу й пропили в Сент-Уані. Воно, мовляв, тільки захищувало помешкання.

Якось одного липневого ранку Віржині гукнула Жервезу, що проходила повз, і попросила її допомогти з миттям посуду, бо минулого вечора Лантьє привів у гості двох своїх друзяк. Капелюшник усе ще доїдав її крамницю. І коли Жервеза мила те начиння — жирнючі тарілки після того бенкету, — він раптом голосно заговорив до неї:

— Якби ви тільки знали, паніматко! Нещодавно я бачив Нана.

Віржині, сидючи із заклопотаним виглядом за прилавком й оглядаючи слоїки та шухляди, які помалу порожніли, сердито похитала головою. Вона стримувалася, щоб не бовкнути зайвого, бо все це починало відгонити чимось недобрим. Надто вже часто Лантьє бачився з Нана. Ох, вона б за нього не ручалася: цей чоловік був здатен на що завгодно, коли йому западала в голову якась спідниця. Пані Лера, яка щойно ввійшла, — на той час вона дуже здружилася з Віржині, що звиряла їй всі таємниці, — скривила свою звичну гримасу, сповнену двозначності, й запитала:

— У якому сенсі — ви її бачили?

— О! У щонайкращому, — відповів дуже влещений капелюшник, сміючись і підкручуючи вуса. — Вона їхала в кареті, я ж чалапав пішки... Йй-богу, можу заприсягнутися на тім! Авжеж, багатеньким жевжикам, що упадають біля неї, збіса пощастило!

Очі в нього загорілися, він обернувся до Жервези, яка стояла в дальньому кінці крамниці й саме витирала тарілку.

— Еге, їхала в кареті, та ще й в шикарній сукні!.. Вона так скидалася на великосвітську даму, що я навіть не впізнав її: зубки білі, а личко свіже, як квіточка. Вона усміхнулася до мене й помахала рукавичкою... Думаю, підчепила собі якогось віконта. Ото вже доскочила щастя! Тепер вона може чхати на всіх нас: у неї, цієї пройдисвітки, того щастя по саму зав'язку!.. Кохання маленького кошенятка! О, ви й гадки не маєте, чого варте таке кошенятко!

Жервеза все ще терла тарілку, хоч та давно вже сяяла чистотою. Віржині занепокоєно міркувала про два рахунки, які не знала як оплатити наступного дня, тимчасом як вгодований, гладкий Лант'є, що аж сочився з'їденим цукром, заповнював своїми захопленими балачками про пишно вбраних маленьких дівчаток усю кондитерську крамницю, вже на три чверті з'їдену, від якої так і віяло розоренням. Атож, лишилося тільки догризти кілька праліне, досмоктати кілька льодяників — і всій комерції Пуасонів настане край. Раптом на протилежному боці вулиці він помітив стражника, що якраз був на службі, застебнутий на всі гудзики, з шаблею, що билась об його стегно. Це його ще дужче розвеселило. Він вказав Віржині на її чоловіка.

— Ова! — пробурмотів він. — А в Баденга сьогодні чудовий вигляд!.. Ви лиш подивіться! Он як штани обліпили сідниці! Вставив би собі туди скляне око, щоб захоплювати людей зненацька.

Коли Жервеза повернулася додому, Купо отупіло сидів скраю ліжка: у нього був черговий напад. Помертвілим поглядом він дивився на долівку. Тоді вона й собі сіла на стілець, геть знеможена, руки безсило повисли вздовж брудної спідниці. Зо чверть години вона сиділа навпроти нього й не мовила ані слова.

— Маю новини, — прошепотіла вона нарешті. — Бачили твою доньку... Так, твоя доня тепер шикарно вбирається, і ти їй більше не потрібен. Вона дуже щас-

лива, авжеж! Ах, Господи, Господи! Дорого я заплатила б, щоб опинитися на її місці.

Купо й далі витріщався на долівку. Потім підвів своє змордоване обличчя і, недоумкувато засміявшись, пробелькотів:

— Слухай, моя кізонько, я тебе не тримаю... Ти ще досить нічогенька, коли вмиєшся. Знаєш, як то кажуть: хоч яка стара діжа, а накривка на неї знайдеться... Біс із ним! Може, хоч матимемо щось до хліба!

XII

Була, напевно, перша субота після реченця плати за помешкання, дванадцяте-тринадцяте січня чи щось таке, — Жервеза вже й не знала точно. Вона помалу втрачала глузд, бо вже цілу вічність у неї в животі не було нічого гарячого. Ох, який пекельний тиждень! Цілковита пустка! Дві чотирифунтові хлібини у вівторок, яких вистачило до четверга, потім ще черства шкоринка, яку випадково знайшли, і ані крихти за останні тридцять шість годин — одно знай витанцьовували коло буфета! Єдине, що вона ще усвідомлювала, відчуваючи на собі, — це собачу погоду, страшенний холод, темне, як сковорода на споді, небо, набухле снігом, що вперто не хотів падати. Коли настає зима і в шлунку порожньо, можна як завгодно туго затягувати пояси — ситий однаково не будеш.

Можливо, ввечері Купо принесе трохи грошей. Він казав, що отримав роботу. Всяк може бути, хіба ні? І Жервеза, хоч і не раз уже доскочила лиха, врешті-решт почала сподіватися на ті гроші. Їй самій, після всіляких неприємних історій, навіть прання ганчірок ніхто в кварталі не хотів довірити, а напередодні стара пані, у якої вона прислужувала, вигнала її геть, звинувативши в тому, що вона попивала її лікери. Жервезу ніде не хотіли брати на роботу, вона була геть спрацьована. І в глибині душі її це влаштовувало, бо вона дійшла вже до такого отупіння, що радше здохла б, аніж поворухнула пальцем. Зрештою, якщо Купо принесе платню, то вони поїдять чогось гарячого. А тим часом, оскільки полудень ще не вибило, вона й далі лежала, скрутившись на солом'янику, бо лежачому не так холодно й не так голодно.

Солом'яник, як його називала Жервеза, насправді був лише купою соломи, зваленої в кутку. Ліжка і постільна білизна мало-помалу перекочувала до околичних перекупників. Спочатку, під скрутний час, вона розпорола матрац і смикала звідти жменями вовну, яку виносила під фартухом і продавала по десять су за фунт на вулиці Бельом. Далі, коли матрац спорожнів, одного ранку вона віддала за тридцять су й сам чохол, щоб купити кави. Слідом пішли подушки, потім підголівник. Лишилось тільки голе дерев'яне ліжко, яке вона не могла винести через Бошів, що збурили б увесь будинок, якби побачили, як від домовласника вислизає гарантія виплат. Та попри це одного вечора вона з чоловіковою поміччю підстерегла Бошів, що саме влаштували гульбу, і спокійненько винесла ліжко шматок за шматком: бічні дошки, бильця, раму. Виручені десять франків вони проїли за три дні. А хіба їм погано на солом'янику? Але навіть полотняна насипка пішла слідом за чохлом матраца; остаточно позбувшись таким чином постелі, вони об'їлися хлібом після того, як голодували цілу добу. Одним махом віника солону змітали до купи, здіймаючи у повітря порохно, що згодом осідало на старе місце, яке було такими самим бруднющим, як і все довкола.

Лягаючи на ту купу соломи, повністю вдягнена Жервеза згорталася калачиком і ховала ноги під подерту спідницю, щоб було тепліше. Того дня, скрутившись клубком, широко розплющивши очі, вона снувала аж ніяк не веселі думки. А хай йому лихо! Не можна далі жити без їжі! Вона вже не відчувала голоду, а лиш свинцеву важкість у шлунку, тимчасом як голова здавалася їй порожньою. Авжеж, у чотирьох стінах цього барлогу приводу для веселощів точно не знайдеш! Тепер це була справжня собача буда, в якій хорти, що ходять по вулиці в накидках, не жили б ні за що на світі. Потьмянілими очима вона роздивлялася голі стіни. Вже давно все перейшло до ломбарду. Лишалися тільки комод, стіл і стілець, але мармурова стільниця й шухляди комода зникли так само, як і дерев'яне ліжко.

Навіть після пожежі не було б такої пустки, всілякий дріб'язок давно пішов за водою: спочатку дзигарі за дванадцять франків, а насамкінець родинні світлини, рамки від яких забрала якась перекупка, досить люб'язна жіночка, що так само взяла в неї каструлю, праску, гребінець і давала по п'ять су, три су, два су — за кожну річ по-різному, — якраз щоб повернутися додому з куснем хліба. Нині не лишилося нічого, крім старого зламаного гасила, за яке перекупка не захотіла дати й одного су. О, якби вона знала, кому продати сміття, пил і бруд, то негайно відкрила б крамницю, адже грязюки в кімнаті не бракувало, так само як і павутиння по кутках; і хоч воно, може, й допомагає при порізах, та нема такого гендляря, що купував би його. Тоді Жервеза відвернулася й, облишивши надію на бодай якийсь виторг, ще дужче скоцюрбилася на солом'янику і почала дивитися крізь вікно на обважнілі від снігу хмари, на тьмаве світло, що проймало холодом до самих кісток.

Ото вже клопоту! Чого ради доводити себе до такого стану й морочити собі голову? Якби вона могла принаймні покаяти! Але обшарпана халупа ніяк не йшла їй з голови. Пан Мареско, власник будинку, власною персоною приходив напередодні й сказав, що виселить їх, якщо вони протягом тижня не заплатять за два минулі квартали. Що ж! Нехай виганяє, на бруківці їм точно не буде гірше! Уявіть собі цього нахабу в пальті та вовняних рукавицях, що приходив нагадати про комірне так, наче в них десь схована повна калитка грошей! Хай йому грець! Та якби це було справді так, то замість класти зуби на полицю вона напхала б собі пельку! Справді, цього пузання вона вважала за страшенну наволоч і мала його собі самі знаєте де, та ще й глибоко! Те саме було з дурною худобиною Купо, який тепер, щойно з'являвся додому, кидався її лупцювати: він їй був до того ж місця, що й домовласник. Останнім часом те місце мало б бути збіса просторим, бо туди вона посилала всіх на світі, — так хотілося Жервезі скараскатися людей і свого життя. Велось їй, як снопам

на битому току. Купо мав лوماку, яку називав осячлим віялом, і так нею обмахував свою стару, що треба було бачити, так періщив, аж мило вставало! Вона, теж не надто гречна, кусалася й дряпалася. Отак вони й товклися в порожній кімнаті, перебиваючи стусанами голод. Але врешті-решт їй стало байдуже до духопеліків, як і до всього іншого. Купо міг понеділкувати хоч цілими тижнями, йти в загул на довгі місяці, повертатися одурілим від випивки й дубасити її — вона вже до всього звикла, він просто їй обрид, от і все. В такі дні вона й посилала його до дупи. Так, до дупи ту свинюку! До дупи Лорійо, Бошів і Пуасонів! До дупи цей квартал, де нею гидують! Хай хоч весь Париж туди йде — вона відправить його одним махом, жестом велично байдужим, і тішитиметься своєю помстою.

Людина призвичаюється до всього, та ніхто ще, на жаль, не зміг звикнути з життям без їжі. Це єдине, що надокучало Жервезі. Їй було байдуже, що вона остання з останніх, що опинилася на самому дні болота, що люди обтрушуються, коли вона проходить повз них. Цим вона більше не переймалася, тимчасом як голод нестерпно скручував їй кишки. О, вона давно вже попрощалася зі смачненькими стравами й опустилася до того, що глitala все, що попадалося. Тепер, коли траплялася нагода побенкетувати, вона купувала в різника м'ясні обрізки по чотири су за фунт, що бозна-скільки валялися й чорніли в мисці, вкидала його до картопляного варива, яке помішувала на дні горщика. Або ж тушкувала яловиче серце — після такого їдла вона аж пальці облизувала. Час від часу, коли в неї було вино, вона вмочувала в нього хліб і ласувала такими собі потапцями. Шматок італійського сиру за два су, відро білих яблук, кварта сухої квасолі, звареної у своєму соку — таких делікатесів їй тепер теж перепало негусто. Дійшло до того, що вона годувалася недоїдками по найгірших харчівнях, де за одне су їй давали купу риб'ячих кісток мішма з рештками пригорілої смаженини. Бувало, що Жервеза опускалася ще нижче, жебрала в одного милостивого ресторатора крихти

хліба зі столів і робила хлібну юшку, лишаючи її мліти на сусідській плиті якомога довше. Іноді, голод ставав геть дошкульним, вона спозаранку блукала разом із собаками, приглядаючись до куп непотребу біля дверей чорного ходу, ще до того, як на вулиці виходили сміттярі. Часом їй діставалися недоїдки багатіїв: надгнилі дині, зіпсована скумбрія, реберця, кістки яких уважно оглядала, остереігаючись черви. Атож, так низько вона впала! Бридливим людям гидко навіть уявити таке; але якби ці пестуни три дні не мали в роті ані ріски, ми б тоді побачили, чи сперечалися б вони зі своїм черевом; вони стали б рачки й хлебтали б помиї, як решта люду. О, ця погибель вбогих, ці порожні нутрощі, що волають від голоду, змушуючи нужденну людину по-звірячому клацати зубами й жерти всіляку негідь в цьому великому Парижі, такому золотастому й такому блискотливому! Подумати лишень — колись Жервеза досхочу наминала жирну гуску! Тепер вона могла тільки облизні їсти. Якось Купо поцупив був у неї два шматки хліба, які продав і пропив, і Жервеза, зморена голодом, знавісніла від цієї крадіжки, так огріла його лопатою, що мало не вбила.

Тим часом, задивившись на блідаве небо, вона задрімала неспокійним гнітючим сном. Їй снилося, що повне снігу небо розверзнулося просто на неї, — так діймав Жервезу холод. Раптом вона скочила на ноги, різко прокинувшись від нападу страшної тривоги. Боже мій! Невже вона скоро помре? Здригаючись від жаху, вона побачила, що було ще видно. Та ніч ніколи не настане, їй-богу! Як довго тягнеться час, коли в животі пусто! Її шунок прокинувся разом з нею і почав знову її мордувати. Звалившись на стілець, похиливши голову, затиснувши руки між колін, щоб зігрітися, вона почала прикидати, що купить на вечерю за гроші, які принесе Купо: хліба, пляшку, дві порції яловичих рубців по-ліонському. Годинник із зозулею в дядька Базужа вибив третю годину. Була всього-на-всього третя. І Жервеза заплакала. Їй не стане сили дочекатися сьомої години. Вона захилиталася всім тілом, як маленька

дівчинка, що хоче вгамувати пекучий біль, зігнувшись удвоє, стискаючи живіт, щоб не відчувати голоду. Ах! Родити легше, ніж голодувати! Неспроможна полегшити страждання, сповнена люті, вона підвелася й почала міряти кроками кімнату, сподіваючись приспати голод так, як заколисують дитину. Десь із пів години Жервеза товклася в чотирьох стінах порожньої кімнати. Потім враз зупинилася, витріщивши очі. А, хай йому біс! Хай кажуть, що хочуть, — ноги їм лизатиме, якщо доведеться, — але вона таки піде й позичить у Лорійо десять су.

Взимку в цій частині будинку, в закутку для голодранців, тільки й знали, що позичати по десять, по двадцять су — такі маленькі послуги робили одне одному ці вічно голодні костогризи. Однак ліпше було здохнути, ніж попросити в Лорійо, адже всі добре знали, які вони жмикрути. Вирішивши звернути до них, Жервеза виявила неабияку відвагу. Але в коридорі їй стало так лячно, що коли вона нарешті постукала у двері, то відчула раптове полегшення, відоме людині, яка наважилася подзвонити у двері до дантиста.

— Заходьте! — різким голосом крикнув ланцюжник.

Як же там було хороше! Горно палахкотіло, заливаючи вузьеньку майстерню білим полум'ям. Тимчасом як пані Лорійо розжарювала моток золотого дроту, Лорійо за своїм верстатом злютовував ланки паяльною лампою і аж прів від задухи. На грубці млів капустаний суп, і над ним здіймалася така густа пара, кімната повнилася таким неймовірним запахом, що Жервезине серце аж заходилося, а в голові паморочилось.

— А, це ви! — буркнула пані Лорійо, навіть не запропонувавши їй сісти. — Що ви хотіли?

Жервеза не відповідала. Того тижня вони з Лорійо досить непогано ладнали, але прохання позичити десять су так і стало їй у горлі, коли вона помітила Боша, що сидів, розвалившись, біля грубки й правив теревені. У нього був такий вираз обличчя, ніби йому чхати на всіх на світі. Ох і скотиняка! Він сміявся, наче гола срака: рот — круглою діркою, а щоки такі надуті,

що не видно було й носа; словом, справжнісінька срака!

— Що ви хотіли?

— Ви не бачили Купо? — нарешті пробелькотіла Жервеза. — Я думала, він у вас.

Ланцюжник і консьерж криво посміхнулися. Звісно, ні, Купо вони не бачили. Де ж пак їм його бачити, якщо в них не надто щедро наливають по чарці. Жервеза насилу спромоглася знову заговорити:

— Та він пообіцяв мені, що прийде додому... Так, має принести гроші... А оскільки мені вкрай треба дещо купити...

Запанувала глибока тиша. Пані Лорійо завзято роздмухувала вогонь у горні, Лорійо схилився над шматком ланцюжка, що розтягнувся у нього між пальцями, тимчасом як Бош далі реготав, надуваючись, як місяць у повні, й округлюючи губи так, що аж хотілося запахти туди пальця й побачити, що з того вийде.

— Якби я мала принаймні десять су, — стиха прошепотіла Жервеза.

Знову стало тихо.

— Чи не могли б ви позичити мені десять су?.. О, я б віддала сьогодні ввечері.

Пані Лорійо обернулася і втупила в неї очі. Ото вже змія: так і хоче їх обкрутити. Сьогодні вона позичить у них десять су, завтра попросить двадцять, а потім їй вже спину не буде. Ні, ні, так не вийде. Хіба у вівторок, годів через сорок!

— Але, голубонько моя, — скрикнула вона, — ви ж добре знаєте, що в нас немає грошей! Дивіться, я навіть виверну свої кишені. Можете нас обшукати... Ми з великою радістю допомогли б вам, правда...

— Завжди з радістю, — буркнув Лорійо, — але як нема, то нема.

Жервеза похнюплена кивала головою. Попри це вона все ще не йшла геть, а позирала краєм ока на золото: на в'язки золота, почеплені на стіні, на золотий дріт, який жінка протягувала крізь фільтеру, напружуючи всі сили своїх коротких рук, на купу золотих ланок

під вузлуватими пальцями її чоловіка. І вона міркувала собі, що одного-єдиного шматочка цього брудного закопченого металу вистачило б, щоб справити добру вечерю. Того дня, хоч у майстерні й було брудно через купи старого залізччя, вугільний пил та кепсько затерті жирні плями від мастил, Жервезі здавалося, що вона сяє багатством, наче крамниця міняйла. І тоді вона наважилася тихенько повторити:

— Я б вам віддала, я б вам віддала, звичайно... Десять су, вас би це не обтяжило.

Вона так не хотіла признаватися, що відучора не мала в роті ані крихти, що аж серце розривалося. Потім Жервеза відчула, як у неї підламуються ноги; злякавшись, що зараз зайдеться плачем, вона знову забелькотіла:

— Це було б так люб'язно!.. Ви навіть увияти не можете... Так, я зійшла нінащо, Боже мій! Зійшла нінащо...

Тут Лорійо зціпили губи й мигцем перезирнулися. Шкандиба тепер, бач, старцює! Що ж! Це було цілковите падіння. А такого вони не любили! Якби вони знали, то забарикадувалися б, бо ніколи не можна спускати ока з жебраків, людей, що заходять до чужих помешкань під усілякими приводами й тікають, прихопивши цінні речі. Тим паче, що в них було, що красоти. Варто було лиш простягнути руку, щоб узяти добра на тридцять-сорок франків, непомітно затиснувши його в кулаку. Уже декілька разів вони насторожувалися, помітивши чудний вираз Жервезинового обличчя, коли вона спинялася біля золота. Але цього разу вони не спускатимуть з неї ока. Коли вона підійшла ближче, ставши на тесову решітку, ланцюжник різко крикнув їй, ніяк не відповівши на її прохання:

— Послухайте-но! Будьте трохи уважнішою, бо ще винесете на своїх підосвах золоту стружку. Справді, можна подумати, що ви зумисно обмазали їх грязюкою, щоб краще до них приліпілося.

Жервеза повільно задкувала. На мить вона обіперлася на стелаж, а побачивши, що пані Лорійо придивляється до її рук, розтиснула пальці, показала долоні й тихим

голосом, в якому зовсім не вчувалося образи, — бо хіба може ображатися пропаша жінка? — промовила:

— Я нічого не взяла, можете переконатися.

І пішла геть, бо від сильного духу капустяного супу і приємного тепла в майстерні їй стало зовсім зле.

О, Лорійо не стали її затримувати! Щасливої дороги! Дідька лисого вони ще їй відчинять! Вони вже достатньо надивилися на її пику, і їм зовсім не хотілося впускати до себе чужі злидні, тим паче, коли ті злидні заслужені. Пойняті егоїзмом, вони відчували величезну втіху з того, що сиділи в теплі й добрі, дожидаючи добренного супу. Бош і собі розсівся, надувши щоки, і сміх його був просто огидним. Усі вони тішилися достойною помстою за давні Шкандибині витівки, за голубеньку пральню, за бенкети і все інше. Дуже славно вийшло. Ось до чого призводить любов до всіляких витребеньок. До лиха обжер, ледацюг і потіпах!

— Оце ще вигадала! Прийшла виканючувати десять су! — крикнула пані Лорійо, щойно Жервеза пішла геть. — Та я вас прошу: їй тільки позич десять су — вона одразу ж їх і проп'є!

Згорбивши плечі, Жервеза важко зачовгала шкарбанами по коридору. Діставшись до своїх дверей, вона не зайшла досередини: кімната її лякала. Ліпше походити — так буде легше зігрітися й терпіти голод. Посунувши далі, вона зазирнула до комірки старого Брю, ще одного бідолахи, який, напевне, мав добрячий апетит, бо вже три дні з рання до вечора, знай, клацав зубами. Але він десь подівся, в норі було порожньо, і вона відчула заздрість, уявивши, що його могли кудись запросити. Далі, підійшовши до Біжарів, вона почула стогін і, повернувши ключ у замку, ввійшла.

— Що сталося? — запитала вона.

У кімнаті було дуже чисто. Видно, що зранку Лалі позамітала й дала всьому лад. Дарма що біда заглядала до них, перетворюючи одяг на лахи, розкидаючи купи сміття. Лалі ходила слідом і все прибирала, все зашивала, дбаючи про порядок і затишок. Хоч і небагатою була оселя, а добру господиню там одразу було знати.

Того дня двоє дітей, Анріета і Жуль, знайшли якісь старі картинки й спокійно вирізали їх у кутку. Але Жервеза дуже здивувалася, побачивши, що Лалі лежить на своїй вузенькій розкладачці, вкрита аж до підборіддя й геть бліда. Щоб вона та й лежала? Напевно, не на жарт захворіла!

— Що з вами? — стурбовано повторила Жервеза.

Лалі більше не стогнала. Вона повільно підняла бліді повіки і спробувала усміхнутися, але губи судомно сіпнулися.

— Нічого, — тихесенько прошепотіла вона. — Ох! Справді, анічогісінько.

Потім, заплющивши очі, натужно мовила:

— Я дуже втомлювалася цими днями, і от тепер б'ю байдики, ніжуся, як бачите.

Але на її дитячому личку, вкритому синіми плямами, відбивався такий нестерпний біль, що Жервеза, забувши про власні страждання, склала долоні і впала біля неї на коліна. Уже місяць вона бачила, як дівчинка ходила, хапаючись за стіни, згинаючись удвоє від кашлю, що провіщав близьку погибель. Крихітка вже навіть кашляти не могла. Вона гикнула, і з кутиків вуст витекли дві струминки крові. Їй немов стало легше.

— Я не винна, просто сьогодні зовсім не відчуваю в собі сил, — прошепотіла вона. — Зранку я ще так-сяк волочилася, трохи прибрала... Більш-менш чисто, правда?.. Хотіла ще протерти вікна, але ноги мене не тримають. Яке ж безглуздя! Що ж, попоравшись, можна й полежати.

Вона затихла, а тоді сказала:

— Подивіться, будь ласка, чи не порізалися ножицями мої дітки.

Лалі замовкла, затремтіла й почала дослухатися до важких кроків, що відлунювали на сходах. Раптом у двері ввалився старий Біжар. Він, як зазвичай, був добряче напідпитку, його очі палали п'яним шаленством. Побачивши, що Лалі лежить, він вишкірився, ляснув себе по стегнах, узяв свою здоровецьку пугу і закричав:

— А хай йому біс, це вже занадто! Зараз розважимося!.. Тепер, значить, корови валяються на соломі серед білого дня!.. Чи ти насміхаєшся з праведного люду, проклята неробо?.. Ану бігом злязь!

Він уже почав ляскати пугою над ліжком. А дитя почало благати:

— Ні, тату, прошу тебе, не бий... Справді, ти сам потім пошкодуєш... Не бий!

— Ану вставай, — зіпнув він ще голосніше, — або мені доведеться полоскотати тобі ребра! Зараз ти в мене пострибаєш, проклята почваро!

Тоді Лалі тихенько сказала:

— Я не можу, розумієш?.. Я помираю.

Жервеза кинулася на Біжара й вирвала в нього пугу. Він, спантеличений, так і застиг біля розкладачки. Що вона там лепече, ця шмаркачка? Хіба вмирають такими молодими, та ще й не хворівши?! Якись викабельки, щоб вициганити трохи цукру! О, зараз він перевірить, бреше вона чи ні!

— Ти побачиш, що це правда, — сказала Лалі. — Я з усіх сил старалася не завдавати вам клопоту... Будь цієї години добрим до мене. Попрощайся зі мною, татку.

Біжар кривив носом, побоюючись, що йому забивають баки. А втім, обличчя дівчинки й справді набуло якогось дивного вигляду: воно видовжилось і стало серйозним, як у дорослої людини. Подих смерті, що війнув кімнатою, протверезив його. Він оглянувся довкола себе, немов прокинувшись після довгого сну, і побачив чисто прибрану кімнату, двох доглянутих дітей, що саме бавилися й сміялися, а тоді звалився на стілець і забелькотів:

— Наша маленька матуся, наша маленька матуся...

На більше він не спромігся, але навіть ці слова були найніжнішими з усіх, що Лалі колись чула від нього. Вона почала втішати батька. Найбільше Лалі журилася тим, що мусила йти на той світ, не довівши до пуття своїх діток. Він подбає про них, правда ж? Напівживим голосом вона докладно розповідала йому, як їх догляда-

ти, як чепурити. Він же, отупілий, знову пойнятий алкогольними випарами, тільки крутив головою і дивився банькатими очима, як вона помирає. У нього вся душа переверталася, але він не міг здобути бодай на слово, а плакати йому не давала надто задубіла шкура.

— Ага, ще таке, — знову заговорила Лалі після мовчанки. — Ми винні чотири франки сім су пекареві; треба буде заплатити... У пані Годрон наша праска — забереш її... Сьогодні ввечері я не змогла зварити супу, але лишилося трохи хліба; ще можеш розігріти картоплю...

До останнього подиху це бідолашне кошеня залишалося матір'ю для всієї сім'ї. Ніхто її тепер, звісно, не замінить! Вона вмирала через те, що у своєму дитячому віці мала душу справжньої матері, але надто ніжні й надто вутлі груди, щоб витримати важкий тягар материнства. І якщо цей звірюка-батько втрачав такий скарб, то тільки з власної вини. Убивши матір копняками, хто ж, як не він, доконав тепер і доньку?! Двоє його добрих янголів лежатимуть тепер у могилі, а йому нічого іншого не лишиться, як тільки здохнути, мов тій собаці, десь під парканом.

Жервеза тим часом ледве стримувалася, щоб не розридатися. Вона простягала руки, прагнула якось втішити дитину. Край ковдри зсунувся додолу, тож Жервеза вирішила переслати постіль. І тоді вона побачила бідолашне тільки вмирущої. Боже милостивий! Ой, леле-леле! Тут і камінь заплакав би. Лалі лежала зовсім гола: тільки подерта кофтина прикривала її плечі замість сорочки. Так, вона була гола-голісінька, — і нагота ця була кривава й болісна, як у мучеників. Плоті на ній зовсім не лишилося — самі кістки випиналися з-під шкіри. По боках аж до стегон тягнулися фіолетові смуги — ще свіжі сліди від батого. Ліву руку оперізувала лілова пляма: цю ніжну ручку завгрубшки з сірник немов стискали щелепами лещат. На правій нозі було видно незагоєну рвану рану від якогось підступного штурхана, що, мабуть, відкривалася

щоранку, коли вона бігала, пораючись у хаті. З голови до п'ят — суцільний синець! О, це дітовбивство, ці важкі чоловічі лапи, що душать цю гарненьку шийку, ця жахлива мерзенність, коли така слабина гибіє під таким важким хрестом! У церквах люди поклоняються батоженим святим, але їхня нагота не така чиста. Жервеза знову стала навколішки, уже й забувши, що збиралася перестилати постіль, приголомшена виглядом цієї крихітної страдниці, прикутої до ліжка, і тремкими губами добирала слова молитви.

— Пані Купо, — прошепотіла дівчинка, — прошу вас...

Тоненькими рученятами це добродіє дитя намагалося накинути на себе ковдру, бо соромилося батька. А одурілий Біжар, не зводячи очей із замордованого ним тільця, продовжував повільно мотати головою, немов стривожена тварина.

Укривши Лалі, Жервеза відчула, що більше не може там лишатися. Бідолашка геть ослабла й більше не говорила; на її обличчі жили тільки очі — чорні очі із серйозним поглядом маленької дівчинки, покірної та мрійливої, яким вона стежила за своїми двома дітками, що продовжували вирізати картинки. Кімнату сповнювали сутінки, п'яний Біжар куняв, навряд чи й усвідомлюючи своєю отупілою від хмелю головою весь жах того, що відбувалося. Ні, ні, життя аж надто мерзотне! О, яке паскудство! Яке паскудство! І Жервеза вийшла, спустилася сходами, нічого не тямлячи, стративши розум, настільки сповнена огиди, що залюбки кинулася б під колеса омнібуса, щоб разом з усім покінчити.

Не спиняючись ні на мить і все нарікаючи на трикляту долю, вона бігла, аж поки опинилася перед воротами майстерні, де нібито працював Купо. Ноги самі привели її туди, і шунок знову завів свою пісню, плач про голод з дев'яноста куплетів, які вона знала напам'ять. Якби їй вдалося перехопити Купо, коли він виходитиме, вона відбере у нього гроші й купить харчів. Треба лиш почекати — щонайбільше годинку, — а це вже якось можна стерпіти, хоч вона ще відучора не мала в роті навіть макової зернини.

Майстерня стояла на розі вулиць Шарбоньєр і Шартр — поганючому перехресті, де вітер гуляв на всі чотири боки. Хай йому грець! Не та це погода, щоб тинятися вулицями. Якби ж то вона мала шубу! Небо й далі було бридотно-свинцевого кольору, а сніг, що скупчився в хмарах, покривав квартал крижаним саваном. Не падало ані сніжинки, але стояла глибока тиша, що лаштувала Парижу повну переміну — нову бальну сукню, пишну й білу. Жервеза підвела голову, бажаючи милостивого Бога не поспішати опускати на місто сніговий покрив. Вона тупцяла на місці, дивилася на бакалійну крамницю навпроти, а потім відверталася, бо надто збуджувати апетит заздалегідь було нерозумно. На перехресті не відбувалося нічого цікавого. Нечисленні перехожі, закутані в шарфи, швиденько пробігали, адже ніхто, звісно, не тиняється без діла, коли від холоду стискаються сідниці. Тим часом Жервеза помітила з пів десятка жінок, що так само стояли на варті під воротами бляхарні; теж бідолахи, звісно ж, — дружини, що чекали на зарібок, щоб не дати йому розійтись по винарнях. Була там одна довготелеса і сухоребра, як шкапа, жінка з обличчям жандарма; вона притиснулася до стіни, готова плигнути на спину своєму чоловікові, хай лиш той з'явиться. Інша, маленька, чорнява, з виду скромна й тендітна, походжала на другому боці вулиці. Ще одна, товста й незграбна, привела із собою двох малюків, що плакали й тремтіли, ухопившись за її руки. І всі вони — Жервеза та інші співчасниці змови — ходили туди-сюди, скоса поглядаючи одна на одну, не промовивши жодного слова. Ох і приємне місце для зустрічі, не маючи й казати! Їм ні до чого було знайомитися, щоб дізнатися, хто вони такі й де мешкають. Усі вони жили в одному будинку, на якому висіла табличка — «Нужда і компанія». Досить було побачити, як вони тупали й мовчки розминалися на тому страшному січневому морозі, — і ставало ще холодніше.

Проте з майстерні не показувалося ані собаки. Нарешті вийшов один робітник, за ним ще двоє, потім

трос, але всі вони, безперечно, були славними хлопцями, що завжди приносили заробіток додому, бо, побачивши тіні, що блукали перед майстернею, вони захитали головами. Рослява шкапа ще дужче притиснулася до стіни біля воріт, а потім прожогом накинулася на маленького блідого чоловічка, що саме обережно висоував голову. Ба! Хутко впоралась! Вона облапала його й загребла всі дрібняки. Попався, пропала грошва — ні за що й чарку випить! І маленький чоловічок, сердитий і похнюплений, поплентався за своїм жандармом, заливаючись рясними слізьми, немов дитина. Робітники все виходили, а коли до воріт підступила дебела жінка з двома дітлахами, якийсь високий брюнет з хитрим обличчям, помітивши її, кинувся притьмом назад, щоб попередити її чоловіка. Коли той перевальцем вийшов на вулицю, два срібники, дві новенькі монети по сто су, вже лежали нарізно в його черевиках. Він узяв одного малого на руки й пішов, розповідаючи якісь нісенітниці своїй дружині, яка його шпетила. Були там і веселуни, що одним скоком вистрибували на вулицю, кваплячись боржій пропити двотижневий заробіток разом із приятелями. Траплялись і похмурі, зі збідованими лицами, що стискали у зсудомлених кулаках платню за тричотири дні, яку заробили за півмісяця, лаяли себе неробами й присягалися більше не пити. Та найсумнішим у цьому видовищі було страждання маленької чорнявої жіночки, скромної й тендітної: її чоловік, вродливий парубок, прошмигнув у неї під носом так рвійно, що мало не звалив її на землю, і вона пішла додому сама, хитаючись попід крамницями, ридма ридуючи з горя.

Нарешті вервечка робітників урвалася. А Жервеза так і стояла посеред вулиці й дивилася на ворота. Починало пахнути чимось недобрим. З'явилось ще двоє спізнілих робітників, а Купо все не було. Коли ж вона запитала в тих робітників, чи скоро вийде Купо, вони, втямивши, що й до чого, відповіли жартома, що той щойно вибіг разом із Лантімешом через задні двері й погнав курей до вітру. Жервеза зрозуміла: Купо знову збрехав — шукай тепер вітра в полі! Тоді,

повільно човгаючи своїми дір'явими шкарбанами, вона пішла вниз вулицею Шарбоньєр. Вечеря тікала від неї, Жервеза, здригаючись, дивилася, як вона зникає у жовтавому присмерку. Цього разу все скінчено. Ані мідяка, ані надії — тільки глупа ніч і голод. Ах! Яка чудова ніч, щоб здохнути, — ця чорна ніч, що звалювалася їй на плечі!

Насилу піднімаючись вулицею Пуасоньє, вона раптом почула голос Купо. Так, він був там, у «Маленькій Ціветі», — його якраз пригощав Халява. Цей жаргун Халява наприкінці літа втнув штуку — навсправжки одружився з однією дамою, не дуже свіжою, але зі слідами минулої вроди. О! Дама з вулиці Мучеників — це не якась задрипанка з околиці. І треба було бачити цього щасливого смертного, що жив, як буржуа, заклавши руки до кишень, ошатно вбраний, сито нагодований. Він так розжирів, що ніхто його тепер не впізнавав. Товариші казали, що його дружина знаходила скільки завгодно роботи у знайомих чоловіків. Отака жінка й замиський будинок — більшої втіхи в житті годі й бажати. Тим-то Купо й позирав на Халяву із захопленням. Та цей шибайголова носив навіть золоту каблучку на мізинці!

Тієї миті, коли Купо виходив з «Маленької Ціветі», Жервеза смикнула його за руку.

— Слухай, я ж чекаю на тебе... Я голодна. Отак ти про мене дбаєш?

Але він дуже швидко присадив її.

— Голодна? Жуй кулак!.. А другий лиши на завтра.

Йому було зовсім не до шмиги розігрувати виставу перед купою людей! Ну не ходив він на роботу — і що з того?! Пекарі ж усе одно печуть. Чи, може, вона прийшла залякувати його своїми балачками, бо мала за наївного телепня?

— Отже, ти хочеш, щоб я пішла красти? — прошепотіла вона приглушеним голосом.

Халява з поблажливим видом гладив своє підборіддя.

— Ні, це ж заборонено, — мовив він. — Але коли жінка вмє крутитися...

Купо перебив його вигуком «Браво!» Атож, жінка мусить уміти крутитися. Проте його стара завжди була неповороткою мажарою, одороблом. Саме вона буде винна, якщо вони здохнуть з голоду на купі соломи. І він знову почав захоплено розглядати Халяву. Ох же й красунь цей чортяка! Справжній тобі домовласник: біла сорочка, а черевики які гарні! Хай йому біс! Це вам не якась дрантя! От у кого жінка знає, як заправляти хазяйством!

І обоє чоловіків попрямували до кільцевого бульвару. Жервеза пішла слідом. Перервавши мовчанку, вона знову озвалася з-за спини Купо.

— Я голодна, розумієш... Я так надіялася на тебе. Треба ж мені бодай щось з'їсти.

Він не відповів, і вона знову заговорила надривним відчайдушним голосом:

— Значить, отак ти про мене дбаєш?

— А хай йому грець! У мене самого пусто! — загорлав він, різко обернувшись. — Дай мені спокій, добре? А то зараз інакше з тобою поговорю!

Він уже погрозово звів кулак. Жервеза відступила назад і ніби подумки щось вирішувала.

— Гаразд, я піду геть. Знайду іншого чоловіка.

Бляхар розреготався. Він вдавав, що не брав її слова всерйоз, але сам же й під'юджував її. Яка чудова ідея! У вечірніх сутінках вона ще зможе когось звабити. Якщо їй вдасться підчепити якогось чоловіка, він радий їй іти до ресторану «Капуцин», де в невеличких окремих кабінетах можна було дуже приємно повечеряти. І коли вона, бліда й оскаженіла, пішла собі кільцевим бульваром, він крикнув услід:

— Слухай-но, принеси мені якийсь десерт. Я люблю тістечка... А якщо твій панок буде гарно вбраний, попроси в нього старе пальто — хоч трохи розбагатію.

Це нестерпне зухвальство підганяло Жервезу щодуху бігти вперед. Потім вона опинилася сама посеред натовпу й стишила крок. Налаштована вона була рішуче. Якщо вже доводилося красти або робити дещо інше, вона ліпше вдасться до другого, бо так принаймні

не завдасть нікому шкоди. Жервеза не могла розраховувати на когось іще, окрім себе. Звичайно, те, що вона намислила зробити, було аж ніяк не добре; але цієї днини добре й недобре мішалися в її мізках; помираючи з голоду, люди не вдаються в філософствування і не перебирають хлібом. Жервеза піднялась аж до Кліньянкурського шосе. Ніч усе ніяк не наставала. Чекаючи на захід сонця, вона попрямувала бульварами, неначе дама, що вийшла перед вечерею подихати свіжим повітрям.

Цей квартал, з якого тепер відкривався вільний простір, ставав таким гарним, що Жервезі було соромно жити в ньому. Маджентський бульвар, що виходив із серця Парижа, і бульвар Орнано, що тягнувся ген за місто, перетнули його біля колишньої застави, зруйнувавши купу хатин. По боках від цих широких проспектів зі свіжим тиньком на будинках лишалися вулиці Фобур-Пусоньє та Пуасоньєр з обрубаними, скаліченими, покрученими, мов якісь жахливі кишки, кінцями, що розходилися навсібіч. Уже давно, відколи зруйнували мур застави, кільцеві бульвари розширили, проклавши бічні шосе та променад для пішоходів, уздовж якого висадили чотири ряди молоденьких платанів. Нескінченні вулиці, що кишіли людьми й тонули в хаосі будівель, тягнулися далеко до небокраю, де виходили на величезну площу — перехрестя. Але серед високих нових будинків ще стояло чимало перехняблених халуп; поміж фасадами, прикрашеними ліпниною, зяяли чорні прогалени виламаних дверей і вікон, що скидалися на діромахи в якомусь ганчір'ї. Під щодалі більшими розкошами Парижа конали передміські злидні, споганюючи цю будову нового міста, що зводилося так поквапливо.

Загубившись серед юрби на просторому тротуарі під молодими платанами, Жервеза відчула себе самотньою й покинутою. На цих широких проспектах, на всьому цьому видноколі порожнеча в її шлунку відчувалася ще більше. Подумати лишень: у цьому потоці людей — хоч серед них були й досить заможні, —

жодна християнська душа не поспівчуває її нестерпному становищу й не тицьне в руку десять су! Так, місто було надзвичайно велике й надзвичайно гарне; в голові у Жервези паморочилось, а ноги підламувались під цим безмежним полотнищем сірого неба, напнутим над широким простором. Сутінки набули брудно-жовтої барви, такої характерної для паризьких околиць, що навіює бажання померти тієї ж миті, — таким бридким видається вуличне життя. Світло помалу тьмяніло, далеч зникала в каламутній імлі. Жервеза, страшенно стомлена, потрапила у потік робітників, що поверталися додому. Цієї години дами в капелюшках і гарно вбрані добродії, що жили в нових будинках, тонули серед люду, у безконечних процесіях чоловіків і жінок, блідих від затхлого повітря майстерень. З Маджентського бульвару й вулиці Фобур-Пуасоньєр вливалися цілі гурти задиханих від крутого підйому людей. У трохи стишеному гуркоті омнібусів і фіакрів, серед бідок, хур, биндюгів, що чвалом летіли впорожні додому, дедалі ширші потоки блюз і роб затоплювали бруківку. Поверталися різнощики з заплічними носилками. Двоє робітників надавали ходи, сягнуто крокуючи один обік другого, голосно розмовляли й жестикулювали, не дивлячись одне на одного; інші поодинці, у пальтах і кашкетах, простували скраю тротуару, похиливши голови; ще інші з'являлися купками по п'ятерох і йшли валкою, не перемовляючись ані словом, заклавши руки до кишень, з потьмянілими очима. Декотрі тримали в зубах згаслі люльки. Мулярі в найнятому на чотирьох фіакрі, на даху якого торохтіли їхні ночви, проїжджали повз, виставляючи у віконця свої білі від вапна обличчя. Малярі метляли відерцями з фарбою; якийсь бляхар ніс довгу драбину, якою ледь не вибирав людям очі; а спізнілий водопровідник зі скринькою на спині вигравав на своїй маленькій трубі пісеньку про доброго короля Дагоберта — журний мотив серед сумовитих сутінок. О! Ця тужлива музика, що ніби супроводжувала тупотіння отари людей, що волочилися геть знесилені! Ще один день позаду.

Йй-богу, дні тривали дуже довго й повторювалися надто часто. Заледве встигаєш натоптатися й передрімати, — і вже розвиднилося, і знову треба надягати свій нуждарський хомут. Однак веселі хлопці посвистували, тупотіли закаблуками, жваво бігли, чуючи в повітрі запах вечері. Жервеза загубилася серед цього виру, і їй було байдуже, що її штовхали, зачіпали ліктями праворуч і ліворуч, збивали з ніг, адже чоловікам ніколи дбати про галантність, коли вони падають від утоми й коли їх жене голод.

Раптом, підвівши голову, прачка побачила перед собою колишній готельчик «Бонкер». Невеличкий будинок, де якийсь час була підозріла кав'ярня, що її закрила поліція, стояв порожній: віконниці заліплено афішами, ліхтар розбито, згори донизу будівля гнила й розсипалася, бридкі бордові стіни бралися пліснявою. Наче нічого й не змінилося навколо. Продавці паперу й тютюну нікуди не ділися. Позаду, над низькими спорудами, все ще можна було помітити облуплені фасади шестиповерхових будинків, великі нерівні обриси яких пнулися вгору. Не було тепер тільки танцювальної зали «Гран-Балкон»; у приміщенні з десятьма осяйними вікнами нещодавно встановили цукрорізки, свист яких ні на мить не стихав. Саме тут, у цьому пошарпаному готельчику «Бонкер», почалося це все трикляте життя. Вона все стояла, дивилася на вікно на другому поверсі, з якого звисала відірвана віконниця, і згадувала юність із Лантьє, їхні перші перепалки, те, як підло він її кинув. Дарма, тоді вона була молода, з плином часу це все здавалося їй пустощами. Боже мій, відтоді минуло тільки двадцять років! А тепер от вона скочувалася на панель. Враз від вигляду готельчика їй стало зле, і вона пішла бульваром далі, в бік Монмартру.

Заходила ніч, але на купах піску між лавками ще гралася дітвора. Потік людей не припинявся, робітниці проходили підтюпцем, квапилися надолужити час, згааний перед вітринами; одна висока дівчина спинилася, лишивши свою руку в руці хлопця, що проводив її додому; інші, прощаючись, домовлялися зустрітися

ввечері в «Залі шалених танців» або у «Чорній кулі». Між гуртами перехожих траплялися й надомники, що несли під пахвами згорнуте вбрання. Одного пічника, що запрягся в шорки й тягнув візок, повен будівельного сміття, мало не розчавив омнібус. Тим часом у вже не такому щільному натовпі пробігали простоволосі жінки, які, розтопивши дома печі, поспішали по продукти, щоб лаштувати вечерю; вони штовхалися, кидалися до пекарень і ковбасень, летом летіли назад з харчами в руках. Були там і маленькі восьмирічні дівчатка, яких послали скупитися, що йшли попри крамниці, притискаючи до грудей довгі чотирифунтові хлібини завбільшки з них самих, немов то були гарні жовті ляльки, застигаючи хвилин на п'ять перед вітринами з малюнками й притуливши до щоки ті великі хлібини. Потім потік вичерпався, натовп порідшав, робочий люд повернувся додому, і в палахкотливому світлі газових ліхтарів починалася глуха товкотнеча лінощів і гульби, що прокидалися після завершення трудового дня.

Що ж, Жервеза теж відбула своє! Вона була втомлена дужче за всіх цих трударів, що допіру сколихнули її своєю ходою. Можна було лягати додолу й здихати, бо її праці ніхто більше не хотів, і вона вже достатньо настраждалася за своє життя, щоб сказати: «Чия черга? Я своє вже відспівала!» Настала година, коли всі сідали до вечері. Це справді був кінець: гніт сонця погас, ніч буде довгою. Господи Боже! Зручненько вмотитися й більше не вставати, знаючи, що більше не потрібно працювати й що тепер довіку битимеш байдики, — ось чого хочеться після двадцяти років гарування! Спазми стискали їй шлунок, і вона мимоволі згадувала свята, гостини й веселощі, що були в її житті. Особливо одного разу, у четвер, у дні Великого посту, коли стояв собачий холод, — добряче ж вона тоді побенкетувала. У ті часи вона була гожа, білява й свіжа. У пральні на Новій вулиці її обрали королевою, незважаючи на її кульгавість. Тоді вони роз'їжджали бульварами на прикрашених зеленню екіпажах поміж

благородного люду, що не зводив з неї очей. Пани надівали свої пенсне, ніби там їхала справжня королева. Потім увечері всі досхочу наїлися й напилися, а витанцюували, поки й на світ зайнялося. Королева! Так, вона була справжньою королевою! З короною і перев'язом, протягом двадцяти чотирьох години — стрілка годинника аж двічі оббігла циферблат! А тепер, обважніла, зморена голодом, вона брела, втупившись у землю, немовби намагалася відшукати той рівчак, куди вона впустила свою страчену велич.

Жервеза знову підвела очі. Вона опинилася навпроти боєнь, що їх тепер зносили; за поруйнованим фасадом показувалися похмурі смердючі дворища, все ще вогкі від крові. Далі, спустившись бульваром униз, вона побачила лікарню Ларібуазьєр, її високу сіру стіну, над якою віялом розгорталися похмурі крила корпусів, пронизані рівними рядами вікон; були в цій стіні одні двері, що жахали весь квартал — двері трупарні, міцні, дубові, без жодної тріщинки, суворі й мовчазні, як надгробний камінь. Тікаючи звідти, Жервеза рушила далі й вийшла до залізничного моста. За високими парапетами з товстого клепаного листового заліза колій видно не було; на яскраво освітленому горизонті Парижа вона розпізнавала тільки широкі контури вокзалу, розлогий дах, чорний від вугільного пилу; в цьому величезному світлому просторищі вона чула свистки паротягів, ритмічне здригання поворотних кругів, усю приховану натужну працю. Потім з вокзалу вирушив поїзд, який наближався з важким віддихом і дедалі гучнішим гуркотом. Вона його не бачила, помітила лише білий слід, клуб диму, що раптом здійнявся над парапетом і розвіявся. Але міст задрижав, і Жервеза теж затремтіла, бо їй здалося, що той потяг, який мчав на всіх парах, забирає і її з собою. Вона обернулася, щоб провести поглядом невидимий паротяг, гуркіт якого затихав удалині. Їй здалося, що в тому боці вона бачить село, чисте небо, ген аж у кінці цієї просіки з високими будинками праворуч і ліворуч, самотніми, безладно розкиданими, що світили своїми

фасадами, непотинькованими стінами з намальованими велетенськими рекламами, замашені тієї жовтуватою барвою, яка з'являлася від сажі з паровозів. Ох! Якби ж то можна було взяти й поїхати геть, подалі від цих нужденних і страдницьких будинків! Можливо, вона почала б нове життя. Потім вона обернулася й почала бездумно читати оголошення, приліплені до парапету. Були вони найрізноманітніших кольорів. В одному невеличкому, написаному на гарному блакитному папері, обіцяли п'ятдесят франків винагороди тому, хто знайде і приведе зниклого собаку. Оце, напевно, любили ту тварину!

Жервеза помалу пішла далі. У похмурому густому тумані, що спадав на землю, загорялися газові ріжки; і всі ці довгі проспекти, що помалу зникли в чорному мороці, виринали з п'тьми, іскрилися, ставали ще довшими й пронизували ніч аж до темряви на небокраї. Ніби могутній вітер війнув кварталом і роздмухав вервечки дрібненьких вогників під неосяжним безмісячним небом. Була саме та пора, коли з одного кінця бульварів до другого весело загорялися вікна винарень, танцювальних зал та корчомок, радіючи першим тостам та першому танцю. Сьогодні видали платню за пів місяця, тож вулиці заповнювали натовпи охочих пуститися в загул. У повітрі пахло гульбою, гульбою без краю, але поки що пристойною, адже всі тільки починали розігріватися. По харчівнях напихалися як не в себе; в освітлених вікнах було видно, як люди їли й сміялися з повним ротом, не завдаючи собі клопоту спочатку прожувати шматок. По винарнях уже порозсідалися п'яниці, які горлопанили й вимахували руками. Здіймався несамовитий гвалт, гамір верескливих і густих голосів посеред безперервного тупотіння ніг на тротуарі. «Слухай! Ти йдеш перекусити?.. Ходімо, лежню! Я ставлю пляшку вина... Диви! Ось і Поліна! Ну й ну! Оце нарегочемося!» Двері раз по раз ляскали, і зсередини на вулицю вихоплювалися аромати вина й згуки корнета. Перед «Пасткою» дядька Коломба, що світилася, немов церква в день великої меси, стояла

черга, і — хай йому грець! — там наче й справді відбувалась якась церемонія, бо славні хлопці, товариші по чарці, надимаючи щоки та випинаючи свої пуза, виспівували з таким самим виразом облич, що й в півчих у церкві. Усі, звісно, святкували день святої Платні — дуже любої для всіх святої, яка, напевно, завідує касою в раю. Дрібні рантьє, які прогулювалися з дружинами, побачивши, з яким запалом починався вечір, хитали головами й повторювали, що цієї ночі в Парижі буде достобіса п'яних чоловіків. А на весь цей людський тлум опускалася дуже темна, похмура й крижана ніч, пронизана лише рядами бульварних вогнів, що тягнулися навсібіч.

Ставши перед «Пасткою», Жервеза міркувала, що, якби мала два су, зайшла б і випила чарчину. Можливо, крапля алкоголю перебила б їй голод. Ох, скільки тих чарочок вона свого часу перепила! Все-таки це діло здавалось їй досить приємним. І здалеку, спостерігаючи за машиною для споювання, відчуваючи, що з неї брало початок її нещастя, вона мріяла про те, щоб того дня, коли в неї будуть гроші, впитися до смерті. Але холодний вітер овіяв їй волосся, і вона побачила, що настала чорна ніч. Значить, надходила слухна година. Тепер треба було набратися сміливості й показати себе привабливою, якщо їй не хотілося здохнути посеред бучної всерадості. Тим паче, що від споглядання того, як набивали черево інші, її власне аж ніяк не насичувалося. Жервеза стишила крок і роззирнулася довкола. Під деревами темрява була ще гущіша. Перехожих було мало, хіба що хтось поспіхом переходив бульвар. І на цьому широкому тротуарі, темному й пустельному, де згасав відгомін веселощів із сусідніх вулиць, стояли й чекали жінки. Довгими хвилинами вони нерухомо й терпляче стояли, випроставшись, як хирляві платани; потім повільно рушали з місця, човгали своїми шкарбанами по промерзлій землі, робили з десятків кроків і знову спинялись як укопані. Була серед них одна дуже опасиста, з тоненькими, як лапки у комах, ногами й руками; її тіло випиналося й погойдувалося в якійсь

чорній шовковій шматині, голова запнута жовтою хусткою. Інша, висока, сухоребра, простоволоса, підперезана фартухом, наче покоївка. Були там ще й інші: намазюкані старі баби, молоді нечупари, такі брудні, такі жалюгідні, що їх не підібрав би й тандитник. Жервеза, ще до пуття не тямлячи, як слід поводитися, намагалася придивлятися й повторювати за ними. Вона хвилювалась, як маленька дівчинка, горло в неї стискалося; вона не усвідомлювала, соромно їй чи ні, і відчувала себе немов у страшному сні. Чверть години Жервеза простояла, як стовп. Чоловіки пробігали повз і навіть не оберталися. Тоді вона насміялася підійти до чоловіка, що посвистував, тримаючи руки в кишенях, і прошепотіла здавленим голосом:

— Послухайте, пане...

Чоловік поглянув на неї скоса й пішов, висвистуючи ще голосніше.

Жервеза посмішалася. Змордована голодом, вона пустилася в дику гонитву, жадаючи здобути вечерю, що тікала від неї. Довго вона йшла отак, не думаючи ні про час, ні про дорогу. Навколо неї під деревами никали чорні й німотні жіночі постаті, наче звірі в клітці, що ходять туди й сюди. Вони повільно, як туманні видива, проступали з п'тьми, проходили під яскравим світлом газового ріжка, в якому чітко вимальовувалися їхні бліді обличчя, і знову зникали, поглинуті сутінками, погойдуючи білими шлярками своїх спідниць, повертаючись до мерехтливого чару вуличної темряви. Деякі чоловіки зупинялися, щоб перекинутися слівцем-другим, віджартовувалися і весело крокували далі. Інші ж, скромні й непримітні, скрадливо йшли на десять кроків позаду жінки. Часто в глибокій тиші раптом відлунював то гучний шепіт, то чулися здушені сварливі голоси, то затяте торгування. І Жервеза, хай би куди несли її ноги, скрізь бачила цю жіночу нічну варту, немов на кільцевих бульварах по всій їхній довжині через рівні проміжки були розставлені жінки. За двадцять кроків від кожної вона неодмінно помічала наступну. Вервечка не мала кінця-краю, увесь Париж

був під пильним наглядом. Усіма зацурана, вона скаже-ніла, переходила з місця до місця і тепер прямувала з Кліньянкурського шосе до Великої вулиці Шапель.

— Послухайте, пане...

Але чоловіки не зупинялися. Жервеза йшла від боєнь, руїни яких усе ще смерділи кров'ю. Вона подивилася на колишній готельчик «Бонкер», запертий і похмурий, пройшла повз лікарню Ларібуазьєр, мимоволі рахуючи освітлені вікна фасаду, що горіли спокійним блідим відблиском, як лампади біля смертного одра. Вона перейшла залізничний міст, що здригався від гуркоту поїздів, які пронизували повітря відчайдушними криками своїх свистків. Ох, яким же сумним усе це ставало вночі! Потім вона повернулася назад, і знову перед її поглядом постали ті самі будинки, на тому самому проспекті; і так десять, двадцять разів без упину, без спочину, ні на хвилю не сівши на лавку. Ні, нікому вона не була потрібна. Через цю зневагу вона ніби відчувала ще більший сором. Жервеза ще раз спустилася до лікарні й піднялася до боєнь. Це була її остання прогулянка — від закривавлених дворів, де забивали худобу, до тьмавих палат, де смерть сковувала тіла на казенних простирадлах. В цьому колі її життя й замкнулося.

— Послухайте, пане...

Аж раптом Жервеза побачила на землі власну тінь. Коли вона підходила до газового ліхтаря, неясна тінь скупчувалася й чіткішала, ставала величезною, приземкуватою, комічною — аж так вона покругліла. Живіт, груди, стегна — все це розпливалося, опадало, гоїдалося. Вона так налягала на ногу, що з кожним кроком тінь на землі котилася перекидьки, як справжнісінька маріонетка. Потім, коли Жервеза віддалялася, маріонетка збільшувалася, ставала велетенською, заповнювала собою весь бульвар і кланялася, розбиваючи собі носа об дерева та будинки. Господи! Якою ж вона була кумедною та жахливою! Тільки зараз вона з усією очевидністю усвідомила, як сильно себе занехаяла. І вже не могла відвести погляду, квапилася до наступних

газових ліхтарів, не спускаючи очей зі своєї стрибучої тіні. Ох же й ловка шльондра йшла коло неї! Ох і цяця! Аякже, чоловіки в один мент збіжаться! Тепер Жервеза наважувалася лише стиха белькотіти за спинами в перехожих:

— Послухайте, пане...

Тим часом настала дуже пізня година. Квартал перетворювався на казна-що. Харчівні позачинялися, газове світло руділо по винарнях, звідки долинали захриплі п'яні голоси. Веселощі обертались у сварки й кулачки. Якийсь обірваний гультіпака кричав: «Ну бережись, зараз я порахую тобі ребра!» Біля дверей однієї танцювальної зали якась дівчина зчепилася зі своїм кавалером, обзивала його брудною скотинякою і паршивою свинею, тимчасом як хлопець повторював: «Та йди ти!», не здобувшись на більше. Надворі пиятика виливалася в потребу зчинити бійку, в щось несамовите, від чого обличчя дедалі менш численних перехожих судомно кривилися й блідли. Почалася сутичка, один п'яниця впав навznak, задерши руки й ноги, тимчасом як його товариш, вирішивши, що звів з ним свої порахунки, тікав геть, гупаючи важкими черевиками. Гурти чоловіків горлали сороміцьких пісень, а потім западала глибока тиша, яку порушувало тільки гикання та глухі звуки падіння пияків. Гулянки в день платні завжди цим закінчувалися, з шостої години вино лилося так нестримно, що зрештою виливалося на вулиці. Ох, це блювотиння, ці широкі жовті калюжі прямо посеред бруку, що їх мусили гидливо оминати спізнілі пішоходи, щоб не втрапити туди ногою! Їй-богу, квартал мав неймовірний вигляд! В іноземця, який навідався б туди перед ранішнім прибиранням, склалося б пречудове враження. Але цієї години там хазяйнували п'яниці, яким було чхати на Європу. Хай йому грець! З кишень уже вихоплювали ножі, і гулянка завершувалася кров'ю. Жінки квапливо йшли, чоловіки блукали вовчими очима, сповнена мерзоти ніч щодалі темнішала.

Жервеза й далі тинялася вулицею, піднімалася нею й знову спускалася з єдиною думкою — в жодному

разі не зупиняться. Часом на неї нападала дрімота, і вона засинала, заколихана кульганням; потім різко роззиралася довкола себе й помічала, що пройшла кроків сто непритомно, наче мертва. Ноги в дірявих шкарбанах набрякали. Вона була такою втомленою й спустошеною, що більше нічого не відчувала. Остання чітка думка, що промайнула в її голові, була про те, що її донька-повійниця тієї самої миті, можливо, їсть устриці. Потім усе змішалось, очі так і лишилися розплющеними, але мислити вона могла на превелику силу. Єдине відчуття, що ніяк не покидало її попри крайню знемогу, — відчуття собачого холоду, холоду різучого й смертельного, якого ніколи досі не знала. Навіть мертвим у землі либонь не так холодно. Вона важко підвела голову, і її обличчя немов торкнувся чийсь крижаний подих. Це був сніг, що нарешті зважився випасти з кіптявого неба, — дрібний густий сніг, що куйовдився від легеньких повівів вітру. Вже три дні його виглядали, і він нагодився саме вчасно.

Наче пробудившись від цього першого снігу, Жервеза надала ходи. Чоловіки бігли, квапилися додому, плечі їхні вже побіліли. Побачивши одного, що повільно сунув під деревами, вона підійшла до нього і ще раз промовила:

— Послухайте, пане...

Чоловік зупинився. Але він, здавалось, не почув її. Він простягнув руку і ледь чутно прошепотів:

— Подайте, будь ласка...

Вони подивилися одне на одного. Ах, Боже мій! Ось до чого воно дійшло: дядько Брю старцював, а пані Купо торгувала собою на вулиці! Роззявивши роти, вони остовпіло завмерли. Тепер вони могли потиснути одне одному руки. Цілий вечір старий робітник швендав вулицями, не зважившись заговорити до когось, і першою людиною, кого він зупинив, була така ж голодна горопаха, як і він. Господи, хіба ж це не жахливо? Пропрацювати п'ятдесят років — і жебрати! Вважатися однією з найзаможніших прачок на вулиці Гут-д'Ор — і закінчити на панелі! Вони все ще дивилися одне на

одного. Потім, не мовивши ані слова, розійшлись кожне у свій бік під сікучим снігом.

Здійнялася справжня хуртовина. На цих пагорбах, посеред широкого відкритого простору, дрібний сніг кружляв, мов несамовитий, а вітер, здавалося, дув з усіх сторін світу одразу. Годі було щось розгледіти за десять кроків, усе пощезло в цій вихруватій поросі. Квартал зник, бульвар здавався мертвим, немов завія допіру накинула своє біле покривало тиші на гикання останніх п'яниць. Засліплена, заблукана Жервеза насилу йшла далі. Щоб віднайти шлях, вона намацувала дерева. Мірою того як вона просувалася далі, зі снігової пелени з'являлися газові ліхтарі, що нагадували пригаслі смолоскипи. Аж раптом, коли вона пройшла якесь перехрестя, не стало видно навіть цих проблисків світла; Жервезу зусібіч огорнув сіривий вихор, крізь який неможливо було розпізнати бодай щось, що підказало б дорогу. Земля, що неясно біліла, тікала в неї з-під ніг. Її оточували сірі стіни. І лише коли вона зупинялася, вагаючись, крутила головою, то усвідомлювала, що за цим крижаним покривалом простягаються довжелезні проспекти, нескінченні вервечки газових ліхтарів, увесь цей чорний і пустельний безкрай посулого Парижа.

Вона стояла на площі — там, де сходяться кільцевий бульвар, Маджентський бульвар та бульвар Орнано, і вже думала, щоб просто тут лягти на землю, коли це раптом почула чиїсь кроки. Вона побігла слідом, але сніг заліплював їй очі, кроки віддалялися, і їй ніяк не вдалося збагнути, повернули вони праворуч чи ліворуч. Нарешті вона помітила широкі чоловічі плечі, темну рухливу пляму, що зникала в імлі. О! Саме те, що треба; цього вона не пропустить! І Жервеза побігла швидше, наздогнала його, смикнула за рукав.

— Пане, пане, послухайте...

Чоловік обернувся. Це був Гуже.

Отже, вона запопала Золоту Пельку! Господи, що ж такого вона зробила, щоб отак терзатися аж до самого кінця? Це був останній удар: кинутися в ноги ковалеві,

потрапити йому на очі в ролі вуличної хвойди, змарнілої жебрачки. І все це відбувалося під газовим ліхтарем, Жервеза дивилася на свою потворну тінь, що викривлялася й колихалася на снігу, на свою карикатуру. Можна було подумати, що то п'яна жінка. Боже мій! Не мати в животі ані крихти хліба, ані краплі вина — і бути схожою на п'яницю! Сама винна: навіщо було напиватися раніше? Звісно, Гуже подумав, що вона налигалася й взялася за брудні витівки.

Він усе дивився на неї, тимчасом як сніг пелюстками стокроток обсипав його гарну русяву бороду. Потім вона похилила голову і вже задкувала, але він не дав їй піти.

— Ходімо, — мовив він.

І рушив попереду. Вона пішла слідом. Удвох вони перетнули німий квартал, безгучно ковзнувши попри стіни будинків. Бідолашна пані Гуже померла в жовтні від гострого ревматизму. Гуже й далі мешкав у маленькому будинку на Новій вулиці, скніючи в самоті. Того дня він загаявся, бо доглядав пораненого товариша. Відчинивши двері й запаливши лампу, він повернувся до Жервези, яка нерішуче застигла на сходах, і пошепки, ніби його все ще могла почути мати, сказав:

— Заходьте.

Першу кімнату, спальню пані Гуже, було ревно збережено такою, як вона її лишила. На стільчику біля вікна лежали п'яльці, поруч стояло велике крісло, що немовби чекало на стару мереживницю. Ліжко було застелене, і вона могла б у нього лягти, якби підвелася з могили й прийшла провести вечір зі своїм сином. Кімната так само дихала благочестям, поштивістю й добротою.

— Заходьте, — голосніше повторив коваль.

Жервеза боязко ввійшла, мов розпусна дівка, що пробирається до пристойного дому. Гуже був геть блідий і весь тремтів від того, що так впускав жінку до оселі померлої матері. Обережними кроками вони перетнули кімнату, неначе боялися, що їх почують. Потім, завівши її до своєї спальні, він зачинив двері. Там він почувався вдома. Це була добре відома їй тісна

кімнатка, так схожа на кімнату пансіонера, з вузьким залізним ліжком, запнутим білими завісками. На стінах, як і раніше, висіли вирізані малюнки, що сягали тепер аж до стелі. Там було так чисто, що Жервеза не наважувалася й кроку ступити і лише намагалася триматися подалі від лампи. Потім, без жодного слова, охоплений шаленством, він захотів схопити її і стиснути у своїх обіймах. Але вона, мало не знепритомнівши, прошепотіла:

— О Боже мій!.. О Боже мій!..

У запорошеній коксовим пилом грубці ще горіло, і рештки рагу, які коваль поставив розігріватися, гадавши, що повернеться до вечері, парували перед піддувалом. Відігрівшись у теплій кімнаті, Жервеза ладна була стати рачки і їсти прямо з казанка. Голод пересиливав її, шунок ніби розривався, вона зітхнула й нахилилася до грубки. Гуже все зрозумів. Він поставив рагу на стіл, відрізав хліба, налив вина.

— Дякую! Дякую! — казала вона. — Ох, який же ви добрий! Дякую!

Жервеза затиалася, не мігши вимовити зайве слово. Узявши в руку виделку, вона так затремтіла, що впустила її. Від голоду, що душив її, голова в неї затрусилася, як у старої баби. Довелось їй брати їжу руками. Запхавши до рота першу картоплину, вона зайшлася плачем. Рясні сльози котилися по щоках і падали на хліб. Вона їла, пожадливо ковтаючи зрошений сльозами хліб, задихалася, підборіддя їй судомило. Гуже змусив її попити, щоб вона не вдавилася, і склянка тихенько ценькнула об її зуби.

— Хотите ще хліба? — запитав він упівголоса.

Вона плакала, казала «ні», казала «так», вона сама не знала. О Господи! Як же добре і як же тяжко їсти, коли вмираєш з голоду!

А Гуже стояв навпроти й дивився неї. Тепер, у ясному світлі з-під абажура, він добре її бачив. Як же вона постаріла й охляла! Сніг у волоссі та на одязі танув від тепла, і з неї стікала вода. Її бідолашна тремтюча голова геть посивіла, вітер скуйовдив волосся, й сиві пасма

зовсім розтріпалися. Шия запала між плечі, Жервеза була така зсугулена, бридка й товста, що аж плакати хотілося. Він згадував про їхнє кохання, коли вона була такою рум'яною, коли грюкала своїми прасками й мала ту дитячу складочку, що так гарно прикрашала її шию, мов намисто. У ті часи він приходив і витріщався на неї цілими годинами, радий просто бачити її. Пізніше Жервеза приходила до кузні, і там вони спізнавали великої втіхи, поки він кував залізо, а вона стежила за танком його молота. Скільки разів кусав він ночами подушку, мріючи, щоб вона сиділа у нього в кімнаті, як ось тепер! О, він так її жадав, що розчавив би, якби обійняв. Тепер же вона належала йому, і він міг її взяти. Вона доїдала хліб, а її сльози капали на дно казанка, рясні сльози, що тихо котилися весь час, поки вона їла.

Угамувавши голод, Жервеза підвелася. Якусь мить вона стояла, похиливши голову, ніяковіючи і не знаючи, чого він від неї хоче. Потім їй здалося, що у нього в очах спалахнув вогник жадання, і вона піднесла руку до кофтини й розстібнула горішній гудзик. Але Гуже став на коліна, узяв її за руки й ніжно промовив:

— Я люблю вас, пані Жервезо. О! Я досі люблю вас, незважаючи ні на що, присягаюся!

— Не кажіть цього, пане Гуже! — збентежено скрикнула вона, побачивши, як він припадає їй до ніг. — Ні, не кажіть цього, ви робите мені надто боляче!

А коли він став раз по раз повторювати, що не може покохати вдруге, вона впала в розпач.

— Ні, ні, я не хочу, мені надто соромно... Заради всього святого, встаньте! Це я маю плазувати перед вами на колінах.

Він підвівся і, здригаючись усім тілом, тремтячим голом запитав:

— Чи дозволите ви мені поцілувати вас?

Жервеза, остовпівши від подиву та хвилювання, не могла дібрати слів. Вона лиш кивнула головою. Господи Боже! Вона була в його руках, він міг робити з нею що завгодно. Але він тільки нахилив голову.

— Нам досить і цього, пані Жервезо, — прошепотів він. — У цьому вся наша дружба, правда ж?

Гуже поцілував її в чоло, в пасмо сивуватого волосся. Він нікого не цілував, відколи померла його мати. У всьому його житті лишилась тільки люба подруга Жервеза. Тоді, поцілувавши її так шанобливо, він позадував і впав поперек ліжка; груди йому розривало ридання. Жервеза більше не могла лишатися там ані хвилини; надто прикро й надто жахливо було знову зустрітися за таких обставин з людиною, яку кохаєш. Вона вигукнула:

— Я кохаю вас, пане Гуже, я теж вас дуже кохаю... О! Це неможливо, я розумію... Прощайте, прощайте, удвох нам цього не пережити.

Вона швидко перебігла кімнату пані Гуже й знову опинилася на вулиці. До тями вона прийшла аж тоді, коли дзвонила в двері на вулиці Гут-д'Ор. Їй відчинив Бош. У будинку було зовсім темно. Вона ввійшла досередини й ніби поринула в скорботу. Цієї пізньої години широке облуплене підвір'яття скидалося на роззявлену пащеку. Подумати лишень: колись їй так хотілося жити в цій паскудній казармі! Видно, в неї були заткнуті вуха, бо тоді вона не чула триклятої музики безнадії, що долинала з-поза цих стін! З першого ж дня, коли вона потрапила сюди, все у неї почало йти шкереберть. Так, мабуть, це геть недобре — кублитися отак одне на одному в цих робітницьких будинках, цих обшарпаних озіях; злидні тут передаються, як холера. Тої ночі всі наче повиздыхали. Жервеза тільки чула, як праворуч хропів Бош, тимчасом як ліворуч Лантьє з Віржині все муркотіли, як коти, що не сплять, лежачи в теплі з заплющеними очима. На подвір'ї їй здалося, ніби вона опинилася посеред справжнього цвинтаря; всіяний снігом білий квадрат землі оточували високі синяво-сірі фасади без жодного проблеску світла, нагадуючи давні руїни; і ніде ані згуку — наче весь будинок вимер, закоцюбллий від холоду й голоду. Жервезі довелося переступити чорний струмок, що сочився з фарбарні; він дихав парою й брудним потічком врзався у снігову

біль. Та вода була того самого кольору, що її думки. Давно-предавно збігли колишні, такі чудові, ясно-блакитні та ніжно-рожеві води!

Піднімаючись потемки на сьомий поверх, вона не могла стримати сміху, огидного сміху, від якого їй робилося зле. Вона пригадала свою колишню мрію: спокійно працювати, заробляти на хліб, мати власну чисту кімнатку, щоб було де спати, добре виховати дітей, не бути битою, померти у власному ліжку. Що й казати: усе це так здійснилося, що сміх та й годі! Вона більше не працювала, не їла, спала на купі непотребу, донька казна-де віялася, чоловік лупцював її ні за що ні про що; їй лишалось тільки здохнути на вулиці, і це сталося би негайно, якби їй стало сміливості, прийшовши додому, викинутися з вікна. Хіба ж вона просила в Бога тридцять тисяч франків ренти та якихось почестей? Справді-бо, скромність у цьому житті до добра не доведе — тільки облизня схопиш! Ані свого кутка, ані хліба шматка — отак люди й живуть. А тоді вона засміялася ще голосніше, бо згадала свою леліану мрію — після двадцяти років праці оселитися десь далеко за містом. Що ж! За містом їй якраз і бути. Матиме власний зелений куточок на цвинтарі Пер-Лашез.

Повернувши в коридор, Жервеза зовсім знетямилася. У бідолашної запаморочилося в голові. Її огорнули розпука й біль, бо вона навіки попрощалася з ковалем. Між ними все було скінчено, вони більше ніколи не побачаться. Її опосідали й інші невеселі думки, від яких краялося серце. Ідучи коридором, вона заглянула до Біжарів і побачила мертву Лалі, на обличчі якої застиг щасливий вираз, наче дівчинка тішилася з того, що лежала і могла спочивати довіку. Що ж! Дітям більше щастить, аніж дорослим! З непричинених дверей дядька Базужа просочувалася смужка світла, і Жервеза ввійшла прямо до нього, пойнята несамовитим бажанням вирушити в ту саму мандрівку, що й Лалі.

Дядько Базуж, цей старий штукар, тієї ночі повернувся додому в надзвичайно веселому гуморі. Він так нажлуктився, що заснув просто на підлозі, незважаючи

на холод; це, безперечно не заважало йому бачити приємні сни, бо черево в нього аж колихалося від сміху. Свічка, яку він забув погасити, освітлювала його лахи, чорний приплюснутий капелюх, що валявся в кутку, і чорне пальто, яке він насунув собі на коліна, наче краєчок ковдри.

Уздівши його, Жервеза раптом так заголосила, що він аж прокинувся.

— Хай йому грець! Та зачиніть же двері! Холоднеча яка!.. А, це ви!.. Що сталося? Чого вам?

Тоді Жервеза, простягнувши до нього руки й не тямлячи до пугтя, що вона белькоче, почала благати його:

— О! Заберіть мене, я вже досить натерпілася і хочу піти на той світ... Не варто злитися на мене. Я не знала тоді, Господи! Ніхто цього не знає, поки не буде готовий... О! Та настає день, коли радий переставитися! Заберіть мене, заберіть, я вам буду тільки вдячна!

І вона впала на коліна, здригаючись усім тілом і бліднучи від свого бажання. Ніколи ще вона не плазувала отак в ногах у чоловіка. Пика дядька Базужа, з перекирвленим ротом та замащеною могильною землею шкірою, здавалася їй прекрасною та осяйною, як сонце. Тим часом старий, ще не зовсім прокинувшись, подумав, що це якийсь злий жарт.

— Послухайте, — бурчав він, — годі з мене насміхатися.

— Заберіть мене, — повторила Жервеза ще жагучіше. — Пам'ятаєте, як одного вечора я постукала до вас у перегородку? А потім сказала, що то випадково, що мені нічого не потрібно, бо була тоді ще така дурна... Та не тепер! Дайте мені вашу руку, я більше не боюся! Заберіть мене спати, й ви побачите, що я навіть не поворухнусь... О! Це єдине моє бажання. Я вас так любитиму!

Базуж, завжди галантний, подумав, що не варто проганяти жінку, якій він, здавалось, аж так припав до душі. У неї, звісно, не всі вдома, а втім, вона була ще нічогенька, коли розбурхувалася.

— Ви маєте цілковиту рацію, — мовив він, ніби

погоджуючись. — Сьогодні я запакував трьох, які не поскупились би дати мені на горілку, якби могли сягнути рукою в кишеню... Однак, люба моя, це діло так не робиться...

— Заберіть мене, заберіть мене! — знову закричала Жервеза. — Я хочу померти...

— Чорт! Спочатку треба дещо зробити... Ось так — ковть!

Він напружив горло, ніби ковтав свого язика. Потім, гадаючи, що жарт вдався, захихотів.

Жервеза повільно підвелася. Отже, він теж не міг нічого для неї вдіяти? Вона повернулася до своєї кімнати отупілою і звалилася на соломку, жалкуючи, що їла. О, злидні, знаєте, вбивають не так швидко!

XIII

Купо тієї ночі пішов у загул. Наступного дня Жервеза отримала десять франків від сина, Етьєна, який працював механіком на залізниці; час від часу хлопець надсилав їй якихось сто су, адже знав, що вдома не дуже-то жирували. Вона зварила юшки й попоїла сама, бо пройдисвіт Купо не повернувся навіть наступного дня. Не з'явився він ні в понеділок, ні у вівторок. Минув уже й тиждень. А хай йому тряця! Ото було б щастя, якби його запопала якась панійка. Але у неділю Жервезі принесли друкований документ, якого вона спочатку злякалася, бо він був дуже схожий на лист від комісара поліції. Та потім вона заспокоїлася — її всього-на-всього повідомляли про те, що її свинюка подихає в притулку Святої Анни. У листі це все було написано у ввічливішій формі, але сенс від того не мінявся. Атож, все-таки Купо запопала пані, і звали цю пані Кирпата Свашка, остання приятелька пияків.

Жервеза, правду сказати, анітрохи тим не переймалася. Дорогу він знав, отже, дістатися з притулку додому зможе й сам. Його там уже стільки разів лікували, що їм неважко буде ще раз втнути ту свою штуку й поставити його на ноги. Тим паче, саме того ранку вона дізналася від людей, що цілий тиждень п'янючий в дим Купо вештався по бельвільських винарнях у парі з Халявою! Авжеж, за все платив Халява; він, видно, запустив лапу в калитку своєї старої, яка набила її самі знаєте яким чудовим робом. Ох же й ловкі грошенята вони пропивали! Від них недовго і якоїсь поганої болячки підхопити! Якщо Купо тепер зліг, то так йому й треба! Жервеза лютувала передусім на думку про те, що ті двоє мерзотників-егоїстів і в гадці собі не мали зайти до неї та запросити на чарчину. Чи де бачено

таке?! Цілий тиждень гуляти, зовсім не шануючи дружини! Хто сам п'є, той хай сам і здихає!

Щоправда, в понеділок, мавши готову добру вечерю — трохи вчорашньої квасолі та півлітра вина, — Жервеза вирішила вийти з дому, щоб, мовляв, нагуляти апетит, а заодно й навідати Купо. Лист із притулку, що лежав на комоді, все не давав їй спокою. Сніг розтанув, стояла похмура й тепла днина, свіже повітря бадьорило. Вийшла вона ополудні, бо дорога була неблизька, через увесь Париж, а кульгава нога не давала розігнатися. До того ж на вулицях було повно люду, але люди її звеселяли, тож добулася вона з неабиякою втіхою. Після того, як вона назвала своє ім'я, їй розповіли геть неймовірну історію: виявляється, Купо виловили з води під Новим мостом; він стрибнув у річку, перекинувшись через парапет, бо йому здалося, що якийсь бородатий чоловік не давав йому проходу. Ох і добре плигонув, їй-бо! Що ж до того, як Купо опинився аж на Новому мосту, то цього він і сам не міг пояснити.

Тим часом наглядач повів Жервезу до Купо. Піднімаючись сходами, вона почула ревище, від якого в неї аж кістки похололи.

— Ба! Он як виводить! — мовив наглядач.

— Хто? — запитала Жервеза.

— Чоловік ваш, хто ж іще! Горлає отак ще від позавчора. Ще й танцює, ось побачите.

Боже милостивий! Що за видовище! Вона так і завмерла на місці. Палата була від самого низу й аж до стелі оббита повстю; долівка вистелена подвійним шаром м'яких підстилок, а в кутку лежав матрац та підголівник — і більше нічого. Всередині стрибав і горлав Купо. Вигляд у нього був, як у рядженого, подерта блуза матлялася на руках і ногах. Але машкара ця була аж ніяк не смішна. Е, ні! Цей блазень витинав такі страшні танці, від яких волосся дуба стає. На ньому була машкара передсмертя. Хай йому біс, яке ж то було соло! Він бився об вікно, тоді пнувся задки, відбивав руками такт, тряс долонями, немовби хотів, щоб вони відірвалися й полетіли комусь межі очі.

Трапляються на танцях всілякі витівки, що наслідують ці рухи, але наслідують кепсько. Варто все-таки побачити цей п'яницький ригодон, щоб мати уявлення, що то за шик, коли його виконують по-справжньому. Спів у них теж особливий, мов якийсь нескінченний карнавальний гвалт, — широко роззявлений рот, з якого цілими годинами виринаються ті самі хрипкі звуки тромбона. Купо верещав, як тварина, якій наступили на лапу. Нумо, музики! Панове, запрошуйте дам!

— Господи! Що це з ним таке?.. Що з ним таке?.. — повторювала перелякана Жервеза.

Практикант, білявий і рожевощокий здоровий хлопець у білому фартуху, спокійно сидів і робив якісь нотатки. Випадок цей був цікавий, тож практикант не відходив від хворого.

— Побудьте хвилинку, якщо хочете, — мовив він до прачки, — але поведіться спокійно... Спробуйте поговорити з ним, та він вас не впізнає.

І справді, здавалося, що Купо навіть не помічав своєї дружини. Зайшовши до палати, вона не могла добре його роздивитися, бо він ні хвилини не стояв на місці. Коли ж поглянула на нього зблизька, у неї аж руки опустилися. Боже мій! Хіба може в людини бути таке обличчя, такі налиті кров'ю очі й покриті струпами губи? Вона б його нізащо не впізнала, якби їй не сказали, що це Купо. Він страшенно кривлявся, хтозна й чого: перекошував ротяку, зморщував носа, втягував щоки, — справжнісінька звіряча морда. Купо так розігрівся, що від нього аж пара йшла; він був ніби полакований і стікав потом, що рясно крапав додолу. З цього скаженого карнавального танцю все-таки було видно, що йому недобре, що голова обважніла, а все тіло проймав біль.

Жервеза підійшла до практиканта, який пучками пальців вистукував об спинку стільця якийсь мотив.

— Скажіть, пане, цього разу справа серйозна?

Практикант лиш мовчки кивнув головою.

— Послухайте, він зараз, здається, щось бурмоче?.. Чуєте, га? Що це?

— Він розкажує про те, що йому ввижається, — прошепотів молодик. — Ви не могли б помовчати? Це мені заважає.

Говорив Купо якимось придушеним голосом, але в очах у нього засвітилися бешкетні вогники. Він поглядав униз, праворуч, ліворуч, роззирався довкола, наче прогулювався Венсенським лісом, балакаючи із самим собою.

— Ох, як же ж гарно, як пречудово... Тут і будки є, як на справжньому ярмарку. А музика яка чудесна! Оце так гульня! Он уже й склянки б'ють... Ото шик! А зараз усе загоряється; червоні кулі в повітрі, вони підстрибують, вони летять!.. О! О! Скільки тих ліхтариків на деревах! Яка неймовірна краса! Звідусюди б'ють потоки, фонтани, водоспади, вода шумить, немов співає дитячий хор... Які ж розкішні ті водоспади!

І він випростався, ніби щоб ліпше почути солодкий спів води, глибоко вдихав повітря, гадавши, що ковтає свіжі бризки, які летять від водограю. Але помалу його обличчя знову набуло тривожного виразу. Тоді він згорбився й швидше забігав попід стінами палати, бурмочучи якісь погрози.

— Знову та сама чортівня!.. Я остерігався... Ану тихо, паскудна бандо! То ви хочете зробити з мене дурня? Так, тільки заради того ви й п'єте та горлаєте зі своїми хвойдами... Ось зараз я вас зітру на порошок разом із вашою будкою!.. Трясця! Та дайте вже мені спокій!

Він стиснув кулаки, потім хрипко заревів і почав кидатися по палаті. Клацаючи зубами від переляку, Купо белькотів:

— Вони хочуть, щоб я вкоротив собі віку. Ні, я не стрибатиму!.. Уся ця вода натякає, що я легкодух. Ні, я не стрибатиму!

Водоспади відступали, коли він наближався до них, і накочувалися на нього, коли він тікав від них. Аж раптом він окинув тупим поглядом усе навколо й ледве зрозуміло пробурмотів:

— Це нестерпно! Вже й лікарів на мене напустили!

— Я піду, пане. До побачення! — мовила Жервеза до практиканта. — Мені дуже тяжко дивитися на таке. Згодом я ще навідаюся.

Вона геть збіліла. Купо продовжував виконувати свій одиночний танець від вікна до матрацу й від матрацу до вікна, стікаючи потом, надриваючись, вибиваючи той самий такт. Жервеза втекла. Дарма що вона летіла сходами, їй аж до самого низу було чути трикляте волення чоловіка. Боже мій, як же хороше було надворі, де можна вдихнути свіжого повітря!

Увечері в будинку на вулиці Гут-д'Ор тільки й балакали, що про дивну хворобу Купо. Боші, хоч тепер і спогорда дивилася на Шкандибу, запросили її до своєї сторожки на скляночку смородинівки, щоб вивідати подробиці. Пані Лорійо та пані Пуасон теж прийшли. Суд-пересуд ніяк не вгавав. Бош знав одного столяра, який до того впився абсентом, що голісіньким вибіг на вулицю Святого Мартена й танцював там польку, доки й не помер. Дами аж покотилися зі сміху: дуже кумедною їм видалась ця історія, хоч і шкода було чоловіка. Потім, оскільки ніхто до пуття нічого не розумів, Жервеза всіх розіграла, крикнула звільнити їй місце і посеред сторожки показала, що витворяв Купо: як горлав, як стрибав, як корчив огидні гримаси. Так, слово честі! Саме так усе й було! Усі решта страшенно дивувалися: це неможливо, людина й трьох годин не витримає такого! Годі й казати! Але Жервеза присягалася всім найсвятішим, що Купо виробляв це від учора, тридцять шість годин поспіль. Якщо хтось не вірить, то нехай сходить і переконається. Але пані Лорійо — красно дякую! — заявила, що свого часу навідувалася до притулку Святої Анни і не лише сама туди не піде, але й чоловікові не дозволить цього зробити. Що ж до Віржині, чия крамниця помалу сходила нінащо, то вона сиділа з похмурим виразом обличчя й лише прошепотіла, що життя не завжди веселе. О! Аж ніяк! Смородинівку допили, Жервеза побажала товариству на добраніч. Коли вона змовкала, її обличчя набувало якогось отетерілого виразу, а очі витріщалися. Певно,

вона бачила перед собою, як танцює її чоловік. Уставши наступного ранку, вона пообіцяла собі більше до при-тулку не ходити. А навіщо? Їй не хотілося й собі роз-губити всі клепки. Однак раз у раз вона поринала в роздуми, душа в неї, як то кажуть, була не на місці. Все-таки було цікаво, чи він і досі плете ногами свої кренделі. Коли вибило полудень, вона не змогла всиді-ти й пішла, не помітивши довгого шляху, — так їй забило памороки бажання те побачити й страх того, що на неї чекало.

Про стан Купо можна було й не запитувати. Щойно дійшовши до сходів, вона почула його співи. Той самі-сінський мотив, той самісінський танок. Жервезі було легко уявити, що допіру вона зійшла вниз, а тепер під-німалася знову. Вчорашній наглядач, що йшов по кори-дору, тримаючи в руках горнятко з трав'яним чаєм, приязно підморгнув їй.

— Отже, те саме? — запитала вона.

— О! Те саме! — відказав він, не зупиняючись.

Вона ввійшла, але спинилася в кутку біля дверей, бо в Купо були якісь люди. Білявий рожевощокий практи-кант стояв, а на його стільці сидів літній добродій з орденською стрічкою, лисий, обличчям схожий на куницю. Певна річ, то головний лікар, бо погляд у нього був гострий і пронизливий, як швайка. Так див-ляться всі гендлярі смертю.

Але Жервеза прийшла сюди не заради цього добро-дія, тому вона витягнулася навшпиньки, щоб з-поза його голомозої голови роздивитися Купо. Той гарцю-вав і гвалтував, як скажений, ще дужче, ніж учора. Колись на балах у середпістя вона бачила, як служки з пральні, дужі хлопці, витанцьовували цілу ніч, але ніко-ли-ніколи в житті не могла уявити, щоб людина могла розважатися так довго. Щодо «розважатися», то це вона так тільки казала, бо що то за розвага — плигати, як риба на піску. Залитий потом Купо парував ще дужче, от і вся різниця. Від кричання рот його ніби побільшав. О, вагітним жінкам такого краще не бачи-ти. Він стільки находив від матраца до вікна, що долі

вже було видно протоптану стежку, а солом'яник протерся від човгання шкарбанів.

Ні, в усьому тому й справді не було нічого привабливого, і Жервеза, здригаючись, запитувала себе, навіщо вона знову сюди прийшла. Подумати лишень, учора ввечері в Бошів їй казали, що вона надто вже перебільшувала! Та вони й половини всього не бачили! Тепер вона змогла краще розгледіти, що витворяв Купо, і довіку не забуде тих його витріщених очей, втуплених у порожнечу. Тим часом вона вловлювала деякі фрази, якими обмінювалися практикант і лікар. Перший викладав подробиці минулої ночі незрозумілими для неї словами. Усю ніч її чоловік щось белькотів і бігав — загалом мова йшла про таке. Потім літній лисий добродій — не надто люб'язний, до речі, — схоже, нарешті помітив жінку, а коли практикант сказав йому, що це дружина хворого, він узявся суворим тоном настирливо допитувати її, мов якийсь комісар поліції.

— Батько цього чоловіка пив?

— Так, пане, трохи, як усі... Одного дня він сп'яну полетів з даху і вбився.

— А мати його пила?

— Та Боже мій, як усі, пане. Знаєте, може, крапельночку, коли-не-коли... О, його родина дуже порядна!.. Був у нього брат, але помер зовсім молодим від якихось корчів.

Лікар кинув на неї пронизливий погляд і доволі грубо запитав:

— А ви? Теж п'єте?

Жервеза щось пробелькотіла, спробувала відмагатися, поклала руку на серце, щоб заприсягтися.

— Ви п'єте! Бережіться; ось до чого доводить пиття... Рано чи пізно й ви так помрете.

Жервеза знічено притиснулася до стіни. Лікар повернувся до неї спиною. Він присів навпочіпки, не переймаючись тим, що замітав пилюку з солом'яника полами сурдута, довго спостерігав, як Купо трусився, чекав, щоб той підійшов, проводив його поглядом. Того дня вже стрибали й ноги, трясця опустилася донизу:

справжнісінька тобі лялька на мотузочках, яка теліпала кінцівками й мала при цьому задубілий, як дерево, тулуб. Хвороба помалу підточувала його. Здавалося, що в нього під шкірою грає музика: вона озивалася кожні три-чотири секунди, лунала якусь мить, потім зупинялася й починалася знову, так само, як дроз, що проймає безпритульних собак, коли вони мерзнуть зимою в підворітті. Живіт і плечі теж тремтіли, як вода, що ось-ось закипить. Який все-таки дивний кінець: зійти зі світу, звиваючись отак, як залоскотана дівка.

Купо тим часом стиха постогнував, наче нарікав на щось. Здавалося, що йому стало набагато гірше, ніж учора. З його уривчастих стогонів можна було здогадатися про всілякі болісті. Його штрикали тисячі голок. По всьому тілу він відчував важкість; якась холодна мокра тварюка повзла по його стегнах і впивалася своїми іклами в його плоть. Потім інші звірюки впиналися йому в плечі й кігтями дерли спину.

— Хочу пити! Ох! Я хочу пити! — протяжно стогнав Купо.

Практикант узяв з таці кухлик лимонаду й подав йому. Купо стиснув той кухлик обома руками, жадібно набрав повен рот, виливши половину на себе, але одразу ж і виплюнув, як щось страшенно огидне.

— А бодай тобі! Та це ж горілка! — закричав він.

Тоді лікар подав знак, і практикант спробував дати йому води, не випускаючи карафки з рук. Цього разу Купо зробив ковток, але знову закричав, неначе то був кип'яток.

— Це горілка, хай тобі біс! Це горілка!

Відучора все, хай би що йому давали пити, здавалося Купо горілкою. Згага від цього ще дужчала, і він нічого не міг більше пити, бо все його палило. Йому принесли юшку — очевидно, хотіли його отруїти, бо від неї несло самогонкою. Хліб теж був гіркий і зацвілий. Усюди навколо була сама отрута. У палаті смерділо сіркою. Купо присікувався до довколишніх, нібито вони навмисно чиркають у нього під носом сірниками, щоб отруїти його.

Лікар підвівся й слухав Купо, якому вкотре марилися привиди посеред білого дня. Йому здавалося, що на стінах висіло величезне павутиння, завбільшки з корабельне вітрило. Потім те павутиння перетворювалося на сітки з вічками, що стягувалися й розширювалися, — хитромудра цяцька! У тих вічках гоїдалися чорні кулі, справжні штукарські кулі, спочатку маленькі, як кульки для гри, потім великі, як гарматні ядра; вони то роздimalися, то зменшувалися тільки для того, щоб його подратувати. Раптом він вигукнув:

— О! Пацюки! Тепер ще й пацюки!

Кулі тепер перетворилися на пацюків. Ці гидкі тварюки росли, пролазили крізь сіті, стрибали на матраці і щезали. Також була мавпа, що виходила зі стіни і в стіну заходила, щоразу підбігаючи до нього так близько, що він задкував, боячись, аби вона не відкусила йому носа. Враз усе знову перемінилося: стіни, мабуть, заходили ходором, бо він репетував, задихаючись від жаху й люті:

— Ах так, значить! Ай! Трусіть мене, мені начхати!.. Ай! Халупа! Ай! Бодай їй!.. Ну, бийте в дзвони, чорне вороння! Заграйте на органі, щоб я не догукався сторожі!.. Ці покидьки поставили за стіною якусь пекельну машину! Я добре чую: вона гуде, вони висадять нас у повітря... Горить! Трясця, горить! Ондечки кричать, що горить! Дивіться, як пламеніє. Ох! Як ясніє, як світиться! Все небо палає, червоні вогні, зелені вогні, жовті вогні... Сюди! Рятуйте! Пожежа!

Його крики захлиналися в хрипінні. Далі він лиш бурмотів незв'язні слова, на губах виступила піна, підборіддя заслинилося. Лікар пальцем тер собі носа — видно, така в нього була звичка, коли він натрапляв на серйозний випадок. Обернувшись до практиканта, він півголосом запитав:

— А температура й далі тримається під сорок градусів, так?

— Так, пане.

Лікар замислився й затримався в палаті ще на кілька хвилин, не спускаючи очей з Купо. Потім стеноу плечима й сказав:

— Давати все те саме: бульйон, молоко, лимонад, слабий хінний розчин... Не відходьте від нього й викликайте мене, якщо виникне така потреба.

Він вийшов, Жервеза пішла слідом, щоб запитати, чи є бодай якась надія. Але він так штивно крокував коридором, що вона не наважилася до нього заговорити. Якусь мить вона стояла, роздумуючи, чи варто їй повертатися в палату до чоловіка. Ці відвідини й без того видались їй невеселими. Але почувши, як він знову кричить, що лимонад смердить горілкою, вона, не довго думавши, взяла ноги на плечі — досить з неї тієї вистави. Від тупоту коней і гуркоту екіпажів на вулиці їй здавалося, що весь притулок Святої Анни женеться за нею. А той лікар ще й так настрахав її! Жервеза було подумала, що й сама вже захворіла.

На вулиці Гут-д'Ор на неї, звісно, чекали Боші та всі решта. Щойно вона зайшла до підворіття, її погукали до сторожки. Ну що? Старий Купо ще живий? Господи! Та ще живий. Бош здавався приголомшеним і розчарованим: учора він заклався на літр вина, що старий Купо не протягне й до вечора. А воно он що! Він і досі ряст топче! Все товариство дивувалося, плескаючи себе по стегнах. Оце так міцний хлопак! Пані Лорійо підрахувала: тридцять шість і двадцять чотири — шістдесят годин виходило. Бісів шельма! Уже шістдесят годин він дригався й верещав! Зроду ніхто не бачив такої снаги. Але Бош, силувано посміхаючись через проганий літр, недовірливо допитувався у Жервези, чи впевнена вона була, що він не ламав перед нею комедії. Е, ні! До цього в нього не було охоти — надто вже його корчило й тіпало ним. Тоді Бош іще наполегливіше попросив її знову показати, що саме і як витворяв Купо. Так, так, бодай разочок! На загальне прохання! Усі сказали, що це буде дуже люб'язно з її боку, бо дві сусідки, яких не було вчора, навмисно спустилися до них, щоб подивитися на цю виставу. Консьержка крикнула гостям розійтися, усі звільнили середину кімнати, штовхаючись ліктями й згораючи від цікавості. Жервеза тим часом стояла,

похиливши голову. Вона насправді боялася, що теж може захворіти. Проте, прагнучи довести, що аж ніяк не прошена, вона почала з двох чи трьох невеличких стрибків. Раптом з нею щось сталося, й вона кинулася назад; їй-богу, вона не може! Товариством пробіг розпачливий гамір: дуже шкода, у неї пречудово виходило. Але якщо не може, то що вже тут поробиш! А коли Віржині повернулася до своєї крамнички, всі одразу забули про старого Купо й почали жваво обговорювати Пуасонів, у яких усе йшло шкереберть; учора приходили судові виконавці; стражник незабаром втратить своє місце; що ж до Лантьє, то він крутився коло однієї панійки із сусіднього ресторану, чарівної жінки, що збиралася торгувати потрухами. А бодай йому! Усі сміялися, бо вже бачили, як вона облаштовується в крамничці; після солодкого мало бути щось поживніше. І куди тільки дивився той рогатий недоумок Пуасон? І як це чоловік, що служив у поліції й мусив підстерігати інших, міг виявитися таким розтелепою вдома? Але всі враз примовкли, помітивши, що Жервеза, на яку вже ніхто не звертав уваги, почала в кутку трусити ногами й руками, наслідуючи Купо. Браво! Оце воно, саме цього всі й хотіли. І тут вона безтямки спинилася, немов прокинулась зі сну, а потім побігла геть. Усім на добраніч! Вона піде нагору й спробує заснути.

Назавтра Боші побачили Жервезу, що ополудні виходила з дому, як і в попередні два дні. Вони побажали їй приємної прогулянки. Того дня коридор у притулку Святої Анни аж двигтів від крику й тупотіння Купо. Вона ще піднімалася сходами, а вже чула, як він репетував:

— Кляті клопи!.. Тільки спробуйте поткнутися сюди! Приб'ю!.. Ага! Вони хочуть мене доконати! Кляті клопи!.. Я не дамся вам на поталу! Ану забирайтеся до дідька!

На мить вона спинилася перед дверима перевести подих. Отже, тепер він бився з цілою армією! Увійшовши, вона побачила ще більший гармидер. Купо шаленів, немов навіжений, що втік з божевільні. Він

крутився посеред палати, вимахуючи навсібіч руками, гамселячи себе, стіни, долівку, перекидався, посилав удари в порожнечу; хотів відчинити вікно, ховався, наче боронився, гукав, відповідав, сам-самісінький справляв цей шабаш і мав вигляд доведеної до відчаю людини, якій мариться, що на неї напала згряя ворогів. Потім Жервеза збагнула, що йому здавалося, нібито він стоїть на даху й кладе цинкові листи. Він роздмухував губами вогонь, брав до рук паяльну лампу, ставав навколішки й проводив пальцем по краю солом'яника, немовби лютував листи. Так, тієї передсмертної години згадалося Купо його ремесло. А горлав і качався він на уявному даху тому, що якісь пройдисвіти заважали йому добре виконувати свою роботу. На дахах сусідніх будинків стояли мерзотники, що все погрожували йому. До того ж вони напускали на нього цілі табуни пацюків. О! Знову ці прокляті тварюки! Марно він намагався чавити їх, щосили тупцяючи і човгаючи ногами по підлозі; нові з'являлися цілими вервечками, весь дах аж почорнів від них. На додачу до них з'явилися ще й павуки! Він рвучко притискав штани до стегон, щоб розчавити здоровених павуків, що залізли йому під одягу. От лиха година! Йому ніколи не впоратися з роботою, його хотіли звести зі світу, хазяїн відправить його до хурдиги. Тоді в цій метушні він уявив, що в нього в животі працює парова машина: роззявивши рота, він видихав дим, густий дим, що заповнював палату й виходив у вікно. Нагнувшись, все ще пахкаючи, він дивився, як хмарка диму котилася по надвір'ю, здіймалася до неба й затуляла собою сонце.

— Диви! — вигукнув Купо. — Це суне банда з Кліньянкурського шосе: перевдягнулися ведмедями й витівають казна-що...

Він сів навпочіпки перед вікном, наче стежив зі свого даху за якоюсь процесією.

— Он, ціла кавалькада, леви й пантери вишкіряються... Дітвора повбиралася в костюми котів і собак... Довготелеса Клеманс, у патлах в неї повно пір'я. Ах! Дідько! Вона перекидається й показує все, що тільки

має!.. Слухай, моя кізонько, нам треба давати звідси драпака... Гей, ви! Бісові поганці, не смійте її чіпати!.. Не стріляйте, бодай вам! Не стріляйте...

Його хрипкий і переляканий голос здіймався до крику, Купо припадав до землі й усе повторював, що внизу поліцаї та жовніряки наводять на нього свої гвинтівки. У стіні він бачив цівку пістоleta, наставлену на його груди. Вони прийшли, щоб забрати в нього дівку.

— Не стріляйте, чорт забирай! Не стріляйте...

Потім будинки почали тріщати, він передавав голо- сом двигіння цілого кварталу, що завалювався, і разом з ним усе зникало, все випаровувалося. Але йому ніколи було навіть передихнути — нові образи зі страшенною швидкістю проносилися в його уяві. Від шаленої потреби говорити його рот сповнювався безліччю слів, які він без ладу белебенив, що аж у горлі клекотало. Купо кричав усе гучніше й гучніше.

— А, це ти? Здорова була!.. Годі цих жартів! Не буду я їсти твоє волосся!

Він водив рукою перед обличчям і здмухував волосся. Практикант запитав його:

— Кого ви зараз бачите?

— Свою жінку, звісно!

Він дивився на стіну, обернувшись спиною до Жервези.

Та не на жарт перелякалася й собі придивилася до стіни, щоб перевірити, чи не ввижається і їй те саме. Купо ж белькотів далі.

— Чуєш, не забивай мені баки... Не треба мене плутати... Чорт! А ти гарна, шикарно так вбралася. Де ти це все доп'яла, курво?! А, ти віялася вулицями, шльондро! Постривай-но, зараз я тобі покажу!.. Що, ховаєш свого милого під спідницями? І хто ж він такий? Ану нахились, я хочу поглянути... Трясця, це знову він!

Він різко стрибнув і вдарився головою об стіну, але м'яка оббивка приглушила удар. Купо глухо гепнувся на солом'яник, куди його відкинуло після зіткнення із стіною.

— Кого ви бачите зараз? — знову запитав практикант.

— Капелюшника! Капелюшника! — верещав Купо.

Практикант почав розпитувати Жервезу, але та затинаялася й не могла відповісти, бо ця сцена розбурхувала прикрі спогади її життя. Бляхар розмахував кулаками.

— Зараз я тобі покажу, хлопче! Треба нарешті начистити тобі пику! Ага, прийшов собі, як ніде нічого, з цією хвойдою попід руку, щоб посміятися з мене на людях. Що ж! Зараз я тебе так вгрию — так-так! Навіть рукавичок не надягатиму!.. Годі тобі пиндючитися. Ось тобі! На ще! На! На!

Купо довго молотив кулаками повітря, а потім його охопив гнів. Відступаючи назад, він нашттовхнувся на стіну й подумав, що то на нього нападають ззаду. Він обернувся й накинувся на оббивку. Він підстрибував, плигав з одного кутка в інший, ударявся животом, спиною, плечима, качався долі, знову зривався на ноги. Він весь якось обм'як і валився додолу, як лантух з мокрим шматтям. Уся ця дивовижна вистава супроводжувалася страшними погрозами та диким гортанним риканням. Але в цій битві, схоже, на нього чекала поразка: дихання ставало уривчастим, очі вилазили з очниць, і здавалося, ніби його охоплює дитячий страх.

— Пробі! Убивають!.. Ану геть звідси, ви двоє. От мерзотники, ще й сміються! Он вона лежить, та дівка!.. Так уже сталося, нічого не поробиш... От бандюга, він вбиває її! Відтинає ножем ногу. Друга нога вже валяється на землі, черево розпанахане, всюди кров... О Господи! О Господи! О Господи!..

Весь залитий потом, зі злиплим на лобі волоссям, жахливий, він відступав, несамовито матляючи руками, наче хотів відігнати те огидне видиво. Двічі в нього виривався пронизливий стогін, раптом він перечепився п'ятами за матрац і навznak звалився на нього.

— Пане, пане, він помер! — мовила Жервеза, стиснувши руки.

Практикант підійшов і відтягнув Купо на середину матраца. Ні, він не помер. Вони роззули його; босі ноги

звисали із солом'яника й дригалися самі по собі, одна біля другої, немов витанцьовуючи жвавий ритмічний танок.

Саме в цей час увійшов лікар. Він привів двох своїх колег — худого й товстого, — обоє з орденами, як і він. Усі троє нахилилися й почали уважно оглядати пацієнта, а потім упівголоса швидко заговорили між собою. Вони роздягли Купо до пояса, і Жервеза, звівшись навшпиньки, побачила його голий тулуб. Що ж! Тепер він здригався всім тілом, трясця пішла від рук і ніг до тулуба, який теж пристав до забави! Справді, живіт у нього смикався, як у маріонетки. Йому ніби лоскотали боки, пузо задихано сіпалося й ніби от-от мало луснути від сміху. Всеньке тіло ходором ходило — м'язи грали, шкіра натяглася, як на бубоні, волосся на грудях наїжачилося й ворушилося. Словом, усе це нагадувало кінець забави, останній галоп, як то кажуть, коли вже починає світати, а всі танцюристи беруться за руки й притупують закаблуками.

— Спить, — прошепотів головний лікар.

Він попросив обох колег звернути увагу на чоловікове лице. Повіки в Купо були заплющені, але все його обличчя пересмикувала нервова судома. Вигляд у нього став ще жахливіший: риси спотворилися, щелепа відвисла — бридка маска мерця, змордованого жаскими привидами. Але лікарі зосередилися на ногах і дуже зацікавлено розглядали їх. Ноги танцювали далі. Дарма що Купо спав, його ноги продовжували танцювати. О! Їхній господар міг спати скільки заманеться, їм до того було байдуже, вони робили своє діло без поспіху і без забари, як справжні механічні ноги, ноги, що розважалися на свій лад.

Бачивши, як лікарі прикладали долоні до чоловікового тіла, Жервеза й собі захотіла помацати його. Вона тихенько підійшла, поклала руку йому на плече й тримала так зо хвилину. Господи! Що ж коїлося всередині? Усе тіпалося аж до глибин нутра; здавалося, навіть кістки гуляли. Хвилі дрожу линули звідкілясь іздалеку, котилися під шкірою, наче річка. Жервеза трохи натис-

нула долонею, і їй здалося, що навіть кістковий мозок волає від болю. На поверхні шкіри можна було побачити тільки легенькі хвилі, що утворювали заглибини, схожі на чорторії, але всередині, напевно, бушувала справжня буря. Яке гаспидське діяння! Кротяче діяння! Це горілка з «Пастки» шматувала його зсередини. Все тіло Купо було просякнуте нею, тож, звісно, це дійство мусило завершитися його згубою, його знищенням, безугавною трясцею, що охопила все його тіло.

Лікарі пішли. Жервеза, залишившись із практикантом, через годину тихо повторила:

— Пане, пане, він помер...

Але практикант, який дивився на ноги, заперечливо похитав головою. Голі ноги, що звисали з матраца, все ще танцювали. Були вони не дуже-то чисті, з довгими нігтями. Минуло ще декілька годин. Раптом вони випросталися й зупинилися. Тоді практикант повернувся до Жервези й сказав:

— От і все.

Тільки смерті вдалося спинити ті ноги.

Повернувшись на вулицю Гут-д'Ор, Жервеза застала в Бошів цілий гурт кумась, які жваво про щось цокотіли. Вона подумала, що вони чекали на неї, аби почути новини, як попередні кілька днів.

— Гигнув, — прочиняючи двері, спокійно мовила вона з вимореним і отупілим виразом обличчя.

Але ніхто її не слухав. У будинку заварилася якась катавасія. Ого! Цікавенька історія! Пуасон заскочив свою дружину з Лантьє. Подробиць ніхто до пуття не знав, тому кожне переказувало на свій лад. Словом, він неначе з-під землі виріс, коли ті двоє зовсім цього не чекали. З'являлися деякі деталі, що їх дами переказували, стиснувши губи. Побачивши таке видовище, Пуасон, звісно, втратив самовладання. Він перетворився на справжнісінького тигра! Цей небалакучий чоловік, що ходив наче з дрючком в одному місці, почав несамовито кричати й плигати. Більше ніхто нічого не знав. Лантьє, очевидно, спробував усе йому пояснити. Дарма, далі так тривати не могло. Бош сповістив, що

панійка із сусіднього ресторану вирішила винайняти крамничку й торгувати в ній потрухами. Цей суціга-капелюшник обожнював потрухи.

Тим часом Жервеза, побачивши пані Лорію та пані Лера, в'яло повторила:

— Гигнув... Господи Боже! Чотири дні отак дригати-ся й гвалтувати...

Обом сестрам не лишалося нічого іншого, як дістати свої хустинки. У їхнього брата було чимало недоліків, але, хай там як, він був їхній брат. Бош стенив плечима й досить голосно, щоб усі його почули, сказав:

— Тю! Одним п'яницею менше!

Від того дня Жервеза часто не тямилася себе, тож чи не найбільшою розвагою в будинку було дивитися, як вона вдавала із себе Купо. Тепер її не треба було й просити, вона влаштовувала безкоштовні вистави, трясла руками й ногами, мимоволі скрикувала. Певно, цей нервовий тик залишився у неї після відвідин при-тулку Святої Анни, де Жервеза надто довго дивилася на свого чоловіка. Але їй не так щастило, як Купо: вона не вмирала від цього. У неї все обмежувалося мавпячи-ми гримасами, за що хлопчачки на вулиці кидалися в неї капустяними качанцями.

Так Жервеза животіла багато місяців. Вона падала ще нижче, зазнавала найприкріших принижень і з кожним днем помалу помирала від голоду. Щойно в неї з'являлося кілька су, вона пропивала їх і пленталася п'яна. У кварталі їй доручали найбруднішу роботу. Якось увечері сусіди побилися об заклад, що вона не з'їсть дещо страшенно огидне; та вона з'їла, щоб отримати десять су. Пан Мареско вирішив виселити її з кімнати на сьомому поверсі. Але нещодавно в норі під сходами знайшли мертвим старого Брю, тож домовласник дозволив їй перейти до цієї комірочки. І відтоді вона мешкала в комірчині дядька Брю. Там, на протрухлій соломі, вона цокотіла зубами і з порожнім животом промерзала до кісток. Схоже, земля не хотіла приймати її. Вона зовсім втрачала глузд, уже й не здогадувалася викинутися з сьомого поверху на бруковане подвір'я,

щоб разом з усім покінчити. Смерть забирала її повільно, шматочок по шматочку, волочила її до самісінького кінця цього клятого існування, на яке вона сама себе приречила. Ніхто достеменно не знав, від чого вона померла. Говорили і так, і перетак. Насправді ж вона пішла на той світ через злидні, бруд і втому, через своє скалічене життя. Здохла, бо оскотиніла, — як казали Лорійо. Одного ранку, коли на сходах поширився сморід, сусіди згадали, що вже два дні не бачили Жервези; знайшли її в комірчині, вже позеленілою.

Забирати її прийшов дядько Базуж, з бідняцькою труною під пахвою. Того дня він теж добряче налигався, однак мав добрий настрій і був веселий, як горобець. Упізнавши клієнтку, з якою довелося мати справу, він, поки лаштував своє нехитре начиння, пустився у філософські роздуми.

— Усі там будемо... Нема чого спішити, місця там усім вистачить... А квапляться дурні: швидше все одно не буде... Я ж хочу тільки прислужитися. Одні хочуть, інші не хочуть. І як тут розібратися... Ось одна, що не хотіла, а потім захотіла. Отже, мусила чекати... Нарешті таки діждала і, їй-бо, вона на це заслужила! Анумо, веселіш!

Коли старий Базуж обхопив її своїми чорними дужими рук, він геть розчулився й обережно підняв цю жінку, яка так довго марила ним. Далі він по-батьківському дбайливо вклав її до труни й пробелькотів, гикаючи між словами:

— Знаєш... Послухай мене... Це я, Бібі-Веселун, дамський розрадник... Ну от, ти й щаслива. Люлі-лю, моя красунечко.

Літературно-художнє видання
Еміль Золя
ПАСТКА

Переклад з французької
В'ячеслава Кашука

Редактор *Л. Пішко*
Художній редактор *О. Баратинська*
Оригінал-макет *О. Баратинська*

Підписано до друку 2.12.20
Формат 84x108 1/32
Наклад 1000 прим.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи №2770. Серія ДК

ФОП Жупанський
Україна, 08293, Буча, вул. Тарасівська, 7а,
тел.: (096) 350-61-05;
E-mail: zhupansky-publisher@ukr.net

інтернет-книгарня
<http://publisher.in.ua>

Золя, Еміль.

3-81

Пастка: роман / Еміль Золя; з фр. пер. В. Кашук. —
К.: Вид-во Жупанського, 2021. — (Майстри світової
прози). 480 с.

ISBN 978-617-7585-30-4

УДК 821.133.1-311.2

Еміль Золя

| *Émile Zola* |

(1840 – 1902) – видатний французький письменник, журналіст, критик, відомий як засновник і головний теоретик натуралістичної прози, який прагнув науково обґрунтувати свій літературний метод, шукаючи зв'язок між природним та соціальним корінням людської психології.

Неухильно дотримуючись свого кредо «Nulla dies sine linea» («Ані дня без рядка»), Золя вдалося стати одним із найпопулярніших письменників останньої чверті XIX ст. світового рівня, започаткувати окремий літературний напрям, втілити свій найбільший творчий задум – написати цикл з двадцяти романів «Ругон-Макари» (1870 – 1893), «природну і соціальну історію однієї родини за часів Другої імперії». Більшість його творів перекладено десятками мов та екранізовано. Золя також прославився участю в справі Дрефуса, надрукувавши на початку 1898 року в газеті «L'Aurore» статтю «Я звинувачую», після чого мусив тікати до Англії через загрозу ув'язнення.

«Пастка» (1877) – сьома частина епопеї «Ругон-Макари» і водночас, як і решта романів, цілком самодостатній твір, у якому Золя змалював безпросвітне життя паризьких робітничих передмість. Окрім своєрідності тематики твору (життя нижчих верств суспільства доти описували побіжно або романтизовано), Золя застосовує новаторський підхід до стилістики самого письма – його герої говорять живою мовою, паризьким арго, та не цураються лайки. Збуривши тогочасний літературний світ, саме «Пастка» принесла Золя світову славу.

ISBN 978-617-7585-30-4

9 786177 585304 >